JEL KÉP

MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INT ÓIRATA • 1991/1—2. SZÁM

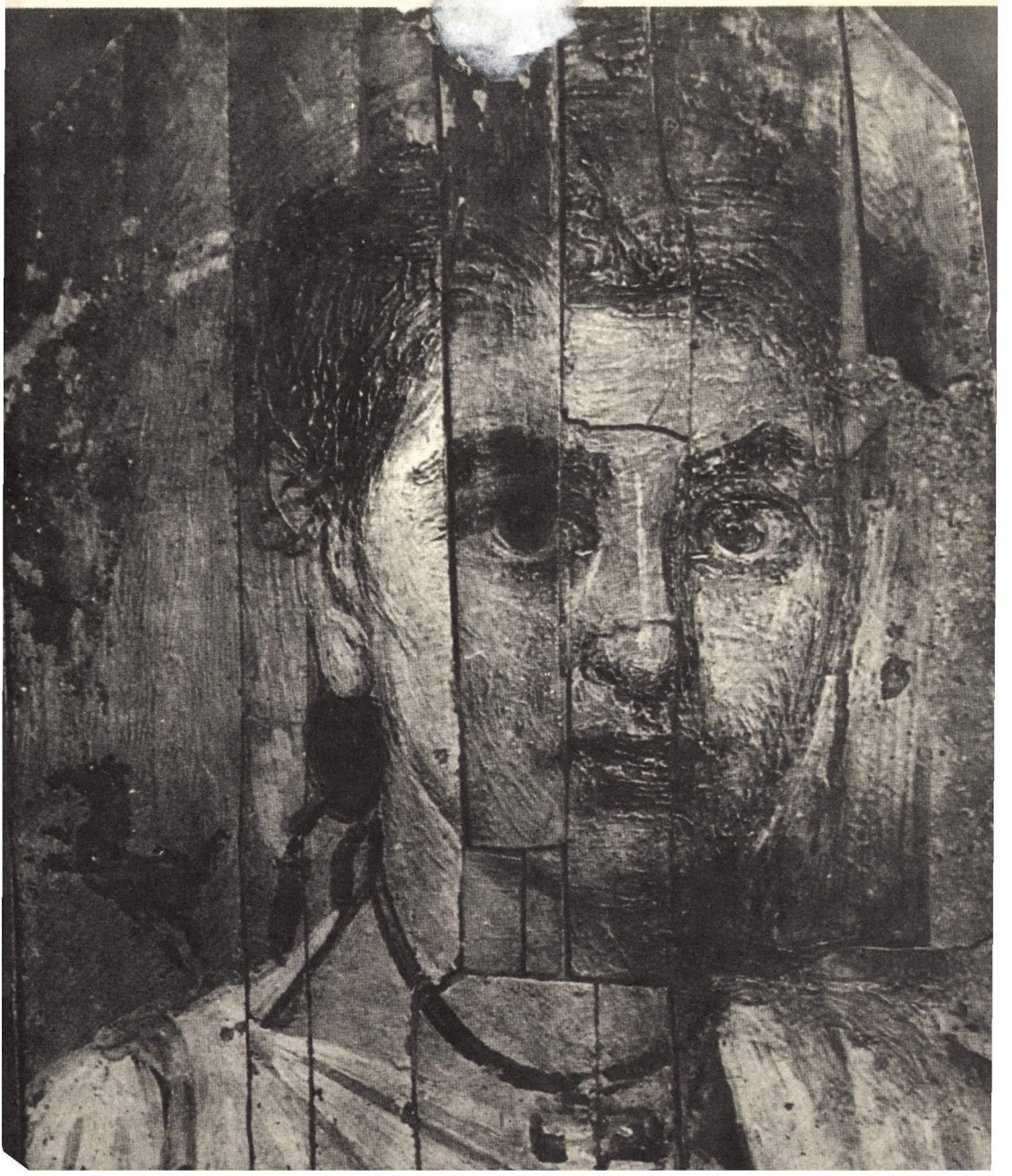

Médiumok, védjétek a művészetet!

Az ICCROM az UNESCO Rómában székelő, nyolcvan országot tömörítő szervezete, amely nemzetközi méretekben foglalkozik a műemlékek védelmével és helyreállításával. Javaslatára 1991-től kezdve évenként összehívnak egy olyan tanácskozást, amely a műemlékvédelem ügyét összekapcsolja a kommunikációval. A különböző tájékozódási források nemcsak információkkal szolgálhatnak a műemlékekről, hanem föl is hívhatják a figyelmet védelmük fontosságára. Így született meg a MEDIA SAVE ART konferencia gondolata, amely elnyerte a legmagasabb olasz és nemzetközi fórumok támogatását, és 1991. június közepén kerül megrendezésre Rómában.

Ennek az eseménynek két különböző, de egymást kiegészítő vetülete van. Egyrészt nemzetközi zsűri dönti el, mely országban melyik kommunikációs eszköz tette a legtöbbet a kulturális értékek védelméért. Másrészt, témák szerinti csoportosításban, kerekasztal-beszélgetéseket szerveznek, többek között arról, hogy

— az Olaszországban fellelhető 80 ezer műemlék egyharmada sürgős restaurálást igényel;

— a Rio de Janeiro-i modern művészetek múzeumában tűzvész következtében a gyűjtemény 90 százaléka elpusztult;

— egy tíz évvel ezelőtti földrengés a pompeii ásatások területén föltárt 816 ház közül 560-at megrongált;

— a Malin föllelt 900 ókori művészeti tárgy közül csak 20 maradt az országban, a többi Európa múzeumaiba vándorolt;

— a jelentősebb olasz újságokban közölt cikkek 5, a franciáknak pedig csak 1,7 százaléka foglalkozik a kulturális javak védelmével.

Pótolhatatlan értékek forognak veszedelemben, a gyenge emberi hangot elnyomja a modern civilizáció gépeinek fülsiketítő zaja, ezekkel csak a kommunikációs eszközök kelhetnek versenyre, így őket kell kérnünk: segítsenek!

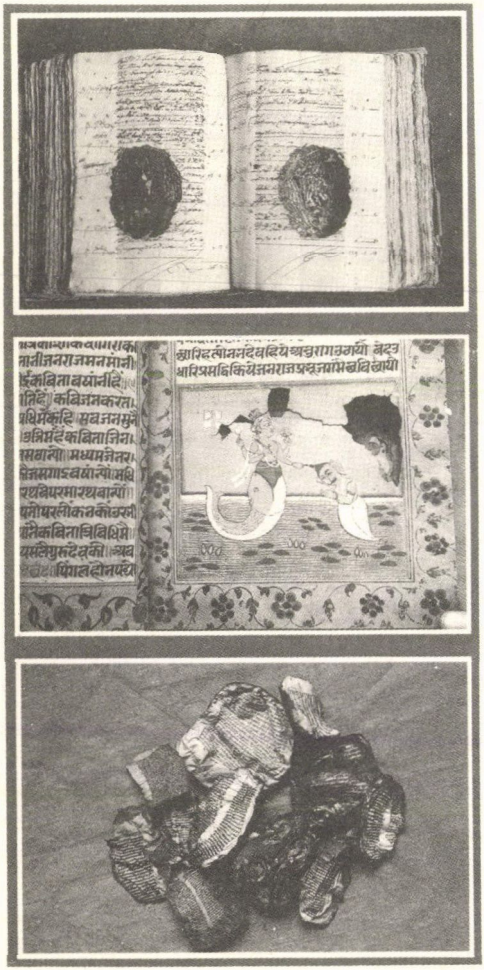

A címlapon fájjumi halotti portré az i.sz. 1.-2. századból.

A különféle kártevők, a penész és a tűz óriási veszedelmet jelentenek a világ könyvtáraiban őrzött több milliárd kötet számára.

5 982

A Jel-Kép 1991. évi (XII. évfolyam) tartalomjegyzéke

	Szám	Oldal
Szerkesztői levél	3—4.	3
Gyújtópontban		
Olof Hultén: Kutatók a vonaton	1—2.	3—10
Horvát János—Hay Rosen: „Szimplanyelven": Gondolatok a Havel-epizód kapcsán	1—2.	11—24
Bogdán Éva: Csöbörből Óbölbe	1—2.	25—32
Kelet-európai nyilvánosság		
Beke György: Kisebbségi magyar sajtó a Kárpát-medencében	1—2.	33—48
Bíró Zoltán—Bodó Julianna: Tévékockák	1—2.	49—63
Közelkép		
Barcy Magdolna—Tölgyesi János: Elektronika — családi használatban	1—2.	64—77
Lukáts János: Milyen vers — ki mindenkinek?	1—2.	78—92
Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor: A sajtó szereposztó hatalma	3—4.	5—15
Székely Iván: Az információs autonómiához	3—4.	16—20
Gereben Ferenc—Nagy Attila: Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez	3—4.	21—34
A. Gergely András: Egy régió új korszaka?	3—4.	35—38
Németh Sándor—Petrovits Iván: „Pocsék lenne tévé nélkül a világ"	3—4.	39—45
Lehmann Hedvig—Szemerszki Mariann: Kiútkeresési stratégiák	3—4.	46—51
Templom Katalin: Déjà vu revű	3—4.	52—59
Mégsem temetünk		
Juhász Judit: Rendszerváltó környezetvédelem?	3—4.	60—70
Bérci Károly: Ófalu — egy műszaki terv társadalmi fogadtatásának tapasztalatai	3—4.	71—77
Félmúltban		
Volt egyszer egy kutatóintézet...	3—4.	78—85
Tomasz Goban-Klas: Mesterséges karizmák	3—4.	86—104

	Szám	Oldal
Kitekintés		
Kulturális környezeti mozgalom?	1—2.	93—96
Lengyelországi hangulatjelentés	1—2.	97—104
A másság félelmet kelt	1—2.	105—112
Tájékoztatás — függetlenül	1—2.	113—116
Afrikai hírügynökségek	3—4.	118—122
Egy csepp otthon	3—4.	123—125
Még egyszer		
„Ami az életben »adódik«, annak elébe álltam" Beszélgetés Schöpflin Gyulával	3—4.	126—131
Műhely		
„A mikrofonomtól és a cicámtól nem válnék meg soha" — Trebitsch Péterrel beszélget B. Király Györgyi	1—2.	117—122
Kincses Kovács Éva: Elmélet a gyakorlatban	1—2.	123—124
Szappanoperák és teleregények	1—2.	123—124
Büky Béla: Karl Bühler hatása Magyarországon	3—4.	146—150
Társtudományok		
Zalai K. László: Úton a történeti informatika felé	1—2.	131—139
Újlaki Gabriella: Látványelvűség és fejlődés a képzőművészetben	1—2.	140—152
Dokumentum		
A sivatagi hadművelet biztonságát szolgáló rendszabályok	1—2.	153—155
Ez folyik az Új Folyosón	3—4.	132—145
Tallózó		
Könyvekről — Lapokból	1—2.	156—178
	3—4.	151—165
Lapozgató		
Václav Havel: A hatalom nélküli hatalom	1—2.	179—227
Horst Vocks—Thomas Wittenberg: Riporterek	3—4.	166—188

JELENKÉP

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZET FOLYÓIRATA
XII. ÉVFOLYAM 1—2. SZÁM

TARTALOM

•GYÚJTÓPONTBAN

Olof Hultén: **Kutatók a vonaton** 3

Horvát János—Jay Rosen: **„Szimplanyelven": Gondolatok a Havel-epizód kapcsán** 11

Bogdán Éva: **Csöbörből Öbölbe** 25

•KELET-EURÓPAI NYILVÁNOSSÁG

Beke György: **Kisebbségi magyar sajtó a Kárpát-medencében** 33

Bíró Zoltán—Bodó Julianna: **Tévékockák** 49

•KÖZELKÉP

Barcy Magdolna—Tölgyesi János: **Elektronika — családi használatban** 64

Lukáts János: **Milyen vers — ki mindenkinek?** 78

•KITEKINTÉS

Kulturális környezeti mozgalom? 93

Lengyelországi hangulatjelentés 97

A másság félelmet kelt 105

Tájékoztatás — függetlenül 113

•MŰHELY

„A mikrofonomtól és a cicámtól nem válnék meg soha" — Trebitsch Péterrel beszélget B. Király Györgyi 117

Kincses Kovács Éva: **Elmélet a gyakorlatban** 123

Szappanoperák és teleregények 125

●TÁRSTUDOMÁNYOK

Zalai K. László: **Úton a történeti informatika felé** 131

Újlaki Gabriella: **Látványelvűség és fejlődés a képzőművészetben** 140

●DOKUMENTUM

A sivatagi hadművelet biztonságát szolgáló rendszabályok 153

●TALLÓZÓ

Könyvekről — Lapokból 156

●LAPOZGATÓ

Václav Havel: **A hatalom nélküli hatalom** 179

JELEN KÉP

SZERKESZTŐ-BIZOTTSÁG

Gálik Mihály, Lázár István, Márton Anna, Márton Miklós, Sándor György, Tamás Pál, Szecskő Tamás *főszerkesztő*

A SZERKESZTŐSÉG TAGJAI

Bogdán Éva *főmunkatárs,* Domány András, Érdi Júlia, Hoppál Mihály, Tölgyesi János, Völgyi Zsuzsa, Wisinger István

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Akadémia u. 17. 1054
Telefon: 132-8765
Levélcím:
Budapest, 1373 — Pf. 587

SZERZŐINK KÖZÜL

Barcy Magdolna, a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola adjunktusa; Beke György, író; Bíró Zoltán és Bodó Julianna, a Hét munkatársai, Bukarest-Csíkszereda; Bogdán Éva, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa; Horvát János, a Magyar Televízió főmunkatársa; Hultén, Olof, kommunikációszociológus, Stockholm; Kincses Kovács Éva, a Miskolci Bölcsész Egyesület munkatársa; Lukáts János, könyvtáros; Rosen, Jay, a New York Egyetem újságíró tanszékének professzora; Tölgyesi János, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa; Újlaki Gabriella, esztéta; Zalai K. László, a Budapesti Műszaki Egyetem politikaelméleti és történeti tanszékének adjunktusa.

Olof Hultén

Kutatók a vonaton

A nyugat-európai kormányzatok nem engedték meg, hogy az információs technológia vonata állva hagyja országukat. A napi praktikumon túlmutató médiakutatásokra azonban — a kezdeti felbuzdulás után — nem mindenütt tartanak igényt. Pedig a modern információs társadalom alternatíváit és veszélyes zsákutcáit is épp ezek a kutatások mutathatnák meg.

Milyen kutatásokra tartanának igényt a gyakorlat emberei? Ezt a kérdést címezték a médiaipar meghívott képviselőihez a Tömegkommunikációs Kutatások 9. Észak-európai Konferenciájának egyik plenáris ülésén, 1989 nyarán. Előadásaik és az azokat követő eszmecserék jelentős szakadékot, nehezen megmagyarázható kommunikációs zavart tártak fel a kutatói közösség és a gyakorlat képviselői között.

Az egymás szerepei és körülményei iránti nyilvánvaló és kölcsönös érdektelenség idézte elő ezt a helyzetet. Alapvetően egymás semmibe vétele, ami a klánok ilyesfajta találkozóján — ahol a szerepelvárások és a kölcsönös lojalitás különösen előtérbe kerül — képes a végsőkig eleződni. Mindenesetre amit a Borgholmban egybegyűlt kutatók fejéhez vágtak, azt nem fogják egyhamar elfelejteni. A médiumok szószólói által a fejükre hányt mocskolódás a tájékozatlanság meglepően magas fokát leplezte le annak vonatkozásában, hogy mit is kellene kínálnia a kutatói közösségnek.

Vajaskenyér-perspektíva

Mindaz, ami Borgholmban történt, egy húsz évvel korábbi konfrontációt idézett fel bennem, nevezetesen a James Halloran és a leicesteri tömegkommunikációs központ szervezésében 1970-ben megrendezésre került konferenciát, melynek témája „A műsorkészítők és kutatók együttműködése a tömegkommunikációs kutatásban" volt. Nyilvánvaló, hogy a tömegkommunikációs kutatások 1970 óta nagy lépésekkel haladtak előre, még azzal a tendenciával együtt is, mely szívesen élve a szakzsargon használatával, csökkenti mindannak a gyakorlatban való hasznosulási esélyeit, amit már elsajátítottunk. Ezért aztán különösen szomorú volt a tömegkommunikációs gyakorlat magasan pozícionált, tájékozatlan s látszólag pártatlan képviselőinek a szájából azt a panaszt hallani, hogy a kutatók semmit sem nyújtottak a számukra. Az ember azt gondolhatná, hogy húsz év kutatásai és a médiumokkal kapcsolatos kérdések nyilvános megvitatása, nem is beszélve bizonyos szektorokban a médiumok és a kutatók között kifejlődött együttműködésről, közelebb kellett, hogy hozza egymáshoz a két csoportot.

Borgholmban a gyakorlat képviselőinek a vitában megmutatkozott álláspontját Karl Erik Rosengren összegezte, rámutatva, hogy két dolgot igényelnének a kutatóktól: „Segítsenek minket, mondják meg, mit tegyünk. De azt ne mondják, hogy nem végzünk jó munkát!"

A kérdések, melyekre választ követeltek, körülbelül így hangzottak: Be szálljon-e a lapom x millió fonttal egy új sajtótermékbe, vagy sem? Mi tévő legyek, ha egy új kisközösségi bulvárlapot

szeretnék indítani? Miképpen fejleszszem műsoraim vizuális nyelvezetét annak érdekében, hogy a rivális állomások közönségét elhódíthassam? Ezek mind olyan érdekes kérdések, melyek nyilvánvalóan fontosak a gyakorlati szakemberek számára. De az az igény, hogy a tudományos kutatás egyértelmű válaszokkal szolgáljon rájuk — „Ha erre is képtelen, ostobaság" —, az már értelmetlenség. Ha a kutatók birtokában lennének mindezeknek a válaszoknak, akkor képesek lennének a döntéseket is meghozni!

A Rosengren által előadott másik kérés természetesen irreleváns. Aligha lehet a tudományosan képzett kutatók kötelessége, hogy a média-profik kedvének eleget tegyenek.

Kézenfekvőnek tűnik számomra, hogy a kutatók és a médiumok közötti konfrontációt a kommunikációs technológiák és a médiumok technológiai fejlődésének fényében vizsgáljam meg. Egyrészt mert csaknem húsz éve már, hogy új technológiákkal dolgozom — ezek némelyike nyilvánvalóan már nem tekinthető „új"-nak — úgy is, mint kutató, de mindenekelőtt mint mások kutatásainak fogyasztója. Másodszor pedig a szerepekben megnyilvánvaló ellentmondás olyannyira szembeötlő ezen a politikailag és gazdaságilag egyaránt ingoványos terepen.

Nem egészen egy évtizeddel ezelőtt ugyanebben a tárgyban már szóltam az 5. északi konferencián, Reykjavikban. A konferencia témája a következő volt: „Képes-e a kutatás befolyást gyakorolni a médiumokra?" Erre én egy viszontkérdéssel válaszoltam: Miért kellene? Miért is kéne elvárnunk bármifajta kutatástól, hogy hatással legyen a médiumokra? Ahogy akkor, ma is úgy gondolom, hogy a kutatás természetesen befolyással lehet a médiumokra, de ez csak korlátozott mértékben valósul meg. A dokumentumok alaposabb tanulmányozása nélkül is kijelenthetem, hogy legalábbis az északi országokban az elmúlt évtizedekben a médiapolitika birodalmában született döntéseknek csak egy töredékéhez szolgáltak háttérül a médiakutatók megállapításai.

Az eltelt évtizedben a tömegkommunikációs kutatások gombamód elszaporodtak, különösen ha idesoroljuk azokat a célkutatásokat is, melyeket magánvállalatok, közhivatalok és politikai testületek rendeltek meg egyetemi végzettségű kutatóktól. Mindazonáltal nem minden kvalifikált kutató képes tudományosan teljes értékű célkutatást produkálni. A leicesteri konferencia után megjelentetett „Broadcaster/Researcher Cooperation in Mass Communication Research" (Műsorkészítők és kutatók együttműködése a tömegkommunikációs kutatásokban — University of Leicester, 1971, J.D. Halloran és M.Gurevics szerkesztésében) című kötethez írt előszavában James Halloran hatásosan cáfolja a hasznosság fogalmát: „Mi értelme lenne annak, hogy a médiumok működésének jobb megértését elősegítő szándékkal készült kutatási végtermék skolasztikus értelemben triviális legyen, vagy hogy egy intellektuálisan jól megkonstruált eszköz egy kicsorbult ollóhoz hasonlítson?" Úgy vélem, ez a hozzáállás minden érintett szempontjából konstruktív.

De a tömegkommunikációs kutatásoknak sokkal fontosabb értelmük is van a hétköznapi vajaskenyér-hasznossággal szemben. Önmagukban véve is értékkel bírnak, mind a kommunikáció birodalmában, mind a társadalomtudományok és más humán tárgyak akadémikus szintjén. A kutatás olyan ismereteket teremt és a valóság olyan fogalmi leírását állítja elénk, mely gazdagítja kollektív emlékezetünket és táplálja identitástudatunkat. A kutatás ezen funkciói különösen fontosak egy olyan terület vonatkozásában, mint amilyen a tömegkommunikációs technológia, melyet társadalmaink további fejlődése szempontjából oly gyakran nevezünk döntő jelentőségűnek. A je-

len mibenlétének, miként jének és miért jének alapos megértése nélkül lehetetlen lesz befolyásolni a jövőbeli előrehaladásunkat, de még életképes alternatívákat sem leszünk képesek felállítani.

A kontroll kontrollja

A demokratikus továbblépés elképzelhetetlen energikus és független kutatói közösség nélkül. A kutatás feladata, hogy tanulmányozza és bírálja a fennálló viszonyokat, és ahol szükséges, terápiákat is javasoljon. A demokrácia alapelvei a politikacsinálást a nép által megválasztott politikusok kezébe teszik; ha a tudósok döntenének, akkor ez a technokráciát jelentené. A tudományosan megalapozott kritika és a politikai döntéshozatal kölcsönhatásban állnak egymással: valójában olyan bizalmas összefonódásban élnek, hogy ténylegesen egyik sem képes önállóan megfelelni feladatainak. A valódi reformokra irányuló akarat a kritika és az érdekektől mentes elemzések iránti igény nyilvános elismerését jelenti. Mégha ez több is annál, mint amire a politikacsinálók képesek lehetnek. A kritikus és érdekmentes analízis másrészről előfeltételezi, hogy az információk gyűjtése és az új ismeretek kimunkálása mindenféle politikai vagy egyéb kényszerek nélkül megvalósítható legyen.

Halloran a társadalomtudományok függetlensége vonatkozásában vallott nézeteit legékesszólóbban a már fent említett leicesteri konferencián megismert, ars poeticának is beillő előadásában fejti ki:

„Érdeklődésünk kiterjed a műsorközlő intézményekre és a kommunikációs folyamatokra egyaránt. Az ezen folyamatokban involvált műsorközlő intézményeknek megvan a maguk politikája, és az intézményeken belül a döntések különböző szinteken születnek, mind az adott politika megfogalmazása, mind végrehajtása vonatkozásában. Ezek a döntések és politikák olyan — nem is mindig artikulált — előfeltételezéseken alapulnak, melyek a kommunikáció folyamatával, a közönség összetételével, a hatások és eredmények természetével és típusával, a rendelkezésre álló eszközökkel, készletekkel, a tevékenységgel összefüggésben lévő alternatív forrásokkal és politikai irányzatokkal, a szervezeti struktúrával, a szakmai etikával stb. kapcsolatosak. (...) Mindezen kérdések fontosak, de a kutató számára különösen fontos az alternatívák kérdésének vizsgálata, főleg ott, ahol a műsorközlő intézmények mély tradíciókkal rendelkeznek. *A társadalomtudósok egyik legfontosabb feladata, hogy azáltal, hogy felhívják a figyelmet a politikai alternatívákra, a különféle módszerekre és megoldásmódokra, megpróbálják kibővíteni a választási lehetőségek terét.*"

A tájékoztatás és a demokratikus döntéshozatal támogatása így a kutatás központi funkcióit képezi. Valójában bővíti a lehetséges, kívánatos vagy jól meggondolandó választásainkkal és döntéseinkkel kapcsolatban a felhalmozódott tudásunkat. Egyáltalán nem meglepő, hogy a gyakorlat emberei az ilyen megközelítéseket irrelevánsnak, jobb esetben okvetetlenkedőnek, roszszabb esetben fenyegetőnek találhatják.

Azok a döntéshozók, akiknek az a feladatuk, hogy pénzek és egyéb erőforrások hatalmas volumenét kezeljék jövedelmezően, természetesen szükségét érzik annak, hogy a bizonytalansági tényezőket korlátozzák. Bizonyos esetekben bizonytalanságuk a tudás hiányának tudható be, és az ilyen esetekben a kutatás gyógyírt kínálhat. De az új ismeretek kihívást is jelenthetnek a régi előfeltevésekkel kapcsolatosan, ezáltal bizonytalanságok *forrásává* is válnak. A döntéshozók — a vállalatok, a hivatalnokok, az ellenőrző hatóságok — a bizonytalanság visszaszorításának sajátos módjával élnek: a maguk módján megállapítják a bizonyosságok körét. Rendszereznek és kategorizálnak, szabályo-

kat, sztendereket, normákat, irányelveket állítanak fel, és fokozatosan kialakítanak egy elkülönölt, megjósolható, ellenőrzés alatt tartható univerzumot — egy pótvalóságot, melyben a bizonytalanságok nagy része már csupán a választási lehetőségek korlátozott körére van visszaszorítva.

James Beniger elbűvölő könyvében, mely *„Az irányítás forradalma: Az információs társadalom közgazdasági és technológiai gyökerei"* címet viseli, az ipari társadalom hajnalából vett példákból kiindulva egészen napjainkig kalauzolva az olvasót, bemutatja, miképpen zajlott a küzdelem a *bizonytalanságok ellen a kontrollálhatóságért.* Állítása szerint ebben a küzdelemben megtaláljuk azokat a dinamikus erőket is, melyek elvezettek bennünket az információs társadalomba. Ezek az erők nem a számítógépek és az elektronikai találmányok szülöttei; másról van itt szó. A tömegkommunikáció és a marketing egy tágabb értelmezésben — a vele párhuzamosan fejlődő technológiával és gyakorlattal — egyre fontosabb stratégiai tényezőjévé vált ennek a küzdelemnek.

Egyszerű polgárokként égünk a vágytól, hogy valamilyen elképzelést alakítsunk ki a jövőnkről; tudósokként küldetésünk megpróbálni láthatóvá tenni a jövőt, miközben a feléje vezető út alternatíváit is felmutatjuk. A tudománynak törekednie kell a számunkra elérhető választásokban való szabadságunk maximalizálására. Mindazok, akik az új technológiáért felelősek, akik abból élnek, hogy az „innováció első vonalaiban tevékenykednek", hogy úgy mondjam, éppúgy égnek a vágytól, hogy felvázolják a jövő képét, ugyanakkor annak is szükségét érzik, hogy redukálják az általuk kívánatosnak tartott fejlődési iránnyal kapcsolatos szabadság mértékét.

Az a legjobb jövőkép, mely tisztázza a jelent, jelentéssel töltve fel azt. A kockázatok és az a szint, melyen a modern technológia és gazdaság működik, már olyan mértékűek, hogy a jövőképek és a belőlük a jelenre vetíthető kötelezettségek felvetik a nemzeti stratégiák fontosságát.

Jellegzetes annak a módja, ahogyan az információs társadalom fogalma az európai társadalmi és politikai gondolkodás részévé vált. A konkrét példák egyik legismertebbike Simon Nora és Alain Minc *A számítógépesített társadalom* című munkája, a francia köztársasági elnök számára készített 1978-as jelentés, mely a *telematika fogalmával* ajándékozott meg bennünket.* Valery Giscard d'Estaing megbízására Nora és Minc Franciaország jövőképét a modern információs technológia fényében vázolta fel, melyről, úgy tűnt, hogy nem csupán a gazdasági életet és a technológiát, de a társadalmi kapcsolatokat és folyamatokat is forradalmasíthatja. Nora és Minc értekezése szinte úgy hangzik, mint Dávid zsoltárja. A könyv legelső mondata a következőképp adja meg az alaphangot: „Ha Franciaország nem ad hatékony választ azokra a komoly, új kihívásokra, melyekkel szembenéz, úgy belső feszültségei meg fogják fosztani attól a képességétől, hogy saját sorsát ellenőrizze".

Nora és Minc itt a francia társadalom egy sokkal általánosabb betegségére utal, melytől már évtizedek óta szenved. De a szerzők semmi kétséget nem hagynak annak vonatkozásában, hogy a nemzet jövője szempontjából a kulcs a technológia és különösen a telematika:

„Minden technológiai forradalom nagy horderejű gazdasági és társadalmi újjászerveződést idézett elő. Egy technológiai forradalom egyszerre képes válságot kiváltani és megteremteni az abból való kilábalás eszközeit is, ahogy ez a gőzgép, a vasút és a villamosság megjelenésekor is megtörtént.

A «kompjuter-forradalomnak» kiter-

* Magyarul a Statiszikai Kiadónál jelent meg 1979-ben.

jedtebb következményei lesznek. A számítógép nem csupán az elmúlt évek technológiai találmánya, hanem azt a közös tényezőt testesíti meg, mely az élet minden területén a fejlődés motorja lesz. Mindenekfelett, amilyen mértékben felelős az adatfeldolgozás és tárolás terén történt felfordulásért, úgy át is fogja alakítani a társadalmi szerveződés egész idegrendszerét..."

Ahogy a számítógépek egyre szélesebb körben lesznek hozzáférhetőek, úgy válnak „a társadalom számára az elektromossághoz hasonlóan nélkülözhetetlenné".

„Teljesen új horizontokat" nyitván, a telematika, azaz a számítógépek és a telekommunikáció egyesülése, szintén hordoz implicit fenyegetést: „Az elektromossággal ellentétben a «telematika» nem egyfajta élettelen áramot továbbít, hanem információt, azaz hatalmat". A könyvön éppúgy végighúzódik a szerzők ingadozása — mint Dávid esetében is — az érzékelt fenyegetések — melyeket az IBM-jelenség testesít meg — és a kinyilatkoztatott hit között, mely utóbbi szerint a „telematizáció" fogja Franciaországot megmenteni, azaz megoldást kínál az ország jövőjét fenyegető három fő fenyegetés vonatkozásában, azzal, hogy növeli a termelékenységet, élénkíti a belső fogyasztást és (ezáltal?) visszaszorítja a szegénységet.

A „kábelterv" — ezen dualisztikus stratégikus gondolkodás egyik gyümölcse — egy olyan, egész Franciaországot behálózó, szélessávú optikai szálas kábelhálózat létrehozását vázolja fel, melynek segítségével mind a háztartások, mind a kereskedelmi előfizetők kifinomult információs szolgáltatásokkal láthatók el. A terv maga több, mint a francia elektronikai cégek azon vágyának egyfajta kifejeződése, hogy eladhassák herkentyűiket. A kábelterv egyúttal rávilágít egy nemzet aggodalmaira — mely jelentős hajtóerő, tekintettel a jövővel kapcsolatos bizonytalanságokra —, arra az aggodalomra, mely szerint az állam tradicionális hatalma, tekintélye aláásattathatik és megszűnhet.

A kábel-szolgáltatásokkal kapcsolatos közigényeket nem látták előre. Ez a magas költségekkel együtt a kábelterv meghatározatlan időre történő elnapolását eredményezte. Más országok is többé-kevésbé ambíciózus terveket gondoltak ki e témában, különösen a repülés és a telekommunikáció vonatkozásában. A legtöbb ilyen terv a hazai csúcstechnológiai ipar versenyképességével kapcsolatos aggodalmakból eredeztethető. Ez az iparpolitikai vonatkozás aztán tervekké kovácsolódik, ezek némelyike átgondolatlannak tűnik, de egyik sem bír hosszantartó hatással a nemzeti kulturális politikára és a tömegkommunikációs szektorra.

A svéd parlament szabad utat nyitott a kábelnek, mivel mindenki meg volt győződve róla, hogy máskülönben Svédország állva marad a vágánysoron, miközben az információs technológia mozdonya kirobog a pályaudvarról. Széles konszenzus jött létre abban, hogy Svédországnak be kell lépnie a csúcstechnológiai termelés világába; úgy tekintettek a modern nemzeti telekommunikációs infrastruktúrára, mint a nemzetnek az információs társadalomba való belépése nélkülözhetetlen előfeltételére. A parlament úgy rendelkezett, hogy a kábelhálózatnak kereskedelmi alapon kell létrejönnie; a szabályozás mértékét pedig, a kommunikáció és a médiaszektor egyéb területeivel kapcsolatos svéd politikával ellentétben, minimális szintre korlátozták. (Lásd még O. Hultén, „Az elektronikus médiumok folyamatban lévő fejlesztései Svédországban." In: Média átmeneti állapotban. Nordicom, 1986.)

Ez nem az a hely, ahol sorba kellene szednünk az információs technológia és a médiumok vonatkozásában született valamennyi újítást, melyek az elmúlt néhány évtizedben felkeltették kíváncsiságunkat és hatással bírtak Európában

a politikai tennivalók menetrendjére. Mindannyiunk számára ismerős a videó, a műholdvevők, a kábelrendszerek, a számítógépek, a PC-hálózatok, éppúgy, mint a Minitel és e sorok papírra vetésekor a HDTV belátható közelsége által keltett izgalom. E tüneményeket közös vonása, hogy nagy erővel taszítanak a technológiák, a szolgáltatások, a piac szereplői és a törvénykezés nemzetközivé válásának irányába. Igen, ezek a trendek a technológiai haladás következményei, ugyanakkor nagyrészt politikai, közigazgatási és gazdaságpolitikai döntések eredményei. A technológia nem autonóm erő; parancsoló volta az őt körülvevő társadalmi-gazdasági rendszer ítéletalkotásából fakad.

Véleményem szerint döntő fontosságú, hogy a kutatások gyújtópontjában a technika (gépek, felszerelések, eszközök) és a technológia (a mindezt körülvevő kulturális és szervezeti keretek) kölcsönhatása álljon. Arnold Pacey, az alábbi definíció gazdája, az emberi tapasztalatok — technikai, szervezeti és kulturális tapasztalatok — széles tárházát taglalja, melyeket — az ő megfogalmazásával élve — a „technológiai gyakorlat" ölel magába: „A tapasztalatok ezen tárházával kapcsolatban lévő soksok különböző értékcsoportosulás nem mindegyike kompatibilis. Így az egyének konfliktusokat élnek át, és a társadalom mint egész vissza-visszatérően megosztatik a technológiai kérdések vonatkozásában kibontakozó vitákban." *(A technológia kultúrája,* MIT Press, 1983.)

Bárki megkérdezhetné, vajon Európa miért döntött a saját műholdkapacitás megteremtése mellett? Milyen premisszák húzódhattak meg e mögött a kapacitáskiépítés mögött, melynek révén lehetővé vált a hagyományos európai televíziózás privatizálása és nemzetköziesítése? Állíthatjuk-e egyértelműen, hogy a kábel megerősítette az európai országok nemzeti információs és kulturális rendszerét? Milyen társadalmi vonatkozásaik vannak az ilyen technikai fejlesztéseknek, és mit jelentenek az általuk előmozdított intézményi változások? Azt hiszem, a kérdések megválaszolásában nagyon könnyű Halloranhoz csatlakoznom: A válasz az információ, de vajon mi a kérdés?

„Állhatalan" kutatók

Meglepő számomra, hogy az (általam legjobban ismert) északi, illetve európai kutatói közösségek nem vetik bele magukat nagyobb tudásvággyal és állhatatossággal a kommunikációs technológiák terén végbemenő fejlődés tanulmányozásába. Nyilvánvaló, hogy ez a terület mérhetetlenül komplex és nehezen megragadható; lépést tartani vele, kutatni, elemezni, mindez bizonyos hátteret követel meg mind a források, mind az eszközök vonatkozásában. De miközben az ipari és médiaérdekeltség éppúgy, mint a nemzeti és nemzetközi politikacsinálók egyesítésre, integrációra törekszenek, addig a kutatók még mindig nehéznek találják, hogy meghaladják saját nemzeti és intézményi kereteiket.

A jelenbéli kutatások túlságosan is szétaprózottak — szét vannak szórva egymástól izolált egyének között, szépen fel vannak osztva akadémiai ágak szerint, és motívumaik átgondolatlansága miatt földhözragadt szinten atomizálódtak. Súlyos hátrány az akadémikus vizsgálódások terén megmutatkozó állhatatlanság; jó példával szolgál erre saját északi környezetem: amikor előzetes tényfeltárás után magánvállalatok és közhivatalok tetemes beruházásai révén a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején színre lépett a műhold és a kábel, számos kutatási terv és tervező csoport jött létre, nem kevés ezek közül ráadásul interdiszciplináris alapon. Az új évtized küszöbén áttekintve a kutatási tervek listáját, azt kellett látnunk, hogy az ilyen típusú tervek nagy része eltűnt.

Nyilvánvalóan az egyes kutatóknak egyénileg tökéletesen szabályszerű okuk lehet arra, hogy újabb témák felé forduljanak, de kollektíven megítélve, a médiakutatások szemszögéből vizsgálva, ez a dolgok igen szomorú állása. Mindez félresiklást jelent „kollektív memóriánkban".

Tévedésünk, hogy szisztematikus módon kövessük és értékeljük az új találmányokat, azt jelenti, hogy a memóriánk csak azoknak a ragyogó perspektíváknak a befogadására törekszik, melyekkel vélhetően a politika és az innovációk kecsegtetnek. Megakadályozza, hogy tanuljunk múltbéli hibáinkból, és számba vegyük a politikai döntések lehetséges nemkívánatos hatásait.

A tudás a memóriánkban elraktározott információkból áll össze. Ha a tudás hatalom, akkor olyan mértékben vagyunk tehetetlenek, amilyen mértékben emlékezetünk kudarcra ítél bennünket.

Ez az egyik ok, amiért a kutatói érdeklődés egy évtizeddel ezelőtt olyan lázas igyekezettel tartotta a lépést a politikacsinálók és az újítók azon igényeinek kielégítésében, hogy csökkentsék bizonytalanságaikat. Ez a fajta aggodalom jó klímát jelentett a kutatások pénzügyi hátterének bőkezű biztosításához. Ahogy a tervek a megvalósítás szakaszába léptek, néhány kutató az iparba csábult vagy felügyeleti szervek kiszolgálójává vált. Amint a kutatási tervek összegző jelentések írott formájában meghozták gyümölcseiket, a pénzügyi háttér elapadt, és a kutatók kénytelenek voltak újabb támogatók után nézni. A legtöbb esetben ez a kutatások fókuszának eltolódását eredményezte.

A műholdak és a kábelek terén végbement fejlődés egy másik kérdéskörben is kialakított egy jól körülhatárolható hatást, mely átfogó tudományos elemzés igényét vetette fel; nevezetesen a hagyományos európai közszolgálati műsorszórás politikai-ideológiai és gazdasági megalapozásáról van szó. Mi lesz az olyan nagyra becsült ideálokkal, mint a pluralizmus, a verseny és a minőségre való törekvés? Amikor Európának még nem voltak tapasztalatai a műholdas televíziózással és a kábeltévével kapcsolatban, és még mielőtt a hetvenes évek közepén megkezdődött volna a televízió és a rádió kereskedelmivé válása, ezeket a fogalmakat annyira maguktól értetődőknek tekintették, hogy csak nagyon kevés ember szentelt nekik figyelmet. Napjainkban a közszolgálati műsorszórás identitászavarban szenved, és a politikacsinálók megfogalmazzák a kérdést: mi a csuda is az a „közszolgálat" — miközben azon törik a fejüket, hogyan állíthatnák a piaci erőket a minőség, a pluralizmus és a termékeny verseny szolgálatába.

Sajnálatos módon, nem hiszem, hogy az európai médiakutatás mai állapotában elég érett — ha úgy tetszik, elég fejlett — lenne ahhoz, hogy képes legyen — mint ahogy képesnek kellene egyébként lennie — hozzájárulni az ilyen politikai vitákhoz. Nincs különösebb magyarázat arra, hogy a médiakutatóknak miért kellene felkészültebbnek lenniök mondjuk az újságíróknál, a politikusoknál vagy a kulturális műsorvezetőknél ezen kérdések megválaszolásában, de senkinek nincs kétsége a tekintetben, hogy milyen haszna lenne annak, ha a kutatói közösség empirikusan megalapozott definíciók és speciálisan a médiumok és a kommunikációs technológia szektorai számára kidolgozott gazdasági elméletek formájában képes lenne letenni a maga voksát.

Ráadásul a politika és a médiakutatás kapcsolatát a politikai érzékenység is tovább bonyolítja. A kifejezés szabadságával vagy az intellektuális szabadsággal összefüggő okok következtében, az államhatalom nem óhajtja *kormányozni* a médiakutatást, olyannyira, hogy ennek még a látszatát is igyekszik elkerülni. Így a kormány távol tartja magát az ilyen vizsgálatok finanszírozásától, átengedve azt a magánérdekeltsé-

geknek. A másik részről az ipar nem igazán rendelkezik altruista késztetésekkel arra, hogy független, alaphiánnyal küszködő és esetleg kritikus kutatásokat támogasson. Következésképpen túl kevés ilyen kutatás készül.

A tömegkommunikációs gyakorlat és az ipari érdekeltségek képviselői körében pragmatikus attitűd uralkodik: „Ha a társadalom igényli a kutatásokat, fizesse is meg az árát." James Halloran 1970-es írásában azonban a probléma mélyebb dimenzióját mutatta meg: „A kérdés, hogy ki fizesse meg a kutatás költségeit, valóban fontos, mégsem a leglényegesebb pont. Először azt kellene végre elfogadni, hogy a kutatást el kell végezni." Ahogy én látom, napjainkban senkinek sincsenek kétségei a tekintetben, hogy a kutatást végre kell hajtani, személyesen még abban sincs semmi kétségem, hogy a költségek vonatkozásában kinek kell oroszlánrészt vállalnia: a kormány felelőssége biztosítani, hogy a minősített kutatások folyamatos bázison bonyolíthatók legyenek. Aztán, hogy miképpen jut a kormány olyan döntésre, hogy ilyen kutatásokat finanszírozzon, az egy másik kérdés.

Sajnos Európában napjainkban nem túlságosan biztatóak a kilátások. A legtöbb európai egyetem olyan szűkös anyagi helyzetben van, hogy nehezen tudja fenntartani tevékenységeinek múltbéli színvonalát, nem is szólva új és költséges kutatási programok beindításáról. Bármilyen terjeszkedés, bővítés egészen különleges erejű meggyőződést és rendíthetetlen akaratot követel. A leicesteri tömegkommunikációs kutatóközpont véleményem szerint egyike azon kevés európai akadémiai intézménynek, ahol megtalálható a szükséges állhatatosság és perspektíva.

Ha hiányoznak a hosszútávú működésre alapuló intézetek és kutatói csoportok, melyek képesek meghaladni az egyéni tudósok személyes tapasztalatait — nem kínálkozik hosszútávú megoldás. Nemzeti hagyományoktól függően az ilyen típusú kutatások támogatására irányuló erőfeszítések éppúgy megszülethetnek a központi hatóságok kezdeményezésére, mint a saját prioritásaikat önállóan felállító egyetemek irányából.

Ha megvan a — kellő — szabadságunk, hogy választ adjunk a valósággal kapcsolatos uralkodó nézetekre és koncepciókra, méghozzá anélkül, hogy el kellene szenvedni bárki kritikájának a következményeit, nos, ez valóban irigylésre méltó helyzet. De olyan is van, hogy megkövetelik a szerződéses kötelezettségek betartását, követelményeket támasztanak mind az egyéni kutatói érettség, mind a kutatás szervezettsége vonatkozásában.

Szisztematikus, nagy átfogó képességű kutatásoknak kell felváltaniok az önmagukban álló és véletlenszerű kutatásokat. Ki kell szélesítenünk ismereteinket a telekommunikáció története vonatkozásában és interdiszciplináris tanulmányokat kell készítenünk a médiumokról és az információról, mely területek az emberi aktivitás oly sok és változatos aspektusát ölelik át. Csak a médiatechnológiák és azok oldalhajtásainak jobb megértésével fejleszthetjük módszereinket, csiszolhatjuk elméleteinket.

Fordította: Malecz Attila

Horvát János—Jay Rosen

Gondolatok a Havel-epizód kapcsán

„Természetesen nem azért utaztunk a néhai Vasfüggöny mögé, hogy bárkit is kioktassunk arról, hogyan éljen frissen elnyert szabadságával. De nem is azért utaztunk ilyen messzire, hogy a sajtószabadság tárgyában éppen mi kapjunk leckét. Mégis megkaptuk."

Ezek Benjamin C. Bradlee, a *Washington Post* főszerkesztőjének csalódott szavai az 1990. júliusi prágai élményeivel kapcsolatosan. Bradlee egy prominens amerikai újságírókból álló delegáció tagjaként vett részt egy ötnapos tanácskozáson, ahol Kelet-Európa számos, sok nehézséggel küszködő hírmédiumának szerkesztőivel és riportereivel ülhettek egy asztalhoz. A Kelet-Nyugat Újságíró Konferencia, melyet a Virginia állambeli Reston Külföldi Újságírók Központja és a Harvard Nieman Alapítványa szponzorált, eredeti céljait tekintve azt hivatott szolgálni, hogy az amerikaiak tapasztalatokat gyűjtsenek, míg a keletiek esélyt szerezzenek arra, hogy gyakorlati segítséget kapjanak. De váratlanul mindez valami egészen másba csapott át — a szabadság és a felelősség fogalmának vitájába, valamint ezen szavak újságírói értelmezése körüli konfrontációba. Ez után az esemény után a várakozásokat tekintve az amerikai újságírókban növekvő kétségek fogalmazódnak meg a sajtószabadság csehszlovákiai jövőjét illetően. Václav Havel elnök tekintélye igen csak megfakulhat az amerikai médiumokban annak a gyanúnak az árnyékában, miszerint újságírókat szándékozna bebörtönözni. Pláne, ha sajtótitkárának nyilvánosan kellene mentegetőznie és felajánlania lemondását.

Mindez igen tanulságos volt, de több is, mint tanulságos. Célunk itt az, hogy beavassuk az olvasót néhány meglátásunkba annak a „leckének" a árnyékában, melyet Bradlee és társai elszenvedtek, továbbá az erre való reakcióik nyomán és a tekintetben, hogy mit is jelentett az esemény azoknak a kelet-európaiaknak, akik a résztvevők mintegy felét tették ki. E cikk társszerzői, egy magyar (aki részt vett a konferencián) és egy amerikai, nem remélhetik, hogy képesek lesznek megállapítani, melyik oldalnak is volt igaza. Egyetlen cél, hogy megértsük az eseménnyel kapcsolatos különböző interpretációkat. Ennek folyamán reméljük, sikerül ábrázolnunk azokat a nehézségeket, melyek a prágai konferencián végig megbúvó reménybeli vizióval kapcsolatosak — egy olyan vizióval, mely a világ újságíró társadalmának közös kultúráját álmodja meg.

Fejbekólintva

A konferencia megnyitásának reggelén Václav Havel, Csehszlovákia elnöke néhány rövid, de annál jobban várt bejelentést tett. Először is kijelentette, hogy országában vannak olyan újságírók, akik számára a sajtószabadság nem jelent egyebet, mint „szenzációvadászatot". Időről időre megfeledkeznek arról, hogy „a szabadság az éremnek csupán az egyik oldala, ahol is a másik oldalt a felelősség képviseli". Ez érthetetlen hiba — mondta Havel — „negyven év rabszolgaság után". Világossá tette, hogy olyan újságírókra számít, akik képesek több önmérsékletet tanusítani.

Mintegy példaként arra, miképp is kezdi a felelősségteljes magatartást, Havel megjegyezte a tények publikálás előtt történő ellenőrzésének szükségességét. Következésképpen a titoknak két fajtáját igyekezett megkülönböztetni: Azokat, amelyeket a kormány törvényekkel védhet — s ha ezeket valaki nyilvánosságra hozza, akkor bűnt követ el, mondta — és egy „másik típusát a titoknak", amelyet az újságíróknak lelkiismeretesen meg kell őrizniük, ha nyilvánosságra hozataluk nem szolgálna semmilyen más célt, csupán azt, hogy az újság még nagyobb példányszámban keljen el.

Bár Havel felszólalása időtartamát tekintve mindössze néhány percig tartott, mégis elég volt ahhoz, hogy az amerikaiakat fejbekólintsa. Ahogy Bradlee megjegyezte, ő és szerkesztő cimborái hajlamosakká válnak a „kaparódzásra, amikor a »szenzációhajhászásról« és a »felelősségről« hallanak elnököket beszélni". A bosszúság a következő napon nyílt ellenségességbe csapott át, amikor Havel sajtótitkára, Michael Zantowsky beszélt a csoporthoz. Zantowsky azzal nyitott, hogy inkább felhagyna a sajtószabadsággal kapcsolatos szokványos közhelyek pufogtatásával, mivelhogy bár hisz bennük, de „mindez csak unalmas szószhoz vezetne". Szándéka az volt, hogy inkább valami ennél „sokkal izgalmasabb dologról szóljon". Egyetértve a azzal, hogy a sajtószabadság mindig is a demokrácia esszenciális biztonsági őre volt, azt mondta, hogy ugyanakkor egyfajta „szent tehénné" is vált, azzal a szándékkal, hogy ezen az alapon a sajtót érő minden kritika elhárítható legyen. Aztán elmesélt három olyan történetet, mely rávilágított, miképpen gondolkodik az újságírásról és a felelősség kérdéséről.

Az első történet egy olyan újságíróról szólt, aki azt írta, hogy a Havel kormányzatnak hat hónap alatt „több pénz csúszott le a torkán", mint amennyit az előző kormányzat tíz év alatt kötött repire. A számlák áttanulmányozása azonban bebizonyította, hogy ez hamis vád volt, mondotta Zantowsky huncut mosollyal, „úgyhogy be fogjuk perelni a fattyút" (polgári peres, és nem büntetőeljárásban) abból a célból, hogy rákényszerítsük a rágalmazót: nyomtatott formában kérjen bocsánatot. Zantowsky második története sokkal személyesebb volt. Elmesélte, miképpen segítette elő egy riport megjelentetését, mely egy az 1989. novemberi prágai forradalom során a rendőrség által megölt egyetemistáról szólt. A történet nem volt tökéletesen leellenőrizve és végül ki is derült róla, hogy hamis. Egy fals riport, igencsak felbújtó, így olyan tényezővé vált, mely egy gyűlöletes rendszer bukásához vezetett. Zantowsky sugalmazása szerint az eset érdemes arra, hogy elgondolkozzunk azon, nem kellene-e „érdekesnek" tekintenünk.

Mindazonáltal a legprovokatívabb eset azzal a listával kapcsolatos, mely 140 000 nevet tartalmazott, olyanokét, akik a korábbi rendőrséggel együttműködtek, illetve annak informátorai voltak. A kormány titokban tartotta a listát, annak ellenére, hogy nagy nyomás nehezedett rá a nyilvánosságra hozatal érdekében, mondta Zantowsky. A nevek közül jónéhány kétségtelenül bűnösöket takart, de megállapítása szerint szép számmal voltak olyanok is, akik legalább annyira voltak áldozatok, mint vétkesek. Figyelembe véve azokat a társadalmi és személyes károkat, melyeket a lista okozhatna, mondotta Zantowsky, „elhatároztuk, hogy bárki, aki a listát nyilvánosságra hozza, börtönbe fog kerülni".

Ez már túl sok volt az amerikaiaknak. Ha előző nap Havel csak gyanút ébresztett, Zantowsky már kétségtelenül átlépte a tűrőképesség határát. Amikor eljött a kérdésfeltevés ideje, ifj. Arthur Sulzberger, a *New York Times* helyettes kiadója megköszönte Zantowsky őszinteségét, de aztán jelezte azt is, hogy nyugtalanítónak találja mindazt, amit

hallott. „Nyugtalanító" és „megdöbbentő" — ezek jellemezték az amerikaiak hangvételét, ahogy egyik a másik után szólásra emelkedve szembeszálltak Zantowsky okfejtésével, és óva intettek a sajtóba való kormányzati beavatkozástól. Az amerikaiak felszólamlásait követő ingerült pengeváltásokból nyilvánvalóan kétségessé vált, hogy a 140 ezer nevet tartalmazó lista titkokban tartandó vagy tartható. Érvelésük szerint az újságírók, és nem a kormány feladata eldönteni, vajon alkalmas-e valaminek a megjelentetése, vagy sem.

„Az emberek felugráltak helyükről", idézte fel a történéseket Trudy Rubin, a *Philadelphia Inquirer*től. Szerinte Havel még szelíden beszélt ahhoz képest, ahogy Zantowsky eléggé el nem ítélhető módon „kardot döfött az amerikai sajtóideálokba".

Hazatérvén a konferencia néhány résztvevője visszatért a fentiekre. „Havel: börtönbe az újságírókkal?" olvasható a provokatív cím a *New York Times* egyik publicisztikája tetején, melyet Bill Kovach a Nieman alapítványtól és Tom Winship a Külföldi Újságírók Központjából, mindketten a prágai esemény társházigazdái jegyeztek. A konferenciával kapcsolatos szatirikus jegyzetek sorában a *Newsday* képregényírója, Doug Marlette Havelt mint Nixont rajzolta meg, és megjegyezte, „az őszinte véleménynyilvánításért korábban bebörtönzött" cseh hős miképpen „kólintott fejbe mindannyiunkat azzal, hogy a sajtót felelősségteljességre kényszeríti, miközben sajtótitkára börtönnel fenyegeti az újságírókat". Havel talán „elfelejtette már, mit hozott neki a szabadság" írta Burl Osborne, a *Dallas Morning News* szerkesztője, és azzal rémiszt bennünket, hogy a szabad szólásra Prágában csak „kormányzati jóváhagyással" van lehetőség. Osborne reményének adott hangot, hogy „Havel talán csak ugratott bennünket azzal, hogy börtönbe küldené az újságírókat".

Bradlee kommentárja a *Post*-ban az alábbi csípős címmel jelent meg: „Könnyebb a szólásszabadságért küzdeni, mint élni vele." Az incidensre reflektálva levonja a következtetést: „minél messzebb kerülünk Prágától, annál kevésbé tűnnek komolynak ezek a szabadsággal szembeni fenyegetőzések". De Prágában egy vezető napilapban, a *Lidove Noviny*-ban leközölték Bradlee enyhén kritikus publicisztikáját, ami olyan további nyomásnak vetette alá Zantowskyt, hogy kénytelen volt benyújtani lemondását. Havel ezt nem fogadta el. Zantowsky mégis szükségét érezte, hogy bocsánatot kérjen, amiért az újságírók bebörtönzését sugalmazta. "Visszatekintve," mondotta „ez a kijelentésem nem egyeztethető össze a lelkiismeretemmel, így nem tudom vállalni".

Hogyan kezeljük az eseményeknek ezt a láncolatát? Mint annak intő jelét, hogy a Havel kormányzat mégsem fogja beteljesíteni morális példaadóként reménybeli elvárásainkat? Tekintsük egy tapasztalatlan kormányzat elszámított lépésének, mely nincs hozzászokva az USA-médiumokkal való foglalkozáshoz? Vegyük úgy, hogy nem volt más, mint túlreagálás az amerikai sajtó azon részéről, mely ahhoz szokott, hogy a sajtót fenyegető legenyhébb fenyegetésre is teljes offenzívával válaszoljon? Vagy, sokkal komolyabban véve, olyan amerikaiak arroganicájának megnyilvánulásaként kell kezelnünk, akik eléggé gyarló módon felkészületlenek egy bizonyos politikai pillanat törékenységének és veszélyeinek megértéséhez, olyan politikai pillanatokról lévén szó, melyeken nemzetük már régesrég átesett (vagy inkább talán sohasem nézett azokkal szembe).

Múlt és jövő

Nagyon kézenfekvő, hogy az említett epizód hátterének felfejtését azon kelet-európai újságírók reakcióinak tanulmányozásával kezdjük, akik ugyan teljes

jogú résztvevői voltak a konferenciának, mégis csak statisztáltak az amerikaiak és a csehek között zajló konfrontációhoz. Bár valamennyien egyformán érdekeltek a sajtószabadságban, mégis kevés kivételtől eltekintve nem Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária, Románia, Kelet-Németország és a Szovjetunió képviselő voltak azok, akik tiltakozásra emelkedtek volna Zantowsky javaslatával szemben, miszerint elképzelhető újságírók bebörtönzése. De ezek az újságírók, miután hazatértek, nem is írtak cikkeket, melyekben a konferencián lelepleződött, a szabadságot fenyegető lehetséges veszélyre figyelmeztetnének. Csaknem kizárólagosan amerikaiak voltak azok, akik Havel és Zantowsky megnyilvánulásaira reagáltak. Miért?

Nézzük meg először is a konferencia helyszínét, a prágai Hotel Prahát, mely korábban a Csehszlovák Kommunista Párt pihenőháza volt. A párt kimúlását követően a Prahát nyugati stílusú luxusszállóvá alakították át. Extra széles folyosói és gazdagon berendezett szobái révén igen alkalmas volt arra, hogy befolyásos, illetve jómódú látogatók szállásaként öltsön új testet. És ettől kezdve pazar bizonyítéka lett a párt törvénytelen gyarapodásainak. Ily módon a konferencia helyszíne nagyon is kétértelmű volt. Vajon a Hotel Praha egy teljesen felújított helyszín az újjáéledő Prágában, mely kaput nyit a demokratikus Kelet-Európa irányába, vagy inkább egy kísértetkastély, ahol a párt mocskos és könyörtelen szabályai szólongatják még a vendégeket álmukban? Ez a kétértelműség felvet egy még nagyobb kérdést, mely megfelelő vonatkoztatási keretet ad 1990 nyarának eseményeihez: Minek van inkább relevanciája a jelen pillanatban — Kelet-Európa jövőhöz fűzött reményeinek, vagy a sötét múlttól való félelemnek?

A konferencia kezdetén az amerikaiak inkább a jövőt részesítették előnyben mint vonatkoztatási keretet, míg a kelet-európaiak nemigen tudtak elszakadni a múlttól. Mindenesetre a konferencia alatt érdekes transzformáció ment végbe. Sok amerikai kezdte belátni a volt szocialista országok esetében a múlt jelentőségét. Ahogy hallgatták a Kelet új szervezeteinek szerkesztőit, amint nehézségeiket leírták, az államokbéli résztvevők számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy milyen elemi problémákról van szó. Ugyanakkor a kelet-európai újságírók mégiscsak érzékeltettek valamit a köztük és kormányaik között a jövőben kialakítandó kapcsolatrendszer mibenlétéből. Mivelhogy az amerikaiak éppen ezt ajánlották. Élesen reagálva Havelnak és Zantowskynak a sajtószabadság korlátozásával kapcsolatos elképzeléseire, széles áttekintést nyújtottak a konfrontációknak azon lehetséges válfajairól, melyek egy szilárd alapokon nyugvó sajtó és egy biztonságra törekvő kormány között bekövetkezhetnek, ha hatalmuk mértékét meghaladóan folytatják a küzdelmüket egymással.

Egy a konferencia után készített interjúban David Halberstam író és újságíró azt mondta nekünk: büszke volt amerikai kollégáira, ahogy Zantowskyval kapcsolatban megnyilvánultak. „Azt hiszem, ennek valóságos hatása volt a kelet-európaiakra," állapította meg, „mivel saját szemükkel láthatták, miként vezérel bennünket a zsigereinkbe ivódott hit — a hit, mely szerint megszakítás nélkül harcolni kell a szabadságért".

Annak megfigyelése, miként nyilvánítják ki az amerikaiak ezt a hitet, sok kelet-európai számára impresszív volt, de más kérdés azt állítani, hogy ez problémáik vonatkozásában releváns lenne. A probléma a következőképpen fogalmazható meg: ahhoz, hogy az újságírók biztosan állhassanak a lábukon, talajra van szükségük, melyen állhatnak. Anyagi bázis, tisztességes felszerelés, megfelelő képzés, a független újságírás tradíciói nélkül — s valóban, bizonyos esetekben néha még az újságnyomó papír

hiányában is — Kelet-európa zöldfülű hírgyárainak többsége számára szinte egyáltalán nincs kiindulási bázis, ahonnan támadást indíthatnának egy kormány ellen, mely túllépi hatáskörét. Ez segít megmagyarázni hallgatásukat, miközben az amerikaiak megbélyegezték Zantowskyt. Csak reménykedhettek annak a napnak az eljövetelében, amikor ők is ilyen bátor rohamot indíthatnak, de azt is megértették — jobban, mint az amerikaiak —, hogy ez a jövőbeni pillanat messzebb van még jelenbéli kínos helyzetüktől, mint a múlt bénító béklyói.

A baj az, hogy a múlt nehezen kimúló átkos öröksége saját országaikban mégiscsak oda vezethet, hogy könnyebb a kelet-európaiaknak szimpatizálni a Havel-kormányzattal a „felelősségteljesség" kérdésében. Az amerikaiaknak talán nehezebb beleélni magukat az ilyesfajta félelembe: hogy a múlt képes a jövőt bölcsőjénél fojtogatni. Ez a félelem teszi olyan érzékennyé a kollaboránsok névsorának kérdését is. Hogy megértsük, miért tekinti Havel és Zantowsky a 140 ezer név védelmét olyan döntő jelentőségűnek — egészen odáig, hogy még az újságírók börtönbevetését is képesek kilátásba helyezni —, előbb meg kell értenünk a szovjetbarát rendszerek hatalmának természetét. És senki nem láthat messzebb ebben a kérdésben, mint az a Havel, aki átélte disszidens-éveit.

Híres tanulmányában, „A hatalom nélküli hatalom"-ban Havel újabb kísérletet tett az általa „poszt-totalitárius"-nak nevezett társadalom hatalmi mechanizmusának ábrázolására. Ebben felhívta a figyelmünket arra a szerepre, melyet az átlagemberek játszottak a totalitárius társadalomban azzal, hogy megteremtették saját elnyomatásuk feltételeit. Így a zöldséges kitehette a jelmondatot kirakatába: „Világ proletárjai egyesüljetek!". A kereskedő meggyőződés nélkül ugyan, de hirdette ezt a szlogent, abban a teljesen indokolt reményben, hogy ha lépést tart a rendszerrel, megóvhatja mind önmagát, mind pedig családját a további bajoktól. De ahogy Havel megállapította, az állam éppen az engedelmesség ezen apró kis megnyilvánulásain keresztül kényszeríthetett egy egész társadalmat, hogy „hazugságban éljen". Havel zöldségesének példája megmutatja, hogy a „poszt-totalitárius" feltételek közepette miképpen válik csaknem mindenki az állam ügynökévé. Így az elnyomók és az elnyomottak közötti határvonal nem húzható meg egyszerűen osztályok között, vagy azok között, akik az államnak dolgoztak, és akik nem. Ez a vonal valójában „minden személyben meghúzható, mindenki a maga módján egyszerre áldozata és támogatója a rendszernek".

Csak ezen feltételek — és a jelenben is még meglévő hatásuk — révén válik világossá Zantowsky álláspontja. Egy lista, amely 140 ezer kollaboráns nevét tartalmazza, sok bűnöst rejt, de egy olyan társadalomban, melyben egy bizonyos értelemben mindenki bűnös, ahol a „kollaboráns" és a „törvénytisztelő állampolgár" közötti megkülönböztetés meglehetősen zűrös ügy, ahol a kisebb bűnök elkövetése olyan formán, hogy bosszút állunk az ennél egy kicsit nagyobb bűnt elkövetőkön, az már az ártatlanság bizonyítéka, ilyen körülmények között — ez igaz valamennyi kelet-európai országra — könnyebb megérteni, hogy egy felelősségteljes kormány miért tekintheti bűnnek a lista nyilvánosságra hozatalát. Így aztán azt is könnyebb megérteni, hogy a keleti újságírók miért érthetnek ezzel egyet.

Kétszáz év

Az amerikai sajtó szemléletmódja ettől különböző, részben mert az államtitok kérdésével kapcsolatban egészen más emlékekkel rendelkeznek. Nagyritkán az amerikai újságírók szemében is legitimnek tekintett az „államtitok" védelmének kormányzati igénye. A titoktar-

tást úgy tekintik, mint védekezést az ellen, hogy a nyilvánosság betekintést nyerhessen az állam helyes és hibás lépéseibe. Az Egyesült Államokban bőséges története van ezen nézőpont támogatásának, ezeknek is leghíresebbik esete a kormányzat kísérlete a Pentagon dokumentumai nyilvánosságra hozatalának elhárítására. Ha ezekre a történeti tényekre is tekintettel vagyunk, azt kell mondanunk, hogy talán mégsem kell olyan vad dühvel figyelmeztetni a Havel kormányt, számításba véve esetleg még az újságírók bebörtönzésének szándékát is, hogy ez olyan intő jel lenne a csehszlovákiai polgári szabadságjogok jövőjét tekintve.

Van aztán egy másik tényező is, mely megkülönbözteti az amerikaiakat keleti kollégáiktól. A két csoport különböző csapásokat képzelt el. Ha a kormány egyre növekvő mértékben folyamodna a megfélemlítés eszközéhez, úgy az újságírók kénytelenek lennének öncenzúrához folyamodni. Az igazság mint a politikai élet kényszerítő tényezője így szép lassan elpárologna. Ha pedig nincs mód megtudni, mit is csinál a kormányzat, az emberek képtelenek lesznek megvédeni magukat az államhatalom elburjánzásával szemben. A társadalmat így végül is elnyeli a politika. Hogy az események ilyetén alakulása mindig elkerülhető legyen, az amerikai sajtó a legteljesebb mértékben felismerte azt az igazságot, hogy a „szabadság ára a lankadatlan éberség".

Megnövekszik azonban a probléma, ha ezt az eszmét egyszerűen át akarjuk ültetni egy másik politikai kultúrába — különösen egy olyanba, mint amilyennel Csehszlovákiában találkozhatunk, aholis az amerikaiak úgy képzelik, hogy a balsors mindössze az önkényi államberendezkedés negyven éve alatt sújtott. Bár igaz lehet, hogy a szabadság ára a lankadatlan éberség, de az is igaz, hogy különös fényűzésnek kell tekintenünk a lankadatlan éberséget egyetlen *sajátos* szabadság vonatkozásában, amikor *minden* egyéb szabadságjog törvényi garantálása még csak az eljövendő feladatai közé tartozik. Kelet-Európa újjáépítés alatt lévő társadalmai egy sereg problémával néznek szembe, amelyek közül csak az egyik egy erős és független sajtó megteremtése. A piacgazdaság, a képviseleti demokrácia intézményei, a független bíráskodás, a politikai pártok, a demokratikus gondolkodásmód megvalósítása mind-mind nagy feszültségek és folyamatos szenvedések közepette megy végbe. Tudomásul véve ennek a politikai pillanatnak a különleges törékenységét, meg kell állapítani, hogy Havel „felelősségteljesség" eszméjének olyan súlya van, mely az amerikai kontextusból teljesen hiányzik.

Megfigyelhető — figyelembe véve azt a közérdeklődést, mely az Egyesült Államokban a negyvenes években a sajtófelelősség kérdését körülölelte —, hogy egy amerikai újságíró számára a „felelősségteljesség" egy piszkos szó — a cenzúra szinonimája —, ha ezt politikai vezető hangoztatja. Fontos azt is megértenünk, hova vezet az ilyen attitűd. Az Egyesült Államok sajtója, mint egy érett politikai és társadalmi rendszer egyik eleme, bizonyos értelemben mentes a felelőtlenségtől. Márcsak azért is, mivel a felelősség olyan mechanizmusokon keresztül van a rendszerbe építve, mint a piac, a jogszabályok, a közvélemény nyomása. Ha egy amerikai újságíró nemtörődöm magatartásával kárt okoz, a rendszer változatos eszközökkel bír a retorziók vonatkozásában. A jogi felelősségrevonás csupán egyik. Burl Osborne, a *Dallas Morning News* munkatársa jegyezte meg ezt, amikor azt írta: „Nyilvánvaló, hogy a sajtónak felelősnek kell lennie, de ha ez mégis csorbát szenvedne, nem a kormány, hanem az eszmék piacán kell felette bíráskodni."

Ez olyan ésszerű érvelés, melynek alapján Havel és Zantowsky nem teljesen tisztelhető. Csakhogy ez nem vesz tudomást néhány olyan tényről, mely

igen jellemző Kelet-Európának ezen történelmi pillanatában. Mint ahogy a piac semmilyen egyéb formája, éppúgy az eszmék szabad piaca sem valósítható meg egycsapásra. Lépésről lépésre kell felépíteni, miközben a személyes felelősség gondolata különös jelentőségre tesz szert. Ráadásul egy jól működő eszmék-piacán az amerikai újságírók élvezhetik a ballépésektől óvó egyéb mechanizmusok áldásait is, melyek lehetővé teszik, hogy esetenkénti felelőtlen botlásaik ne legyenek olyan nyugtalanítóak. Például az Egyesült Államokban a becsületsértési (személyiség) jognak olyan tradíciója létezik, mely egyensúlyt teremt a sajtószabadság és az egyén jogai között, nagy mozgásteret biztosítva az újságírók számára a közéleti figurák bírálatában. De ennek az építménynek a felhúzása mintegy két évszázadig tartott, és az egyik legfontosabb építőelem 1964-ig nem is került a helyére. (A valamikori szovjet blokk néhány országában a becsületsértést meglehetősen paternalista módon torolták meg. A sértő fél, amennyiben bűnösnek találtatott, csekély pénzbírságot tartozott fizetni, de nem ám a sértett személynek, hanem az államnak.)

A személyiségvédelmi jog, a piaci ítéletformálás, a közvélemény bíráskodása és a szakmai száműzetés — ezek mind különböző eszközök az amerikai rendszerben arra, hogy az újságírók körében bátorítsák a társadalmilag felelős viselkedést. Ahogy Havel leszögezte, a szabadságnak mint éremnek a másik oldalát képezik. De egyúttal egy érett, demokratikus politikai kultúrának a következményei is, melynek azonban a *kiteljesítése kétszáz évet vett igénybe.* Egy ilyen kultúra hiányában egyáltalán nem kell azon csodálkozni, ha Havel a sajtó felelősségét épp olyan fontosnak tartja, mint a sajtó „szabadságát". A személyes felelősség olyan dolog egy Csehszlovákiához hasonló országban, mely alapját kell hogy képezze egy felelősebb politikai rendszer kiépítésének. A személyes integritás, a polgári erények és az önmérséklet etikája, mindezek gyenge alapot biztosítanak egy politikai rend felépítéséhez. S pont ez az, amiért Havelt riadalomra késztették azok a károk, melyeket egy szabad és felelőtlen sajtó okozhat. Ne feledjük, hogy Havelt abban a reményben választották meg elnöknek, hogy személyes felelősségteljes etikája révén képes lesz átvezetni cseheket és szlovákokat történetük e nehéz időszakán. Alapos oka volt e szó fontosságának hangsúlyozására.

Magasabb szempontból

Mondhatjuk tehát, hogy az amerikaiak túlregálták Havel üzenetét? Inkább úgy kellene fogalmaznunk: részben saját történelmükre reagáltak, aholis számos sértődékeny kormányzati tisztviselővel keveredtek konfliktusba, akik türelmetlenek voltak a kritikával szemben, akik a médiumokban fennen hirdették a „felelősségteljesség" eszméjét, ugyanakkor megbélyegezték a „szenzációhajhászást". Látva, hogy Havel mennyire megfelel ennek a sztereotípiának, mindez igen elcsüggesztette őket. Ahogy Ed Fouchy, korábban a CBS News producere, a konferencia után írt levelében megállapította, Havel észrevételei „sokkal inkább úgy hangzottak, mint egy a reggeli lapok sztorijai által megsebzett politikus ingerlékenysége, semmint egy nagy író inspiráló szavai, aki a demokráciával kapcsolatos nézeteiért igen sok szenvedést kellett, hogy elviseljen".

Ahogy Fouchy szavai sugalmazzák, a prágai incidens egyik tényezője az a különleges elvárás volt, mely Havelt, bárhová menjen is, mindenüvé elkíséri. Az is igaz, hogy ezeket az elvárásokat Havel nemcsak életének ámulatbaejtő eseményeivel hívta ki magával szemben, de nagy műgonddal megírt beszédeivel is, melyek tisztán érzékelhetően inspirálásra és útbaigazításra törekszenek. Az amerikai újságírók körében általa kiprovokált csalódottsági reakciók azon-

ban felvetnek egy érdekes kérdést: Vajon mennyi a felelősségérzet a Havel-rajongókban annak vonatkozásában, hogy fegyelmezzék elvárásaikat, s ne csináljanak belőle valami olyant, ami soha nem is képes lenni - nevezetesen egy szentet? Legutóbb angolul megjelent emlékirataiban (a *Disturbing the peace* című kötetben) Havel elismeri, hogy: rendszeresen rámtör a vágy, hogy elkiáltsam magam: fáradt vagyok, hogy az építő szerepét játszam. Csupán azt szeretném tenni, amit valamennyi írónak tennie kell, elmondani az igazságot! Vagy: Nem élhetsz úgy, hogy mindig másoktól várd a boldogulásod, mindenekelőtt saját magadnak kell azt megtalálnod! Vagy: Állj a sarkadra, végtére is nem vagyok a megváltód!"

Van itt üzenet a keleti újságírók számára éppúgy, mint a nyugatiaknak. Azok az amerikaiak, akik inspiratív üzenetekre számítanak Haveltől, talán jobban teszik, ha visszatérnek könyveihez. Ez különösen fontos ahhoz, hogy megértsük, mit is ért Havel „felelősségen". Senki sem lehet meglepődve az erre a szóra helyezett hangsúlyán, melyet Prágában az újságírókkal kapcsolatos észrevételeiben tett, aki ismeri írásainak szellemiségét. Havel moralista, aki épp annyira elkötelezettje a polgári értékeknek és a személyes kötelezettségvállalásnak, mint a demokráciának és a polgári szabadságeszményeknek.

Az amerikai újságírók nincsenek hozzászokva, és kényelmetlen is a számukra, hogy közhivatalban egy moralistát találjanak. Az amerikai médiumok számára sokkal elfogadhatóbb az a politikus, aki csupán olyan elveknek engedelmeskedik, melyek minél több szavazó megnyeréséhez segíthetik hozzá. Az újságírók, maguk is morális teremtmények lévén szívesen magukévá teszik azt az elcsépelt közhelyet, hogy a felelősségteljesség majd a szabadsággal együtt automatikusan eljő. De az, amit ők felelősségen értenek, nem más, mint a szakmájuk etikai sztenderjeivel konform magatartásforma. Ez *nem* az, amire Havel gondol. Nagyra értékelt beszédében, melyet tavaly februárban tartott az Egyesült Államok kongresszusában, azt mondta: „Még nem tudjuk, miként tűzhetnénk a moralitást a politika, a tudomány és a gazdaság homlokzatára. Ma még nem vagyunk képesek megérteni, hogy cselekedeteink egyetlen egyenes gerince — ha azok egyáltalában morálisak — a felelősség. A felelősség valami olyan iránt, mely több, mint a családunk, az országunk, a cégünk, a sikereink."

A „valami magasabb", melyre Havel hivatkozik, magasabb még a szakmai etikánál is. Ez a jó és a rossz filozófiai, vagy még inkább vallásos értelmezése, melyben mindannyiunknak szent kötelessége azon gondolkodnunk, miképpen cselekedtünk, megítélni magunkat, de nem úgy, ahogy azt szakmabeli kollégáink tennék, hanem úgy, mint esendő teremtmények egy legfelső és végső igazságszolgáltatás előtt. Ahogy Havel kongresszusi beszédében fogalmazott: „A világ üdvössége nem másutt lakozik, mint az emberi szívben, elmében, az emberi alázatban és az emberi felelősségben."

Az alázat, a megadás nem olyasvalami, ami olyan könnyen menne az amerikai sajtó képviselőinek. Büszkék is erre a tényre. Havellel és Zantowskyval való találkozásuk során túláradó magabiztosságot sugároztak — különösen, ha keleti kollégáikhoz viszonyítjuk őket. Az amerikaiak nemcsak hogy teljesen meg voltak győződve nézeteik helyességéről, de biztosak voltak abban a prominens szerepben is, amit a világban betöltenek, a néhai szovjet blokk országaiból jött újságíróktól teljesen idegenként. A nemzetközi médiavilágban szokatlan módon az Egyesült Államok sajtója a hatalom egy független centruma, mely figyelemreméltó befolyást gyakorol a nemzeti politikára s ezen keresztül a nemzetközi életre. Az amerikai újságírók hozzá vannak szokva, hogy nagyon fontos közönségként kezelik őket.

Nyilvánvaló volt ez a tény David Halberstamnak a konferencia után hozzánk intézett értékelésében is. „Figyelmetlen, sértő, felületes és készületlen" — ezekkel a szavakkal illette Havelt és Zantowskyt. Hogy mit is értett azon, hogy készületlen, az leleplező. „Nem hiszem, hogy tudnák, kik vagyunk", mondotta Halberstam. „Úgy beszéltek velünk, mintha a Columbia újságíróiskola végzős növendékei lennénk." Megjegyezte, hogy küldöttségükben jónéhányan Amerika legtekintélyesebb, leggyakorlottabb újságírói közé tartoznak, akik „végiggharcolták az elmúlt harminc év során a kormánnyal megvívott valamennyi háborút. Úgyhogy nincs szükségünk a felelősségre való semmiféle nyájas felhívásra."

Bizonyos szemszögből nézve ez egy meglehetősen átszellemült arrogancia. Havelnek mint olyan államelnöknek, akinek irdatlan változások terhe nyomja a vállát, nagyon sok mindent szem előtt kell tartania, úgyhogy biztosan meg lehet neki bocsátani, ha abban az értelemben követ el hibát, hogy nem úgy kezeli az amerikai sajtót, mint egy privilegizált közönséget, melynek számára gondosan fel kell készülnie. De egy más szögből Halberstamnak szintén igaza van. Havel nagyon jól tudja, hogy ő jelenleg egy játékos a világ színpadán; mint drámaírónak meg kell értenie annak fontosságát, hogy jó kritikákat kapjon. A helyzet azonban úgy áll, hogy a legfontosabb kritikák egy jó részét az amerikai médiumok írják. Ezt Zantowskynak is meg kellett tanulnia egy életre, amikor Ben Bradlee publicisztikája Csehszlovákiában is napvilágot látott, s ez majdnem az állásába került. Tisztán politikai szemszögből nézve talán nem volt egészen bölcs dolog Havel és tanácsadói részéről oly kevés figyelmet szentelni annak, hogy az amerikai újságírók milyen benyomásokkal fognak hazatérni a prágai konferenciáról. Másrészt a „tisztán politikai nézőpont" figyelembevétele nem Havel sajátja. Ismét visszaidézve azokat a megtermékenyítő szavakat: „Nem tudjuk még, miként tűzhetnénk a moralitást a politika homlokzatára..."

„Duplagondol"

Mérlegeljük most egy másfajta megítélését az amerikai sajtó arroganicájának, vagy — egy semlegesebb nyelvet használva — a Prágában kimutatott fennsőbbrendűség-érzésének. Az ilyesfajta magabiztosság olyasvalami lehet, aminek az elsajátítására a kelet-európai újságíróknak igencsak szükségük lenne. Az alázat könnyen megy azoknak, akik egy szakma részeként hosszú évekig szolgálták az államot. Az alázat inspirálta lelki habitus jócskán hozzájárult ahhoz a csendhez, melyben a kelet-európaiak ücsörögtek, miközben az amerikaiak dühödten ítélték el a sajtószabadság ellen érzékelt fenyegetést.

A Havel-kormánynak éppúgy, mint bármely más kormánynak, szüksége van minél többoldalú bírálatokra. Könnyen tendenciává válhat az a látásmód, amely a saját nézeteket egyenlővé teszi a „felelős" magatartással. Egyáltalán nem kellene elcsodálkoznunk, ha Havel a Bársony Forradalom nagyrabecsült hősétől a pártpolitikai vetélkedések egyik szereplőjéig vezető utat végigjárva ügyetlenül viszonyulna a kritikához, mely elkerülhetetlenül osztályrészéül jut. Az amerikaiak így kelet-európai kollégáik számára demonstráltak egy fontos fogalmat: miszerint a „jó fiúk" kritizálhatnak és bírálniuk is kell más „jó fiúkat", és a konfliktusnak ez a fajtája szükségszerű. Ebből a nézőpontból tekintve az amerikaiak reakciója a demokratikus habitus egészséges kinyilvánítása volt. A Havel-kormányzatnak is van egy „felelősség"-értelmezése, és az amerikai újságíróknak is van egy ettől teljesen eltérő, és ez a két megközelítés egymásnak feszült. S épp ez a demokráciák — és a konferenciák — lényege.

Hogy jobban megértsük, miért ma-

radtak a kelet-európaiak csupán csendes szemlélői ennek a konfliktusnak, kanyarodjuk vissza egy pillanatra a Hotel Prahához. Csehszlovákiában, mint minden más kelet-európai országban, a pártnak megvolt a maga titkos, négyszámjegyes telefonrendszere, szeparálva a mindenki által használatos hétszámjegyes hálózattól. Nem sokkal korábban a Hotel Praha készülékeit is átállították hétszámjegyesre, de a vendégek kulcskártyáján rajta maradt a régi négyszámjegyű kód. A párt továbbélésének ezen parányi szimbóluma valójában egy nagyobb tényezőnek volt a jele: a továbbélő hatása a tudathasadásnak, melyet a régi rendszer kényszerített Kelet-Európa újságíróira gürcölésük hosszú évei alatt. A dupla telefonhálózat — egy a párt számára, egy pedig a népesség maradékának — csak egy példája a tudat azon kettéhasadásának, mely a kommunista rendszerben az élet egyik tényévé vált. George Orwell találta ki a „duplagondol" kifejezést, pontosan kifejezve azt a sürgető szükségletet, hogy egyidejűleg két világban tartózkodjunk — a párt által valóságosként definiáltban és az egyén tényleges létezésének világában, mely természetesen kofliktusban volt a hivatalos ideológiával.

Az 1989 és 1990 forradalmaihoz vezető évek során a felszín alatt figyelemreméltó mozgások voltak Kelet-Európában. Itt-ott az állam nyitottabb volt a nyílt párbeszédre. Magyarországon például az újságírók viszonylag nyílt véleménycserét folytathattak állami tisztségviselőkkel olyan kérdésekben, mint a sajtószabadság, még a nyilvánosság előtt is. De mindenki számára világos volt, hogy ezek az eszmecserék nem egyenrangú felek között zajlottak, és az is, hogy a politikusok bármilyen engedményt tettek is „nyílt" eszmecseréjükben az újságírók és írók irányába, a nagy nyilvánosság előtt mindez visszavonható és letagadható volt. A két csoport hosszú évekig működött együtt a duplagondolkodás rutinjában, és mind a két fél világosan megértette, hogy a valóság definiálásában a végső hatalom még sokkal inkább az állam kezében volt, mintsem a sajtóéban. Az újságírók ily módon bebocsátást nyertek egyfajta „bennfentesek klubjába", de ennek a klubnak a szabályai a hatalom vonatkozásában radikális egyenlőtlenséget fejeztek ki. Ezt az egyenlőtlenséget az újságírók öncenzúraként sajátították el, egy olyan gyakorlatként, mely a régi rendszerekben természetükké vált, és sokan igen nehezen tudnak ma megszabadulni tőle.

Amikor Zantowsky Prágában a konferencián ezt mondta, „Nos gondolkoztunk a dolgon, és úgy döntöttünk, hogy aki nyilvánosságra hozza ezt a listát, börtönbe fog kerülni", a jelenlévő kelet-európaiak egyáltalán nem voltak megütközve. Teljes nyugalommal mentek ebédelni, miközben az amerikaiak kezéből még a villa is kihullott, vagyis ez egy olyan tipikus hivatalos közlés volt, melyhez hasonlókat már bőven megszokhattak az újságírók a fent említett klubszerű eszmecseréken a szovjet stílusú rendszerekben: „Egyetértünk. Önöknek szabadon kell tájékoztatni. De ha túl messzire mennének, ha »felelőtlenek« lennének, nos természetesen ezt már nem engedhetnénk meg."

Időről időre az amerikai újságírók is hallhattak hasonló „de"-ket állami tisztviselőktől; a legismertebb eset Spiro Agnew rohama volt a médiumok ellen. Ha egy amarikai újságíró egy állami hivatalnoktól azt hallja a sajtószabadság vonatkozásában hogy „igen, de" — a „de" riadóztatja az újságírót, hogy ami ezután következik, az általában a sajtószabadság megsértése lesz. Egy kelet-európai számára egy ugyanilyen „de" évekig annak a jelzője volt, hogy meg kell kezdeni a duplagondolkodást — olyan jelzés, melyre a túlélés érdekében oda kellett figyelni. Az amerikaiaknak nincs gyakorlatuk abban, hogy áthelyezkedjenek egy olyan lelkületbe, ahol a hatalom helyesen cselekszik, és működésbe lép az öncenzúra.

A kelet-európaiak, mivel automatikusan hozzászoktak ehhez az áthangolódáshoz — vagyis gondolkodás nélkül teszik —, így tesznek Havelt és Zantowskyt hallgatva is.

Ebben az értelemben az amerikaiak számára fontos és iránymutató volt, hogy felvállalják azt, amit Orwell után úgy fejezhetnénk ki: „szimplagondol". Ebben a gondolkodásmódban egy konzisztens értékrendszert alkalmaznak az állammal és a nyilvánossággal való foglalkozás során, és az újságírók nem ismernek el semmilyen hallgatólagos paktumot a hivatalos szervekkel arra nézve, hogy a hivatalos ideológiát életben tartsák. Így aztán természetesen az amerikaiak nem úgy értékelték Havel és Zantowsky megjegyzéseit, mint egy a beavatottak körében zajló nem hivatalos eszmecsere részét, hanem mint nyilvánosan megtett kijelentéseket, melyeket lehet és kell is bírálni. Ezért van aztán az, hogy miután az amerikaiak hazatértek, tollat ragadtak, cikkeket írtak mindarról, amit Prágában láttak és hallottak, bírálattal illetve a Havel-kormányzatot.

Ezzel szemben a kelet-európai újságírók — akik talán hozzászoktak egy az állami tisztségviselők által uralt klubban való meglehetősen kétes tagságukhoz — valószínűleg nem úgy tekintették a konferenciát, mint teljes mértékben nyilvános eseményt. Inkább úgy kezelték, mint egy klubtagok közötti eszmecserét, melyben ők alárendelt tagnak számítanak (ebben az esetben Havel és kormányzata csodálóinak, és így nem is volt várható tőlük kritika).

És ez az a pont, ahol az újságírók közös nemzetközi kultúrájának kérdése különösen relevánssá válik. Ha a politikára mint a nyílt viták arénájára tekintünk, akkor ehhez a sajtó szolgáltatja a legfontosabb morális bázist. Valóban, ha kitartunk a nyilvános politizálás mellett, az életerős viták és nyílt információ politikája mellett, akkor az újságírásban lehet egy univerzális érték, egy etika, mely összekötheti az újságírókat világszerte. Mivel a politikusok mindenütt a világon titoktartásról és egyhangú jóváhagyásról álmodoznak, éppen ezért az újságíróknak mindenütt ki kell tartaniuk a nyilvánosság és a viták mellett. Az amerikai médiumok magabiztos és agresszív stílusukkal jó tanítói lehetnek a világ újságírótársadalmának arra nézve, hogy miképpen gyakorolhatnak nyomást a még nyilvánosabb politizálás érdekében.

A gyenge pont

De mindez nem jelenti azt, hogy az amerikai modell valamennyi jellemzője univerzálisan kívánatos lenne. az igazság figyelmes kutatása természetesen minden becsületes sajtófilozófia egyik alapértéke; valamennyi újságíró egyetérthet azzal, hogy soha nem válhatnak a csalás társaivá. De az a hit, hogy a politikai újságíró számára az egyetlen járható út a távolságtartás és az objektivitás — kizárólag amerikai. Ezt még az olyan országokban sem osztják — mint Franciaország, Németország és Svédország —, ahol a sajtó szintén szabad, és a politikai rendszer szintén demokratikus. Valóban, a sajtószabadság problematikájának a demokratikus rendszerekben van egy másik, az amerikai sajtó számára ritkán megmutatkozó oldala, mely úgy tekint az alkotmánymódosítás első cikkelyére, mint a sajtószabadság legtisztább kinyilvánítására. Tény, hogy az alkotmánymódosítás első cikkelye egyáltalán nem szól olyan fenyegetésről, mely az újságírói szabadság és függetlenség ellen irányulna — olyan fenyegetésről, mely a birtokosoktól, tőkésektől és az ő profitvágyukból eredne.

Itt az újságírók státusát leginkább A.J. Liebling híres mondása határozza meg, miszerint a sajtó szabadsága annak a kezében van, aki azt — mármint a sajtót — birtokolja. Mély igazság, melyről igen gyakran megfeledkezünk a keres-

kedelmi alapokon nyugvó médiarendszer esetében. Mivel az amerikai újságírók rendszerint nem tulajdonosai annak a társaságnak, mely foglalkoztatja őket, ezért szabadságuk csak addig terjed, amennyit a felvilágosult tulajdonos biztosít. Hogy ez milyen sovány kis garancia, azt minden riporter, szerkesztő és producer jól tudja, akit valaha mint költségkímélő tényezőt kirúgtak, vagy áthelyeztek, esetleg egyszerűen csak tulajdonosváltás miatt. A jogok, melyekre az újságíró igényt tarthat (vagy sem) egy *magántulajdonossal szemben,* gyakran elkerülik Amerikában a sajtószabadsággal kapcsolatosan felbukkanó viták résztvevőinek figyelmét.

Németországban például megkülönböztetést tesznek belső és külső sajtószabadság között. A külső az államtól való függetlenségre utal, míg a belső a tulajdonostól és a kiadótól való újságírói függetlenséget jelenti. Bizonyos jogokra persze bejelenthetik igényeiket az újságírók a magántulajdonosokkal szemben. A különböző sajtórendszerek között meglévő különbségeket tanulmányozva Hans Mathias Kepplinger és Renate Kocher kommunikációtudósok megfigyelték, hogy Németországban és Francaiországban „az újságírók nincsenek arra kényszerítve, hogy meggyőződésükkel ellentétesen írjanak". Ha egy német lapkiadó megváltoztatja szerkesztési elveit, és emiatt egy újságíró felmond, a kiadó köteles a fizetését még legalább további hat hónapig folyósítani.

Amennyiben felismerjük, hogy a sajtó szabadságát nemcsak az állammal, de a tulajdonosokkal szemben is biztosítani kell, jogos viták támadhatnak a médiarendszer felépítésének legkívánatosabb útja tekintetében. A pártok vagy egy politikai nézőpont mellett elkötelezett sajtó bizonyos módon nem szabad, de az is bizonoys, hogy más módon, de hasonlóan nem szabad az a sajtó sem, mely a jobb olvasói statisztikákat igénylő hirdetőknek, az alacsonyabb működési költségeket előirányzó társasági menedzsereknek, a magasabb negyedévi osztalékot követelő Wall Street-i tőkéseknek kiszolgáltatott. Melyik út a kívánatosabb? Ez nem „előadások" témája kell, hogy legyen, hanem kölcsönös megbeszélés tárgya azok körében, akik világszerte a szabad sajtó élharcosai.

Világosan látni kell, hogy a sajtószabadság harc, melyet egyidejűleg két fronton kell megvívni. Az egyik oldalon, az állam irányából jön a cenzúra és a szolgaság fenyegetése. A másik oldalon, a tulajdonosok irányából számos más fenyegetés jön, a hírek kommercializálásától és trivializációjától egészen az újságírók tömeges elbocsátásáig a jövedelmezőség érdekében. E második fenyegetés illusztrálására vegyünk egyet az USA-ban tapasztalható sok példa közül: 1990 októberében a *New Haven Register* — egy 105 ezres példányszámú napilap — Thomas P. Geyer ügyvezető elnök sugalmazása alapján elbocsátotta a szerkesztőség negyven munkatársát, hogy megakadályozza az anyagi visszaesést, egyúttal súlyos csapást mérve a hírszolgáltatásra. Geyert szintén gyorsan kirúgták a tulajdonosok, akik 1989-ben igen drágán, 245 milliárd dollárért vették a lapot, ráadásul igen magas kamatú kölcsönre, ami minél magasabb profit elérésére kényszerítette őket.

Van-e ennél világosabb példája az újságírói kiszolgáltatottságnak? Egy nehéz anyagi periódus miatt — miközben az új tulajdonosok igyekeztek megőrizni az ellenőrzésüket a lap felett — negyven újságíró veszítette el állását, és a hírszolgáltatás is csorbát szenvedett. Jóllehet az amerikai újságírók — a totalitárius rendszerekbéli kollégáikkal ellentétben — bárhol kamatoztathatják tudásukat, a példa jól illusztrálja azt a veszélyt, amellyel az újságíróknak szembe kell nézniük, ha a magántulajdonos gyakorolja jogait. És itt aktualizálnunk kell Liebling tézisét: Nemcsak hogy a sajtószabadság a sajtót birtokolók kezében van, de azok, akik a sajtót birtokolják, egyre inkább pénzügyi tényezőként

kezelik azt, ami folyamatos nyomást gyakorol a szerkesztőségekre. A társasági adósságok és a pénzügyi instabilitás egyéb formái így komoly fenyegetést jelentenek az újságíró szakma függetlenségére és megélhetésére nézve, de ennek a fenyegetésnek semmi köze az állami cenzúrához vagy a hírekbe való kormányzati beavatkozáshoz.

Az újságírást valamennyiünknek úgy kell tekintenünk, mint aminek kiemelkedően fontos *közszolgálati* funkciója van, egy olyan aktivitás, mely a nyilvánosság keretei között és a nyilvánosságért zajlik. A nyilvánosság birodalma köztes terület, amely nem lehet sem az állam tulajdona, sem magánszemélyek kizárólagos birtoka. Inkább olyan terep, ahol a viták és eszmecserék zajlanak, ahol a társadalom önmagát tájékoztatja és tükröt állít önmaga elé. Ennek a birodalomnak az értékeit — többek között a sajtószabadságot — éppúgy csorbíthatja a növekvő államhatalom, mint a magánérdekek aránytalan mértékű befolyása.

Ez a megközelítés újabb meglátásokhoz vezethet a prágai incidenssel kapcsolatban. A sajtóba való állami beavatkozástól óvva Havelt és Zantowskyt, az amerikai újságírók anyatigrisként védelmezték az újságírás egyik sérülékeny oldalát. És éppen Havel — a kormányzati ember — volt az, aki nagyobb figyelmet szentelt a másik kényes területnek, az újságírás jogai deklarálásának a magántulajdonosokkal szemben. A konferencián tett rövid felszólalásában Havel megjegyezte annak lehetőségét, hogy egyfajta szerződések köttessenek az újságírók és a médiumatulajdonosok között annak biztosítására, hogy a tulajdonosok ne rendelkezzenek túl nagy befolyással az újságok tényleges szövegére. Véleménye szerint a politikai párt és annak sajtója közötti feszültség, mely a múltban gyakran veszélyeztette a médiumokat, átváltozhat egy hasonlóan veszélyes feszültséggé, csak most a milliomosok és az újságírók között.

Az amerikai sajtó jelenlévő képviselői közül senkit sem hozott lázba, vagy dühített fel Havelnek ez a megállapítása. Egyikük sem kelt Havel védelmére azon vizióval kapcsolatban, hogy a magántulajdon hatalmával szemben az újságíróknak szerződésekkel kellene védekezniük. Megjelent kommentárjaikban egyikük sem fűzött semmilyen személyes megjegyzést Havel élesen megfogalmazott észrevételéhez a milliomosok és az újságírók között meglévő esetleges konfliktus tekintetében. Ráadásul egyiküknek sem volt alternatív javaslata az újságírás ezen gyenge pontjának védelmével kapcsolatban — valamilyen, Havelnek a szerződésekkel kapcsolatos rövid megyzésénél konkrétabb ötlete. Úgy látszik, tökéletesen elszántak voltak abban, hogy a sajtószabadságot egyes-egyedül az állammal szemben deklarálandó jogként határozzák meg. Mindez teljesen megfelel az amerikai sajtószabadság-felfogásnak, mely e fogalmat az alkotmánymódosítás első cikkelyének a kormányra vonatkozó korlátozásaival azonosítja. De mint már láttuk, nem ez az egyetlen nyugati látásmód: a német megközelítés különbözik ettől, ahogy a francia is.S a jövőben Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország és más nemzetek másfajta sajtószabadság-értelmezéseket is kialakíthatnak, egy olyan saját koncepciót, mely igenis komolyan veszi az olyan sérelmeket, mint amely Thomas Geyer-t és a *New Haven Register* szerkesztőségét érte.

Az újságírók szerte a világban számos különböző módszert fedhetnek fel, melyek alkalmasak lehetnek annak biztosítására, hogy tájékoztassák és megnyerjék közönségüket, s legelőször is, hogy megvédjék közszolgálati funkcióikat. A viták, melyek majd megvilágítják ezeket a különböző lehetőségeket, még el sem kezdődtek — hacsak nem tekintjük nagyon is fontos nyitánynak mindazt, ami júliusban Prágában történt.

Václav Havelt Csehszlovákia elnöke-

ként, ahogy első munkanapjához kezdett, saját szavaival élve „valami egészen fura érzés fogta el, olyasvalami, ami egy nagy tivornya utáni másnapossághoz hasonlatos".

Kollégái a prágai várban hasonló érzésekről számoltak be. „Rádöbbentünk", mondta Havel, „hogy a költészet véget ért és eljött a próza ideje."

Hogy a költészetnek vége, ezt most már lassan mindenki észreveheti. 1989 és 1990 felemelő eseményei csupán a ténylegesen elvégzendő feladatok irdatlan tömegét mutatták meg, melynek elvégzése még csak ezután következik. De mi is valójában az elvégzendő, tényleges munka, s ki lesz az, aki mindezt elvégzi? Az újságírásban, hitünk szerint, egy független és a köz szolgálatáért élő sajtó nemes álmának valóra váltása az igazi feladat, egy olyan sajtóé, mely a demokratikus politika szükségleteinek szenteli magát, s szabad minden önkénytől, legyen az a köztől vagy éppen a magánosoktól eredő. Ez az, amin az újságírók — bárhol legyenek is — dolgozni kötelesek. Elképzelhető, hogy miközben a kelet-európai társadalmak a demokratikus rendszer megteremtéséért vívják harcukat, feltárják a sajtószabadság jobb — de legalábbis eltérő — útját, melyben nem létezik a „milliomosok és az újságírók közötti feszültség".

Tegyük fel

hogy 2000-ben rendeznek egy konferenciát, ahol ismét egy asztalhoz ülnek az amerikai és a kelet-európai újságírók, hogy kicseréljék elképzeléseiket, és megvitassák közös problémáikat. Ifjabb Arthur Sulzberger, akkor már a *New York Times* kiadója, megnyitó beszédével megüti az alaphangot, s leszögezi egyetértését azzal a nézettel, hogy a sajtószabadság alapvető érték. Mindazonáltal hozzáteszi, hogy a szabadsággal együtt jár bizonyos felelősség is, beleértve a pénzügyi felelősséget. A *New York Times* által foglalkoztatott újságíróknak tudniok kell, hogy szabadságukat és függetlenségüket a New York Times társaság jövedelmezősége teszi lehetővé. Így azok, akik az újság egy nem jövedelmező területén dolgoznak, búcsút kell, hogy mondjanak állásuknak. A jövőben így járhat a *Times Book Reviews* részleg is, mely az évek során már nagyon sok pénzt elvitt.

Hirtelen a csehszlovák, a magyar és a lengyel médiumok képviselői talpra szökkennek. Sulzberger „pénzügyi felelősséggel" kapcsolatos megjegyzéseit még csak csöndben tűrték, de ez a kijelentése az újságírók kirúgásával kapcsolatban, pusztán azon az alapon, hogy a könyvelők megállapították, hogy részlegük nem volt jövedelmező — ez már abszurd, döbbenetes és önkényes. Ezután dühös vita veszi kezdetét, melyben a kelet-európaiak kifejezik megdöbbenésüket atekintetben, hogy Sulzberger, egy nagy lap képviselője, ilyen fennhéjázó módon kezeli az újságírói függetlenség kérdését. Hazatérve lapjaikban gyalázkodó írásokban fejtik ki véleményüket, figyelmeztetnek a sajtószabadság lehetsége halálára Amerikában és kigúnyolják Sulzberger „felelősség" értelmezését.

Ezen írások amerikai másodközlése nyomást gyakorol Sulzbergerre. Visszavonja a *Book Review* gárdájának kirúgatását célzó fenyegetéseit. „Visszatekintve", mondja hivatalos nyilatkozatában, „az újság egyik fontos közszolgálati funkciójának megszüntetése, egyszerűen azért, mert nem valósítja meg bizonyos pénzügyi hivatalnokok megtérülési elképzeléseit, mindez ellentmond a lelkiismeretemnek, és morálisan elviselhetetlen."

Ki állíthatja, hogy ez egyszer még nem következhet be?

Megjelent a Gannett Center Journal 1990. őszi számában (New York, Columbia egyetem, Gannett Foundation Media Center)

Fordította: Malecz Attila

Bogdán Éva

Csöbörből Öbölbe

Médiaháború. Virtuális háború. Láthatatlan háború. Cenzúrázott háború. High-tech-háború. Videóháború. Telematikus háború. A jelzők gazdagságánál csak a bizonytalanság volt nagyobb: hogyan lehet ma egy háborúról tudósítani, s lehet-e egyáltalán?

Az Öböl-háborúról szóló haditudósítások értékelése és elemzése terjedelmében minden bizonnyal vetekszik azzal az információmennyiséggel, amely a háború hat hete alatt a kritikus térségből egyáltalán a világ tudomására jutott.

Erre a háborúra nemcsak a kormányok és a hadseregek, hanem a médiumok is készültek. Sőt a „közönség" is.

Öt hónapig tartott a gondos felkészülés. Egyetlen háborút sem készítettek még elő ilyen nyilvánosság mellett, egyetlen háborús térségbe nem érkezett még ennyi hivatalos megfigyelő és tudósító. George Bush és Szaddam Huszein a televízión keresztül üzengettek egymásnak, s a képernyők előtt ülő emberiség folytatásban élhette át a blokád szorítását, a túszok sorsát és a békeközvetítések kilátástalanságát.

Január tizenötödike, az amerikai ultimátum lejártának közeledtével a médiumok megkapták a megfelelő tájékoztatási irányelveket, elvégre *tömegkommunikációs esemény* volt készülőben. Amikor aztán a szövetségesek — amerikai keleti parti csúcsidőben — útjára indították a Sivatagi Vihart az iraki agresszor ellen, a televízió történetének eddigi legnagyobb nézettségét érte el az Egyesült Államokban.

A Princeton Egyetem kutatóintézetének vizsgálata szerint a háború első idejében a megkérdezettek 81 százaléka minden szabad idejét a képernyő előtt töltötte; ezek fele része egyszerűen képtelen volt kikapcsolni a készüléket, míg az „információfüggőségben" szenvedők egyötöde bevallotta, hogy egyáltalán nem képes munkájára és mindennapi elfoglaltságaira koncentrálni. Hogy a híréhség nemcsak a hadviselő feleknél kulminált, mi sem bizonyítja jobban, mint a németek példája, akik a Sivatagi Vihart még a Berlini Fal ledöntésénél is nagyobb nézettséggel követték az ARD és a ZDF hírműsoraiban.

A háború azonban a tömegkommunikációs események minden nyilvánvaló attributuma, sőt a teoretikusok mégoly szellemes fejtegetései ellenére sem vált médiaháborúvá. Legalábbis abban az értelemben, amilyen szerepet a romániai fordulatban játszott a főhadiszállásként funkcionáló televízió 89 decemberében. A sivatagban — a televíziótól függetlenül is — valódi, véres harc folyt, borzasztó iraki áldozatokkal. Utólag ez derült ki. Létezett persze egy médiaháború is. Ezt láttuk mi a képernyőkön.

Az első csalódás

Egy kommunikációs társadalomban, melyben az elektromágneses hullámok szabályozzák az emberek életritmusát, az egyes számú médiumtól, a mindenütt jelenvaló televíziótól mindenhatóságot is várnak. Nem véletlen, hogy a tüntetők szerte a világon angol nyelvű feliratokkal demonstrálnak a kamerák színe előtt. A televízió igyekszik is megfelelni

isteni imágójának, sőt a nézőt is felruházza a mindentudás illúziójával.

Aztán ez a mindentudáshoz szokott néző tudomást szerez egy háborúról a sivatagban. A helyszínen tudja a világ összes nagyobb tévétársaságát. És várja a képeket...

Az amerikai hírmagazinok az első estén egy rosszul tájékozott főparancsnokság véget nem érő ülésére hasonlítottak. Mindenütt nyugdíjas tábornokok tippeltek különböző térképek előtt a feltételezett akciókra és a feltételezhető célpontokra.

A francia tévében stílszerűen homokozókba állították a hosszú botjaikkal magyarázó kiérdemesült tábornokokat, akik mindenféle színes páncélos- és repülőgépmodell között, csatornáról csatornára eltérő hadrendet állítottak fel. A TF1 sztárja D. Copel kétcsillagos tábornok volt: a villámháború-elmélet képviselője állítólag elég jó órabért ért el 250 ezer frankos honoráriumával.

Nem boldogult a nyugdíjas főtisztek nélkül az olasz televízió sem. A tájékoztatás súlypontját a háború elektronikus rekonstrukciói mellett kommentárok és katonai szakértőkkel folytatott beszélgetések képezték a RAI mindhárom csatornáján. Az egyik szerkesztő megjegyzése szerint „mintha egy láthatatlan háborúról tudósítanánk".

A háború valóságosságába vetett hitet leginkább a szünet nélkül sugárzó amerikai hírcsatorna, a CNN táplálta a nézőkben, jóllehet állandóan aktualizált ismétléseinek hírértékét többnyire egy-egy mondatban is össze lehetett volna foglalni.

Igazán nem volt könnyű dolguk a moderátoroknak, akik mindenütt friss, ropogós élő adás szervírozásán fáradoztak, miközben innen-onnan beszállított konzerveket kellett felmelegíteniök. A hat francia tévécsatorna például jobbára a védelmi minisztérium audiovizuális propagandaosztályának filmjeit mutogatta, elegáns, zajtalanul magasba emelkedő Jaguár vadászbombázókkal, vagy a francia és az amerikai hadiipar reklámfilmjeivel illusztrálta a szövetséges haderők ütőképességét.

Showdown in the Gulf — ígéri a CBS a nézőnek, a képek azonban nehezen jönnek. Csak a vonuló páncélosezredek, majd a csillagháborús filmeket idéző, kiismerhetetlen légifelvételek.

Miközben az elbizonytalanodott néző még reménykedik, a médiumoknál lassan sejteni kezdik, hogy hiába készültek annyira a háborúra, hiába küldték hétszáz emberüket a térségbe — tanácstalanul és tehetetlenül kalimpálnak a hadsereg által nekik szabott rövidke pórázon.

Az első áldozat

Eltekintve a vérszagra gyűlő éji vad-típusú hasonlatoktól, a haditudósítók egész rendes presztízst vívtak ki maguknak a történelem során. Ha minden szenzáción túl volt valami értelme nehéz, nem egyszer kockázatos munkájuknak, az a háború szörnyűségének a bemutatása, a szemtanú bizonyítéka arról, hogy a háború véres, mocskos, embertelen. Ez az üzenete Robert Capa fotóinak 1936 nyaráról, így ismerte meg a világ a „Spanyol lojalistát a halállal szemben", majd harminc év múltán a „Kivégzést Saigon utcáin", Edward Adams felvételéről. A két világháború borzalmait a frontharcos filmoperatőrök vésték nemzedékek elméjébe, és szinte a vietnami háborúról való elképzelésünk meghatározóivá váltak Neil Davis ausztrál operatőr egész világot bejárt képei: a szénné égett meztelen kislány, vagy egy vietkong harcos agyonlövése Luan saigoni rendőrfőnök keze által.

Ilyen megrázkódtatások az Öböl-háború során nem érhették a világ közvéleményét. Vietnamban „a fiúk teljesen kontroll nélkül voltak" — emlékezett vissza az egyik parancsnok. A fiúkon a tudósítókat értette, akik gyakorlatilag

mindenütt ott nyüzsögtek, filmeztek, fényképeztek, olyannak írták le a háborút, amilyennek a valóságban látták. És ezt látta Amerika is. A katonatisztek szemszögéből a sajtónak tudható be az amerikaiak Vietnam-traumája, az utóbbinak pedig a háború elvesztése.

Ezt még egyszer nem engedhették meg.

A komfortos dhahrani szállodákat ellepő újságírónép frusztráltan ténfergett az öböl-parti városban a szövetségesek által korlátozott mozgásszabadsága következtében. A hadműveleti területekre csupán a hadviselő felek tudósítói juthattak el, ők is csak válogatott, kislétszámú csoportokban (ún. *pool*-okban), ellenőrző tisztek kíséretével.* Hogy időközben ne unatkozzanak, fitnessteszteket csináltattak velük: fekvőtámasz, térdhajlítás és futás! Aki átment a vizsgán, kezdhette a gázálarc-gyakorlatot. A poolok által közösen gyűjtött valamennyi tudósítást, fotót, film- és hangfelvételt át kellett adni az ellenőrző tisztnek, aki az ellenség tájékoztatását elkerülendő, megfelelő módon információmentesítette az anyagot — biztonságtechnikailag igazolva Kipling örökérvényű mondását: háborúban az első áldozat az igazság. Ennek ellenére a cenzúrázott videokazetták még mindig 3-5 ezer dollárért keltek el a hírek szaúdi feketepiacán.

A poolokkal ellentétben minden tudósító részt vehetett az ún. „briefing"-eken, Schwarzkopf főparancsnok vagy más magas rangú tisztek órákon át tartó sajtótájékoztatóin, ahol csak azt nem lehetett megtudni, hogy milyen is az általános hadihelyzet, mekkora a katonai, illetve a civil áldozatok száma a szövetségesek, illetve Irak oldalán, és hogy milyen mértékű a pusztítás. („Mindent, amit önökkel közlünk, Szaddam Huszeinnel közöljük.") Ezzel szemben tudósítani lehetett egy „tiszta", kizárólag katonai célpontokra irányuló, technikailag precíz, így tulajdonképpen humánus háborúról. Aki nem hiszi, járjon utána. Dhahran városának határait persze nem lépheti túl. Az engedély nélküli felvételen rajtacsípett tudósítói teamek a kiutasítás veszélyét kockáztatták, akik pedig a csapatoktól elszakadva túl messzire merészkedtek a megszállási övezetben, azokra az irakiak vártak. Így került fogságba a CBS négy embere.

„Nem tudom elfogadni"

Ha lehet, még nehezebb volt hírekhez jutni az iraki fővárosban, ahonnan a bombázások kezdetének másnapján valamennyi külföldi tudósítót kiutasították. Pontosabban majdnem valamennyit. A jordániai M. Hadzs, a londoni WTN, valamint Peter Arnett, az amerikai CNN kábeltévé tudósítója — utóbbi egy rövid kritikus időszak kivételével — például maradhatott. Az iraki tévé propagandaadásait nem számítva, a száznapos háború tizenhárom napján át az ő tudósításaikból láthatott valamit a világ a bombázások eredményeiből. A CNN természetesen új előfizetőkre tett szert, az amerikai kormány azonban, mely kezdetben üdvözölte az ellenség területén működő amerikai hírforrás létezését, a bébitápszergyár elpusztításáról beszámoló riportja után megharagudott a CNN-re, és Fitzwater figyelmeztetett, hogy „minden Bagdadból jövő tudósítás végső soron az iraki kormánytól származik".

Január 30-án aztán Szaddam Huszein tovább tágította a külvilágra nyíló kukucskáló ablakot; ekkor tizenöt tekintélyes hírmédium egy-egy embere kaphatott beutazási vízumot Irakba.

---

*Az amerikaiak szisztémáját részletesen ld. Dokumentum rovatunkban. A francia katonai PR-részleg, a SIRPA is tv-poolokat alakított ki. A brit kommandók az egyszerűség kedvéért szintén átvették ezeket a játékszabályokat.

Christoph Maria Fröhder, az ARD egykori vietnami tudósítója, aki később az egyetlen külföldi tévériporterként Kambodzsában maradt a vörös khmerek vérengzése idején, majd kalandos menekülés után tárta a világ elé döbbenetes riportjait, most sem hiába jutott be Bagdadba. Igaz, az itteni cenzúra már ott megkezdődött, amikor francia, amerikai, angol és osztrák kollégáival együtt naponta részt kellett vennie az iraki sajtótisztek által Bagdad és más városok szétbombázott lakónegyedeibe szervezett kirándulásokon, ahol természetesen kizárólag a lakossági áldozatokról és a civil objektumokban okozott károkról szerezhettek tudomást. Azután jelen volt a cenzor a videofilmjeik vágásánál és szövegezésénél, sőt a telefonbeszélgetéseiknél is, melyeket angolul kellett lefolytatni, hacsak az ellenőr nem értett valamilyen más idegen nyelvet. A BBC és az ITV bagdadi tudósítói egyetlen helyről küldhettek Nagy-Britanniába műholdon cenzúrázatlan képeket: abból a szétbombázott bunkerből, ahol több százan vesztették életüket. A londoni műsorkészítők gondoskodtak azután róla, hogy a nézők egy szerényebb verzióval ismerkedjenek meg.

Hazatérése után az említett Fröhder így nyilatkozott: „Az hajszolt ebbe a háborúba is, hogy nem tudom elképzelni, hogy az ilyen képek, melyeket Bagdadból hoztam, ne lennének hatással az emberekre. Bár az a véleményem, hogy Szaddam Huszein bűnöző, és hogy az ilyeneknek egyetlen népet sem szabadna kormányozniok és elnyomniok, s hogy a népek közösségének sürgősen tenniök kellett valamit, azonban nem tudom elfogadni, hogy egy civil lakosságot, mely egyébként is egy ilyen diktátor alatt szenved, még meg is büntessenek, amennyiben az amerikai bombák többékevésbé leradírozzák őket."

Vajon a hadviselő feleknél is helyet adtak volna az ilyen tudósító véleményének?

A nagy üzlet

A mindenható cenzúra mellett természetesen a nem kevésbé mindenható technika nehézségeivel is meg kellett küzdeniök a haditudósítóknak. Kinek többel, kinek kevesebbel.

Az Eurovision például időben létesített egy hordozható földi műholdállomást Szaúd-Arábiában, melynek költségeiből a nagyobb európai tévétársaságok is kivették a részüket. Ha a nagy igénybevétel miatt az európaiak berendezései meghibásodtak, még mindig koldulhattak az amrikaiaknál, akik persze tízszeres személyzettel és állomásonként saját technikai felszereléssel voltak jelen.

Ami a környező országokat illeti, itt kellő fizetségért igénybe lehetett venni a jordániai, a szíriai és az izraeli televízió, illetve az ottani magáncégek berendezéseit.

A Bagdadból való közvetítést azonban kizárólag a CNN technikai segítségével lehetett (dollártízezrek fejében) megoldani. Ez a — saját adatai szerint 103 országban 70 millió (?) háztartás által fogható — kereskedelmi kábelcsatorna már 1990 őszén elkezdte élő adásait a sivatagból. Kilenc riportere állomásozott különböző ideig Bagdadban, három Kairóban, tizenhét Ammanban, nyolc Jeruzsálemben és huszonkettő a szövetséges csapatoknál, Dhahranban. A szakma veszteséget jósolt neki. Ezzel szemben a hírállomás tízéves fennállása óta az első nyereséges évét zárta 1990-ben. De a nagy üzlet idén januárban jött be. Ted Turner, az állomás főnöke szó szerint homokra épített — és győzött.

Mivel a CNN volt az a csatorna, melyet Szaddam Huszein szükség esetére (és az ellenfél befolyásolására) nyitva hagyott s már a harcokat megelőzően is többször igénybe vett sajtótájékoztatók és interjúk formájában, ezért bizonyos előjogokat vívott ki magának. A háború idején nemcsak az időközben világhírűvé vált tudósítóját, Peter Arnettet küld-

hette Bagdadba, hanem több tonna anyagot is műholdantennáinak kijavítására. Emiatt persze a nagy amerikai tévétársaságok azzal vádolták, hogy szerződést kötött az ellenséggel. Simpson szenátor egyenesen Irak-barátnak nevezte Arnettet, szemére vetve azt is, hogy Pulitzer-díját elsősorban Amerika-ellenes vietnami riportjaiért kapta. Az ARD bagdadi tudósítója mesélte, hogy a többi riporterrel ellentétben a CNN embere intenzív kapcsolatot tartott fenn az iraki tájékoztatási minisztérium munkatársaival, még éjszaka is velük járkált, vagy a szobájában fogadta őket. Emiatt aztán a többieket megelőzve juthatott el bizonyos helyekre. Arnett maga úgy nyilatkozott, hogy ő egy jó sztoriért akár a pokolba is elmegy.

A német tudósítónak tulajdonképpen mindegy volt, hogy hazájában aznap vagy másnap látják meg a tévénézők a következő lebombázott iraki hidat, nem így egy amerikainak. Ráadásul a CNN túl sokat fektetett bele ebbe az ügybe, semhogy lemondhatott volna az előfizetői és reklámozói dollárokban mérhető szemernyi előnyről is. S ha már a hírpiacon ekkora kereslet mutatkozott az információ-áru iránt, számított az valamit, ha Ted Turner nagy üzletéből Szaddam Huszein is profitált valamicskét?...

Real time

A magyar televízió Öböl-híradóit — elsősorban szakmai berkekben — minősíthetetlenül gyengének, szegényesnek, a tájékoztatás paródiájának csúfolók — a valódi, materiális szegénységről ezúttal nagyvonalúan megfeledkezve — szakmai etalonként ma a CNN-re mutogatnak nagy tisztelettel. Íme, a tájékoztatás új dimenziója: a totális hírtelevízió. A világ élőben. A valóság maga. De vajon feltétlenül azonos-e a *valós idejű* tévéadás a valósággal?

Paul Virillo francia esszéíró mintha csak költői hangzású kérdésünkre válaszolt volna a Téléramának adott interjújában: „Ted Turner, a CNN nagyfőnöke tíz éve rendezi a *real time*, a *live* színházat, amely arra késztet bennünket, hogy igaznak tartsuk, amit élőben látunk. A romániai események leckét adhattak volna már nekünk ebből."

Jól tudjuk, hogy a képek (még a tévéképek is) mindig csak apró, céltudatosan kiválasztott részleteket mutatnak a világból. Ugyanakkor a „saját szememmel látom" élménye erős szuggesztivitást kölcsönöz a képeknek, melyet az egyidejűség tudata jelentősen megnövelhet. Ez a szubjektív érzés persze nem verifikálja a látottakat, ellenben kiváló talaja lehet a manipulációnak.

A kivitelezés egyik lehetséges módját Bruno Frappat írta le „frappánsan" a *Le Monde*-ban: „Szaddam Huszein tudja ezt, olyan mesterien bánik ezzel az eszközzel, hogy az ember csodálná, ha nem lenne bűnöző. Adagolja az effektusokat. A valószínű vesztes akkor és ott irányítja magára a reflektort, amikor és ahol neki tetszik. Egyik nap öngyilkos kommandókat jelent be, másnap mutat egy lebombázott gyárat, közölve, hogy abban adaptált anyatejet állítottak elő, aztán meg egy keresztény templomot, amelyet a washingtoni hitetlen lerombolt. Amerika és Franciaország Irakot bombázza, Szaddam Huszein pedig a képernyőnket. A képek, melyekkel betalál, célzottak, precízek, hatásosak és nem semlegesíthetők. Média-szempontból csúcsteljesítményt nyújt."

Tegyük hozzá: a CNN segítségével, mely tekintheti ugyan nagykorúnak a nézőit, azonban *real time*-ban is csak azt mutathatja, amit a legfőbb hírszerkesztők láttatni akarnak (lásd a bébitápszergyár épen maradt angol nyelvű felirata). Az elnökök, a miniszterek, a szóvívők beszédei, a katonatisztek hosszadalmas sajtótájékoztatói rövidítés nélkül és élőben sem tették átláthatóbbá sem a politikát, sem a hadihelyzetet, létrejött viszont egy olyan lélektani imaginárius

tér, melyben a realitás effektusai uralkodtak, s kevésbé a hírek és a valóság. Hírekben, manipulatív szándékoktól mentes, valódi információkban a CNN valószínűleg éppoly szegény volt, mint a többi médium, amit a folyamatosság és a technikai tökéletesség, a rituális ismétlések és az egész önmaga körül való forgás csak még feltűnőbbé tett.

Hogy a jövőben a „hírrádiók" és a „hírtelevíziók" minden bizonnyal elszaporodnak, afelől nem sok kétségünk lehet. Azon elterjedt véleménnyel szemben viszont, hogy a CNN nélkül a háború egyáltalán nem lett volna látható a televízióban, mindössze az hozható fel, hogy *a háború* egyáltalán nem is volt „látható" a televízióban.

Mondj igazat! (?)

Az Öbölből tájékoztató hírmédiumokat alapvetően két dolog miatt támadták: vagy azt rótták fel nekik, hogy a hadistratégia részei voltak, vagy pedig azt, hogy — nem.

Az előbbi szemrehányást a szakma önmaga is megfogalmazta, az újságírás függetlenségét, a sajtó szabadságát féltve. Az IG Medien német újságíró-szakszervezet tiltakozó nyilatkozatában ezt olvashattuk: „Mi, a filmnél, a rádiónál és a televíziónál dolgozó újságírók nem engedjük meg, hogy egy pszichológiai hadvezetés kiszolgálójává tegyenek bennünket." Az AFP francia hírügynökség New Yorkban benyújtott keresetében indítványozta, hogy vizsgálják felül a pool-szabályozás végrehajtásának alkotmányosságát. A médiumok „megfigyelésére" kirendelt hat francia parlamenti képviselőtől azt kérdezte a *Le Monde*: „Vajon mit fognak megvizsgálni? Azt, amit nem lehet megvizsgálni, mert a hatalmasok így döntöttek? Hogy háború esetén az információhoz való jogot elhanyagolható dolognak tekintik, hogy a médiumok csupán manipulációs célokat szolgálnak? Akarják tudni, hogy mi tudjuk, hogy az igazság az összes többi érdek mögött van a rangsorban?" Az amerikai *Fairness and Accuracy in Reporting* elnevezésű médiakritikai szervezet szóvivője kifogásolta, hogy a televízióban alig foglalkoznak olyan témákkal, mint a halálos áldozatok várhatóan magas száma Irakban, vagy az európai háborúellenes mozgalom és az arab világ tiltakozásai. A bombázások ellenfelei szóhoz sem juthattak. A szóvivő szerint a médiumok „a kormány propagandagépezetévé" váltak. A New York-i felvonulók pedig a három nagy tévéállomás irodái elé vonulva skandálták:

„One, two, three, four,
tell the truth about the war".

A másik oldalról, éppen ellenkezőleg, egyes médiumok kívülállását, objektivitásra törekvő túlzott semlegességét érte kritika — természetesen a szövetséges országokban —, méghozzá nemcsak kormánypárti politikusok, hanem más médiumok, sőt a — sajtószabadság iránt kevesebb érzékenységet mutató — lakosság részéről is.

A Princeton Egyetem említett közvéleménykutatási adatai szerint a megkérdezett amerikaiak többsége (57 százaléka) a katonai cenzúra fokozását szorgalmazta, és 72 százalékuk teljesen meg volt elégedve a háborúról való tájékoztatás objektivitásával.

A brit sajtó egy része tele volt olyan olvasói levelekkel, melyeknek írói éppoly károsnak tartották a sebesült és elpusztított iraki civilekről mutatott „obszcén" képeket, mint az olajjal borított kormoránokról készült felvételeket. „Azok a képek, melyeket esténként az összes csatornán látunk, bizonyára nemcsak Nagy-Britanniában fogják azt az érzést kelteni, hogy ez a háború igazságtalan, s ezért be kell fejezni. Ez lenne az, amit a hírműsorainkért felelős furcsa emberek akarnak?" — tette fel a kérdést a *Daily Telegraph* olvasója, miközben a *Daily Express* szemléletes történelmi pél-

dával szolgált: „Amikor Hitlert legyőztük, nem kellett tudósításokat hoznunk mindarról a pusztításról és emberi fájdalomról, amit bombáink Németországban okoztak." „Ki Bagdadból" — követelte a *Daily Star,* no nem a bombázókra, hanem a rádió- és tévétudósítókra vonatkozóan; Rupert Murdoch vezérhajója, a jobboldali populista *Sun* pedig — mely nemrég még a „Negyedik Birodalom": az egyesülő Németország túlzott ereje miatt aggódott, hogy azután a háború alatt gyávaságukért ítélje el a németeket — egyenesen „belső ellenségnek" titulálta a BBC-t és az ITV-t.

Azonban a bulvársajtó és egyes konzervatív politikusok kirohanásainál sokkal fontosabb és tanulságosabb volt a két régi „ellenfél": a brit kormány és a BBC viszonya az Öböl-háború idején.

Fegyverszünet konklúziókkal

Churchill azon kijelentését, miszerint „háborúban a nemzetet a hazugság védőfalával" kell körülvenni, a kommunikátorok éppolyan jól ismerik, mint a politikusok, ennek ellenére a BBC „nem volt boldog", miután megkapta a védelmi miniszter utasításait az Öbölből való tudósítások korlátait illetően. A saját maga készítette „háborús irányelvek" mégis messzemenően megfeleltek a minisztériumi kívánalmaknak. Sőt, bizonyítván, hogy a BBC-t nem lehet túlszárnyalni, összeállított egy 67 darabos listát azokból a pop- és rockszámokból is, melyek sugárzását „nem javasolta" rádióállomásainak a háború idejére, s azok el is tűntek a negyven helyi állomás számítógépes listáiból. A felelősök gazdag fantáziájának köszönhetően a zenei öncenzúra áldozatául esett többek között Lulu „Boom Bang a Bang", Phil Collins „In the Air Tonight" és a Blondies „Atomic" című száma éppúgy, mint a „Waterloo" az Abbától, vagy John Lennon „Give Peace a Chance" című békedala.

Még nagyobb tapintatot mutatott a BBC, amikor január 21-én, majd egy hét múlva ismét kihagyta az I. tévéprogram Panoráma műsorából a „Project Babylon" című filmet, mely az ún. „szuperfegyver-ügyet" tárgyalja, bizonyítékokkal szolgálván, hogy a brit ipar és a kormány a legutóbbi időkig milyen szoros kapcsolatban volt a Szaddam-rezsimmel, segítséget nyújtva még nem hagyományos fegyverrendszerének kiépítésében is.

Erről a cikkírónak eszébe jut a mi Kalasnyikov-ügyünk, ami nem valami „szuperfegyverről" szólt, viszont a sajtó és a televízió is tele volt vele: a pellengérre állított és elszámoltatott miniszterekkel, meg a leváltásukat követelő liberális ellenzék nyilatkozataival. Sajátos módon utóbbi éppen a sajtószabadság magyarországi megsértése miatt akart nemrég nemzetközi vizsgálatot indítani. Kérdés: honnan hívták volna a vizsgálóbizottság tagjait, és végül is miért nem jöttek el.

Visszatérve a BBC-hez: a szélsőséges konzervatívok által békeidőben „Bolshevik Broadcasting Corporation"-nek, az Öböl-háború alatt pedig „Baghdad Broadcasting Corporation"-nek nevezett állomás a háború idejére fegyverszünetet kötött a kormánnyal. Vagy fordítva. Mindenesetre John Major miniszterelnök a parlamentben többször megdícsérte „figyelemre méltó", „felelősségteljes", „kiegyensúlyozott és mértéktartó" tájékoztatásáért, hangsúlyozva, hogy tekintélyének megőrzése érdekében ezt kell folytatnia a jövőben is. A médiumok kézbentartását kesztyűs kézzel megoldó kormány nem bánta, hogy a BBC-ben „csapataink" helyett „a brit csapatok"-ról beszéltek, hogy az iraki nagykövetek és a palesztinok érvei mellett a háborúellenes mozgalom szószólóit is szóhoz juttatták. Major kormánya láthatóan a minél nagyobb nemzeti konszenzus megteremtésére törekedett, méghozzá sikerrel, ami egyébként az ellenzék számára is megkönnyítette a háborús lépések támogatását.

Az udvari béke a BBC-nek sem okozott presztízsveszteséget. Legalábbis az *Independent* című újság és a BBC-*Newsnight* megbízásából készült közvéleménykutatás eredményei szerint a britek 69 százaléka gondolta úgy, hogy a közszolgáltatási intézmény rádió- és tévéadásaiból valósághű tájékoztatást kapott az Öböl-háborúról. A BBC-t szorosan követte az ITV 67 százalékkal. A katonaság sajtótájékoztatóit a lakosság 49 százaléka, a kormány kijelentéseit 48 százaléka tartotta hitelesnek. Az újságok tájékoztatásának viszont átlagban csupán a britek 33 százaléka tudott hinni, ami főleg a tömegesen olvasott bulvárlapok hiteltelenségének volt köszönhető. Például a *Sun* olvasóinak mindössze 29 százaléka tartotta hihetőnek a lap tájékoztatását, 35 százaléka viszont egyáltalán nem hitte el.

Az ősi ellenfelek kölcsönös „lovagiassága" mindenesetre azt sejteti, hogy Nagy-Britanniában a tájékoztatás: felelősséggel járó kötelesség — a közszolgáltatási médium számára éppúgy, mint a kormány számára. Nem véletlen, hogy a sajtószabadság határairól szólva Václav Havel is a *felelősséget* említette meg, mégha tekintélyes amerikai zsurnaliszták sértőnek találták is ennek megfogalmazását. A sajtószabadság szószólói tudják azonban talán a legjobban, hogy az információ anyagi erővé, sőt hatalommá válhat, a szó és a kép fegyverré. Felelősség nélkül akár veszélyes fegyverré, mely — tagadják vagy sem — szabadságjogokat sérthet. A Sivatagi Hadművelet óvintézkedései is az ettől való félelmet magyarázzák. (Hát békében? Akkor elegendő biztosíték a morál is?)

Hogy ment-e a médiumok által a világ elébb, arra az Öböl-háború után sem lett könnyebb válaszolni. A képernyő előtt ülő néző talán nem azt kapta, amit várt. De hát az információhoz való jog is csupán egy a többi jog közül, semmivel sem fontosabb, mint mondjuk az élethez, a magánélethez, a biztonsághoz való jog, különösen, ha ezeket veszély fenyegeti: háborúban és válságok idején. Lehet, hogy a fejlett világ fejlett médiumainak sikerélménye ezúttal elmaradt, de talán ezt nem is a hadititkok kiderítése, hanem inkább a háborúhoz vezető, szerteágazó okok és az újabb háborúkat kivédő, igazságos megoldások szisztematikus feltárása hozhatná meg nekik — békeidőben. Ezzel azonban a háború befejezése óta éppúgy adósak, mint a háború előtt voltak.

Le Monde

Beke György

Kisebbségi magyar sajtó a Kárpát-medencében

Ha, mint sokan állítják, a modern nemzetek életét, gazdasági, művelődési állapotát, szellemi arculatát a sajtó, a rádió, a televízió tükrözi a leghitelesebben, akkor ez a nemzeti kisebbségek esetében még inkább így van. Hiszen a kisebbségek nem rendelkeznek államalkotói fórumokkal, saját parlamenttel, végrehajtó hatalommal vagy olyan intézményekkel, amelyek önmagukban is kifejezhetnék a közösségi törekvéseket, az etnikum helyzetét, tudatállapotát, szervezési szintjét. A nemzeti kisebbségek életében ezek az alpvető funkciók sok vonatkozásban a sajtóra, a rádióra és a televízióra hárulnak. Létérzékelésük, társadalmi és nyilván nemzeti gondjaik legfőbb kifejezési formái a tömegmédiumok, amelyeknek nem ritkán intézményeket, hatóságokat, szervezeteket vagy éppenséggel politikai pártokat kell pótolniok. Ezzel együtt egyféle „nyitott levéltárak" a jelen és a jövő kutatói számára.

„Beszédes" némaság

Néha a hallgatás, a kényszerű csönd mond el legtöbbet egy etnikum helyzetéről. Ha nincs saját sajtója, mert a hatalom nem engedélyezi, akkor nemcsak az adott közösség bénul le, esik szét egyedeire, de a nemzeti kisebbségről alkotott külső kép is eltorzul, képtelen rágalmak vagy hamis legendák születhetnek a némaságra kárhoztatott népcsoportról. Gondoljunk arra, hogy milyen mélységesen hazug, sértő véleménye alakulhatna ki a mai nagyvilágnak a romániai magyarságról, ha a nemzetközi közvélemény csupán a román hírközlő szervek tájékoztatására lenne utalva, s nem juthatnának el hozzá a romániai magyar sajtó és a magyarországi eszközök „helyreigazító" közleményei. Akkor tényként menne be a tudatba, hogy Erdély magyarjai tömeggyilkosok, ázsiai vandálok, vérszopók, lesipuskások és így tovább, bőven válogathatnánk a *România Mare* és más fasiszta román lapok jelzőiből. Persze torzító lenne mindennek az ellentéte is, ha a velünk rokonszenvező nemzetközi közvélemény csupa hőst és rettenthetetlen harcost látna az erdélyi magyarokban. Ez még körünkben is megtévesztő lenne, eleve kirekesztené gondolkozásunkból azt a magyar önvizsgálatot, amelyre talán most van legnagyobb szükségünk a józan, eredményes magyar kisebbségi stratégia kimunkálásának sürgető időszakában.

Az utóbbi negyvenöt esztendő magyar történelmében volt egy olyan drámai szakasz, amikor a nemzet egyik része, a szlovákiai magyar kisebbség, meg volt fosztva saját sajtójától. Nem kívánom részletezni a történteket, a Benes elnök által meghirdetett kassai kormányprogram súlyos intézkedéseit, a felvidéki magyarság kollektív jog-

fosztását, a kölcsönös lakosságcserének álcázott kitelepítések, a Szudétaföldre való deportálások, reszlovákizálások, vagyis az erőszakos vagy ennél is több: „életmentő" renegálások egyéni és közös tragédiáit. Egyébként a szlovákiai magyarság máig sem szabadult meg ennek a lelki genocídiumnak az árnyékától, Gál Sándor kiváló kassai kollégánk a minap emlegette fel a *Magyar Nemzet* Mécsvilág-rovatában az újra kísértő történelmi párhuzam okán (1991. április 4.). Olyannyira hasonló a Kárpát-medence magyar kisebbségeinek hetven esztendős története, hogy ilyen kényszerű nemzetváltások, renegálások ijesztő példáit Erdélyben is megtalálhatjuk a kassai kormányprogram meghirdetésének idejéből, csak elfeledtük őket, az egymást mélyítő nemzetiségi sérelmek elmossák a régebbieket, mindig a legfrisebb fáj a legjobban. Elegendő fellapozni a székelyföldi egyházi anyakönyveket és összeszámolni, hány haláleset bejegyzésénél szerepel ez a helységnév: Földvár. Az idősebb erdélyi magyarok ehhez hozzáteszik: haláltábor. Ebben a hivatalos román kormány által működtetett internálótáborban azok sínylődtek, akik nem voltak hajlandók áttérni a román vallásnak tartott görögkeleti hitre. Ezt is korabeli okmányok, községi jegyzői jelentések igazolják. Több ezren lelték halálukat Földváron 1944 őszén és 1945 elején, miközben Bukarestben Petru Groza dr. már helyettes kormányfő, majd miniszterelnök, a közhit szerint a magyarság „barátja". Még 1945 őszén is lézeng néhány életben maradt magyar a földvári táborban, szomorú figyelmeztetésként arra, hogy a demokrácia nem okvetlenül, önmagától hozza el a nemzeti kisebbségek jogait és szabadságát. Groza kormányát akkor is, máig is demokratikus kabinetnek tartották, a magyarokat ezer esztendős földjükről elűző csehszlovák rendszert pedig a nyugati demokrácia jelképe, Churchill nevezte 1945-ben Kelet-Európa egyetlen demokratikus állami berendezkedésének.

Mindezeket ezúttal nem a sebek feltépésének szándékából emlegetem, hanem sajtótörténeti vizsgálódás okán. Mit is jelentett egy háromnegyed milliós etnikum sorsában a saját sajtó teljes hiánya? Pótolhatja-e valami a kimaradó sajtó eleven, azonnali tájékoztatását?

Az irodalom másként érzékel

Hiteles tükörből ismerheti korszakunk, négy és fél évtized időbeli távolából, mégis lelki, történelmi közelségből a szlovákiai magyar drámát. Az irodalom vállalta a tudatosítás szerepét. Nem az eseményekkel egyidőben, hiszen a kitoloncolások, magyardeportálások vészkorszakában nemcsak magyar újság nem jelenhetett meg, de az írók is csak titokban, maguknak írhattak vagy az anyaországban közölhettek. (A szlovák nacionalizmus éppen a demokrata érzelmű magyar íróktól szeretett volna legelébb megszabadulni, az áttelepítettek közé űzve őket.) Fábry Zoltán igazolt antifasiszta volt, akit Tiso Szlovákiájában meghurcoltak, vele nem lehetett olyan könnyen elbánni. Mégis 1937-ben megjelent pozsonyi kötetét csak 1955-ben követhette újabb, ugyancsak Pozsonyban, 1948-ig pedig egyáltalán nem publikálhatott. Ahogy lélegzethez jut, első szava a magyar kisebbség védelme. *A vádlott megszólal* — milyen fájdalmasan igaz cím.

Egyetlen irodalmi műfaj pótolhatná a kiesett sajtót: a szociográfia, a tényirodalom. Majd ennek is megszületik a korszakot jellemző hiteles műve, Janics Kálmán gyűjteménye, *A hontalanság évei*. Akkor még, 1945 táján Janics doktor úr csak gyűjti jövendő könyvének vádló adatait, okmányokat, vallomásokat, rendeleteket.

Már Fábry Zoltán szenvedélyes publicisztikája is igyekszik távlatba helyezni az akkori közelmúltat, sommáz, válogat, vagyis az irodalom eszközeivel

emeli ki a lényeget a lényegtelenből. Még inkább ezt teszik a későbbi szépirodalmi alkotások. Dobos László, Duba Gyula regényei, Gál Sándor, Zalabai Zsigmond szociográfiái, írói falurajzai — az erdélyi Horváth Istvántól vettem kölcsön a műfaj jelölését — évtizedek múltán születnek vagy jutnak el a szlovákiai magyar olvasókhoz. Ezekben a művekben mind ott izzik a lefojtott fájdalom, katartikus élmény a kitelepítés, a reszlovakizálás vagy a Szudétaföldre hurcolás. Az időbeli és szemléleti — írói — távlat bizonyos feloldást is sugall. Különösen Duba Gyulánál érzem ezt, a *Vajúdó parasztvilág* lapjain. Mintha valami mély, ősrégi paraszti bölcsesség töltötte volna el az író szülőfalujának, Füzesgyarmatnak a népét, a kertek alatt, rokoni házaknál való bujdoklás közben, míg házuk előtt járt a motor a teherautóban, hogy csehföldi kényszermunkára vigye őket. Ez a bölcsesség így sommázható: a föld, a munka törvényei végső soron erősebbek, mint a nacionalista bosszú akár állami szintű megjelenése. Őseiket és őseik őseit a föld és a munka kötötte ide a honfoglalás óta, ez volt mindig létük törvénye, ennek a törvénynek kell érvényesülnie a törvénytelenségek vészkorszaka után is.

Ez a nyugodtságot sugalló szemlélődés az írói alkat jegye. Egyben az időbeli távlat viszonylagos biztonságából fakad. Az életre azon nyomban válaszoló publicisztika soha nem lehet ilyen kiegyensúlyozott. Éppen azért, mert a Kárpát-medence magyar kisebbségi sajtójának az utóbbi negyvenöt esztendőben kirajzolódott erővonalait keresem, a sajtó őszinte vagy kényszerű válaszait az élet kérdéseire, azokat a jegyeket is fel kell mutatni, amelyek Szlovákián *kívül* kísérték az itteni kitelepítések, jogfosztások eseményeit. Hiszen a puszta híradáson túl, más nemzetrészek sajtója nemzeti kötelességeként vállalta az elnémított szlovákiai magyar sajtó szerepét is. Vajon mit láthatunk ebben a tükörben? Eltorzították-e az akkori újságírást a pártszempontok olyannyira, hogy az élet igazsága és vele az alapvető magyar nemzeti érdekek sérüljenek meg?

Erdélyből említének példát. Az első kitelepítési rendelettől kezdve a romániai magyar sajtóban napirenden szerepelt a felvidéki magyarság példátlan megpróbáltatása. Leggyakrabban talán a kolozsvári *Világosság* foglalkozott a rettenettel, aligha függetlenül a főszerkesztő, Balogh Edgár pozsonyi múltjától. Máig emlékszem Látó Anna megrázó riportjára: ő maga angliai száműzetésből érkezik haza, a határfolyammá lett Dunán felvidéki magyarokkal találkozik, akik éjszaka, imbolygó csónakon mentik puszta életüket. Egész oldalas vezércikkben szólalt meg a főszerkesztő, Balogh Edgár, akit a szlovák baloldali, kommunista politikusokhoz — például Clementis helyettes külügyminiszterhez — fűződő barátsága egyenesen predesztinált erre a szerepre. Erdélyi üzenet Csehszlovákiába — így a vezércikk címe. Vérző szívvel írja sorait, de Balogh Edgár rokonszenve nemcsak a megtiport magyarságé, hanem az elnyomókká lett szlovák barátaié is. Így aztán az egész tömegirtást és lélekrablást könnyed mozdulattal rákeni a „szlovák reakcióra". Az érvei? „Nem igaz és nem lehet igaz, hogy a csehszlovák demokrácián belül ne lennének olyan személyek, csoportok és irányzatok, amelyek maguk is hozzá ne járulnának a szlovákiai magyarság jogegyenlőségének megvalósításához, mind Csehszlovákia felvirágoztatása, mind a szláv-magyar barátság megerősítése és az egész Dunavölgye békéjének és függetlenségének közös biztosítása érdekében."

Az írás kelte: 1946. december 9. Nem lenne népvezér, ha nem jelölné ki az erdélyi „feladatokat" is a szlovákiai magyar dráma láttán. „Helyesen a szlovákiai magyarok ügyét úgy szolgáljuk, ha a reakciós klikkek leleplezéséhez járulunk hozzá, és érvről érvre semlegesít-

jük e klikkek nyilvános hírverésének mérgező hatását." Úgy véli Balogh Edgár, hogy ezek a hamis érvek „térítették el egyenes útjukról a hagyományos demokrata politikai tényezőket is".

Kik lehetnek ezek a hagyományos demokrata tényezők? Egyértelműen a csehszlovákiai kommunisták. Clementisék. Akikről jól tudjuk, hogy még a kassai kormányprogram meghirdetése előtt teljesen behódoltak Benes elnök magyarellenes terveinek, és éppen Clementis — külügyi vezetőként — buzgón magyarázta a magyarok kitelepítésének, száműzetésének, illetve szlovák nemzetiségre térítésének csehszlovák érdekeit. Ennyire rövidlátó vagy éppen vak volt az erdélyi magyar újságírás 1946-ban? Ugyanez a sajtó nem látja meg, nem akarta meglátni a csapdát Erdélyben sem: itt a román nacionalizmus kommunista jelmezt öltött ámításában. Balogh Edgár a szlovákiai magyar tragédiából nem a nemzeti összefogás, a sorskérdések átgondolása, a megfelelő nemzeti stratégia parancsát olvasta ki, hanem azt, hogy Erdélyben még hűségesebben kell szolgálnunk Petru Groza nagylelkű politikáját. Ez így tételesen kimondatik a cikkben. Azt a politikát, amelynek rejtett kisebbségellenes mozzanatairól maga a *Világosság* számolt be naponta: kisemberek vagyonának elkobzása, Kolozsvárott eluralkodott magyarüldözések, titokzatos gyilkosságok...

Meghökkentő, hogy a Magyar Kommunista Párt álláspontját megfogalmazó Révai József hangja is elüt erdélyi eszmetársainak véleményétől. „A szlovákok úgy bánnak a területükön élő hatszázezer magyarral, hogy abba önérzetes, demokratikus nemzet sosem nyugodhatik bele." Ezt a *Szabad Nép*ből vett idézetet a *Világosság* Balogh Edgár vezércikke előtt tizenegy nappal közölte, fő helyen, kiemelt betűkkel.

Fel kell idéznem személyes élményemet arról, hogy nem minden romániai magyar főszerkesztő látta egysíkúan a szlovákiai helyzetet. Az uralkodó balos hangulatban nagydiákként, tizennyolc esztendős fejjel megfogalmaztam egy vehemens írást a szlovákiai magyarság védelmében. A népirtás, lélekrontás, a modern genocídium minden bűnét a továbbra is működő szlovák fasisztákra, az úgynevezett Hlinka-gárdistákra kentem. Bevittem a cikket Brassóba, a *Népi Egység* szerkesztőségébe. Szemlér Ferenc főszerkesztő átvette, zsebre tette, és soha nem közölte. Mikor érdeklődtem, azt felelte: „Kedves Bögyös (így becézett, nevem kezdőbetűi után), olyan biztos vagy benne, hogy a szlovák fasiszták akarják kiűzni Dél-Szlovákiából a magyarokat?"

Tekintetét furcsán emelte az égre, nem Istent keresve, hanem a földi hatalmasok legnagyobbikát, Sztálin elvtársat és mennyei birodalmát. Érzelmi rövidzárlat akadályozta meg, hogy végiggondoljuk: milyen szerepe is lehet a magyarok jogfosztásában a keleti kényúrnak? Ő egyedül, egyetlen szavával megakadályozhatta volna a genocídiumot. Benes köztársasága a fogát szívja, de elfogadja a parancsait. Hiszen nem sokkal előbb, 1946 nyarán engedte át Csehszlovákia a szovjet birodalomnak Kárpátalját, állítólag a ruszinok kérésére. Prága szemében ez nem volt hazaárulás? Csak a jámbor felvidéki magyarok öröme volt az, amikor 1938-ban véget ért kisebbségi életük, és állítólag elősegítették — bizonyára községi bírói szinten, miként másként — a csehszlovák állam szétomlását. Háromnegyed millió embernek ezért közös büntetés járt, a kárpátaljai ruszinoknak bólintás. Ez a bólintás, persze, Sztálinnnak szólt.

Kárpátalja feltámadása

Ugyanilyen eszmei gúzsbakötöttség miatt nem teljesítette nemzeti kötelességét a Kárpát-medence magyar kisebbségi sajtója, és persze az anyaország sajtója sem, Kárpátalja magyarsága iránt.

Egy vagy két nemzedék úgy nőtt fel

Erdélyben, hogy nem is hallhatott Beregszász, Nagyszőllős, Huszt, Ungvár, Munkács magyarjairól. Többet írtak, tanítottak mondjuk, Afrika állami létre serdült kicsi népeiről, amelyek nem érték el a kárpátaljai magyarság lélekszámát. Mi, idősebbek azért mégiscsak érdeklődtünk Kárpátalja sorsáról, s valamennyit meg is tudhattunk róla. De az 1944 őszén elhurcolt negyvenezer ártatlan magyarról éppúgy nem volt tudomásunk, mint a Vajdaságban legyilkoltak tízezreiről. Miként élnek a kolhozokban a tiszaháti magyar parasztok, Móricz Zsigmond kedves hősei? Vannak-e iskoláik?

Egy pesti újságban olvastam híradást — ha jól emlékszem — az ungvári Zalka Máté Líceum magyar diákjairól. Legyen Zalka Máté a névadó, legyen Zója Koszmogyemjanszkaja, csak magyarul tanuljanak! Egy ízben szovjet riport jelent meg valamelyik kárpátaljai kolhozról és annak élfejőnőjéről, Ladányi Annáról, a Szocialista Munka Hőséről. Ana Ladányi, így mutatott a neve, a cirill betűk átírása után. Ez csak magyar lehet. Istenem, mindjárt a Szocialista Munka Hőse! Megbecsülnek minket a kárpátontúli területen. Később kárpátaljai magyar ismerőseimtől hallottam — mert érdeklődtem felőle —, hogy Ladányi Anna született ruszin volt, egy szót sem tudott magyarul.

Ezzel szemben kétségtelenül magyar volt a nagy néha kezembe kerülő ungvári napilap, a *Kárpáti Igaz Szó*. Nem akart más lenni, mint ami: az ukrán újság szó szerinti fordítása. Szakmabéli ezt azonnal láthatta. Különösen, ha tapasztalata is volt az efféle sajtópolitikáról. A hatvanas évek elején a bukaresti pártközpontban ravasz módszert eszeltek ki az erdélyi magyar sajtó elsorvasztására. Iosif Banc, az egykori Maros-Magyar Autonóm Tartomány első titkára, később Ceauşescu bizalmi embere, így indokolta az intézkedést: nincs kétféle pártpolitika, csak egy, az erdélyi megyékben nincs értelme önálló szerkesztésű lapokat kiadni románul és magyarul. Mind a két lapnak egyazon tartalommal kell megjelennie, külsőre is egyforma tördelésben. A „reformot" Banc megyéjében, a marosvásárhelyi *Vörös Zászló*val és román társával kezdték el. Jó időn át a magyar napilap a román újság fordítása volt, noha időnként — szemkiszúrásból — magyar név is feltűnt szerzőként, ugyanazzal a szöveggel, a *Steagul Roşu* és a *Vörös Zászló* hasábjain. Egyébként a magyar munkatársak naphosszat a román írásokat fordították. A következő lépés az lett volna, hogy teljesen megszűnik a magyar újság. Minek két nyelven elmondani azt, amit a magyarok is megértenek románul? Ezzel az érveléssel szüntették meg, többször is, a romániai magyar sportlapokat, a *Népsport*ot a negyvenes évek, majd az *Új Sport*ot az ötvenes évek végén.

Ilyen sorsot szánt a román pártvezetés az egész romániai magyar sajtónak. Talán a bukaresti napilapot, az *Előré*t őrizték volna meg, bizonyítékként a külföld előtt. A terv váratlan akadályokon bukott el. 1963 tavaszán magyar hetilap indult Brassóban, az *Új Idő*, amely 1969-ben aztán a nagy hagyományú *Brassói Lapok*ra változtatta nevét. A brassói hetilapot a háromszéki székely olvasók követelték ki maguknak. Ezen a tájon mindig volt helyi sajtó, napilap is, hetilap három. A Maros-Magyar Autonóm Tartomány idejében Marosvásárhelyről érkezett a helyi újság. 1960-ban Háromszéket Brassó tartományhoz csatolták (lényegében akkor szűnt meg az addig is inkább látszat, mint valóság Magyar Autonóm Tartomány). A vásárhelyi napilap nem járt többé Háromszékre, az új tartományi központban, Brassóban, az erdélyi német, magyar, román újságírás egyik bölcsőhelyén, akkoriban nem volt magyar kiadvány. Mikor a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásának hullámai ezt a tájat is elborították, a falvakban a parasztok különös feltételt szabtak a pártaktivistáknak: csak úgy lépnek be a téeszbe, ha helyi újságot indítanak.

Olyan sűrűn ismételgették a követe-

léseket, hogy Brassó tartomány vezetői a lapengedélyt sem várták ki, hanem a helybeli *Drum Nou* román fejlécével magyar számokat adtak ki. (Ilyen jelenséggel Beszterce-Naszód megyében találkoztam még a hetvenes években, ott a helyi *Năzuinţa* román hetilap adott ki egyetlen „magyar számot", saját román fejlécével. Egy Crişan nevű megyei első párttitkár rendelte el ezt, nem tudni, mi okból.) 1963. március elején, a közelgő választások előestjén a bukaresti pártközpont megbízta Szilágyi Dezsőt, az *Előre* főszerkesztőjét: utazzon el Brassóba és állapítsa meg, hogy vannak-e feltételek magyar hetilap indítására. Szilágyi soha semmilyen pártfeladatot nem tagadott meg. Ezt a küldetését is teljesíteni akarta, noha legszívesebben saját magyar lapját is megszüntette volna. Maga mellé vett engem és Antal András műszaki szerkesztőt. Egy hét alatt két lapszámra való anyagot gyűjtöttem össze és írtam meg. Szilágyi jelenthette Bukarestbe: indul a magyar hetilap.

Az első szám megjelenésére Brassóba érkezett Bányai József is, a pártközpont sajtóirányítója. Véletlenül kihallgattam a nyomdában Szilágyi és Bányai beszélgetését. Arról tanakodtak, hogy az *Új Idő*nek nem lesz külön szerkesztősége, hanem a magyar munkatársakat a román lap rovataiba osztják be, román kollégáikkal közösen írják, szerkesztik a magyar újságot. „Fél év múlva összehívjuk a magyar lapok főszerkesztőit egész Erdélyből, a brassóiak előadják a maguk tapasztalatait, ennek alapján mindenütt egyesítjük a román és magyar szerkesztőségeket. Ez az elvtársak elképzelése."

Főszerkesztőnek az *Új Idő*höz egyik bukaresti kollégámat, Raffai Györgyöt nevezték ki. Jóindulatú ember, helyettesem volt egykor az ipari rovat vezetésében. Elmondtam neki, amit hallottam. „Bízd csak rám" — mondta.

És a román lap rovataiba beosztott magyar munkatársak olyan kihívó módon viselkedtek, hogy a román főszerkesztő — aki nem volt beavatva a bukaresti tervekbe — kikergette őket a szerkesztőségből. Csináljanak lapot a maguk szakállára, hagyjanak békét neki! Fél év múlva nem lehetett megszervezni a brassói tapasztalatcserét, mert a tapasztalatok nem illeszkedtek „az elvtársak elképzeléseihez".

Mielőtt indult az *Új Idő*, kedves brassói kollégáimmal, a Sipos házaspárral tanakodtunk. Sipos Bella, a kiváló ifjúsági írónő kételkedett, hogy színvonalas lapot lehet szerkeszteni a megmaradt erőkkel magyarul Brassóban. Bizonyosan gyenge lesz a lap, feleltem neki, de magyar betűt adunk a háromszékiek és a Brassóba bejáró székely ingázók kezébe. Vagy negyvenezren járnak be a Székelyföldről a brassói üzemekbe, másként a román lap után nyúlnak. Meg kell ragadni minden alkalmat, ha nyelvünket védelmezhetjük. A keretet majd ki lehet tölteni tartalommal.

Így gondolkozhattak Balla Lászlóék is Ungváron, mikor elvállalták a *Kárpáti Igaz Szó* szerkesztését. Előbb tükörfordításban megjelenő lapot adtak a kárpátaljai olvasók kezébe. De lap volt, betű, magyar betű. Védelem az asszimiláció vagy az elbutulás ellen. Áldozati nemzedék volt a Balla Lászlóéké, sokkal inkább, mint más kisebbségi magyar tájakon élő nemzedéktársaiké. Azon a viharokat vonzó és viharokat csiholó kárpáti vidéken előbb a magyar betűnek kellett polgárjogot szerezni a szovjet birodalmon belül, hogy utána a magyar lélek is megnyilatkozhassék.

Enélkül nem jött volna el Kárpátalja magyarságának váratlan feltámadása, egyenesen élre törése.

Példákba kapaszkodva

Negyvenöt esztendő kisebbségi történelme úgy alakult, hogy a magyar nemzetrészek vagy töredékek lehetőségei az önmegnyilatkozásban és nemzeti megkapaszkodásban — szembetűnő módon,

néha drasztikus fordulatokkal — egyik országban romlottak, másikban javultak. Groza korszakában kétségtelenül az erdélyi magyarság helyzete a legkedvezőbb, még a sérelmek ezreivel együtt is. Önáltatás lenne, ha ebben Groza vagy a román kommunista vezetők humanizmusát, „magyarbarátságát" látnók. Egyszerűen arról van szó, hogy Romániának — az 1944. augusztus 23-i fordulat ellenére is — a szövetségesek soha nem ismerték el hadviselői státusát, míg Csehszlovákiát győztes országnak nyilvánították. És másként cselekedhetett egy legyőzött és egy győztes állam.

A Vajdaságban kezdett kibontakozni a Tito-féle önigazgatás, amely teret nyitott a kisebbségi magyar életnek is. (A szörnyű magyaröldöklésekről Erdélyben nagyon kevesen tudtak, még kevesebben beszéltek róla. A romániai magyar sajtóban egyedül Marosi Barna sejtette a drámát 1957-ben, jugoszláviai riportútjáról hazatérve.) Csehszlovákiában az 1948-as kommunista hatalomátvétel után javult a magyarság helyzete, a mélységből kezdett kiemelkedni, ezzel szinte párhuzamosan elindult az erdélyi magyar alámerülés. Noha ez nem volt annyira szembetűnő, hiszen újabb magyar iskolák is létesültek az ötvenes években Erdélyben, viszont ezzel egyidőben sorra szűntek meg a moldvai csángók magyar iskolái. Moldva a tekintetek közelében volt, a nemzeti közvélemény mégsem figyelt fel a riasztó jelekre sem Erdélyben, sem az anyaországban. Kárpátaljáról még mindig szemérmesen hallgattunk.

Később már nem annyira libikókaként váltakozott a különböző nemzetrészek sorsa, hanem egyértelműen romlott mindenütt. Élesebb szem megfigyelhetett egyféle titkos összjátékot is, mondjuk az erdélyi és a felvidéki intézkedések között. Ha Szlovákiában az iskolák körzetesítésével magyar gyermekek tömegét szorították ki az anyanyelvű oktatásból, Romániában ez mindjárt hivatkozási alap újabb iskolák egyesítésére, vagyis a magyar oktatás lassú sorvasztására. A magyar helységnevek használata a szlovákiai magyar sajtóban hol tilos volt, hol részint engedélyezett, aztán megint tiltott. Mikor 1971-ben az első drasztikus tiltás Romániában is elkövetkezett, a szerkesztők hiába érveltek azzal, hogy ez a magyar nyelv csonkítása, a helységnév a nyelv szóállományának része, nem az állami függetlenség tartozéka, azt felelték: Szlovákiában vajon nem az? — mégis a hivatalos térképek helységjelzései az irányadók. A román kormányzat még nagylelkű is, folytatták, csupán néhány helységnév román használatát követeli meg. Jellemző az akkori sajtóállapotokra, hogy ez a vita — ha annak lehet nevezni — szigorúan „zárt körben" folyt. Kifelé a névváltás a szerkesztőségek szándékaként jelentkezett. A párt sajtóosztálya nyíltan parancsba adta: ha pedig az olvasók tiltakoznának, azt kell felelni nekik, hogy mi, szerkesztők döntöttünk a román helységnevek mellett, mert így megkönnyítjük olvasóink tájékozódását, mivel a vasúti menetrend meg az országos vásárok jegyzéke románul szerepelteti a helységeket. Csodálatos érv volt! A bukaresti *Előre* vezetői annyira megszívlelték, hogy bevezették a napi időjárási előjelzések közlését, főként a románosított nevű erdélyi városokat szerepeltetve. Hadd sulykolódjék be a román városnév vagy falunév a magyar olvasók tudatába!

Kárpátaljára egyszerre azért figyeltünk fel, már a nyolcvanas évek második felében, mert a magyar helységnevek újbóli engedélyezése egybeesett azzal a romániai intézkedéssel, amely egyértelműen megtiltotta most már minden város és falu magyar megnevezését, nemcsak a sajtóban, de például a szépirodalomban, sőt a történelmi regényekben is.

Tulajdonképpen ez a bíztató mozzanat ragadt meg először igazán a magyar közvéleményben — a kisebbségiben /

az anyaországiban — a Kárpátalján elkezdődött változásokról. Pedig jónéhány hasonló fontosságú megfigyelést tehet az, aki a mostani *Kárpáti Igaz Szót* lapozgatja. Olyan alapvető nemzeti jogok látszanak megvalósulni, amelyek az önrendelkezés építő kövei. Beregszászon és környékén népszavazás döntött arról, hogy a magyar többségű helységek nevét ezentúl magyar, ukrán vagy orosz hivatalos szövegekben is egyképpen — magyar alakjukban kell használni. Nincs többé Beregovo, csak Beregszász. Az ukrán és orosz nyelvű sajtó persze használhatja tovább a Beregovót, mivel a helység szláv neve az ő szóállományuk része. És ennek az elvnek megfelelően a kárpátaljai magyar sajtó is Ungvárt, Munkácsot vagy Husztot ír, noha ezekben a helységekben a magyarok kisebbségben vannak. Érdemes felfigyelni arra, hogy a betelepült oroszok is a magyar névhasználat mellett voksoltak, igazán ellene csak az ukrán „új osztály" lépett fel. (Ilyenkor mindig Erdélyre gondolok, és a Vatra Românească szerepére a magyarság jogainak elgáncsolásában.) Kárpátalján természetesnek tartják, hogy a közművelődési egyesület összejövetelein a magyar nemzet himnuszát éneklik (amiért szlovákiában iskolaigazgatót bocsájtottak el), s hogy kitűzik a magyar nemzeti zászlót, amiért Erdélyben vér folyt 1990-ben, s ami hosszú ideig a Vajdaságban csak vörös csillagos változatban volt engedélyezett (úgy inkább a jugoszláv államiság lobogója, mint magyar zászló).

Kárpátalja magyar többségű helységeiben a nemzetrész tagjai építő szándékkal kapcsolódhatnak be az igazgatásba, az önkormányzati munkába. Mintha egyszerre akarnák pótolni négy évtized kieséseit: szobrokat avatnak, színházalapításhoz készülődnek Beregszon — jövendő színészeiket Kijev-Budapesten taníttatják —, új szervezték át az irodalmi a közművelődést, maga a hajdani pártlap, a *Kárpáti Igaz Szó* „közéleti napilappá" vált, amely csak kolofonjában tünteti fel, hogy alapítói a Népképviselők Területi Tanácsa, az Ukrajnai Kommunista Párt területi szervezete és a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. Ez utóbbi „friss" alapító, hiszen csak két esztendős múltra tekinthet vissza.

A magyar történelem is bevonult Kárpátaljára. Huszt várának romjainál nem tilos többé Árpád honalapítóiról beszélni sem a sajtóban, sem az iskolákban. Ezzel együtt a kárpátaljai magyarság ki akarja beszélni magába fojtott fájdalmát, az 1944 őszén elhurcolt magyar férfiak drámáját. A lapok, a *Kárpáti Igaz Szó* mellett a *Kárpátalja* és a *Hatodik Síp* hasábjaikon állítanak „fejfákat" az ismeretlen tömegsírokban nyugvó magyaroknak.

Még valamire érdemes felfigyelnünk a mai kárpátaljai magyar sajtóból, közéletből. Az egyik legkisebb magyar közösség — csak az Őrvidék, Szlovénia és Horvátország magyarsága kevesebb lélekszámú — átvállalta a nála is gyámoltalanabb, védtelenebb keleti magyar kirajzások, a lembergi és észtországi közösségek oltalmazását, életük bemutatását. A nemzet erkölcsi-szellemi egységének egyik legnemesebb példája ez a kéznyújtás keleti messzeségek felé, Észtországon is túl, el egészen Közép-Ázsiáig.

Nehéz szóértés

Évtizedeken át, úgy 1948-tól a legnagyobb tudati repedés vagy éppen hasadás a magyar nemzet lelki, gondolkodásbeli egységében a Vajdaság és a többi magyar kisebbség között mutatkozott. Jól nyomon követhetjük ezt a vajdasági magyar sajtóban, elsősorban a *Magyar Szó* hasábjain. Már abban is megnyilatkozott ez, hogy a lap jó ideig *Jugoszláviai Magyar Szónak* írta magát, és ebben a nevében lényegesebb volt a jugoszláviai jelző, mint a magyar. A

Sztálin-Tito erőpróba idején kialakult egy sajátos jugoszláviai belső egység, amelynek legfőbb vonása az állami függetlenség védelme, minden más fölé emelése. Az úgynevezett önigazgatási rendszer bevezetése szintén megkülönböztette a jugoszláviai berendezkedést. Napjainkban, a pártállamok felbomlása idején derül ki, hogy a jugoszláviai modell éppen olyan diktatórikus irányítást jelentett, megcsontosodott társadalmi renddel és gazdasági struktúrával, mint a többi — immár volt — szocialista országé. Sőt Szerbiában szívósan tovább él a régi hatalmi rögzültség. A vajdasági magyarok évtizedek során annyira beleélték magukat a jugoszláv függetlenség eszméjébe, hogy ezért a magyar nemzet egészéhez való tartozásukat is feláldozták volna. Erdélyi magyarként azonnal szót értettem pozsonyi kollégákkal, ellenzékiekkel vagy akár állampártiakkal, de az újvidéki magyar írók, újságírók óvatosan hallgattak, ha a nemzet akkor csak rejtekező egysége került szóba, mintha ez az egység az ő jogaikat veszélyeztetné. Lehet, hogy személyes tapasztalataim megtévesztenek, de a vajdasági magyar írókkal nem tudtam összekacsintani, mint hasonló magyar kisebbségi. Ismerjük azt a szomorú mozzanatot, amikor egy olyan szellemi ember, mint Bori Imre, foglalt állást Illyés Gyula ellen — lényegében a jugoszláv állami nacionalizmus védelmében. Ez a magatartás magyarázhatja, hogy a Vajdaságban találták ki a „jugoszláviai magyar nemzet" elméletét, amely megint csak a jugoszláv állam egységének oltalmazása kívánt lenni, minden körülmények között. Ez az elmélet egyáltalán nem szolgálta a vajdasági magyarok óhajtott egyenjogúságát, csupán Honeckernek jött kapóra, aki nyomban meg is hirdette az önálló keletnémet nemzet teóriáját.

Ez az ideológiai alapállás lehetett az oka annak, hogy a vajdasági magyar írók, újságírók még véletlenül sem tettek említést az 1944-es magyaröldöklésekről, magánbeszélgetésben is kerülték ezt a témát, szinte már cinkosságot vállalva Tito marsall nagyszerb tömeggyilkosaival. Ismerős a képlet, akár Erdélyből is: a többségi nemzet érdekei fontosabbak a kisebbségénél, mert ez az ösztönös „alku" biztosítja a jogegyenlőséget. Hogy ez mennyire volt tartós egyenjogúság, azt a vajdasági magyarság mostani jogfosztásai mutatják. Az eljött keserű ébredés, az önvédelem ösztönének feltámadása a Bácskában, a Bánságban felidézi 1944 őszének drámáját, a ki nem beszélt, éppen ezért lelki félszegséget okozó félelmeket. A *Magyar Szó* hasábjait ma ezek a gondok, ezek a hangulatok uralják: az önvédelem tudatosítása, az ezzel járó szervezkedés, tiltakozás Belgrádban, de éppen így akár az Egyesült Nemzetek Szervezetében is, a nemzet egységének nyílt megvallása és a magyar tízezrek 1944-es legyilkolásának felpanaszolása.

Ez a dráma negyvenöt év múltán sem tud békévé oldódni. Mégcsak nem is történelmi szintézis képében jelenik meg, oly hosszú idő múltán sem. A *Magyar Szó*ban folytatásokban ment Matuska Márton riportja Negyvenöt nap negyvennégyben címmel. Olyan hangütésben tárgyalta a magyargyilkosságokat, mintha tegnap történtek volna. Tünet értékűnek érzem ugyanilyen okból a *Magyar Szó* 1991. április 14-i számában megjelent beszámolót a Bácsföldváron 1944 novemberében történtekről. Itt harminc magyart végeztek ki úgy, hogy meg kellett ásniuk a saját sírjukat. A halálba hurcoltak között volt a Galac család, a nagymama, két fia és az egyik fiú, János felesége, szülés előtt álló, vajúdó asszony. Neki sem kegyelmeztek. Az egyik gyilkos, Stojan Stoič évekkel később részeg durvasággal mesélte a kocsmában, ahol naphosszat ténfergett: „Tudjátok, hogy ugrált hasában a gyermek, amikor agyonlőttük, és odamentünk megnézni, hogy él-e még?" Törköly István nyugalmazott zentai újságíró ennek a helyszíni tudósításnak a

szerzője. Olyan újságíró, akinek negyvenöt éven át magába kellett fojtania az élményt, akárcsak az egész vajdasági magyarságnak. Éppen a tudósítás életes frissessége a meghökkentő. A vajdasági drámának született irodalmi vetülete is, Burány Nándor Összeroppanás című, 1968-ban megjelent regénye, amely belső monológok sorában számol el azzal a múlttal, amit az író tizenkét esztendősen élt meg. Egyebek között szintézisbe emelve jeleníti meg a magyarpogromokat, miként Dobos, Duba vagy Gál Sándor távlatba helyezve szólt a felvidéki deportálásokról. De a vajdasági magyar közérzetet ez a Burány-regény nem oldhatta fel, szükség volt ezekre a (nagyon elkésett) „helyszíni tudósításokra", hogy az ellenkező előjelű „hideg napok" felkavaró élménye elhozza a lelkek megnyugvását.

Sajtószabadság vagy anarchia?

Ugyanez a jelenség Erdélyben is. 1990 szeptemberében gyászünnepet rendeztek a háromszéki Szárazalján és Csíkszentdomokoson, a román különítményesek 1944-es tömeggyilkosságainak színhelyein. A szentdomokosi megemlékezésről a sajtó úgy számolt be, hogy ez volt az áldozatok temetése, az első szabad gyásznap az ártatlanul kivégzettekért. Sajátos amnézia ment végbe a székelység tudatában. A *Népi Egység* 1946. november 14-i száma kétoldalas riportot közölt, Sipos Bella tollából: Tetemrehívás a csíkszentdomokosi vesztőhelyen. Kurkó Gyárfás jelenlétében szentelték be a Maniuék által legyilkolt székelyek sírját. A riporter epizódokat is felidéz 1944 szeptemberéből. A nyolcvan esztendős György Józsefné, a tizennégy ártatlan áldozat egyike csak azt kérte, oldják el megkötözött kezét, hogy halála előtt keresztet vethessen. A gárdisták nem teljesítették a kérését.

Mi lehet az oka, hogy Szentdomokoson is megfeledkeztek az 1946-os temetésről? Alighanem az, hogy az utóbbi húsz-huszonöt évben egyfolytában záporoztak a román rágalmak az erdélyi magyarságra, gyilkosoknak, terroristáknak nevezték az egész kisebbséget, amely nem védekezhet a vádak ellen. Olyannyi keserűség gyűlt fel a lelkekben, hogy az 1989-es bukaresti államcsíny után, a görcsös szorítás alól valamelyest szabadulva, bizonyítani akarták önmaguk és a világ előtt, hogy nem gyilkosok, hanem áldozatok voltak. Az egyoldalú román vádaskodás és rágalom így fordult a vádaskodók és a rágalmazók ellen.

Egyébként 1989. december 22-e után vulkánként tört fel a romániai magyar életben az utólagos tiltakozás és vád a diktatúra léleknyomorító uralma, a magyarság nyelvi, művelődési kisemmizése ellen. A leghamarabb és leginkább megnyíló lehetőség a véleménynyilvánításra a sajtó lett. A régi újságok nagy többsége azonnal címet változtatott, és a diktátor tegnapi hozsannázói is a vádlók közé léptek. Egynémely nyílt nemzetárulón, Hajdú Győzőn, Koppándi Sándoron vagy Pezderka Sándoron kívül nehéz eldönteni, hogy az újságírók a diktátor dicsőítésekor szóltak-e lelkükből, vagy 1989 után, a magyar panaszok szétkiáltásakor. A nemzet mindenképpen nyert azzal, hogy a romániai sajtó nem rekesztett ki senkit, azokon túl, akik önmagukat helyezték az erdélyi magyarságon kívül. A mai erdélyi magyar lapok sokkal élesebben teszik szóvá a továbbélő gondokat, az újabb sérelmeket, polemizálnak az uszító román sajtóval, mint az anyaország újságjai, rádiója. (A budapesti televízió Panoráma műsora azonban az erdélyi magyarság helyzetének legjobb ismerője lett, tömeghatása pedig felmérhetetlen.)

Egy kolozsvári felmérés (a *Korunk* közölte) 125 romániai magyar sajtótermékkel számolt. Tovább élnek, új címekkel, a megyei lapok, legtöbb esetben tisztázatlan jogi helyzetben és anyagi háttérrel. Nagyon sok hetilap jelent meg olyan erdélyi városokban, melyek-

ben valaha szintén adtak ki helyi sajtótermékeket, néha kettőt vagy hármat egyidőben. (Székelyudvarhely, Zilah, Máramarossziget, Torda, Déva, a barcasági Négyfalu, Nagykároly, Kovászna, Bánffyhunyad, Nagyszalonta, Dés.) Tizennégy kimondottan hitbuzgalmi kiadvány jelenik meg (a római katolikus, református, unitárius, evangélikus egyházak vagy szervezetek gondozásában), ugyanakkor vallásos rovatai, illetve oldalai vannak a nagybányai *Erdélyi Feniksnek, a bukaresti Falvak Népé*nek. Több sportlap, szatírikus és rejtvényújság indult; a diktatúra ezeket tűrte a legkevésbé.

Sajnos, a nagy nekibuzdulással megindult lapok közül jó néhány elvérzett azóta. Különösen fájdalmas a székelyudvarhelyi *Hídfő*, a kézdivásárhelyi *Székely Újság*, vagy a dévai *Hunyad Megyei Hírlap* és mások kiesése a magyar sajtó frontvonalából. Örvendetes, hogy a sepsiszentgyörgyi *Európai Idő* állja a sarat. Fiatalok alapították ezt a fórumot és tették az erdélyi magyar kisebbségvédelmi radikalizmus nagyon fontos őrhelyévé. Horváth Alpár, Wilmann Walter, Domokos Péter, tanárok, költők, képzőművészek egyszerre kiforrott publicistaként, és ami még fontosabb, a korszerű kisebbségi stratégia értőiként léptek a közvélemény elé.

Nevet váltott a két irodalmi folyóirat: *Látó* és *Helikon* címmel folytatja tevékenységét Marosvásárhelyen és Kolozsvárott. Míg a *Helikon* kimondott szépirodalmi lap lett, elődje, az *Utunk* szélesebb körű érdeklődését, a publicisztika, riport, képzőművészeti és zenei krónikák vagy akár a politikai dokumentumok közlését az újonnan indult nagyváradi *Kelet-Nyugat* vállalta fel. Hetven év óta először jelenik meg újra magyar folyóirat Ady városában. Váradon valósággal magyar sajtóközpont alakult ki, egy mozgékony menedzser, Stanik István vállalkozása nyomán, s noha meg kell harcolnia a nyomdaárakkal, papírhiánnyal és a központi, valamint a helyi román hatalom gáncsoskodásával, a *Kelet-Nyugat* egy év alatt olyan hetilappá vált, amelynek érvényes mondanivalója van, és nemcsak Erdély magyarsága számára.

Mindeme magyar lapok, folyóiratok a mai romániai sajtóstruktúra jellegét is tükrözik. A rendszer vezetői büszkén hivatkoznak a féktelen sajtószabadságra. Ez egyben a román nacionalizmus gátlástalan uszításainak és rágalmazásainak szabad publikálását is jelenti. A *România Mare* egyenesen nemzetközi harcot hirdet, minden héten két teljes oldalon, „a magyar terrorizmus" ellen. Az állítólagos egyenlő szabadság a romániai sajtóban románok és magyarok számára, felülről nézve, azért mégsem esik mindig egyazon elbírálás alá. Ion Iliescu román államelnököt a Panoráma 1991. április 19-i műsorában Sugár András a magyarellenes rágalmakat szóró román sajtóról is megkérdezte. Az államfő egyetlen szóval sem ítélte el a *România Mare*t és társait — nagyon sokan vannak —, hanem megfordította a kérdést, és azzal érvelt, hogy őt is támadják, gúnyolják a magyar sajtóban. A tévériporter kérte, hogy nevezne meg egy ilyen lapot. Erre nagy későre „egy csíkszeredai magyar kiadványt" hozott fel példának. A *Tromf* című szatirikus hetilap egyik karikatúrája tényleg Iliescu államfőt ábrázolja, egyáltalán nem sértő beállításban. Egyébként a *România Mare* újraközölte — felháborodásában, persze — a karikatúrát, Iliescu nemzetvezető innen ismerheti, másként aligha tudná, hogy a *Tromf* egyáltalán létezik a világon. Hol van ez a gúnyrajz az olyan mindennapi hasonlítgatásoktól, amelyekkel tele a román ellenzéki sajtó és tele vannak a városok falai, hogy Iliescu azonos Ceauşescuval, a Megmentési Front pedig a Román Kommunista Párttal. Vagy éppenséggel Hitlert tüntetik fel a mai román kormányzati ideológia ősforrásaként.

Sokszor beigazolódott, hogy a demokrácia nem tud meglenni sajtósza-

badság nélkül, de a sajtószabadság önmagában még nem demokrácia. Ezt látjuk az erdélyi magyar sajtó életéből is. Ha a struktúra, a gazdasági és társadalmi építmény nem válik korszakunk szintjén európaivá Romániában is, akkor a törékeny nemzetiségi vívmányok — mert nem jogok, hiszen nincsenek kodifikálva —, és főként a magyar sajtó, óhatatlanul súlyos veszélybe kerülhet.

Korunk: állandóság és változás

Hét nagy kiadvány őrizte meg régi címét Romániában: a *Brassói Lapok*, a bukaresti *A Hét*, a *Keresztény Magvető* című unitárius egyházi közlöny, a *Matematikai Lapok*, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* s a *Művelődés*, amelyet évekkel előbb a diktatúra betiltott.

Hetedik a kolozsvári *Korunk*.

Ennek a legrégibb erdélyi magyar folyóiratnak a megújulásában mutatkoznak meg legtisztábban a mai romániai sajtó lehetőségei. Kántor Lajos, az új főszerkesztő, akinek Dienes László, Gaál Gábor, majd Gáll Ernő és Balogh Edgár egymással nem egyszer feleselő örökségét kellett átvállalnia, maga is a *Korunk* neveltje, egyetemi tanulmányai után nyomban a folyóirat belső munkatársa, egyenesen az irodalmi rovat vezetője. A hatalommal vívott állandó közelharcban vészelte át a Ceauşescu-korszakot, igyekezett a folyóirat általa gondozott rovatait a nyitottság, az európai kitekintés és a magyar nemzeti önismeret műhelyeinek megőrizni.

Fiatal helyettest vett maga mellé Kántor Lajos — Salat Levente személyében, és főtitkárnak azt a Cseke Pétert, az írói szociográfia és az irodalomtörténeti kutatás élvonalbeli munkását, aki a *Falvak Népe* köréből került méltó helyére a magyar sajtóban. Együttesen az 1926-ban alapított kiadványt fiatalos, rugalmas s egyben a legátgondoltabban szerkesztett folyóirattá tették. Saját hagyományait teljesíti a *Korunk* koncentrikus felépítésű számok megjelentetésével. Nézzük az 1990-es év második felének témáit. A júliusi: cigány-szám volt. Anyagai azt a szemléletbeli változást tükrözték, amely 1990 márciusa után az erdélyi magyar közgondolkodásban a cigányokkal kapcsolatban végbement. Erdélyben a cigányok a magyarság szövetségesei jogvédő küzdelmükben, nem egy esetben adják megható példáit magyar hűségüknek. Az augusztusi szám az erőszak természetrajzát és romániai megnyilatkozásait mutatta be. Szeptemberben az iskolák kerültek középpontba: az anyanyelvű oktatásért folytatott erdélyi magyar harc története — visszatekintve Apáczai Csere Jánosig — és a harc további feladatai. Októberben a *Korunk* az erdélyi magyar egyházak megújulását tekintette át. Novemberben Besszarábia a téma; lehetőség nyílt történelmi párhuzamok felvillantására. Decemberben az 1990. júniusi bukaresti „bányászjárást" dolgozták fel a szerkesztők és külső munkatársak, különösen hangsúlyozva az értelmiség felelősségét a demokratikus átalakulásban.

Erdélyi magyar politikai öntudatot alakítanak a *Korunk* tematikus számai, a folyóirat egész vonalvezetése. Az erőszakot „körüljáró" augusztusi számban olvashatjuk Kántor Lajos beszélgetését Sütő Andrással. A kiváló író államférfiúi tartását, politikai érettségét sugallja mindaz, amit az utóbbi másfél esztendő erdélyi magyar életéből levon. Családja történetéből indul ki. Két unokaöccsét azért gyilkolták meg a mezőségi magyar szórvány-faluban, a hetvenes évek közepén, mert az utcán magyarul merészeltek énekelni. Az erdélyi magyarság kisebbségi sorsában „csakis az erőszak rémével tekinthet szembe minden esztendejében, minden évtizedében" — jut el a lesújtó összegezéshez. Ebből pedig a közösségi magatartás új megfogalmazását bontja ki. Nevetségesnek tartja romániai magyar toleranciáról beszélni akkor, mikor a román nacionalistáknak

már egy magyar óvóda hallatán is fejükbe tódul a vér, és kést rántanak. Hadd idézzem szó szerint Sütőt: „Nagyon sok kárt fog okozni, továbbra is meggyőződésem, a nemzetiségi politikában ez a régi rossz reflex, hogy minden követelésünk esetén fölmerül a most már indokolatlan aggodalom — vagy indokolt aggodalom? mert valóban, néhol iskolaügyben agyonvertek ártatlan magyar embereket —; de azt is hiszem, odáig eljut azért most már az összmagyarság Romániában, hogy a küzdelmet megkerülni nem lehet, most már a régi módon ügyeinkhez, kérdéseinkhez közelíteni nem lehet, és hogy végül is csak ez a janicsárhad, ez a nemzetáruló társaság fújhatja még tovább azt a jelszót, hogy a mi magatartásunk nem lehet egyéb, csak a kinyújtott, könyörgő kéz, és semmi egyéb. Hát bebizonyosodott, hogy ezzel hova jutottunk!"

Magyari Lajos maratoni vezércikkírása

Sajtótörténetileg is nevezetes esemény, hogy a sepsiszentgyörgyi *Háromszék* című napilap vezércikkeit, immár mindjárt másfél éve, szinte kizárólag egyetlen ember írja, a költő-főszerkesztő Magyari Lajos. Ilyen publicisztikai bravúrra egyetlen példa volt az erdélyi magyar sajtóban, a Krenner Miklósé, a jelentős irodalomkritikusé, aki Spectator néven írta naponta a kolozsvári *Ellenzék* vezércikkeit. Méliusz József egy sorba helyezi a korszak legjelentősebb magyar íróival, Bálint Györggyel, Márai Sándorral és a szerkesztőtárs Kuncz Aladárral.

Magyari Lajos a második Forrás-nemzedékből jön, társaival, Farkas Árpáddal, Czegő Zoltánnal, Molnos Lajossal együtt kezdettől vonzotta a közéleti publicisztika, de a diktatúra hamarosan kedvét szegi. Költőként is aligalig szólalt meg 1989 decembere előtt, mikor átvette az addigi *Megyei Tükör* irányítását. Szelleme, hűsége megmutatkozik az egész lapon, és persze írásain, amelyek egy nagy formátumú publicista-életművet rajzolnak elénk.

Miről írt Magyari 1989. december végén vagy 1991 februárjában? Mindig ugyanarról: a legidőszerűbb nemzeti és társadalmi gondokról. Egy ideig védelmezte a Megmentési Frontot, jó ideje élesen bírálja, mert a párt feladta kezdeti ígéreteit a nemzeti kérdésekben. Magyari soha nem tanúsított engedékenységet a Vatra Românească magyarellenes tevékenységével szemben. Mindig az első vonalban található a román nacionalizmus ellen vívott élet-halál küzdelemben. Idén februárban újra meg újra visszatért a földkérdésre, felerősítve a Romániai Magyar Demokrata Szövetség, az erdélyi magyar egyházak és politikai pártok felhívásait, hogy mindenki kérje vissza elvett birtokát. Nem a paraszti önzés hevíti tollát, hanem nemzeti aggodalom: a gazdátlan földekre máshonnan fognak új tulajdonosokat telepíteni, és tudjuk, hogy mit jelentene ez a Székelyföldön. Nyilvánvaló, hogy Magyari Lajos hangját hallatta a román alkotmányjogi vitában, az egységes román nemzeti állam elve, vagyis a nemzetiségek kirekesztésének lehetősége ellen. Jó érzékkel figyel fel vezércikkeiben arra, hogy a tervezgetett közigazgatási átszervezés a magyarság rovására történne, természetellenesen szabdalná fel a Székelyföldet — számtalan elképzelés volt már erre negyvenöt éven át! —, gyengítené a magyarság önvédelmét. Ahogyan a bukaresti televízió elkezdődött átszervezése máris lényegesen csökkentette a magyar műsorokat, illetve szűkítette azok nézőinek körét. Vezércikk-téma ez is Magyari számára, miként a napi élet minden lényeges vonatkozása. És ha néha tetten érhetjük is azon, hogy egyéni nézeteit rokonszenve vagy ellenszenve táplálja a magyarság követendő útját illető vitákban, soha nem kaphatjuk rajta tények elhallgatásán vagy szándékos félreértelmezéseken. Magyari az átmenet vagy éppen a

visszarendeződés izgalmas krónikáját írja Sepsiszentgyörgyön — napi vezércikkeiben.

Ugyancsak Magyari Lajosnak, illetve lapjának köszönhető, hogy megjelenik a történelem első csángó újságja. Címe is ez: *Csángó Újság*, alatta magyarázatképpen: A moldvai magyarság lapja. Még alább: *Gazeta Ceangăilor*. Két nyelven szól, az anyanyelvüket még őrző és már elveszített moldvai csángókhoz. Meg azokhoz, akik közülük átköltöztek a Székelyföldre és Brassóba. Ez utóbbiak a kovászai annak a mozgalomnak, amely a csángók nemzeti megmentését tűzte ki céljául. Méghozzá belső erők által. Mert mindezideig a csángók ügyét jószándékú, önzetlen emberek, de kívülről jöttek vállalták magukra. Ez az első kísérlet egy hiteles csángó mozgalom elindítására. A nyelv megmentésére. És a már nyelvet váltott csángók körében annak tudatosítására, hogy őseik kik voltak, honnan jöttek, miként éltek, kiket tartottak hőseiknek és szentjeiknek. Az egyik első oldalas cikk címe, románul (magyar fordításban idézem): Szent István király, néhány moldvai római katolikus templom patrónusa.

És a csángó himnusznak nevezett népi dal, magyarul:

Halljuk, áll még Magyarország
Úr Istenünk te is megáldd.
Hogy rajtunk könyörüljenek,
S elveszni ne engedjenek.

Fohász a nemzethez: lehet-e ennél szebb bizonysága annak, hogy századok óta milyen lélekbeli mélységben él a csángók körében a nemzet egységének tudata?

Magyari Lajosék Sepsiszentgyörgyön ennek az egységnek a szolgálatában indították meg és segítik megjelenéshez — anyagiakkal és erkölcsiekkel — a *Csángó Újság*ot.

Az anyaország és a kisebbségek kölcsönös felelőssége

A szellemi, kulturális nemzet egysége közös áldozattal, odafigyeléssel épül ki újra, mesterséges széttépettsége után. A folyamatnak csak az elején tartunk. Az önzetlen támogatás nem hiányzik. Említhetem, hogy 1989 decembere óta nagyon sok erdélyi magyar szerkesztőség részesült anyagi segítségben az anyaországtól. Az írógéptől, a nyomdafelszerelésig és a papírajándékokig terjed a pártfogás.

A *Hatodik Sípot*, a kárpátaljai magyar irodalom fórumát, ahogyan a lap önmagát nevezi, Ungváron és Budapesten szerkesztik, Magyarországon nyomtatják. Önnön erejéből a kárpátaljai magyarság nem tudná fenntartani első irodalmi folyóiratát.

Odafigyelés, egymás életének, gondjainak számon tartása? Eléggé egyoldalú kötelességnek tűnik. A kisebbségi magyarság igyekszik minél többet megismerni a magyar történelemből, a kortárs irodalomból és Magyarország életéről, hiszen ez morálját, öntudatát erősíti. Fordítva lanyhább az érdeklődés, nem egyszer közöny lép a helyébe. Pedig a kisebbségek nagyon érzékenyek arra, hogy nevükön nevezze és magyar hagyományaikban elismerje, megbecsülje őket a nemzet törzse. Ama bizonyos felmérés — vagy két évtizede —, amely azt mutatta, hogy az anyaországi főiskolások egy része nem tudja, milyen nyelven beszélnek a székelyek, elsősorban Erdélyben váltott ki mélységes fájdalmat.

Hadd idézzek egy friss sajtópéldát a közönyre vagy gépiességre. II. János Pál pápa múltkoriban kihallgatáson fogadta a romániai katolikus püspököket. Köztük három magyar püspököt és egy magyar segédpüspököt. Együtt a bukaresti román érsekkel és a görög katolikus erdélyi főpapokkal. A Reuter hírügynökség az eseményt úgy jelentette, hogy a pápa *román püspököket* fogadott. Bi-

zonyára így szokás. Meg aztán a Reuter munkatársának nem okvetlenül kell tudnia, hogy Bálint Lajos és három társa erdélyi magyar. De a pesti lapok külpolitikai szerkesztőinek már tudniuk illene. A lapok többsége román püspököket szerepeltetett, csupán a *Népszabadság* szolgálatosainak jutott eszükbe, hogy erdélyi magyar püspökök is jártak a pápánál. A lap *romániai* püspökök vatikáni látogatásáról írt, és azon nyomban tudósítást kért római munkatársától, hogy miért nem esett szó ezen a pápai kihallgatáson az erdélyi magyar katolikusok helyzetéről.

Ilyen „apróságokon" múlik néha az odafigyelés.

Negyvenöt esztendő óta a kisebbségi kérdésnek nincs elméleti műhelye magyar nyelven a Kárpát-medencében. Emlékként is alig él már Jakabffy Elemér folyóirata, a *Magyar Kisebbség*, amely a két háború közötti időszakban Európában egyedülálló nemzetiségpolitikai szemle volt a bánsági Lugoson. A keményebb vagy lágyabb diktatúrák egyképpen gáncsolták a nemzeti kérdés olyan elméleti megközelítését, amely kívül esett az uralkodó ideológia körén. A kolozsvári *Korunk*ban, vagy egyik-másik pesti folyóiratban megjelenő elméleti írásoknak a nemzeti kérdésről nyíltan vagy burkoltan a diktatúra megoldását kellett igazolniuk.

Budapesten indult útjára 1990 januárjában egy olyan kisebbségtudományi szemle, amely elsősorban a Felvidék magyar kisebbsége felé tekint, ennek életét vizsgálja, de nem hagyja szemhatárán kívül Erdélyt sem, és az elmélet, előítéletektől mentesen, éppúgy érdekli, mint a nemzetiségi valóság gyakorlati kérdései. Kelet-Közép-Európa eszmei és politikai jégzajlása tette lehetővé a *Regio* megjelenését, s egyben roppant felértékelte a szerepét. Maga a folyóirat követhető példája az anyaországi és a kisebbségi magyarság szoros együttműködésének a lapszerkesztésben, a jövő távlatainak megkeresésében.

Van egy ága a tömegmédiumoknak: a televízió, amelyben az erdélyi magyarsághoz hasonló lélekszámú kisebbség sem tud olyan teljesítményt nyújtani, mint az anyaország. Nincsenek hozzá elegendő anyagi feltételei, s ha ezek meglennének, a színészek, rendezők, előadóművészek, operatőrök akkor sem versenyezhetnének a nemzet törzsének lehetőségeivel.

A kisebbségi televíziós adások roppant fontosságúak az illető közösség tájékoztatásában, azonosságtudatának elmélyítésében, a helyi társadalmi és gazdasági sajátosságok tudatosításában, vállalva az anyaországi adások kiegészítő szerepét. Ezen a téren létkérdés az anyaországtól kapott támogatás, mivel ez beemelheti a kisebbségi magyarságot az egész nemzet szellemi életébe.

Jól kimutatható, hogy mennyire különbözik a pesti televízió adáskörzetébe tartozó és azon kívül eső magyarság anyanyelvi műveltsége, nyelvi szintje, érdeklődése és befogadóképessége. Ez év elején megdöbbentette a magyar közvéleményt az a bukaresti intézkedés, amelyik felére csökkentette a televízió magyar adásidejét, és a megmaradt műsort is a teljes felszámolás fenyegeti. Răzvan Theodorescu, a Román Televízió elnöke a parlamentben jelentette ki, hogy a bukaresti tévé akkor lesz „igazán európai", ha csak egyetlen nyelven fog adni, románul. Hiszen — szerinte — máshol nincs olyan groteszk helyzet, hogy egy nemzeti tévé más népek nyelvén sugározzon műsort. Íme, előrevetíti árnyékát az új alkotmány megszavazott szakasza, amely szerint Románia egységes nemzeti állam. De túl azon, hogy Bukarestben így is lehet értelmezni az „európaiságot", az erdélyi magyar nézők készülékeiről eltűnő magyar hangok figyelmeztetnek valamennyiünket: csak a Magyar Televízió adáskörzetének kiterjesztése az egész Kárpát-medencére gátolhatja meg a magyar művelődés további csonkulását, azt a nyelvi, szel-

lemi Trianont, amelyért nem okolhatjuk a nagyhatalmakat, csupán a magunk közönyét.

Ugyanezt panaszolja a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének egyik alapítója, az író Dudás Károly: „A magyar televízió csupán a vajdaság kis részén, főleg Észak-Bácskában nézhető. Ahol viszont a nyelvi-gondolati identitás megőrzése céljából a legnagyobb szükség volna rá (Bánát, Dél-Bácska, Szerémség), ott nem."

Ha jól körülnézek a Duna-tájon, egyetlen nép, egyetlen kisebbség nincs már elzárva az anyanyelvű tévéadásoktól. A magyarság százezrein, több mint egymillió magyaron kívül. A románok Besszarábiában éppúgy hozzájuthatnak anyanyelvű műsorokhoz, több csatornán is, mint Észak-Bukovinában, mint a magyarországi Gyula környékén, vagy a jugoszláviai Versecen, és hozzátenném, az észak-bulgáriai Plevna vidékén, ahol szintén tömegével élnek románok, noha — különös módon — a román sajtó nem nagyon emlegeti őket. A bánsági tájakon élő szerbek Belgrádot és Újvidéket foghatják, anyanyelvükön érkező adásokat. A Szilágyságban, a Réz-hegység szlovák településein a szlovákiai állomások műsorait vehetik. A máramarosi ruszinok Ungvárt kapcsolhatják be, a Duna-delta lipován lakossága Ogyesszát... Csak Belső-Erdély és a Székelyföld, meg az említett Dél-Bácska és a Szerémség rekedt kívül a magyar művelődés televíziós köréből. Pedig ott a legnagyobb igény a magyar képre, a magyar szóra; bármely áldozatot meghoznának érte, nemcsak a parabolaantennák felállítását. Sok pénzbe kerülne egy műsorszoró műhold fellövése, magyar vagy közös erőből — mondjuk német közreműködéssel? Nyilván. De ki lehet számítani, mennyivel több veszteségébe kerül a jövőnek, ha ez a kirekesztettség elsatnyítja a nyelvet, eltorzítja a magyar gondolkodást és érzelemvilágot.

Nem lenne szabad feladni a küzdelmet az egyes országok magyar műsorszórásának újbóli kiépítéséért. Noha Erdélyben már a lankadás, a beletörődés jelei érezhetők. De függetlenül a bukaresti, újvidéki adások további sorsától, éppen azért, mert a televízió a legmodernebb és legnépszerűbb médium, a nemzet kötelességének teljesítése a Kárpát-medence magyar televíziózásának kiépítésében büntetlenül tovább nem hanyagolható!

Bíró A. Zoltán — Bodó Julianna

Tévékockák

Az itt következő rendhagyó tévéelemzések eredetileg a bukaresti A Hét hasábjain jelentek meg 1990 októbere és 1991 márciusa között. Nem elsősorban egy tömegkommunikációs eszköz tudományos, szakértői elemzésének igénye hívta életre őket, hanem az a rendkívüli érdeklődés, amely a román televízió 1989 decembere utáni szerepét övezte. Akár tévémítoszról is beszélhetünk, amely a fordulat idején szinte egyik pillanatról a másikra született meg, hogy azután rövid idő alatt szét is foszoljék, és átadja a helyét a gyanakvásnak (amely a tévé forradalmi szerepét is megkérdőjelezte), s ugyanakkor a közönynek, amely a nézőknek a tévétől való lassú elfordulásában nyilvánult meg.

Ezek az elemzések tulajdonképpen azokra a kérdésekre próbálnak válaszolni, hogy a televízió miképp akar továbbra is fontos részt vállalni az emberek életéből, hogyan igyekszik építeni valóságképüket, hogyan játszik rá elvárásaikra és ezzel együtt hogyan alakítja azokat, milyen eszközökkel próbálja nézőit az általa forgalmazott valóságkép elfogadóivá és részeseivé tenni.

Eszköz?

Ha közvéleménykutatást végeznénk a tévénézők népes táborában, arra a kérdésre, hogy mit várnak elsősorban a televíziótól, nagy valószínűség szerint a következő választ kapnánk: információt és szórakoztatást. Tárgyilagos és objektív tájékoztatást, valamint sokszínű és változatos szórakozási lehetőséget. Mivel az egész ország területére kiterjedő, alternatív tévécsatornák létrehozása belátható időn belül nem tűnik kivitelezhetőnek, egyelőre még egyetlen televízióban vagyunk kénytelenek gondolkodni. Ilyen körülmények közepette a többféle igény kielégítésének feladatát nem lehet felosztani a különböző rétegekre és elvárásokra specializálódott adók között, mint ahogy az a sajtó esetében már megtörtént. A televízió tartja még hegemóniáját, s ennek egyik következménye az is, hogy bár informál és szórakoztat, mindehhez — főleg a tájékoztatáshoz — még hozzátesz valami mást is, amit ugyan a nézők többsége nem nagyon vár el: értelmez.

A bemutatott információk értelmezésének nagyon sok módja van. Az ügyes és rafinált megmódolástól az ingerült, cinikus, vagy akár kioktató magyarázatokig sokféle változatban jelentkezik. A bemondó vagy a riporter arcjátéka, gesztusai gyakran hozzátesznek valamit a közlendőkhöz, s ha mindehhez odagondoljuk a műsorszerkesztés bonyolultabb manipulációit, az elhallgatásokat, a torzításokat, az előre meghatározott szándékú montírozásokat, vagy a valóságnak egyszerűen meg nem felelő „tények" közlését (magyarán: hazudozást), akkor kiderül, hogy a televízió egy olyan szolgáltatást is nyújt, amelyet mi nézők nem tőle vá-

runk, hanem magunk szeretnénk megtenni. Az értelmezést mi magunk kívánjuk elvégezni, de amíg a televízió ezt készen becsomagolva nyújtja számunkra, nem jutunk hozzá a saját magyarázatunkhoz. És mielőtt hozzájutnánk, nem tehetünk mást, mint értelmezzük — magát a televíziót.

A tévé így elég sok védtelen felületet hagy önmagán, amelyekre mi nézők lecsaphatunk. Illetve a televíziót is napjainknak azokhoz a jelenségeihez sorolhatjuk, amelyek gyanút keltő, nem egyértelmű voltuk miatt arra késztetnek, hogy magyarázgassuk, vagy legalább találgassuk a háttérszándékokat, a kulisszák mögött meghúzódó félrevezető, manipulatív igyekezetet.

1989 decemberének egyik fordulatát jelentette, hogy a televízió áttért a puszta értelmezésről az informálásra. A „szomorú emlékű múlt" tévéműsora nem szórakoztatott, csupán magyarázott, illetve inkább csak „mondott" estéről estére, s a mindennapi, alig variálható „közleményhez" valóban elég is volt a két-három órás műsoridő. (Főleg hogy már azt sem nézte senki.) Közvetlenül a fordulat után volt közölnivaló bőven, bár most már tudjuk, hogy az információk közvetítése akkor sem volt mentes minden megmódolástól. Az események olyan gyorsan peregtek, hogy a televíziónak kevesebb lehetősége volt a tudatosan megtervezett értelmezésre. Amennyi mégis elhangzott, azt elsősorban a felfűtött és elszabadult indulat diktálta, s ez annyira egybeesett a mi indulataink kommentárjaival, hogy nem vettük rossznéven, hanem inkább a végre nyilvánosságra hozható saját véleményünknek éreztük.

A szórakoztatási szándék elég hamar, még a kezdet viharos napjaiban jelentkezett, de meg is hiúsult nyomban. Bizonyára többen emlékszünk arra, hogy az első film alig néhány perces közvetítés után megszakadt, azzal az állítólagos nézői kérelemmel és indoklással, hogy nem illik szórakozni ezekben a nehéz percekben, és különben is bármelyik pillanatban történhet valami rendkívül fontos esemény, amelyről hírt kell adni. Ezt rendjénvalónak találtuk. (És találnánk ma is, ha azóta nem lennénk kénytelenek annyi mindent megkérdőjelezni.) Ez már bizonyos értelemben magyarázat volt, a néző kioktatása, hogy mit kell várnia a televíziótól.

A szórakoztató műsorok így óvatosan, lassan, a helyzet viszonylagos csendesedésével kerültek be a televízióba, s a válogatásban nem volt nehéz felfedezni az áthallásokat, amelyekben a művészet nyelvén fogalmazódott meg az, ami velünk történt. (Chaplin filmje Hitlerről, Béjart balettje Ravel Bolerójára, Orwell-műből készült rajzfilm stb.) Ezek az adások nem rágtak a szájunkba magyarázatokat. Meghagyták nekünk a továbbgondolás lehetőségét.

Ezzel egyidőben azonban az értelmezések is kezdték körbefonni az információkat. A már jelzett módszerek sokaságával megpróbáltak terelni bennünket egy bizonyos irányba. Az eseményeket nemcsak egyszerűen közölték, hanem meg is magyarázták, arra ösztönözve bennünket, hogy — még ráhangolódva a decemberi közös indulatokra — magunk is hasonlóképpen értelmezzük a történéseket.

Az eszközök viszont nem voltak elég kifinomultak. Amikor a „dolgozók" kiültek velünk szemben, hogy „spontán módon" elítéljenek valamit, vagy csatlakozzanak valamihez, akkor fogtunk gyanút, ugyanis ez a forma, nem is olyan régről, épp a tévéből tűnt ismerősnek. A régi módszerek újbóli felhasználása volt az első jel, amely figyelmeztetett arra, hogy a televízió — bizonyos háttérből irányító hatalmi szándékoknak engedelmeskedve, illetve azokkal összejátszva — nem elsősorban a tiszta tények, hanem sokkal inkább a nem tiszta szándékok közvetítője. Eszköz, amelynek működését ha megpróbáljuk értelmezni, talán a mögöttes szándékra is nyerhetünk némi rálátást.

Az érzelmek irányítása

Mindannyian azt szeretnénk, ha a televízió az igazat mondaná. Legalábbis minduntalan ezt az igényünket hangoztatjuk. Az elmúlt hónapok fontosabb eseményeinek kommentálásai viszont azt bizonyították, hogy a tévé hírei, állásfoglalásai egyre kevésbé őszinték. Így aztán nem is csoda, hogy visszatérünk az egy évvel ezelőtt még oly gyakran ismételt mondatokhoz: „A tévét nem érdemes nézni!" „A tévé nem az igazat mutatja!" A „jó tévé " szép lassan átalakult, az elmúlt hónapok során „rossz tévé" lett belőle. Nagy horderejű eseménynek kell bekövetkeznie ahhoz, hogy értékítéletünk ismételten előjelet változtasson.

A tévére irányuló jó-rossz típusú (elfogadáson vagy elutasításon alapuló) megítélés mindennél jobban mutatja, hogy ezt a tömegkommunikációs intézményt egyértelműen a hatalom részének tekintjük. Úgy vagyunk vele, mint a hatalom sok más elemével (államfő, miniszter, prefektus, igazgató, pártvezető stb.): vagy elfogadjuk, s akkor az észlelt hibák ellenére is jónak tekintjük, vagy eleve elutasítjuk, s akkor szinte mindegy, hogy mit tesz, úgy is rossznak minősül. S mivel az átmenetek korát éljük, aligha kell csodálkoznunk azon, hogy a hatalom számunkra fontossá vált elemei közül egyik vagy a másik a pozitív oldalról a negatívra kerül át.

Az elfogadást vagy az elutasítást gyakorolva nyilván fel sem merül bennünk az a kérdés, hogy a tévé egyáltalán mondhatja-e az igazat. Elvárjuk tőle, hogy az igazat mondja, de vajon lehetséges-e ez? A kérdés már csak azért is jogos, mert ma foglalkozási rétegenként, életkori csoportokként, földrajzi régiókként, érdekközösségenként (hogy az etnikai eltéréseket ne is említsük) más és más igazságok vannak érvényben. De ez csak az egyszerűbb magyarázata annak, hogy miért nem lehet úgymond az igazat mondani. Van egy ennél erőteljesebben, de ugyanakkor rejtettebben működő akadály, ez pedig — paradox módon — épp a befogadók oldalán működik. Arról a végeredményben igen egyszerű jelenségről van szó, hogy a befogadó saját maga állítja elő az üzenetet. A hallott, látott hír vagy esemény mindig a befogadó saját életvilágára rávetítődve válik üzenetté. Különösen így volt ez nálunk az elmúlt hónapokban, amikor mindenki hírekre várt, szinte a nap minden percében. Ez a felfokozott várakozás eleve csak bizonyos fajta hírek, bizonyos fajta kommentárok felé jelentett nyitottságot. Magyarán: mindenki a saját elvárásai igazolását kereste a hírek, kommentárok között, s a hozzá érkezett anyagokból igyekezett azt kiérteni, amit hallani kívánt. A felfokozott várakozás a legapróbb hír közé is sűrű értelmezési hálót szőtt, s ebben az értelmezési hálóban a közvetített információ többszörösen át- vagy túlértékelődött. Ebben a felajzott helyzetben jól lehetett látni, hogy a tömegkommunikációs hatás lényege nem a közvetlen befolyásolásban rejlik, hanem *a már meglévő beállítódások megmozgatásában*. Éppen ezért a manipuláció sem a közvetített üzenet tartalmára alapozott elsősorban, hanem sokkal inkább az üzenet ama képességére, hogy megmozgassa és működésbe hozza a célba vett érzelmeket, meggyőződéseket, ösztönös vagy tudatos beállítódásokat.

Mindezt végiggondolva nem azt kell tehát elsősorban számonkérnünk a tévétől, hogy ekkor vagy amakkor igazat mondott-e, vagy sem. Legalábbis nem ez a legfontosabb kérdés. Sokkal fontosabb arra rákérdeznünk, hogy közvetített híreivel, kommentárjaival, montírozási technikáival milyen beállítódásokat, érzelmeket, értékeket igyekezett működésbe hozni vagy megmozgatni. Hiszen ezen értékek, érzelmek, beállítódások skálája egy ország esetében rendkívül széles, s e skálán pozitív és negatív formák sokasága lelhető fel. Nem az-e egy tömegkommunikációs

eszköz részéről a legnagyobb hazugság, ha periodikusan ugyanazt a néhány beállítódást próbálja megmozgatni? Gondoljunk csak a „rendetlenség" különböző formáinak a tálalásmódjára, amely egyértelműen az ún. társadalmi anarchia ellenében próbált közös fellépést teremteni. Ilyen esetben sokféle hír, kommentár bevethető, s nem a köztük lévő tematikai azonosság a lényeg, hanem az általuk életre hívott reakciók azonossága.

Hogy az egész manőver mennyire áttételes is lehet, azt egy példával szeretnénk érzékeltetni. Akik a közvetítőpultok mögött ülnek, ráéreztek arra, hogy nem a hírek igazságértéke a fontos, hanem az, hogy a befogadók bizonyos beállítódásait „megmozgassák". Az eljárás lényege egy olyan „hír" bedobása, amely bizonyosan megkavarja a célba vett érzelmeket. Ennek a hírnek nem kell igaznak lennie, a fontos az, hogy elhangozzék. (Ilyen hír volt például az a közlemény, amely egy etnikumot tett felelőssé a fogarasi vegyi kombinátban történt robbanásért, de volt ilyen első hír a bukaresti bányászakció idején, a január végi események alkalmával, sőt a csíkszeredai rendőrség „megtámadása" kapcsán is.) Az ilyen „bedobott" híreket utólag rendszerint megcáfolják, de már maga a cáfolat sem képes egyébre, mint hogy besegítsen a célbavett érzelmek, beállítódások megmozgatásába. Vannak, akik elhiszik az első hírt, vannak, akik nem, vannak, akik a cáfolat hatására megváltoztatják a véleményüket. Egyvalamiben azonban mindannyian hasonlóak: kénytelenek voltak mozgósítani érzelmeiket, álláspontjaikat, s ezzel — akaratukon kívül — igen hatékony manipuláció tárgyaivá váltak. Amennyiben az ilyen manőverek periodikusan ismétlődnek, akkor a hatás még nagyobb. Hogy ebben a folyamatban egy hír éppen igaz-e, vagy sem, igazán nem lényeges, hiszen sokkal nagyobb a tét: a figyelem, az érzelmek, az értékelések egy bizonyos pontra való ráirányítása. Ez a tévés manőver — igaz, még olajozottabb formájában — régóta ismerős. Nem véletlen, hogy idővel a befogadók teljes elfordulása várható.

Alternatíva-e az alternatív?

Egyre több szó esik egy alternatív televízióról. Egynémely tévékritikus már azzal fenyegeti a Román Televíziót, hogy „lesz majd nemulass!", ha beindul a független tévéadó: vége szakad az egyeduralomnak, s az abból fakadó kiskirálykodásnak. A tévéadásokban csalódottak népes tábora már nem fogalmaz ilyen nyíltan, nem törekszik feltétlenül egyfajta „kiütésre" (s részben joggal, hiszen a mostani tévéműsorok egy része szórakozási-kikapcsolódási lehetőségeket is kínál), azt azonban elvárja a jövendő alternatív tévétől, hogy „mondja meg végre az igazságot".

Nem sokat tudunk a most formálódó alternatív tévékoncepcióról, de az elvárások ismeretében kitapinthatónak véljük azokat a kényszerpályákat, amelyekre — ha akar, ha nem — rá kell majd állnia. Mindenekelőtt fel kell vállalnia az „igazmondó" szerepét. Ezt visszafelé nem nehéz megtenni, feltéve, ha valóban léteznek azok a videófelvételek, amelyek az elmúlt hónapok eseményeit más szemszögből mutatják be. Ami azonban a jelent, a jövőt illeti, az alternatív szerep eljátszása fölöttébb problematikus, s a maga során éppúgy egyfajta bukáshoz vezethet (bukáson a szimpatizánsok, a nézők nagy részének elfordulását értjük), mint ahogyan eddig minden „megváltó" szerepben föllépett intézménynek ebben az értelemben meg kellett buknia. A bukás gyorsasága attól függött, hogy egy-egy új intézmény a társadalom mekkora részét igyekezett átfogni. Minél szélesebb réteg számára próbálta képviselni a „nagy változást", annál hamarabb fordultak el tőle az emberek. Így bukott meg a „forradalom" intézménye, s hasonlóképpen fordultak el a televíziótól. A pártok, társu-

latok sora még sok hasonló példát nyújt.

Az alternatív tévé sorsa, kényszerpályája már most körvonalazódik, s ez ellen vajmi keveset lehet tenni. Sorsának legfontosabb meghatározója maga a Román Televízió, amely működési módjával (no meg a rá irányuló kritikák révén) egyre határozottabban körvonalaz egy *negatív tévéideált*. Ahogy a hetek, hónapok telnek, egyre pontosabb formát öltenek azok az elképzelések, hogy *milyennek nem kell lennie egy televíziónak*. Mindannyian tapasztalhattuk, hogy a tévé rászolgált és rászolgál erre a róla kialakított negatív képre, de az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy ma már ez a negatív képteremtés a tévé fölé nőtt: szinte mindegy, hogy mit mutatnak benne, a legkisebb hibák is a már meglévő kép megerősítését szolgálják. Ha nem beszél valamiről, akkor az a baj, ha meg beszél, akkor a beszélés tartalma vagy módja teremt kifogásolnivalót. Büntetés ez már a javából, ami elsősorban abból ered, hogy a tévé néhány hónapon át *kilépett megszokott háttérszerepéből*, és betolakodott mindennapi életünkbe. Mindennapi életvitelünk ritmusának ezt a megszakítását 1989 decemberében vettük tudomásul: napi tevékenységünket, gondolkodásunkat, beszédtémáinkat a tévéhez igazítottuk. S így ment ez mindaddig, amíg a tévé kezdett olyan anyagokkal is belépni az életvitelünkbe, amelyek nem tűntek jogosult belépéseknek. A megszerzett hatalom bűvöletében 1990 januárja után lassan a tévé elfelejtett a háttérbe vonulni, sőt mi több, továbbra is életvitelünk egyik fő szabályozója kívánt lenni. Mindezt büntetlenül tehette volna, ha betolakodása nem válik számunkra kellemetlenné, mint ahogy decemberben sem volt az. A kellemes dolgok ideje azonban hamar lejárt, s az emberek nagy része ezekre az újabb betolakodásokra hátfordítással válaszolt.

A várakozás, a tévére figyelés igénye azonban továbbra is fennmaradt. A kellő mértékben „át nem élt forradalom" ma is hiányérzetet táplál bennünk. Szeretnénk, ha a tévé még egyszer beavatkozna életünkbe, de olyan információkkal, amelyek elfogadhatóak. Ezt azonban már nem a jelenleg működő tévétől várjuk — amelyet eltávolítottunk magunktól —, hanem az alternatív televíziótól. Ezzel az elvárással az induló tévének számolnia kell: nem működhet majd úgy, ahogyan a világ sok-sok ilyen eszköze működik. Nem lehet majd a mindennapi élet „háttere". Elvárjuk, hogy lépjen be az életünkbe, foglaljon állást egzisztenciális kérdéseinkben, mondja azt, amit mi igaznak tartunk, kimondatlanul ugyan, de terelje mederbe életünket.

Ez az egy pontra irányuló mágikus elvárás egy újonnan formálódó intézmény (jelen esetben a tévé) számára csak két lehetőséget nyújt. Vagy meg kíván felelni ennek az igénynek, s akkor nagyon sok mindent el kell „torzítania" a megfelelés érdekében (mint ahogyan a mai tévé is torzít egyfajta érdek függvényében), vagy pedig nem teszi mindezt, s akkor nagyon gyorsan elfordulnak tőle. Elvben volna még más lehetőség is, de a mai tévé működése a fentieken kívül minden más járható utat kizár. Olyannyira negatív pólussá vált, hogy ennek ellentéteként a születendő alternatív tévé csak pozitív pólus lehet, természetesen ennek a jóságnak minden káros következményével egyetemben. Az újonnan kialakuló intézményt a szélesebb társadalmi elvárás — mint oly sok más esetben — valamelyik szélsőséges pólus irányába tereli. Nem tudni, hogy az új tévének — amennyiben létrejön — lesz-e ereje szembeszállni ezzel a nagyon erős nyomással. Vagy ő maga is rájátszik arra a lehetőségre, amely hallatlan népszerűséget jelent ugyan, de nagyobb konzerváló erő, mint halomnyi régi intézmény hivatalos visszaállítása.

Milyen a rendes kerékvágás?

A televíziónak az a különleges szerepe, amelyet 1989 decemberének forró napjaiban kapott, természetesen nem válhatott hosszú életűvé. Úgy lett volna logikus, ha az élet normalizálódásával párhuzamosan magának a televíziónak a szerepe is rendes kerékvágásba terelődött volna, illetve ha mindennapi életünkben elfoglalta volna azt a helyet, amely normális körülmények között megilleti.

A mindennapok azonban sehogy sem akartak megnyugodni. A forrongások nem csitultak le a csendre, nyugalomra, munkára, a „forradalmi vívmányok" megőrzésére intő felhívások ellenére sem. Az egyre több helyen és egyre gyakrabban felbukkanó nyugtalanságokra, elégedetlenségekre a tévének is valamilyen formában reagálnia kellett. És az idő teltével mind bizonyosabbá vált, hogy nem pártatlan és objektív közvetítője az eseményeknek, hanem magatartása egyre inkább rosszallóvá válik, kihasználva sok ezer néző tanácstalanságát: mi ez a sok érthetetlen nyugtalanság? A televízió sietett választ adni a kérdésre: mindez nem más, mint zavaró elemek sokasága, mely nem hagyja, hogy a dolgok a saját rendes kerékvágásukba kerüljenek.

Egyelőre mellőzve a sokat vitatott kérdést, hogy a televízió milyen erők szolgálatába állva manipulálta eképp nézőit, figyeljünk csupán arra, hogy azok között a dolgok között, amelyeknek a rendes kerékvágásba kellett volna kerülniük, ott van maga a televízió is. És mivel decemberben az eseményekkel együtt billent ki valamiből (egy rendes kerékvágásból?), az eszményi az lett volna, ha azokkal együtt billen vissza. Az események sorozata viszont nem erre adott alkalmat. A nyugtalan forrongás minduntalan arra késztette a televíziót, hogy maga is mintegy ideges kapkodásban lereagálja azokat, s ha hozzágondoljuk, hogy mindezt nem tehette a közömbös szemlélő, az el nem kötelezett hírszerző és -közvetítői szerepében, akkor belátható, hogy dolga nem is volt olyan könnyű. Hiszen állandóan egy előre meghatározott szempont szerint kellett filmezni, válogatni, montírozni, kommentálni — nem kis fáradság ez. Az eseményekkel párhuzamosan tehát nem lehetett megnyugodni és visszabillenni a rendes kerékvágásba.

S létezik-e most egyáltalán ilyen kerékvágás, s ha vannak is valahová vezető keréknyomok, ki dönti el, hogy melyik közülük a rendes? Gyanítható, hogy vannak, akik máris el tudják dönteni, és még azt is megmondják, hogy merre vezetnek azok a bizonyos keréknyomok, miféle napfényes jövő felé. Hát akkor — tevődik fel az ijesztő kérdés — hová is akarunk tulajdonképpen visszabillenni?

Visszatérve a televízióhoz és annak rendes kerékvágásához, az eseményekben valami olyan erőszakos fordulatot kellett hozni, amely kitépi a tévét a mindennapok nyugtalanságából, és megadja nemcsak a lehetőséget, hanem a jogot is arra, hogy szerepet váltson, illetve visszatérjen a rendes kerékvágásba. A televízió forradalma után meg kellett rendezni az ellenforradalmat is. (A dátumot mindannyian ismerjük: 1990. június tizenharmadika.) „Az ellenforradalmi erők", amelyek a „forradalmi vívmányok megdöntésére igyekeztek", olyan hallatlanul — és gyanúsan — eredményesek voltak, hogy túltettek a decemberi támadókon is: az adás egy ideig szünetelt. Ez a decemberi napok legforróbb perceiben sem történt meg. Mindez pedig valami példátlan, már-már veszélyessé váló barbár rosszakarat erejét volt hivatott megmutatni, amellyel szemben — a nézők is láthatták — most már félre kellett tenni minden elnézést és türelmet, amelyet addig tanúsítottak iránta. Addig az adások folyamatosságát meg-megszakította egy-egy helyszíni közvetítés tüntetésekről (melyek jelentős hányada épp a televí-

zió ellen folyt), demonstrációkról, nyilatkozatokról, de ez az „ellenforradalmi" megszakítás, amely alatt a tévé tulajdonképpen nem sugárzott semmit, cenzúra-jellegűvé vált. Eddig és ne tovább. Volt forradalom, nincs forradalom. Illetve nyugodjék meg mindenki. Azok is, akik a kételyektől gyötörve nem bírtak nyugton ülni, és azok is, akik azért nyugtalankodtak, hogy mások miért nem ülnek nyugton. Ennek egyszer s mindenkorra vége — legalábbis a televízióban. Ezt közölte velünk tulajdonképpen a műsor megszakítása után a képernyőn megjelenő illusztris csoport, amely a megrázkódtatások után a sokat átéltek mindentudó mosolyával nyugtatott meg bennünket, hogy a tévé megmenekült, megmentették számunkra — illetve visszabillentették a rendes kerékvágásba.

Természetesen a dolgokat nem lehet meg nem történtté tenni, és nehéz ama bizonyos (kijelölt? megtalált?) nyomon haladni. Az események ugyanis egyáltalán nem haladnak rendes kerékvágásban, és előreláthatólag még sokáig nem is fognak. De ha a tévé úgy döntött, hogy igenis ezt teszi, ennek érdekében latba kell vetnie adott lehetőségeit. Mindent nem lehet kikerülni, elmontírozni, megkritizálni, félrekommentálni, lemosolyogni, s ilyenkor előkerül, különféle újfajta megfogalmazásban, a régről ismert jelszó: „vannak még hiányosságok". Nem komoly bajok, nem hiányok, hanem csak hiányosságok, s ezek ugye jóval enyhébbek, elnézhetőbbek és kijavíthatóbbak. S ráadásul ha csak *még* vannak, akkor nemsokára már nem is lesznek. Mindez naponta többször nézhető és hallható.

Természetesnek tekintjük, hogy a tévé nem maradhatott mindennapjainknak az a szerves része, amellyé december végén vált. Azt viszont kissé furcsállva és gyanakodva vesszük tudomásul, hogy bizonyos szempontból olyannnyira leválik rólunk, életünktől annyira eltérő valóságképet kezd termelni, hogy lassan nem érdemes ráfigyelni. Ez lenne az a bizonyos rendes kerékvágás? Illetve milyen mértékű is lehet a visszabillenés?

A bizonyosság görcsös igyekezete

Nem először vagyunk tanúi a televízióban annak a fajta párbeszédnek, amelyben az egyik fél makacsul elmegy a másik kérdései, állításai mellett, módszeresen megkerüli azokat, úgymond mellébeszél. Ugyanakkor ügyes vagy átlátszó taktikázással ezt a mellébeszélést nemcsak arra használja fel, hogy kikerülje a számára kellemetlen vagy veszélyes kérdéseket, hanem arra is, hogy a másikról olyan képet fessen — szavakkal, gesztusokkal, arcjátékkal —, amely a beszélgetőpartner által mondottakat érvényteleníti vagy legalábbis bagatellizálja.

Illusztris példája volt ennek a helyzetnek az a beszélgetés, amely az 1990. december hatodikai esti híradót aláfestő tüntetés másnapján készült Dumitru Iugával, valamint az azt követő, Emanoil Valeriu részéről elhangzott igazgatói állásfoglalás.* Habár a felek nem a szemtől-szembe beszélgetés formáját választották (nem ezt írták elő számukra), hanem egymás után mondták el véleményüket, annyiban mégis tekinthető párbeszédnek, hogy a második szöveg az elsőre reflektált.

Dumitru Iuga szövege átgondoltan épült fel. Egyik része állításokból, té-

*1990. december 6-án az esti híradót egyre erősödő háttérzaj zavarta meg. Majd a bemondó szövegét félbeszakította a hirtelen a kamera elé lépő tüntetők egyike — a tévé egyik technikai munkatársa, a tüntető szakszervezet tagja —, aki néhány szóban közölte, hogy a televízió vezetősége és a híradó szerkesztősége több ízben visszautasította kérésüket, hogy sugározzák a szakszervezet vezetőjének, Dumitru Iugának a nyilatkozatát. Másnap a tévé közvetítette a nyilatkozatot, utána pedig a televízió vezetősége részéről elhangzott Emanoil Valeriu állásfoglalása.

nyek felsorakoztatásából állt, a másik pedig követelésekből, amelyek az állításokban megfogalmazottak megváltoztatását célozták, nevezetesen a televízió szerkesztősége korrupt és kompromittált rétegének, elsősorban a vezetői gárdának a leváltását. Emanoil Valeriu válasza — már amennyiben válasznak lehet nevezni — mind az állításokat, mind pedig a követeléseket módszeresen kikerülte, s lazán megszerkesztett, már-már szétesõ szövegében csak egyvalamiben volt következetes: Iuga személyét igyekezett lejáratni, tetteit — az éhségsztrájktól a nyilatkozatig — megpróbálta egy gyermeteg, naív, meggondolatlan elme felelőtlen megnyilvánulásának feltüntetni, amelyre nem nagyon érdemes odafigyelni, komolyan venni pedig semmiképpen nem kell, főleg amikor annyi egyéb gondunk és bajunk van.

Dumitru Iuga gondosan megszerkesztette és pontokba szedte mondanivalóját. Semmiféle érzelmi hatást nem akart gyakorolni nézőire, csupán tiszteletéről biztosította őket, attól függetlenül, hogy egyetértenek-e vele, vagy sem. Nem akart befolyásolni és megnyerni bennünket, ennek a szándéknak a nyomát sem leltük a szövegben, de még gesztusaiban, arcjátékában sem. Hatásos volt viszont arcán a visszafogott elszántság, amely nem az érzelmekben, hanem a komolyságban mutatkozott meg. Ugyanilyen hatást keltett hangjának már-már monoton színtelensége, amely mintha felszólított volna: ne rám figyeljenek, hanem arra, amit mondok. Valeriu szövegelésében annál több volt a játék, a taktika, a mosoly. Hamar kiderült, hogy szavai nem szólnak semmiről, legfeljebb Iuga személyéről, de nem azért, hogy az előtte szólót jobban megismertesse velünk, hanem hogy az általa mondottakat jelentéktelenné tegye a szemünkben. Amíg Iuga teljes megjelenésével mondandójára és nem személyére igyekezett irányítani a figyelmet, addig Valeriu pont fordítva járt el: a személyre figyelmeztetett, hogy a szöveget gyorsan felejtsük el, illetve ne vegyük komolyan. Valeriu arcjátékával, gesztusaival mindvégig azon igyekezett, hogy befolyása alá kerítsen bennünket. Nem vitte túlzásba, de hol lenéző, hol elnéző mosolyával, kézmozdulataival finoman terelgette nézőit egy bizonyos állásfoglalás felé, amelyben melléje, illetve Iugával szembe kellett volna kerülniük. Sőt mi több, taktikájában eléggé átlátszóan azzal az előfeltevéssel dolgozott, hogy a nézők már eleve vele értenek egyet. Ez a nézők számára akár sértő is lehetne, mert kizárja sokféleségük lehetőségét, véleményük különbözőségét. Mindez megnyilvánult abban, ahogyan elnézést kért az előző napi híradót zavaró incidens miatt, amelynek jelentőségét arra igyekezett redukálni, hogy az a nézőkkel szemben elkövetett tapintatlanság volt; és abban, ahogyan saját szereplése miatt is mentegetőzött, mint ami zavaró epizód az esti műsor normális menetében. De megnyugtatott, hogy mindjárt sor kerül a bejelentett műsorszámokra, amelyek — nem győzte hangsúlyozni — sokkal fontosabbak az ő szereplésénél, amelyre csak a kényszerítő, sajnálatos körülmények miatt került sor.

A begatellizáló hangnembe azonban be-becsúszott időnként a rosszallás is. Ilyenkor a hangnem, az arc komolyra változott, s a komolyság és a rosszallás momentumai voltak azok, amelyekbe árnyalatnyi féltés és fenyegetés is vegyült. A kettő — a féltés és fenyegetés — egy ravasz manőverrel kapcsolódott össze, s ugyanabból a taktikai húzásból származott, amely a nézőket eleve homogénnek és a Valeriu pártján állóknak tüntette fel. Vagyis a nézők féltése a további Iuga-féle zavaró jelenségektől, és fenyegetés a zavarók felé, akik nem tartják tiszteletben azt, amit a nézők elvárnak a televíziótól. Mindezt elég összevetni Iugának azzal a kijelentésével, amelyben feltételezi, hogy vannak nézők, akik egyetértenek vele, és van-

nak, akik nem, sőt Iuga tulajdonképpen nem is tesz különbséget a két nézőtábor között: egyformán biztosítja mindkettőt tiszteletéről. Valeriu viszont csak egyféle nézőt, a vele egyetértőt ravaszkodja be a szövegébe arcjátékkal, szavakkal, kézmozdulatokkal. Bár tételesen ezt nem jelenti ki, mint ahogy a Iuga szövegére vonatkozó kijelentések, válaszok is elsikkadnak.

Ezek a különbségek, amelyek a kétféle szövegben és azok előadási módjában fellelhetők, máshol is kimutathatók. Csak nagyon röviden utalva a beszélők öltözetére és környezetére, árulkodó vonásokat fedezhetünk fel, amelyek nemcsak különbségként, hanem ellentétként is tekinthetők és értelmezhetők. Iuga öltözete hétköznapi, egyszerű: ing, kötött mellény. A nem hivatalos közlemény olvasójának öltözete. Valeriu öltönye, nyakkendője sem mondható kihívónak, de ezzel együtt a jól öltözött hivatalosságot testesíti meg, a megbízható komolyságot, amellyel szemben az a másik lám, még az inggallérját sem tudta szimmetrikusan kitűrni a mellényére.

És milyen a helyszín, ahonnan a beszédek elhangzottak? Iuga környezete esetleges, de ezzel együtt emberi. Nem otthonos, inkább hivatalosnak nevezhető a hosszú asztallal, amelynek egyik végéhez ült le, hogy felolvassa szövegét. A környezetnek szemmel láthatóan nem az a rendeltetése, hogy innen jelentsék be a közleményeket, s minden hivatalossága ellenére épp ez az improvizált jelleg erősíti fel annak a fontosságát, amit hallunk.

Valeriu ezzel szemben steril, személytelen környezetben jelenik meg, hogy közölje mondandóját. Tulajdonképpen semmi sincs a képernyőn, csak ő, a semmiből bukkan elő, ő maga „a tévé", a hatalom. Amit mond, azt tulajdonképpen a *tévé* mondja. Egy arc a képernyőn, jól fésült frizura és feszes zakó közé szorítva. De mégsem volt olyan személytelen, amilyennek ez a helyzet megkívánta volna. Mégsem az a szilárd tévéhatalom, amilyennek lenni szeretne. Ezért a sokatmondó mosolyok, gesztusok, megjegyzések. A bizonytalanság jelei a bizonyosság mutogatásának görcsös igyekezetében.

Személyiség és manipuláció

A tévériporterek nálunk mérhetetlenül szerények. Rendszerint hátat fordítanak a kamerának, csak tarkójukat vagy vállukat látjuk. Ha pedig mégis szemtől szembe fordulnak a nézővel, akkor szinte restellik, hogy a képernyőre kerültek: visszafogottak, arcizmuk se rándul, merevek, nem adják jelét annak, hogy saját ötleteik, gondolataik lennének. Magyarán: igyekeznek teljesen eszközszerűvé válni, akik csak arra kellenek, hogy közvetítsenek a nézők és a megkérdezett illusztris személy között. Persze vannak olyan esetek is, amikor a kérdezőnek úgymond neve van (például a híradó egyik műsorvezetője), s ezért őt szemtől szembe is láthatjuk, akárcsak a szintén neves kérdezettet, de a riporter a kérdezés, a viselkedés szintjén is jellegtelen, személytelen marad, teljesen alárendelődik a kérdezettnek.

Azt mondhatná erre bárki, hogy tiszteletre méltó ez a nagyfokú szerénység, ez az önzetlen háttérbe húzódás, a jelentéktelenség nyilvános vállalása. Mi is így gondolnánk, ha nem éppen tévés *párbeszédről*, tehát két egyenlő felet kívánó beszédeseményről lenne szó. De milyen párbeszéd az, ahol az egyik fél szabadon mutathatja magát, tetszés szerint alakíthatja a saját magáról formálható képet („futtatja magát"), míg a másik fél teljesen háttérbe vonul? Párbeszéd ez, vagy valakinek/valaminek a felmutatása? S ha már a hiteles informálást kérjük számon a tévétől, akkor mi szolgálhatná jobban az oly sokszor hangoztatott „igazságot": a párbeszéd formájába bújtatott monológ, vagy a nézeteket (és személyiségeket) nyilvánosan ütköztető dialógus?

A fenti problémák a nézőket is minden bizonnyal foglalkoztatják, hiszen a jeles személyiségekkel folytatott tévés beszélgetések kapcsán gyakran támadhat az a benyomás, hogy a *lényeges kérdéseket nem teszik fel*! A néző többnyire mást és másképp kérdezne, de rendszerint hiába vár arra, hogy a riporter feltegye az ő kérdéseit is. Az interjú végén hiányérzete marad. Ilyenkor önkéntelenül is arra gondol, hogy vajon kit szolgál a riporterek már-már túlzásba vitt szerénysége. Úgy tűnik, nem a nézőt, hiszen nem az ő kérdéseit teszi fel. Akkor minden bizonnyal a kérdezett személyiséget szolgálja! S ez akár egyetlen interjú során többször beigazolódik. Nemcsak fizikailag rendelődik alá a kérdező riporter (nem, vagy csak alig jelenik meg a képernyőn), hanem a viselkedés síkján is: olyannyira tiszteli a szereplésre kiválasztott egyént, hogy egyetlenegy olyan kérdést sem tesz fel neki, amellyel esetleg zavarba hozhatná, gondolatmenetét megszakítaná, esetleg ellenvéleményt fogalmazna meg. Ehelyett folyamatosan alájátszik az interjúalanynak: olyan kérdéseket tesz fel, amelyeket az vár, s amelyekre — mintegy gombnyomásra — elmondhatja mindazt, amiért a szereplést vállalta. A riporter mindezt még megtetézi azzal, hogy kérdéseibe olyan pozitív felhangokat sző bele, amelyek kiemelik, nyomatékosítják a szereplést vállaló egyén munkáját, mondanivalóját vagy személyiségét. Ha például a meghívott beszélgetőpartner a privatizálásról beszél, akkor a riporter kérdése elé mintegy véletlenül odakerül az is, hogy „a privatizálás igen gyors léptekkel halad előre"; ha a gazdaság talpraállítása a téma, akkor a kérdező külön kiemeli „az erőfeszítések rendkívüli nagyságát"; s ha pedig egy új kiadványról vagy rendezvényről van szó, akkor a riporter a szakértő kritikusokat is lepipáló magabiztossággal mond pozitív véleményt.

A folyamatos alájátszás egy sajátos viselkedési alapállást foglal magában: a riporter — mielőtt bármit is kérdezne — *előre elfogadja*, megkérdőjelezhetetlennek tekinti a megkérdezett személy munkáját, elképzelését, mondanivalóját. Ilyenformán látványos szerénysége azt a célt szolgálja, hogy az általa eleve elfogadott személyiséget, gondolatmenetet, tevékenységet *felmutassa* és a *nézővel elfogadtassa*. Nem kérdezni, nem felfedezni, nem valamire rávilágítani akar, hanem csupán felmutatni és elfogadtatni. Ha kényelmetlen kérdéseket tenne fel, ha saját személyiségét is bevinné a beszélgetésbe, akkor megzavarná a felmutatás révén lejátszódó elfogadtatást.

Ez a viselkedési stratégia egy időben több síkon is torzít és manipulál, s a látszólag dícsérendő szerénység mögött végeredményben erős befolyásolási tendencia rejtőzik. A manipuláció egyik legfontosabb mozzanata a következő: mivel a riporter a képernyőn a köz (a néző) képviselője, amit tesz, azt a nézők helyett, a nézők nevében teszi. Látványos szerénysége is ezt a közvetítői szerepet kívánja hangsúlyozni. S mivel ebben a szerepben nem csupán elfogadja a képernyőn jelentkező személyiséget, gondolatmenetet, tevékenységet, hanem egyben pozitívan viszonyul hozzá, ő maga is visszhangozza az elmondottakat, ezért a fölmutatott tény érvényességéhez (igazságához) többé nem férhet kétség. A néző ugyan gondolhat mást, de az mit sem ér, hiszen a nyilvánosan (a képernyőn) született konszenzusnak sokkal nagyobb ereje és hitele van, mint az ő saját véleményének.

Ez a kérdezési stratégia persze korántsem a tévés műfajok kiváltsága. Bőven találunk rá példát az elmúlt évtizedek sajtójában is (művészek, írók, rendezvények, intézmények bemutatása). A tévé viszont az a tér, ahol ez a manipulációs gyakorlat sértetlenül megmaradt. S ugyanakkor itt a legérzékelhetőbb, hiszen az egész alájátszás szemmel látható. Mivel a stratégia alkalmazása mögött ösztönössé vált beidegződés, meg

nem változtatható kérdezési rutin rejlik, aligha hihető, hogy a stratégiát alkalmazók háttérbe vonulása nélkül a manipulálásnak ez a fajtája eltűnik majd.

Üzengetéses vita

A tévé azt mondja, hogy minden véleménynek teret ad, minden társadalmi csoportosulásnak, politikai formációnak nyilvánosságot biztosít. Ha lista készülne a képernyőn megjelent különféle pártokról, szervezetekről, csoportokról, akkor valóban igen szélesnek mutatkozna a skála. Persze a megjelenés még nem minden, hiszen sok függ attól, hogy melyik csoport hányszor, milyen időpontban, mennyi időre és milyen módon juthatott nyilvános szerepléshez. Ezúttal azonban csak arra térnénk ki kissé részletesebben, hogy miképp oldja meg a tévé a sokféle vélemény és sokféle csoport egymás mellé állítását. Hogy mindez csupán az eszközt kezelők (az eszközért felelősök?) felszínes manipulációs játéka-e, vagy az éppen soros hatalom átgondolt valóságformálási kísérlete, azt próbálja meg eldönteni az olvasó.

Az egymást kizáró, egymás érvényességét megkérdőjelező szerepléseket figyelve a tizenhatodik századi hitviták jutnak eszünkbe. Ezek — a fennmaradt szövegek és leírások alapján — meglehetősen látványos és hangulatos társadalmi események lehettek. Az ellenfelek — egy-egy hit, eszme képviselői — nagy hallgatóság előtt próbálták legyőzni egymást. A módszer azonban nem annyira az érvek felsorakoztatása volt, mint inkább egymás lejáratása. Minden támadó kijelentés végső soron a karzatnak szólt, s ezekben a vitázó nem restellte kipellengérezni ellenfele minden testi-lelki, vélt és valós gyengeségét. Mindez nem csupán hatalmi pozíciókért való versengést jelentett, hanem hangulatos társadalmi eseményt is, amely a mindennapi életet befolyásolta/építette.

Ilyen nyilvános vitákra a későbbi korok embere is igényt tartott, mi több, a huszadik század vége felé sem idegenkedünk az ilyen eseményektől. Az ilyen látványos összecsapások korunkban az agóráról áttevődtek a sajtóba, a rádióműsorokba, a könyvekbe, s a felek ma már távolról vívják meg harcukat. A tévé megjelenése óriási lehetőséget jelentett a társadalmi eseménynek számító nyilvános viták újjászerveződése terén: mindenki számára láthatóvá, élményszerűvé tette a szellemi párbajt. A tévé nagy lehetősége az, hogy a szemünk előtt, a mi részvételünkkel szervezhet ilyen eseményeket. Viták ugyan vannak még, de ezek nem válnak széles körben ismertté, s ezért elfogadottá sem. A tévé megteremtette a közvetlen jelenlét igézetét, s a jó vita, a jelentős társadalmi esemény létrejötte érdekében semmi mást nem kell tennie, mint egymásnak szabadítani az ellenfeleket, és „élőben közvetíteni a meccset".

A román televízió azonban ilyesmit gyakorlatilag nem tesz. Ellentétes véleményeket közvetít ugyan, de mind a személyeket, mind pedig a véleményeket gondosan távol tartja egymástól. Az elkülönítésnek két gyakori változata van. Az első változat udvariasabb, és az erőszak burkoltabb formáját jelenti. Vitavezető, műsorvezető áll a vitatkozó felek közé, aki eljátssza a közvélemény szerepét: kérdez, irányít és értékel. Raymond Williams már 1974-ben megjelent könyvében (A televízió — technika és kulturális forma) keményen bírálja ezeket a „meddő és spekulatív beszélgetéseket", amelyek lefolyása rendszerint megegyezésen alapul.

A román televízió azonban ilyen megszervezett vitát is keveset mutat. Ehelyett a szellemi párbajnak egy meglehetősen „egyéni" formáját alakította ki. Ezt jobb híján *üzengetéses vitának* nevezhetnénk. Lényege abban áll, hogy össze kell ugyan ugrasztani az ellenfeleket, de csak biztos távolságból. Ha egy párt vagy társadalmi csoport színre lép,

akkor rendszerint keményen támad egy vagy több ellenfelet. Ezzel azonban az ügy egy időre felfüggesztődik. Egy-két nap elteltével válaszlehetőséghez jut a megtámadott fél, amely a maga során visszautasítja az őt ért vádakat, miközben megkérdőjelezi az először nyilatkozó fél illetékességét. Az így elindult vita azonban nem folytatódik, nem kel önálló életre. Eltelhet egy-két hét is, míg mindez megismétlődik, nyilván még határozottabb kölcsönös megkérdőjelezéssel. A szándékos távoltartás, a párbeszéd szétzilálása arra készteti az ellenfeleket, hogy a megszólalás lehetőségét maximálisan kihasználják, vagyis a rendelkezésükre bocsájtott időben mindent elkövessenek ellenfelük lejáratása érdekében. Nem a meggyőzés, nem a megértetés lesz így a cél, hanem a másik fél kiütése. Mindez valamivel finomabban történik, mint mondjuk a tizenhatodik században, amikoris a felek igencsak plasztikus nyelvi formákba bújtatták mondanivalójukat (például: „te hájas dög", „kiütöm azt az apácamaró fogadat" stb). A valamivel finomabb mai formák azonban ugyanazt a célt követik, mint az egykori hitvitázók fordulatai: az ellenfél lejáratását, vállalt vagy igazi társadalmi megbízatásának megkérdőjelezését. Ezért a vitázó felek nem érvelnek, hanem kölcsönösen elutasítják egymást. Az elnök szavait, mozdulatait kipellengérező ellenzéki filmkockák, a sztrájkolókkal való kapcsolatfelvétel lehetetlenségét demonstráló kormánynyilatkozat, a király beutazását minősítő nyilatkozatok mind-mind a másik fél kiütése révén kívánnak maguknak hitelt szerezni.

Az így talált véleménysokaság — amit a tévé előszeretettel állít be toleráns műsorpolitikának — végső soron a káosz, az általános rendetlenség benyomását kelti: mindenki mondja a magáét, senki nem figyel a másikra, mindenki mindenki ellen van, nincs megértés, csak kölcsönös elutasítás. Megegyezésekről is vannak ugyan hírek, de azokat nem látjuk, csak a szétdarabolva bemutatott elszánt vagdalkozásokat. Ez a műsorpolitika bizony jóval több, mint a nyilvános vitaszervezés esélyének elszalasztása. Akár a káoszhangulat tudatos fenntartásának és terjesztésének is nevezhető.

Nyugtató képi tabletták

Valamikor Carter elnöksége alatt történt, hogy az amerikai tévénézők páratlan élményben részesülhettek: egy egész napon át láthatták belülről a Fehér Ház híres ovális szobáját, s benne munka közben az elnököt, illetve közvetlen munkatársait. Ingujjra vetkőzve, a kábelekben meg-megbotolva tanácskoztak, elemeztek, referáltak vagy éppen döntöttek — a napi munka rutinjának megfelelően. A kötetlen viselkedés s néha szabadosabb szóhasználat, a fáradt mozdulatok szemlélése a tévénézőkben váratlan reakciókat váltott ki. Kiderült, hogy — bár eredetileg kíváncsiak voltak — nem szívesen látták maguk előtt választott vezetőik hétköznapi arcát, a szavak és mozdulatok kissé rendezetlenebb, prózaibb formáit. E műsor kapcsán állítólag az elnök népszerűsége csökkent, s nincs tudomásunk róla, hogy azóta megismételték volna e tévés mutatványt.

A román tévének — s a hazai tévénézőnek — nem kell kivételes alkalomra várnia ahhoz, hogy bepillanthasson a magasszintű elemzések és döntések szentélyeibe. Az esti híradóban gyakran felbukkan egy hosszú asztal, kétoldalt szakértőkkel, kormánytisztviselőkkel, vezetőkkel, s természetesen az asztalfőn helyet foglaló miniszterelnökkel. Az asztal alsó végétől pásztázó kamera mindig az intenzív munka pillanatát örökíti meg: a hosszú asztal mellett utasítások, beszámolók, érvek hangzanak el. A látvány azonban korántsem ennyiből áll. A rendszerint 3-5 perces filmek gondterhelt arcokat, jegyzetelő kezeket, teleírt papírlapokat, vaskos dossziékat,

figyelő tekinteteket rögzítenek. Maga az asztal is zsúfolt (iratok, üvegek, poharak, hamutartók stb.), de mivel az operatőr úgy fogja be a kamerával, hogy a mellette ülők feje és keze is bekerüljön a képbe, a nézők elé táruló látvány még zsúfoltabb. Ez az állókép azonban csak néhány pillanatig jelenik meg előttünk a maga egészében. Utána a kamera keresni kezd, az egyes képelemekhez közelít. Kinagyítódik a kapott utasításokkal, feljegyzett ötletekkel telerótt papírlap, az éppen elhangzott szöveget lejegyző kéz, a figyelő szempár, az érdeklődést sugárzó arc, az utasítást vagy érvet nyomatékosító arc vagy kézmozdulat. A kinagyított elem mindig történést sugall: itt most valami történik, valamilyen fontos dolog játszódik le. Nem passzív üldögélésnek vagyunk szemtanúi, hiszen a teleírt lap, az éppen jegyzetelő kéz, a figyelő arc, a gondterhelt homlok egyaránt azt sugallja, hogy *a kormány dolgozik*, fontos problémák kerülnek terítékre és oldódnak meg. Ezt üzeni az elénk tárt képsor. Amit nyilván el is fogadunk, csupán a sokadik ilyen látvány szemlélése közben jövünk rá, hogy *mindig csak a munka hangulatát közvetítik* nekünk, de sosem a munka tartalmát.

Halljuk ugyan, hogy az asztalnál ülők beszélnek, de ezt a szöveget a film csak háttérzajként nyújtja nekünk, alig érthetünk egy-két szót. Ehelyett gépies hangnemben fölolvasott, általánosságokkal fűszerezett kommentárt kapunk, amelyből nemhogy a megbeszélés során elhangzott érveket, véleményeket, hanem még a beszélgetés valódi tárgyát is nehéz kihámozni. Az asztalnál ülők társalgása nyilván sokkal jobban érdekelne, de azt elfedi, eltakarja a monoton, régi hangulatokat idéző kommentár. Így a kép és a szöveg teljes aszinkronba kerül: a látvány érdekel, de szemlélését zavarja a beszéd. Látvány és kommentár keveréséből pedig összeáll számunkra az „üres hír": láttunk, hallottunk valamit, de végeredményben azt sem tudjuk, hogy mit. Tájékoztattak valamiről, de homályban hagyták, eltakarták a minket érdeklő, tényleges üzenetet. A kormány véleménye helyett valami más jutott el hozzánk: az a megnyugtató, vállveregető üzenet, hogy minden rendben van, a fontos problémákat tárgyalják. Információt, ingert vártunk, és csillapító, nyugtató képi tablettát kaptunk helyette. Ahelyett, hogy elgondolkoztatnának, vitára késztetnének bennünket, inkább megnyugtatnak. Mit tehetnénk e gondoskodó, védő szándék ellen? Sok választási lehetőség nincsen. Vagy megnyugszunk, vagy más információs forrást keresünk.

Hol helyezkedik el a kamera?

Az immár több mint egyéves „szabad" televíziózás egész sor, többé-kevésbé burkolt manipulációs fogással ismertetett meg bennünket. Ma már a tévénéző viszonylag hamar felismeri az elhallgatás és a válogatás révén történő tévés ferdítéseket. Sokak számára nyilvánvaló, hogy amiről a tévé csak rövid, kényszeredett hangvételű hírben számol be, az tulajdonképpen fontos esemény. Úgyanígy túlságosan is átlátszó trükknek tűnik a fontossági sorrenddel való manipulálás is. Amikor a híradó elején egy kiállításról beszélnek — s elég részletesen —, akkor nyilvánvaló, hogy ezzel háttérbe kívánnak szorítani, jelentéktelenné akarnak tenni egy később közvetített hírt.

Ha már ennyire járatosak vagyunk a tévés félrevezetések világában, akkor talán nem árt azokra a még rejtettebb, áttételesebben működő manipulációs fogásokra is figyelnünk, amelyek talán nem is a vágóasztal mellett vagy a sorrend összeállítása közben születnek, hanem a felvevő kamera kezelése közben kelnek életre. Hogy szándékosak-e vagy sem ezek a félrevezetések, azt nehéz lenne megmondani, de tendenciózus jellegük több mint nyilvánvaló. Vegyünk egy elég sokszor látott esemény-

típust, az ellenzéki utcai tüntetést. A bemondó tárgyilagos hangon jelenti be, hogy felvétel készült az eseményről, és azt be is mutatják. A kép sarkában — a meg nem kérdőjelezhető tárgyilagosság jeleként — megjelölik a helyszínt és az időpontot is. Több ilyen esemény megnézése után meglepődve vehetjük tudomásul, hogy a felvevő kamera mindig „a tüntetők oldalán" áll. Legalábbis fizikai értelemben. Közelről mutatja a hadonászó, mozgó tömeget. Sőt „rámegy" a fölhevült arcokra, az indulatos kézmozdulatokra, a rohanó lábakra, az öltözetre. Az így közölt kép — maga a káosz, maga a közvetlen közelről láttatott rendetlenség. S láthatjuk e káosz „eredményeit" is: a leállított autót, az emlékműre helyezett koszorú darabjait, a felborult szemetesládát, az eldobott dobozt vagy üveget s a betört ablaküveget.

A másik tábort — a rend őreit — viszont sosem láthatjuk testközelből. Csak távolról figyelhetjük, hogy szabályos rendben vonulnak előre vagy hátra. A fényes műanyagpajzsok, az egyenruha, a mozgás rendezettnek látszik. A távolság egyneműsíti az alakokat és a mozgást, mindez a rend benyomását kelti. Nem kell tömegkommunikációs szakértőnek lennünk, hogy feltegyük a kérdést: Milyen kép alakulna ki a nézőben akkor, ha a kamera nem a tüntetők, hanem a rendőrök feje felett helyezkedne el, ha a rohamra készülő rendőrök arcát, a támadó felszerelést utoljára megigazító kezet, az utasítást adó parancsnoki arc- vagy karmozdulatot mutatná részletesen, s ha a taszigálások, lökdösések, toloncolások részleteit nagyítaná ki, miközben a tüntetők tömegét csak homályos távoli foltként mutatná? Nyilván megfordulna a tévénéző értékelése: a rendőrök képviselnék a káoszt, és a tüntetők a rendet.

Mint minden két főszereplős eseménynek, a szétszórt utcai tüntetésnek is legalább kétféle nézőpontja lehetséges. Azon nem kell csodálkoznunk, hogy csupán egy kamera jut egy ilyen eseményre (a tévé felszereltsége állítólag nem tökéletes még), de ennek az egy kamerának az elhelyezésén annál inkább. A képi megjelenítés így megválasztott látószöge olyan *értelmezést nyújt* a nézőnek, amelyben a tálalt esemény résztvevői egyfelől a rendetlenség, a káosz, a rossz pólusára, másfelől a szervezettség, a rend pólusára kerülnek. Közben pedig beszél a kommentátor, hanghordozása tüntetően semleges. Ez a hangnem azt hirdeti, hogy a szemünk előtt pergő film messzemenően tárgyilagos, az történt a valóságban, amit a néző lát. Eljátssza azt, hogy ő a „középső nézet". Bátran játszhatja, sőt akár a rendőrség ellen is beszélhetne, mert a jól megválasztott kameraállás és az ehhez társuló kamerakezelés elvégzi a maga manipulálási feladatát: megmutatja, kik képviselik a káoszt és kik a rendet. Az így manipulált kép — érzelmi töltése folytán — igen mély benyomást kelthet a nézőben, anélkül hogy a manipulálás tényét egyáltalán érzékelné.

A patrónus a partner álarcában

A televízió néha úgy érzi, hogy meg kell indokolnia a dolgokat. Nem a diktatórikus rendszerben élünk, tehát úgy illik, hogy a néző érvelésekben csomagolva kapja meg azokat a változtatásokat, döntéseket, intézkedéseket, amelyek ellenérzéseket válthatnak ki a befogadók körében. Nyugati tömegkommunikációs szakértők szerint a kelet-európai televíziózás őszintébb, egyszersmint családiasabb, hiszen lehet tudni, hogy amikor a „patrónus" beszél, a saját véleményét mondja, a saját vezető szerepét játssza, és nem tesz úgy, mintha a valóságot akarná mondani. Ez részben ma is áll, de nem ilyen egyértelműen. A demokratikus törekvések jelszava alatt ugyanis a patrónusnak legalábbis magyarázkodnia, sőt érvelnie illik, érvként a „valóságra" hivatkoznia, hogy ne hatalmi helyzetének esetleges önkénye legyen

okolható a népszerűtlen vagy elvtelen intézkedések miatt. Mindezt egy olyan szerepjátszással lehet a legegyszerűbben megoldani, ahol a *patrónus a partner álarcát ölti magára*, s úgy beszél a nézőhöz, mint vele egyenrangú félhez. A szerepjáték lényege az, hogy a nézőt értő, de főleg megértő félként kezeli, aki képes felnőni a felmerülő komoly problémákhoz, s a problémák következményeként hozott döntéseket — még ha azok nem a legkedvezőbbek is — megértéssel fogadja.

E szép összjátékot azonban legalábbis két tényező zavarja. Először is olyan bejelentésekről van szó, amelyekkel kapcsolatban a döntés már megszületett (például a nemzetiségi adásidő csökkentése, az ellenzéki hangvételű műsorok kiiktatása). Az indoklások tehát nem egy kérdésessé vált jelenséget tárnak — mint megbeszélendő témát — a partner-néző elé, hanem a kész döntést burkolják a megértést elváró érvelésekbe. A másik zavaró tényezőt a képernyő jóvoltából már nem csak füllel, hanem szemmel, vizuálisan is lehet érzékelni. A főnök — a patrónus, a családatya — úgy dönt tehát, hogy a partner szerepét fogja játszani. A „te már felnőtt vagy, fiam" gesztusával avatja be a nézőt a „családi" nehézségekbe. Gondoljunk csak a nemzetiségi és ellenzéki adások műsoridejét alaposan megnyírbáló intézkedés bejelentésére: a vezérigazgató gesztusai, arckifejezése, hangneme csak úgy sugárzott a gondterheltségtől s a pártfogói jóakarattól. A maszk azonban minduntalan félrecsúszott, s az atyai jóindulat mögött fel-feltűnt az a szintén atyai, ellentmondást nem tűrő magatartás, amely csak addig marad meg a jóindulatú, magyarázkodó partner szerepében, amíg érveit — s ezzel együtt a már meghozott döntést — szó nélkül elfogadják. Ellenkezés esetén az érvelés egyre türelmetlenebbé és cinikusabbá válik, hogy aztán — amint láthattuk — eltűnjön minden indoklás, és marad a hatalmi helyzet nyílt felmutatása, ahol minden ellenérv csődöt mond. (Felvetődik a kérdés, hogy ilyen helyzetben egyáltalán érdemes-e belemenni az ellenérvelés szerepjátékába, vagy valami más stratégiát kellene választani, ahol nem muszáj besétálni az ellenfél utcájába. Ez a téma azonban részletesebb kifejtést igényelne, és messze túllépi témakörünket.)

Nézzünk egy ártatlanabb, de nem kevésbé jellemző helyzetet, amikor a bejelentések nem olyan súlyosak, de stratégiájuk hasonló az előbbiéhez. A tévé az utóbbi időben nem egy olyan sorozatfilmet sugárzott vagy közvetít jelenleg is, amelyeket régebben már volt alkalmunk látni. Az azóta eltelt aránylag rövid idő nem indokolja, hogy miért fújták le róluk a port. Tekintve a helyzet egyszerűbb voltát, most már nem a vezérigazgató vagy más fontos személyiség ül a kamerák elé, hanem csak a bemondónő, akinek rutinmosolyába egy kis negédesség is vegyül, amikor megindokolja a filmsorozat újrajátszását: a diktatúra nehéz éveiben ugyanez az alkotás, Emma üzletasszony életútjának filmje édesítette meg estéinket. És erre ugye már könnybe is lábad a szemünk, és eszünkbe jut, hogy féltünk, éheztünk és fáztunk, de...néztük a filmet. És nézzük a filmet, nem baj, hogy már láttuk egyszer. A Dallas újrasugárzását már más érvelés előzi meg. A bemondónő arca komolyra vált, mint aki nagy titkot leplez le előttünk: a diktatúra sötét éveiben a sorozat néhány darabját nem volt szabad bemutatni, a sötét korszaknak megfelelő sötét okok miatt. Hát most megláthatjuk ezeket is.

A televízió érvel. Magyarázza, hogy döntései miért jók úgy, ahogy meghozták azokat. Ezek viszont olyan érvek, amelyek mögött ellenérveket nem tűrő magatartás húzódik meg.

Barcy Magdolna—Tölgyesi János

Elektronika — családi használatban

A Bayerische Rundfunk által szervezett családi témájú nemzetközi kutatások, a *Prix Jeunesse* történetében talán a legutóbbi ígérkezik a legizgalmasabbnak. A téma — a család és az új technikai eszközök használata — önmagában is érdekes lehet, a kutatás időpontja, az 1988-90-es időszak adja azonban a felmérés különlegességét. Az alábbi beszámolóban a közös angol-magyar tanulmány megjelenése előtt a magyarországi eredményekből emelünk ki néhányat.

Vizsgálatunkban *budapesti* és *váci* családokkal készítettünk interjút. Olyanokkal, akiknek van számítógépük és videójuk, s olyanokkal, akiknek nincsenek ilyen eszközeik. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak — s a partner leicesteri tömegkommunikációs intézet kutatói úgyszintén —, hogy miként befolyásolják az új elektronikus technikai eszközök a családok életét, a nemek és a generációk viszonyát, érezhető-e a hatásuk — s hogyan — az informálódási-szórakozási szokásokra. Érdekesnek ígérkezett a technikailag jóval ellátottabb angliai családok életével és szokásaival való összehasonlítás is.

A kutatás előre nem tervezett érdekessége volt, hogy az interjúzás egybeesett a magyarországi politikai és gazdasági változásokkal. Ezek hatására sajátos aktualitást kapott megannyi kérdésünk. Az új technikai eszközök sem akkor, sem most nem számítanak olcsóknak Magyarországon, a videó, a számítógép státusszimbólum is, a gyerekek iskolai dicsekvésének és irigykedésének tárgya. Két éve már érezhető volt a felgyorsuló infláció, az emberek anyagi helyzetének szokatlan differenciálódása: miközben sok család számára természetesek lettek a világútlevél jóvoltából elérhető nyugati turista- s bevásárlóutak, addig igen sok család számára az elöregedett tévé lecserélése is gondot okozott. A forgalmi adatokból látjuk, hogy nem kevesen engedhetik meg maguknak, hogy a belföldi piacon, tehát a külföldinél jóval magasabb áron, vásároljanak videót vagy kompjutert, míg a jövedelmi skála másik végén elhelyezkedő családoknál még a mozi- vagy a színházjegy is megterheli a családi kasszát.

A politikai-gazdasági változások átalakították a tömegkommunikációs eszközöket is: a nemzeti médiumok műsorösszetétele, hangvétele, elkötelezettsége is határozott fordulatot vett. Csak néhány jelentős változás: a televízió két csatornája profiljában is elkülönült, nagyobb teret kaphattak a rétegműsorok, a szórakoztató és az informatív műsorok pedig „tisztábban" képviselhetik műfajukat. Nyíltan deklarálható lett sok, korábban ideológiába bújtatott, mesterségesen legyengített vagy felnagyított törekvés. A gyors társadalmi változások miatt ebben az időben jelentősen megnövekedett az emberek információigénye, sorozatosan késő estig nézték az akkoriban induló Napzártát még a nem értelmiségi nézők is.

A tévéműsorok tartalmi változása azonban nem járt együtt a látványosság növekedésével. Az ismert gazdasági

korlátok miatt a tévé műsora unalmasabb is lett (ismétlések, konzerv-sorozatok, szegényes kivitelezés). Mindezek a változások nagyban polarizálták a közönséget: egy érdeklődő, értelmiségi réteg számára vonzóbb lett a tömegkommunikáció, míg a politika iránt kevésbé fogékonyak szerint ma már szürke, néha nézhetetlen a magyar tévé műsora. Azokban a családokban, ahol a nyugati tévéadók foghatók, a gazdag nyugati programválaszték, a színpompás show- és sportműsorok, látványos filmek naponta jelentenek kihívást a témájukban izgalmas, de formájukban sokszor roppant monoton magyar stúdióviták számára.

E változások a vizsgálat során készített interjúkban csak közvetett módon, utalásokban jelentek meg. A politikai természetű eseményekről csak félmondatokban nyilatkoztak az emberek, de már sok helyütt tetten érhetők szemléletbeli, s főként médiumhasználati változások.

A hazai helyzet

Az utóbbi időben az új kommunikációs eszközök magyarországi elterjedésében döntő szerepe volt a fokozatosan liberalizálódó utazási lehetőségnek. Ezek következtében széles rétegek ismerkedhettek meg közelebbről a nyugati életformával, s ezen belül is elsősorban az osztrák és német üzlethálózatok szórakoztató elektronikai kínálatával. Amíg korábban a hagyományos tévé- és rádiókészülékek túlnyomórészt a hazai kereskedelem csatornáin jutottak el a vásárlóközönséghez, addig az új eszközök szinte kizárólag magánutazók, turistavásárlások nyomán kerültek be az országba. Igaz ez a videókészülékek döntő többségére, a személyi számítógépekre és a műholdas vevőantennákra is. A hazai választék szegényes és igen drága volt, így csak egy mozgékonyabb, gazdagabb, szűk réteg számára váltak elérhetőkké az újabb és újabb eszközök.

A rádió- és tévékészülékkel való ellátottság országos méretekben ma teljesnek mondható. Az utóbbi egy-két évben jelentek meg nagyobb mennyiségben különböző nyugati márkájú, modern, színes készülékek a hazai kereskedelemben. Ennek nyomán az aktív kereső rétegek körében gyors ütemben cserélődnek ki a régi fekete-fehér készülékek színesre, vagy kerülnek az otthonokba a második készülékek.

A videóval való ellátottság jóval szerényebb mértékű. 1988-as adatok szerint a magyar családoknak csak mintegy 8 százaléka rendelkezett képmagnóval. Az utóbbi években a nyugati turistautak sláger beszerzési cikke volt a videókészülék, bár a legutóbbi időben a hazai ellátás is jelentősen javult. Ma már hétvégeken is nyitva tartó kazettakölcsönző hálózat is működik Budapesten és a nagyobb városokban. A rendszeresen videózók aránya a készüléktulajdonosokhoz viszonyítva jelentősen magasabb, a felmérések szerint a felnőtt lakosság 20-23 százaléka tartozik ide.

Magyarországon a nyolcvanas évek elejétől fokozatosan minden jelentősebb városban kiépítettek lakótelepi *kábeltévé*-hálózatokat. Ezek egy részében helyi műsort közvetítő kábeltévéstúdiók is működnek. A műsorszóró műholdak megjelenésével a lakótelepi kábelhálózatok gyorsan megteremtették az új műsorok vételi lehetőségeit. Ezek mellett az egyéni műholdvevő antennák is jelentős mértékben elterjedtek. Az egyszerűbb típusok jelenleg mintegy három-négy havi átlagfizetés összegéért beszerezhetőek.

A tévéműsorral párhuzamosan sugárzott *teletext* területén Magyarország úttörő szerepet játszott a kelet-európai országok között. Jelenleg közszolgálati és kereskedelmi jelleggel sugároznak teletext-szövegeket, a modernebb, színes vevőkészülék-állomány mintegy harmada alkalmas a teletext-oldalak vételére.

A személyi számítógépek elterjedése a

videóhoz képest is gyors, divatszerű jelenség volt a nyolcvanas évek közepén. Elsősorban a szerényebb képességű, játék kategóriájú gépek kerültek be az országba. Elterjedésüket valóságos önképző- és klubmozgalom kísérte, a nyugati országokhoz hasonlóan megteremtve a maguk fórumait, kiadványait, folyóiratait. Mára ez a mozgalom elcsendesedett és polarizálódott, aktivitása csökkent. Egy szűkebb réteg nagyobb teljesítményű gépeket szerzett be; ezekkel otthon vagy a magánszférában el tudják végezni a szükséges szövegszerkesztési, nyilvántartási munkákat is. A számítógép-amatőrök egy része olyan fejlett kommunikációs hálózatot épített ki, amellyel lehetővé vált a világhálózatba való bekapcsolódás. A megvásárolt mikrogépek egy jelentős része megmaradt játékgépnek, vagy érdekességét vesztve felkerült a polcra. 1988-ban egyébként a családoknak mintegy 4 százaléka rendelkezett személyi számítógéppel.

A minta

Vizsgálatunkban két változót variáltunk: a lakóhely szerint elérhető központi kommunikációs eszközöket s a családok saját tulajdonában lévő technikai eszközöket. Két helyszínen interjúztunk: egy kommunikációs és technikai eszközökkel jól ellátott területen, *Budapest gazdagréti lakótelepén,* ahol minden család nézheti a kábeltévét és a központi antenna jóvoltából öt nyugati tévéadó műsorát, valamint egy központi eszközökkel szerényen ellátott vidéki kisvárosban, *Vácott.* Mindkét helyszínen 40-40, két gyereket nevelő, teljes családot választottunk. Szintén mindkét helyen a családok egyik felének volt számítógépe, videója és színes tévéje (ők voltak az ún. eszközökben „gazdagok"), a másik felének csak tévéje volt (ők voltak az ún. eszközökben "szegények").

Kutatásunkban tehát a magyar lakosság egy sajátos rétegéből, a budapesti lakótelepen, illetve a kisvárosban élő, két gyereket nevelő, teljes családok köréből választottunk mintát. Az értelmezéshez tudni kell, hogy a magyar népességnek kb. ötöde él a fővárosban és a magyar családok kb. negyedében nevelnek két gyereket.

Ki mit gyűjt?

A család nevelési, szocializációs színtér is, ilyen szerepét családi gyűjtemények, könyvek, lemezek, kazetták szolgálják. A hagyományos családi könyvtárak és lemeztárak mellett, az új elektronikus eszközök elterjedésével, egyre inkább megszaporodtak a magnókazetta-, videókazetta-gyűjtemények, a tárolt számítógépprogramok. Vizsgálatunkban a családoknál kitöltött kérdőívek adataiból megkíséreltük kimutatni a családi könyv- és hangtárak összetételét. A következő lépésben azt vizsgáltuk, hogyan épülnek be a hagyományosnak tekinthető könyvtár-, lemez- és magnószalaggyűjteményekbe az újabb keletű videókazetta- és számítógépprogram-gyűjtemények. Másként fogalmazva: adatainkból többdimenziós elemzéssel kialakítottuk a családi könyvtárak és hangtárak különböző típusait, és azt követtük nyomon, hogy melyik hagyományos családi tártípushoz milyen videókazetta-, illetve számítógépprogram-gyűjtemények társulnak. Ez a fajta megközelítés lehetőséget adott arra, hogy vizsgálatunk egyetlen időbeli metszetéből is folyamatokra következtessünk, rávilágítsunk a hagyományosan kialakult családi gyűjtemények átstrukturálódására, és ezzel összefüggésben a használati szokások változására.

A házi könyvtárakat tekinthetjük a leginkább hagyományos gyűjteményeknek, a klasszikus kultúrahordozóknak. A családi életformával, képzettségi, kulturális színvonallal való összefüggésük nyilvánvaló. Hogy vizsgált mintánkban a családi könyvtárak típusait

felderítsük, faktoranalízist végeztünk. Az elemzés két jól elkülönülő családi könyvtártípust mutatott ki. Az egyik típusban meghatározó súlyúak az ismeretterjesztő és szakmai jellegű könyvek, a hobby könyvek és a szótárak. A faktorelemzésben ide sorolódik a szépirodalom is, bár gyengébb korrelációs mutatóval.

A másik markáns házi könyvgyűjtemény-típusban dominánsak a képregények és a krimi irodalom. Megvizsgáltuk, hogy a fenti egyszerű struktúra hogyan változik meg, ha bevesszük elemzésünkbe az előfizetett és a vásárolt újságok számát is. A fenti két könyvgyűjtemény-típus megmaradt, de kialakult még két csoport. Az egyikben az újságelőfizetés dominál, erős összefüggésben a szépirodalmi könyvekkel. A másikban pedig a gyerekkönyvek kerültek hangsúlyos szerepbe az alkalmankénti újságvásárlással. Úgy tűnik, itt a nyomtatott szövegek fogyasztásának sajátos kombinációjára bukkantunk.

Az elemzés következő lépésében a házi magnószalag- és hanglemezgyűjtemények adatait vontuk be a csoportosításba. Eredményül olyan gyűjteménytípusokat kaptunk, amelyek a családi könyvtárak és hangtárak jellemző összetételét egyaránt figyelembe veszik. Az első típusban meghatározó súllyal szerepel a hagyományos komolyzenei és prózai hanglemezek magas aránya, ehhez társul a szépirodalmi tartalmú könyvgyűjtemény, valamint a lemez formában megvásárolt magyar nóta, népzene.

A második gyűjteménytípusban a magnószalagon tárolt nyelvi kazetták alkotják a túlsúlyt. Ha hanglemezgyűjtemény is társul hozzájuk, akkor abban nyelvi lemezek és egyéb, az általunk felkínált csoportosításba be nem sorolható lemezek találhatóak.

A harmadik gyűjteménytípust a magnószalagok túlsúlya jellemzi, legyenek azok könnyűzeneiek, komolyzenei jellegűek vagy épp prózai tartalmúak. A gyűjteményhez gyengén kapcsolódik a szépirodalmi könyvállomány is.

A negyedik és az ötödik gyűjteménytípus a gyerekeket szolgálja elsősorban. A negyedik típus jellemzője a lemezen gyűjtött mese és a nyelvtanulást szolgáló lemezek. A könyvek közül a képregények dominálnak benne. Gyengén kapcsolódik hozzá a könnyűzenei magnószalagállomány.

Az elemzés külön típusba vonta azokat a gyűjteményeket, amelyekben viszonylag magas arányban fordulnak elő a magnószalagon vásárolt és összegyűjtött mesék. Végül kialakult egy olyan típus is, amelyben a könnyűzene a domináló, legyen az akár hanglemezen, akár magnószalagon.

Újabb típusok

Ezután globális változóink mentén folytattuk az elemzést (vagyis felhasználva a különböző gyűjtemények darabszámait), és bevontuk a videókazetták és a számítógépprogramok állományait is. Így három jellemző típus rajzolódott ki:

Egyrészt az új technikára orientálódott gyűjtemények, amelyekben a legerősebb súllyal számítógépprogramok szerepelnek, s emelett a videókazetták és a magnószalagok magas aránya határozza meg a gyűjtemény karakterét. A másik típus a hagyományos, humán jellegű gyűjtemény, két meghatározója a hanglemezek és a szépirodalmi tartalmú könyvek magas aránya. A harmadik típusban a képregények dominálnak, ehhez, gyenge korrelációval, magnószalagok is társulnak.

Végül valamennyi változó együttes felhasználásával is elvégeztük a házi gyűjtemények típusokba sorolását. Az eredményül kapott struktúrában viszontláttunk néhány korábban már azonosított gyűjteménytípust, de láthatjuk új, a kikapcsolódást, szórakozást célzó gyűjtemények érdekes kombinációit is. Az első típust a már leírt, ismerettár

jellegű házikönyvtár jelenti. Ha egyáltalán kapcsolódik hozzá valamilyen elektronikus eszközt feltételező kazetta vagy lemez, akkor az a nyelvtanulást célozza.

A második típus egy sajátos házi videógyűjtemény, mely elsősorban a férfiak ízlését, igényét szolgálja. Meghatározó súlya van benne azoknak a videókazettáknak, amelyek sportműsort, kabarét, krimit, illetve akciófilmet tartalmaznak. A könyvgyűjteményben relatíve legtöbb a képregény, magnószalagon pedig a mese a jellemző. A házi videógyűjtemény egy másik sajátos típusa az, amely a gyerekek szórakoztatására szolgál. Ebben meghatározó súllyal szerepel a mesét tartalmazó videókazetta, de hasonló, bár csekélyebb súlyuk van a magnószalagon és a lemezen gyűjtött meséknek is. A könyvállomány nem jellegzetes ebben a típusban, gyenge összefüggést mutat a mese- és szépirodalmi könyvekkel és a szótárak számával.

Lényegében három, csak kevéssé különböző típusra bomlottak az elektronikus konzerv-szórakoztatást nyújtó gyűjtemények. Tiszta szórakoztató anyagot tartalmazó gyűjteménytípus az, amelyben domináns a könnyűzenei hanglemezek aránya. Videó, krimi és képregény egészíti ki ezt a szórakoztató kínálatot.

A hagyományokhoz jobban kötődő, de túlnyomórészt szórakoztató anyagokat tartalmaz a másik típus is, domináns benne a magnószalagon gyűjtött magyar nóta. A gyerekek számára a mesekazetta jelenti a konzerv-szórakozást, gyenge korrelációval ide sorolódik a szépirodalom is. A harmadik típusban lényegében két altípust különböztetett meg elemzésünk. Itt a jellemző a nyelvtanulást szolgáló gyűjtemény. Az egyik gyűjteménytípusban ez inkább lemezek formáját ölti, s a szórakozást a könyvek nyújtják — a krimik és a képregények. A másik altípus magnószalagok választékából áll: itt a nyelvi kazetták dominálnak, a szórakoztatást pedig a magyarnóta- és könnyűzenei kazetták jelentik.

Korábban már látott összetételű gyűjteménytípust képvisel a következő, amelyben a komolyzenei lemezek aránya a döntő. Mellettük meselemezek, videón őrzött mesék találhatók, és jellemző még az albumok és a hobbikönyvek viszonylag magas aránya is.

Végül a számítógépprogramokat is tartalmazó családi gyűjtemények két nagyon hasonló típusra bomlottak. Az egyiket talán egy korábbi intenzív magnóhasználathoz társult számítógéphasználat jellemzi, a másikat pedig a számítógépes játékprogramok magas aránya, a mesekazetták és a prózai hanglemezek relatív súlya.

A családi gyűjtemények elemzésével kapcsolatban összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy bizonyos gyűjteménytípusok, a különböző szempontok alapján végzett csoportosítások során is, megőrizték határozott karakterüket. A gyűjteménytípusok egy másik része pedig altípusokra bomlott, vagy összeolvadt, jelezve, hogy nem határozott struktúráról van szó. Ezt a kialakulatlan jelleget a videótár, a számítógépprogramok és a szórakoztató könyv- és hanganyagok sokféle kombinációja nyomán előálló gyűjteménytípusokban figyelhetjük meg. Leginkább szilárd típusnak tekinthetjük az ún. ismerettár jellegű, illetve a főként szórakoztató könyveket tartalmazó két házikönyvtártípust, valamint a hagyományosan kialakult komolyzenei hanglemezgyűjteményt.

Elemzéseink következő fordulójában az eddig felderített gyűjteménytípusokat (klaszterelemzés útján) visszavetítjük a mintában szereplő családokra. Megvizsgáljuk, hogy mely családok milyen gyűjteménytípusokkal rendelkeznek. Ezeket az eredményeket pedig összevetjük az interjúelemzésekből kirajzolódó használati szokásokkal, magatartási mintákkal.

Szórakozás, informálódás Budapesten...

Akármilyen — budapesti vagy vidéki, új eszközökben gazdag vagy szegény — család szórakozási szokásait vizsgáltuk is, azt láttuk, hogy *mindenütt a tömegkommunikáció uralja a kikapcsolódási lehetőségeket.* Csak elvétve találtunk moziba, színházba járó családokat (a drága jegyekre, a nagy távolságokra, a késő esti költséges taxizásra hivatkozva). A felnőttek szórványosan mennek kisebb gyerekeikkel szórakozni, a már kamaszodó gyerekek pedig inkább barátaikkal csinálnak önálló programokat. A gyerekek legnagyobb része csak az iskolával jut el nagy ritkán kiállításra, színházba, moziba.

A családoknak az elektronikus eszközöktől való függősége igencsak változó. *Budapesten* azokban a családokban, ahol a műholdas tévéadásokon kívül *videó és számítógép* is gazdagítja az igénybevehető eszközök skáláját, azt láttuk, hogy a családok nem tudják kihasználni az ezekben rejlő lehetőségeket. A legtöbb lakásban ezeknek az eszközöknek az a funkciója, hogy egységes háttérzajt szolgáltassanak: aki elsőként hazajön, az bekapcsolja valamelyiket. Általában valamelyik gyerek kapcsolja be a tévét, azon is leggyakrabban egy műholdas csatornát, melyen zene szól. A háttértévézéshez a később jövő családtagok is csatlakoznak, amellett dolgoznak, sőt más eszközöket is használnak (például rádiót, videót, magnót). Ezeket rövidebb ideig működtetik, mint a tévét, s előbb-utóbb kikapcsolják őket, ha már senki sem figyel rájuk. A tévé este válik főszereplővé, nyolc óra tájban maga elé gyűjti a családot, egy darabig együtt nézik a műsorokat felnőttek és gyerekek, majd a legutoljára lefekvő (általában egy felnőtt) kikapcsolja a készüléket.

A pesti családok közül, a „nagyfogyasztókhoz" képest, egy másik végletet képviselnek azok, akiknek ugyanannyi eszközük van, de ezeket alig használják. Érdekes módon ők sem járnak el többet otthonról — ugyancsak a szűkös anyagiakra hivatkozva —, de főként olvasnak, illetve szelektíve választanak eszközt és programot. A leglényegesebb különbség az előző típussal szemben az, hogy ők nem igényelnek állandó háttérzajt: kevés szöveggel fűszerezett zenét. Vannak olyan családok, melyek kifejezetten szórakozásra használják a tévét és a videót, a munka utáni éles tevékenységváltásra, hangsúlyozottan pihentetőül.

A gyerekek azonban messze nagyobb eszközfogyasztók, mint a felnőttek. Mindegy, hogy a szülők tévéellenesek vagy tévépártiak, a gyerekek az eszközökben gazdag fővárosi családokban látványosan függnek a tévétől. Sok ilyen gyerek hétvégén,ahogy felébred, bekapcsolja a tévét, majd amikor ezt megunja, rátér a videóra, majd esetleg egy barátjával/barátnőjével cserélgetik tovább az eszközöket.

Hétköznap a szülők már rég nem a műsorok tartalma miatt harcolnak a gyerekkekel, sokkal inkább azért, hogy a másnapi koránkelés miatt még elfogadható időben fektessék le őket. Gyakorlatilag minden családban — mellyel interjút készítettünk — minden este, vacsora után tévénézés folyik. A hagyományoknak megfelelően általában a férj választ programot (ez sűrű csatornaváltást, állandó kapcsolgatást jelent); akit nem érdekel a műsor, az elalszik, vagy kimegy. A hagyományos életforma egyik maradványaként rendre azt tapasztaltuk, hogy a férj többet informálódik-szórakozik a délután folyamán, mint a feleség, aki inkább a háztartási munkákat végzi a konyhában, majd a többiek után legutolsónak ül le este tévézni.

Fővárosi, de a műholdas antennát kivéve csak *hagyományos eszközökkel rendelkező* családjaink hasonló szokásokról számoltak be. Talán a szegényebb, kevésbé ambíciózus szülőknek is köszön-

hetően, akik nem tudtak vagy akartak videót és számítógépet venni a családnak, e csoportban nagyobb hangsúlyt kapott a tradicionalitás. A nők több fontosságot tulajdonítanak a tévének, mint a férfiak, a háziasszonyok, ha elérték, hogy este végre leülhetnek tévét nézni, nehezebben hagyják abba és kezdenek más tevékenységbe. Több családban is láttuk, hogy este az anya ül a képernyő előtt a gyerekekkel, a családfő inkább rádiót hallgat a konyhában. Természetes, hogy ezekben a háztartásokban a rádió szerepe megnő, s reméljük, hogy nem a kis elemszám okozta véletlen, hogy a gyerekek itt többet csinálnak házon kívüli programokat a szülőkkel együtt, mint az előző csoportban (együtt sétáltatják a kutyát, együtt járnak sportolni). Mintha e háztartás-típusban a szülők fáradtabbak lennének, így a gyerekek itt még akkor is fogyasztják az elektronikus tömegkommunikáció (túl)kínálatát, amikor a szülők már alszanak.

...és Vácott

Másik vizsgálati terepünkön, Vácott a családok anyagi és lakáshelyzete változatosabb volt, mint a pesti mintában. Többen nagy, kertes házban élnek, viszont sok család kifejezetten szegénynek mondható. Olyanokkal is beszéltünk, akik művelik a ház körüli kertet, s kisebb állatokat is tartanak. Néhány „szerencsés" család közösségi műholdvevő antennához tudott társulni. Ők kivétel nélkül az amúgy is eszközökben gazdagok csoportjába tartoznak.

Talán e szélesebb skálát képviselő anyagi és lakáskörülményeknek tudható be, hogy *az eszközökben bővelkedő* váci családjaink életmódja is változatosabb volt, mint a fővárosiaké. Szinte minden család más szórakozási és informálódási szokásokat követett. Többen alig használják modern eszközeiket. Ennek egyik oka a sok túlmunka. Az első csoportban szorgalmas, gyűjteni, gyarapodni kívánó emberekről van szó, akik otthon is dolgoznak, hivatali túlmunkákat vagy kerti munkát végeznek. Hétvégén a nyaralójukba vagy a telkükre mennek dolgozni, tévét ritkán néznek, műholdas adást nem tudnak fogni. A videójukra nincs idejük, még leginkább a rádiót hallgatják, háttérzajként az idegen nyelvű Danubius szól a legtöbbször.

Egy másik családtípusban a felnőttek főként információforrásként használják a tévét, a gyerekek pedig a videóval szórakoznak. Itt igazi munkamegosztás alakul ki a két generáció és a preferált eszközök között. Ezekben a családokban tapasztaltuk, hogy ahol nem lehet sok szórakoztató jellegű külföldi adást fogni, ott megnő a videó szerepe.

Természetesen az ellenkező végletre is van példa. Sok családban, ahol videó, számítógép és tizenegy csatorna vételére alkalmas tévékészülék van, a túlkínálat bűvöletében szinte alig tudnak választani. A felnőttek itt is mértéktartóbbak, mint a gyerekek (s az idejük is kevesebb). Esténként a közös tévézés leginkább a csatornák közötti kapcsolgatással telik, mindenbe csak belekóstolnak, mindenbe belenéznek, nehogy lemaradjanak valamiről. Van, ahol az összes eszköz egyszerre működik — ez a magatartás valószínűleg azért sem bukkanhatott fel a fővárosiak között, mert egy ötven-hatvan négyzetméteres lakásban ez fizikailag lehetetlen. Az egyik igen elfoglalt apa, ha este hazajön, azonnal kikapcsol néhány eszközt, ő maga hangsúlyozottan csak pihenésre használja a tévét és a videót, addig nem is kezdi nézni, míg ágyba nem kerül. Felesége rendre elalszik a tévé előtt a fáradtságtól, még a műsorújságból kiválasztott programokat se tudja végignézni.

Jó példa a tradicionális házastársi viszonyokra annak a családnak az élete, ahol a férj csak hétvégén jön haza igen jól fizető munkájából. Hét közben a feleség — aki nem dolgozik — vasszigor-

ral ügyel arra, hogy gyerekei is, ő is csak jól megérdemelt jutalomként üljenek le a tévé vagy a videó elé, tanulás, illetve házimunka után. Hétvégén azonban otthon van a férj, aki fellazítja a rendet, és szórakozásként addig használja az eszközöket, míg ő is, a gyerekek is meg nem csömörlenek.

Eszközökben szegény váci családjaink anyagilag is szűkösebben élnek. Azt nem mondhatjuk, hogy ez az egyetlen ok, amiért nincs videójuk és számítógépük, de ez mindenképp jelentős tényező. A csoport zöme, a munkásemberek korán kelnek, a gyerekek is nem ritkán öt órakor kezdik a napot. Így az esti szórakozás időtartama lecsökken. Műholdas adás vételére nincs lehetőség, marad a „hagyományos" tévénézés, a kazettás magnó mint háttérzenét szolgáltató eszköz, és főként a rádió. A hagyományos háztartási munkamegosztásnak megfelelően a férj és a gyerekek hamarabb ülnek le tévézni, mint a feleség, akire — az eszközök hierarchiájának megfelelően — még rá is szólnak egy idő után, hogy a rádiózásával zavarja őket. A fővárosi videó és számítógép nélkül élő családokhoz hasonlóan itt is tapasztalhattuk, hogy az eszközszegény közegben felértékelődik a rádió szerepe. Felnőttek és gyerekek nemcsak zenehallgatásra használják, hanem informálódásra, esti szórakozásra is. Hétvégeken a váci gyerekek — vizsgálatunkban — nem a tévével kezdik a napot, hanem, korábban kelőek lévén, a tévéadás kezdete előtt rádiót hallgatnak.

Úgy látszik, a családok szórakozási szokásaiban nem az a vízválasztó, hogy van-e videójuk és számítógépük, hanem az, hogy tudnak-e műholdas adásokat fogni. Azt tapasztaltuk, hogy az eszközökkel jól vagy kevésbé ellátott pesti családok otthoni szórakozási szokásai nemigen különböztek egymástól, hiszen *a videó szerepét nagyon jól át tudják venni az idegen nyelvű zenés, szórakoztató vagy sport-tévéadások.*

Eszközkínálat

A legnagyobb vonzerőt az egyetlen kapcsolással elérhető *műholdas* adás jelenti. A videó már munka- és eszközigényesebb (kazetták, felvétel, letörlés, egyeztetés). Még a felnőttek — s szinte kivétel nélkül a férfiak — is áldozatul esnek e hirtelen jött bőségnek. A gyerekek a videóban, tévében, műholdas programokban főként a zenére, a mesére és a sportműsorokra figyelnek, egyébként az eszközöket zajforrásként működtetik. A felnőttek már inkább használják informálódásra (is) ezeket a berendezéseket, főként a tévét.

A műholdas csatornák bősége igencsak megnehezíti a szelektív műsorfogyasztást. Jó példa erre az a vidéki családunk, melynek a tévét még a magyar tévé másfél csatornája jelenti, így ők — elégedetlenek lévén az újabbkori magyar tévéműsorral — szinte leszoktak a tévéről mint szórakozási forrásról. Olvasnak, zenét hallgatnak, néha videóznak. Csak kamaszfiuk használja este a tévét, akit még vonzanak a bűnügyi filmek és sorozatok.

A szűkebben vett informálódási szokások szorosan összefüggnek a szelektív műsorfogyasztással. Lakóhelytől függetlenül a „tévéellenes" családok (akik szerint nem kell feleslegesen bekapcsolni az eszközöket, akik adott programokhoz igazodnak) nagyobb súlyt fektetnek az információszerzésre, mint a nem tévéellenesek. Reggel a rádióban nem a zenét, hanem a szöveget preferálják, ha van teletext vételére alkalmas készülékük, akkor délután abból, este pedig a *Híradó*ból követik az eseményeket, sőt este tíz órakor még a rádió *Hírvilág* című műsorát is sokan meghallgatják közülük.

A bő és vonzó eszközkínálat következtében a *rádió* szerepe részben vissza szorul, de új funkciókkal is bővül. Korábban nem figyeltünk fel rá, hogy a rádió alkalmas arra, hogy a kis légterű, zsúfolt lakásokban paravánként funkci-

onáljon. Félrehúzódva, külön egy szobában vagy konyhában rádiózni, ez sokszor a magány, az egyedüllét megteremtésének eszköze. Sok családnál viszont a reggeli rádiózás jelenti az egyetlen alkalmat, hogy együtt hallgassanak valamit. A rádió általában keretezi a napot: reggel és este hallgatják a legtöbben. Napközben szinte csak háttérként funkcionál, a konyhában és a kisszobában, férfiaknál az autóban.

Azt rég tudjuk, hogy a tévé sok tekintetben visszaszorította a rádiót az informálódásban. De egy váci asszonytól éppen az ellenkezőjét hallottuk: ő az utóbbi időben sokkal szívesebben rádiózik. A magyar politikai életben tapasztalható változásokat ugyanis a tévéből képtelen követni (túl sok a műsor), a rádió Kossuth adója azonban biztonságosan tudja informálni.

Elvben a *magnetofont* és a *lemezjátszót* is lehet hasznos célra (például nyelvtanulásra) használni, a negyven család közül azonban sehol sem éltek ezzel a lehetőséggel. A magnó háttérzenét szolgáltat: felnőttnek házimunka közben, gyerekeknek tanulás közben, esetleg este hallgatják a fejlhallgatós magnót (walkmant) az ágyban. Vidéki, eszközökben szegény családoknál tapasztaltuk, hogy a rádióhoz hasonlóan a magnó szerepe is felértékelődik ott, ahol nem áll rendelkezésre az új technika. Ezekben a családokban például a családfő kezeli a készüléket (csak ő indítja be, a gyereknek ő vesz fel), elsődlegesen az ő szórakozását szolgálja, míg a gazdagabb családokban a gyerekeknek saját magnójuk is van (akár több is).

A lemezjátszót ma már kevesen hallgatják. Sokan mondták, hogy ez a legkevésbé kihasznált eszközük. Ezeknek a családoknak általában elavult lemezjátszójuk van, s a magnó rég kiszorította ennek funkcióit. Kezelése bonyolultabb, kényesebb is, mint a magnetofoné, sokkal praktikusabb például egy walkman.

Vannak azonban családok, ahol — a rádióhoz hasonlóan — a lemezjátszó az egyedüllét eszköze. Este, ha már elcsöndesült a ház, a zenekedvelő felnőtt(ek) zenét hallgat(nak) rajta, érdekes módon többször a feleségek, mint a férjek. Egy pesti, sok új eszközzel rendelkező családban az anya, akit eléggé hidegen hagynak az elektronikus lehetőségek, füzetbe írja, milyen lemezeket fog megvenni, ha lesz annyi pénzük, hogy egy hi-fi tornyot, modernebb lemezjátszót vegyenek. Egy másik családban, ahol ugyan nincs videó és számítógép, de sok műholdas adást tudnak fogni, az anya, egyedüli kikapcsolódásként, este lemezeket szokott hallgatni. Neki is egy új lemezjátszó a vágya — a család többi tagja azonban inkább a számítógépre szavazna.

A műholdas csatornák

Szinte kivétel nélkül minden budapesti családunk örömmel fogadta a műholdvételi lehetőségeket. Elöljáróban azt gondoltuk, hogy sokakat távolt tart majd ezektől a nyelvtudás hiánya. Felnőtt interjúalanyaink többsége nem beszél idegen nyelvet, néhányan „pötyögnek" egy kicsit. A gyerekek viszont az iskolában már kezdenek angolt tanulni, sokszor ők fordítanak a szülőknek. Meglepetéssel hallottuk, hogy a legtöbb szülőt egyáltalán nem zavarja az, hogy egy kukkot sem ért a szövegből. Vannak azonban szép számmal — ismét a nők többen —, akik nem szívesen töltenek egy teljes estét olyan műsorokkal, melyeket nem tudnak nyelvileg követni.

A műholdas csatornákat a felnőttek hasznosnak és élvezetesnek tartják. Hasznosnak a gyerekek nyelvtanulása miatt, élevezetesnek pedig amiatt, hogy kitekintést ad a nagyvilágra. Sokan mondták, hogy mielőtt lehetőségük nyílott volna ezek vételére, nem is volt igényük rá, de most már nagyon örülnek neki. Kezdetben persze többet nézték, ma ez sok helyen megkopott már, főként a felnőtteknél.

Említettük, hogy eszközökben szűkös budapesti családjainkban *a videót teljes mértékben pótolja a fogható öt csatorna műsorfolyama.* Azelőtt néhányan gyakran kértek kölcsön videót az ismerőseiktől, ám a műholdas lehetőségek miatt erről teljesen leszoktak. E bőségnek az az ára, hogy sokkal többet nézik a tévét (kb. negyven százalékkal), mint azelőtt. Az anyák sokat panaszkodnak, hogy a gyerekek azóta (még) többet ülnek a tévé előtt, viszont annak örülnek, hogy valóban megismerkedhetnek a nyugati világban élő emberek szokásaival, öltözködésével, viselkedésével, a reklámok révén a fogyasztási lehetőségekkel, vagy akár nálunk szokatlan sportágakkal.

Azt a néhány családot, amelyik Vácott tudja a külföldi adásokat fogni, szintén váratlanul érte a hatalmas kínálat. Egy titkárnőt idézünk: „Régen többet néztük a tévét, a magyar tévét, és nem olyan kritikus szemmel bíráltuk.

Ma, ha egy kicsit unalmasabb, akkor rögtön átváltunk a Sky-ra, vagy berakunk egy kazettát. Akkor válogatás nélkül végignéztünk szinte mindent... Bár az is igaz, hogy a magyar tévé műsora most nézhetetlen."

Videó

Videótulajdonos családjaink akár Pesten, akár Vácott élnek, hasonlóan számolnak be a videó családi „pályafutásáról". Szinte egyöntetűen azt mesélték, hogy nagy lelkesedéssel vették (kapták), majd egy fél év után erősen csökkent a varázsa. Ki azért vette — a számítógéppel együtt —, hogy jól fektesse be a pénzét, ki karácsonyra meglepetésként a családnak, ki az időközben megszigorított vámszabályok megelőzésére, ki egy hosszabb külföldi kiküldetés után ezzel akarta hazamenteni a pénzt.

A szülők persze főként úgy tartják, hogy a videó a gyerekek igénye volt. Csak gyerek válaszolónk vallotta be, hogy azért szeretett volna kapni, mert másnak, a barátjának is volt. A felnőttek nem ismerik be ezt a motivációt. Úgy tűnik, *ma a gyerekek a legbuzgóbb videóhasználók.* A felnőttek nem nagyon elégedettek a választékkal, bonyolult adni, venni a kazettákat, mindig újakat felhajtani. Néhányuk szerint a kölcsönzőkben és a boltokban kicsi a választék, kevés a szinkronizált film, az is rossz minőségű. Mára már sok felnőtt úgy véli, könnyű szívvel megválna a videótól, különösen azok, akiknek műholdvételi lehetőségük van. Adataink szerint *ez az eszköz integrálódott legkevésbé a családokba,* a magas költségek és a körülményes használat miatt.

A gyerekeket azonban még erősen fogva tartja a videó. Ők jó kiegészítő lehetőségnek tartják: a sportszerető fiúk felvehetik a sportműsorokat, a kisgyerekek kedvenc meséiket nézhetik számtalanszor egymás után. Egy kislány az egyedüllét ellen használja; bár ő is nézhetné a külföldi tévéadásokat, míg a szülei haza nem jönnek, a biztonságot a már jól ismert videófilmek jelentik neki. Este a többiekkel aztán már soha nem videózik, a tévé műsorát szórakoztatóbbnak is tartja. Sokak számára a videó nagy előnye, hogy „fel lehet vele venni (a műsort), így nem maradunk le semmiről". Másoknál a videó helyettesíti a mozit; olcsóbb, egyszerűbb.

Előljáróban azt gondoltuk, hogy a szűkös magyar videókölcsönzési és kazettavásárlási lehetőségek rá fogják kényszeríteni az embereket az informális csatornákra: barátok, szomszédok, ismerősök kerülnek majd ezáltal közelebb egymáshoz. Nos csalódnunk kellett, szinte senki nem említett ilyesféle kapcsolatot. A felnőttek nem sok energiát fektetnek új műsorkazetták megszerzésébe, inkább a gyerekekre bízzák a csereberét. Néhányan külföldi rokonaiktól kapják a kazettákat, a többség azonban a tévéműsorból vesz fel, majd bizonyos idő után letörli ezeket.

Pesten, akik tudják fogni a külföldi csatornákat, kevéssé vágynak videóra.

Van család, ahol korábban tervezték, hogy vesznek, de most, hogy a lakótelepre költöztek, már feleslegesnek tartják. Budapesti vizsgálati terepünkön mindössze egy család tart ki az eredeti vételi terv mellett. Itt is a kamaszfiú a vásárlás fő mozgatója, a szülők még ellenállnak. Más családokban nemcsak feleslegesnek, de sokszor károsnak is vélik, mondván, így is elég konfliktus adódik abból, mit nézzenek, ez csak bővítené a veszekedési lehetőségeket.

Vácott, ahol nincs műholdvételi lehetőség, az eszközökben amúgy is szegény családok számára ez a szempont fel sem merül. De az se nagyon, hogy vásároljanak-e videót, pedig úgy vélnénk, itt, ahol csak a magyar tévé másfél csatornája jelenti a választékot, jobban elkelne. Talán a szegényebb életkörülmények, vagy a hagyományosabb életforma okozza, hogy ezek a családok távolabbról szemlélik az új lehetőségeket, mint akár a budapesti, akár a váci, eszközökben gazdagabb családok. Ebben a csoportban (is) csupán egyetlen család foglalkozik komolyan a vásárlás gondolatával (ők sokszor kölcsönöznek is valahonnan egy videót), mert számukra pótolja a mozit. Úgy vélik, az újak közül ez az eszköz éri meg egyedül az árát. A legtöbben még alig ismerik (felnőttek a rokonoknál, gyerekek az ifjúsági házban vagy az iskolában láttak), kicsit félnek is tőle. Olyan is akad, aki elképzelhetetlennek tartja, hogy valaki csak úgy, szórakozásból vegyen egy ilyen drága masinát.

Számítógép

Míg a videó inkább a szórakozás egyik eszköze, számítógépet mindenki hasznos céllal vásárol. Az már más kérdés, hogy valóban íly módon használja-e a későbbiekben. A vételi indokok első helyen mind a gyerekek épülését tartalmazzák. Nem túlzó általánosítás, ha azt mondjuk, hogy *a számítógép a gyerekek és a férfiak eszköze.*

Ambíciózusabb családokban az apa unszolására döntöttek úgy, hogy ebbe fektetik be a pénzüket (vagy ezt kérnek a rokonoktól ajándékba), más helyeken a gyerek kívánságára vásárolták. Úgy tűnik, ennél az eszköznél a gyerekek számára nagyobb húzóerőt képvisel a barátok, ismerősök példája, mint a videónál. Talán azért, mert — ellentétben az előbbiekkel — a számítógép behelyettesíthetetlen más eszközzel.

Az apák legtöbbje buzgón használja is gyerekével együtt — legalábbis az első időben. A hozzáértők tanítgatják a gyerekeket, elsősorban a fiúkat, hogy ne csak játsszanak, de programozzanak is. Az anyák ezzel szemben távol maradnak ettől a géptől, idegen számukra, kevéssé érdekli őket, néhányan egyenesen ellenzik. A kevésbé ambíciózus apák vagy rezignáltan tudomásul veszik, hogy gyerekeik nem használják ki a gépben rejlő lehetőségeket, vagy az iskolai oktatásban reménykednek. A budapesti gyerekek az iskolában tanulnak már számítógéphasználatot, a váciak még nem.

Kislánnyal, aki programozna, vagy akár játékprogramokat csereberélne a barátnőivel, eggyel se találkoztunk (fiúval sokszor). Munkára csupán két pesti család használja a gépet (különmunkát végeznek rajta), holott foglalkozása ezt másoknak is lehetővé tenné (például gépírás, nyomdai korrektúra). Úgy tűnik, sok család megáll az alapgépnél, nyomtatót, floppykat már csak az igazi használók vásárolnak. A nem igazán hozzáértő családokban gyakran a gyerekeknek kell könyörögni, hogy a szülők vásároljanak ilyen kiegészítő kellékeket.

Nem egyöntetű azoknak a véleménye, akiknek nincsen számítógépük. Többen anyagi okokból nem vettek még. Egy váci tanárházaspár munkahelyén rendszeresen dolgozik számítógéppel, otthon is jól ki tudnák használni, de egyszerűen nem telik rá a pedagógus fizetésből. Egy apa, aki munkahelyén sokat használ számítógépet, kísérletképpen hozott haza egyet. Mikor látta, hogy a

gyerekei csak játszanak rajta, elhalasztotta a vásárlást. Akik tervezik, hogy a közeljövőben vesznek számítógépet, kivétel nélkül a gyerekek szempontját jelölték meg indokként. Pesten azért válik szükségesnek a szülők, mert az iskolában már tanulják a használatát, vidéken inkább azért, mert jó készségfejlesztőnek tartják. Sokan mondták, hogy az otthoni számítógéphasználat az egyetlen lehetőség arra, hogy az ő gyerekeik is felzárkózzanak az európai szinthez.

A gyerekek már nem ennyire teljesítményorientáltak. Ők, szüleikkel ellentétben, pusztán a játék kedvéért is szeretnének számítógépet. Irigylik szerencsésebb barátaikat és iskolatársaikat, akik otthon is játszhatnak.

Ám sok család idegenkedik a számítógéptől. Lehet, hogy pénzük sem lenne rá, de igényeik között sem szerepel. Pesten is, Vácott is találkoztunk olyan véleménnyel, hogy: „a kevésbé kvalifikált embernek nincs is szüksége rá. Luxus a gyerekeknek is. Meg lehet enélkül lenni." Az így vélekedők szerint számítógépet csak az vesz, akiknek a munkájához kell. „Passzióból nem tartja senki" — mondta egy váci férfi; a kisfia azonban nagyon másként gondolkodik: ő ki tudná használni.

Kábeltévé

Vácott még nem vezették be a kábeltévét, így erről az eszközről csak Budapesten kaptunk információt. A fővárosi családok kezdetben nagy örömmel fogadták a helyi információkat és a mozicsatornán sugárzott sok filmet. „A lakótelepi életforma egyetlen pozitívuma" — vélte egy feleség. Aztán majdnem mindenki elunta a helyi aktualitásokat, ma már csak a gyerekek nézik néha a filmeket. Videó és számítógép nélkül élő családok azért még ma is többet élnek a filmcsatorna lehetőségeivel, mint azok, akiknek több lehetőségük van a választásra.

Teletext

Lehet, hogy véletlen, ám mindkét városban főként olyan emberek beszéltek a teletext használatáról, vagy ezzel kapcsolatos terveikről, akik sok technikai eszközzel rendelkeznek. Szegényebb körülmények között élő váci interjúalanyaink közül többen nem is tudják, mi ez a szolgáltatás.

Egy kivételtől eltekintve a teletext is a férfiak eszköze. Az apák használják, az apák vették, vagy tervezik (esetleg ellenzik) a vételét. A nőket — úgy tűnik — ez az újabb lehetőség is hidegen hagyja. Többen említették, hogy ha elromlik a jelenlegi tévéjük, olyan készüléket vesznek, mely alkalmas a teletext vételére. A férfiak, akik vágynak rá, nagyon hasznosnak tartják például az angol nyelv gyakorlása, a pontosabb informálódás, műsorválasztás szempontjából. Néhány család(fő) viszont még luxusnak mondja, nagyon drágának, melynek árából egy csomó újságot lehetne járatni. Mások pont ellenkezőleg, mivel már járatnak újságot, ebből olvassák a napi sajtót.

Értékek, vélemények

Az eszközökkel jól ellátott budapesti családokban, bár élvezik a technika előnyeit, sokan beismerik, hogy némiképp rabul is estek ezeknek. Az interjúkból úgy tűnik, a nők tiszte lett e családokban a technika visszaszorítása, illetve mérséklése. Az anyák aggódnak — sokszor valóban joggal —, hogy a gyerek iskolai teljesítményének rovására megy, ha egész délután számítógépen játszik, hogy a sokféle csábító szórakozási lehetőség felborítja a családi szokásokat. Mióta az öt műholdas csatorna is belépett az életükbe, az anyák nehezen tudják összegyűjteni vacsorához a gyerekeket. Ám ők is elismerik, hogy azóta viszont színesebb az élet.

A férfiak kevésbé aggódnak, nincs negatív véleményük az ügyről, nem is na-

gyon figyelnek erre a lehetőségre. Ha igen — mert a feleség ezt sokszor teszi szóvá —, akkor megideologizálják, mondván, az is kapcsolat, ha valaki együtt számítógépezik egy családtagjával.

A gyerekek mereven visszautasítják azokat a véleményeket, hogy a tévé, a videó, a számítógép lustít, káros, kényelmessé tesz. Szerintük egyértelműen jó, hogy nem unatkoznak, értékrendjükben ezek az elektronikus eszközök általában a könyvek, a lakás, az autó elé kerülnek.

Az eszközgazdag családokban Vácott is felnagyítottnak érzik a gyerekek a szülők által hangoztatott veszélyeket. E heterogénebb környezetben azonban úgy tűnik, a szülők kevésbé tudatosak az eszközök előnyeit, illetve hátrányait illetően, mint a pesti családok. Azt tapasztaltuk, hogy ahol egyértelműen csak pénzbefektetésként vették ezeket (ráadásul párban, együtt a videót és a számítógépet), ott kevésbé tudnak ezekkel valóban szórakoztatóan vagy hasznosan együtt élni. Gyorsabb az eszközök „lehasználódása", tehát az új eszközt először a családfő vagy a felnőttek használják, majd ha ők megunták, átmegy a gyerekek birtokába vagy használatába. Ahol igazán vágytak ezekre, s használni is jól tudják, ez a folyamat lassúbb. Felbukkan persze a jól ismert indok is, nem lemaradni a környezet mögött. A felnőttek ebben a kérdésben is gyakran takaróznak a gyerekeikkel, például az egyik apa ezzel indokolja a vásárlást: „...a gyerek hátrányos helyzetben lenne az iskolában, ha nem lenne videónk. Az iskolában másról sem beszélnek manapság."

Az árakról szólva mindenki úgy véli, nagyon sokba kerülnek ezek az eszközök Magyarországon. Általános vélemény, hogy a használati érték és a hozzájutási ár nem nagyon függ egymástól. Akik anyagilag bírják, azoknak megéri, akik nem bírják, azoknak nem. Akik meg olcsóbban hozzájutnak (külföldi kiküldetés, ajándék, valutaforrás révén), azoknak persze, hogy megéri. Igaz, ez utóbbiak féltve őrzik is ezeket a készülékeket, jól tudván, hogy örök darabot vettek/kaptak, hiszen ha ez elromlik, egy-két évi fizetésük áráért képtelenek ismét megvenni.

Mind pesti, mind váci, eszközökben szegény családjainknak kiérlelt véleményük van arról, hogy miért nem követik e technikai versenyt. „Mi nem irigykedünk" — válaszolja egy család minden tagja, egymástól függetlenül. A kislány szerint előbbre való a rongyos szőnyeget kicserélni, mint például videót venni. Van gyerek, aki nem hárít, hanem beismeri, hogy azok a gazdagok, akiknek van videójuk, illetve számítógépük. A szülők is megideologizálják, miért nem igyekeznek jobban ilyen eszközökhöz jutni. Főként a káros hatásokat, az ellustulást, a szex és az agresszió eluralkodását nevezik meg. Igen kevés olyan család akadt, aki vállalta, hogy az ő életformájuktól, értékrendjüktől idegen ez a két eszköz, maguknak még akkor sem vennének, ha egyszer telne rá, esetleg a gyerekeikért tennék. Egy másik szülőpár nyíltan kimondta, hogy anyagi helyzetük miatt erre semmiképpen nem számíthatnak.

Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy valóban éles ellentét látható az eszközökben gazdag és az azt nélkülöző családok között. Főként a két váci csoport között van nagy különbség. Egyrészt láthattuk, hogy a váci eszköztulajdonosok nem nagyon használják ki gépeiket, gyorsan megunták azokat, nem gondoskodnak kiegészítőkről: floppykról, kazettáról, így a gyerekek kevéssé tudják ezeket használni. Az a helyzet tehát, hogy sok az eszköz, s ehhez képest szegényes a használat. Ezzel szemben a csak „régi" eszközöket használóknál azt tapasztaltuk, hogy minden berendezés becsben van tartva. „Itt maximálisan ki van használva minden" — mondják, s láttuk, hogy nincs felesleges eszközük. Féltik az öreg tévét, büszkék

az új, ezért drága rádiójukra, a magnóhoz is érzelmekkel kötődnek. A gyerekek természetesen színes tévére vágynak, meg sokféle új eszközre. Azzal persze nem számolnak, hogy ezekhez szoftver is kell majd, kazetták, lemezek, kamera, nyomtató, kölcsönzési lehetőség stb. Az ő fantáziájukban maguk a gépek már elegendőek.

Végül egy váci család tízéves fiának a válaszát idézzük arra a kérdésünkre, mit vásárolnának, ha sok pénzük lenne: „Hát számítógép kéne ...játszáshoz..., meg külön magnó, meg külön szoba, plakátok, amin ilyen nők vannak, meg férfi, meg erőszakozások, olyanok kellenek, meg ízé, meg kéne nekem egy külön videó, egy külön színes tévé." A számítógép, a saját magnó képe tehát egy vágyott, felnőttes élethez társul a kisfiú fantáziájában: a reklámokból ismert világhoz, a nőkhöz, a szexhez, a jóléthez.

Az első nemzetközi „média-csúcs" színhelye május 20. és 22. között a New York-i Waldorf Astoria szálló, ahol médiamenedzserek, bankárok, pénzügyi és reklám szakemberek, valamint műsorkészítők vitáznak a médiaüzlet globalizálódásáról. Néhány téma a különböző munkacsoportokban: a beruházási stratégiák, az új bevételi források, az újabb gyártási központok szükségessége és a kisebbségi programok jelentősége. A több mint hatvan előadó között van Manfred Lahnstein (Bertelsmann), Richard Dum (a Thames Television igazgatója), J.B. Holston (a NBC-International alelnöke), Herb Granathy (az ABC/Video Enterprises elnöke), Tom Reifenheiser (a Chese-Manhattan Bank alelnöke) és Fred Cohen (a King World elnöke). *(Kirche und Rundfunk)*

A svéd távközlési rendszer privatizációja 1992 folyamán várható, jelentette be a Televerket vezérigazgatója. Az elgondolások szerint az állam megtartaná a részvények 55 százalékát, míg a többi eladása révén mintegy 3,6 milliárd dollár bevételre tehetne szert. Erre az átalakításra elsősorban azért van szükség, hogy kivédjék a francia Alcatel és az amerikai AT&T egyre erősödő konkurenciáját. Egyébként a Televerket, amely az összes közszolgálati műsorszóró állomást és közvetítőegységet birtokolja, tavalyi forgalma 4,7 milliárd dollár volt. *(World Broadcast News)*

Az év nagy szenzációja a két nagy rivális, a Sky Television és a British Satellite Broadcasting (BSB) fúziója. A hír villámcsapásként érte a fogyasztókat és a szakembereket egyaránt, ugyanis a két cég, a verseny miatt, eddig eltérő műszaki megoldásokat alkalmazott, amelyeket most egységesíteni kell, másrészt pedig olyan hatalmas vállalatóriás jött létre, amely komoly veszélyt jelent a konkurensek számára. Azok nem is nézik az ügyet tétlenül, s több rendelkezésre hivatkozva legalább gyengíteni szeretnék az új British Sky Broadcasting helyzetét. Mindez tetemes gondot jelent a független műsorszóró hatóság (IBA) helyébe lépő Independent Television Authoritynek is. *(World Broadcast News)*

Az Osztrák Rádió és Televízió már az európai emberi jogi bizottságnál kénytelen védekezni az ORF monopóliumát kifogásoló beadványok miatt. A keresetek az emberi jogi konvencióknak a szabad véleménynyilvánítás garanciáját tartalmazó *X cikkelyére* hivatkoznak. Az osztrák kormány védekezésében „történelmi érvekre" hivatkozik. Ugyanis a konvenció aláírásának idején, 1952-ben valamennyi aláíró államnak monopoljoga volt, következésképpen „valamennyien egyetértettek a monopóliummal, és valamennyien úgy találták, hogy az megfelel a konvenciónak, mivel semmilyen fenntartásuk nem volt". *(Kirche und Rundfunk)*

Lukáts János

Milyen vers — ki mindenkinek?

Tizenegy éven át minden héten öt percnyi megállást kínált a magyar televízió, öt percnyi betekintést a világ nagy megfogalmazóinak lelkébe — és a magunkéba. Tizenegy évig tartott a „Vers — mindenkinek" című sorozat, melyben félezernél több vers hangzott el. Ki-ki válogathat belőle és megítélheti magának, volt-e rájuk szükség.

A világon minden évben sokezer verset írnak. Ebből többszáz meg is jelenik újságban, folyóiratban, később esetleg kötetbe gyűjtve. A versek legtöbbje megmarad egy nyelv, egy nemzet, egy kultúrkör kincsének. Beépül eszmevilágába, amelyből maga is származik, gazdagítja, motiválja a nyelvet, amelyben íródott, az emberek gondolkodásmódját, akik olvassák. Ritkán lépi át a nyelv határát, ritkán válik más nyelvek, más kulturák számára is elérhetővé. A nyelvek ugyan ma már egyre kevésbé jelentenek akadályt a fordítók előtt, a külföldi irodalmak figyelése, áttekintése, értékelése és igényes fordítások készítése azonban mégis szinte megoldhatatlan feladat. A „verskínálat" évtizedeinkre robbanásszerűen megnövekedett, a versigénylők tábora azonban egyáltalán nem nőtt ilyen mértékben, sőt a vers mintha háttérbe szorulóban volna a„józan dologra, friss tülekedésre" alkalmasabb műfajok mellett.

A világirodalom, amely századokon át egymás mellett és egymás felé növő nemzeti irodalmakból állt, s amelyet Goethe nevezett először nevén, korunkra áttekinthetetlen dzsungellé vált, amelyben egyre reménytelenebb a tájékozódás. Vagy a „világirodalom" mindig is az európai literátorok illúziója volt, amelybe az európai kultúra néhány vezető nyelve és az örökösen felzárkózni akaró, de felzárkózni soha nem tudó peremvidék irodalmai tartoztak? Illúzió, hogy ha ezeket a „nagy nyelveken" született irodalmakat lefordítjuk a magunk „kis nyelvére", akkor a nagyok gondolatvilágát is elleshetjük; illúzió, hogy majd cserébe ők is lefordítják a mi verseinket az ő „nagy nyelvükre"?

Hány versből áll egy nemzet költői kincse? Az összesből, amelyet valaha leírtak, kinyomtattak, kötetbe gyűjtöttek, ilyen-olyan szempontok szerint tovább rostáltak, iskolai használatra engedélyeztek, szerzői estek és pódiumok műsorára tűztek, zászlóra tűztek, agyonhallgattak majd rehabilitáltak? És akkor hol van még a kitekintés ama „nagy nyelvekre" és irodalmakra, a történelmi hasonlóságokkal küszködő szomszéd népekre és a világ távoli tájaira, akár csak a véletlenszerűen kiválasztott kuriózum szintjén is. Habent sua fata carmini! — a verseknek is megvan a maguk sorsa, mondhatnánk némileg átalakítva a Terentius idézetet. Sorsuk például az, hogy televízióműsorra tűzik őket!

Tehát, elöljáróban ki kell jelenteni és be kell látni, hogy világirodalmi versműsort szerkeszteni — eleve reménytelen vállalkozás. Reménytelen minden értelemben: sem a magyar, sem a külföldi irodalom nem „fér rá" a világ leggazdagabb és legkultúraigé-

nyesebb televízióscsatornájára sem, bármilyen szintű és mértékű válogatás magán hordozza az önkényesség bélyegét, az irodalomtörténész, illetve a néző bármit számonkérhet: hogy az egyik vers miért kerül képernyőre, a másik miért nem, miért előbb az egyik, mint a másik, valamelyik költőtől miért ennyi, a másiktól miért annyi, mi az, hogy „tetszik", meg mi a „legszebb", hogyan mérhető a vers tetszése és hogyan a hatása...?

Sorolom a jogos és a mondvacsinált kifogásokat, és közben érzem, hogy megfordult a világ — nem is olyan reménytelen dolog versműsort szerkeszteni. Verseket ötletszerűen összeválogató időtöltésből a költészet, a gondolkodás és „a szép" világában elkalauzoló, ízlésformáló, értékelő rendszer lesz. A kifogások azt mutatják, hogy értékítéletét a szakember és a néző egyaránt komolyan veszi. A szerkesztő álma az, hogy ne csak műsorra tűzze a verset, hanem meg is indokolhassa döntését. Vagy ez is illúzió?

Vers, eredj, légy... tévéműsor!

Nos, mindezeknek a szempontoknak, nehézségeknek és buktatóknak, de az izgalmas kísérletnek, a különleges televíziós lehetőségeknek a számbavételével született az 1970-es évek végén a gondolat és 1980 elején a műsor, a „Vers — mindenkinek", amely a maga nemében páratlan vállalkozás lett. Hetente egy alkalommal (valamelyik hétvégi napon), a legfőbb műsoridőben (a Híradó és az esti főműsor között) alkalmanként öt perc terjedelemben kívánta bemutatni a magyar és a világirodalom legjelesebb verseit.

Kellett talán egy új műsor, amely fő feladatának tekinti, hogy verseket és csak verseket adjon elő, amely nem összeállítást közöl, hanem mindig csak egyetlen verset, amely nem értékel, nem magyaráz, hanem szikáran, „vegytisztán" a verset adja, a nézőre bízva mindenféle értelmezést? Olyan vegytisztán, hogy díszlet, jelmez és környezet nélkül, csak az előadó és az előadott vers alkotja a műsort? Ez a „televíziótlan" műsor nem bírható öt percnél tovább — nem is tart tovább! Nem lehet közben mászkálni, fecsegni, hangfüggönyként használni a televíziót — vagy kimenni lehet a szobából, vagy hallgatni kell a verset! Hallgatni hetenként öt percen át, hónapokon, éveken keresztül, miközben felvonul a régmúlt, a közelmúlt és napjaink magyar költészete; válogatás jobbára az európai költészetből, nagy ritkán kitekintés a tengerentúlra. Nagy költők, ismert nevek, iskolai tankönyvekből „visszaköszönő" kötelező olvasmányok és másodvonalbeliek, a maguk korában ismert alkotók és alkotások, régmúlt korok veretes nyelvén megszólaló, ritkán hallott költemények. Nyelvmágusok bravúrjai és filozófiai mélységű alkotások, lelkesítő ünnepi versek, hétköznapi helyzetdalok, tájversek és szerelmesversek, felkavaró, felvidító, megindító versek, vagy olyanok, amelyek most sem kerültek közelebb hozzánk semmivel. Van-e szükség minden héten egyszer erre az öt percnyi megállásra, öt percnyi betekintésre a világ nagy megfogalmazóinak a lelkébe — és a magunkéba? 1990. december végéig, azaz tizenegy évig tartott a műsor, és félezernél több vers hangzott el. Ki-ki válogathat belőle és megítélheti magának, volt-e rá szükség.

A „Vers — mindenkinek" egyébként nem előzmény nélkül való. Az 1960-as évek végén volt már hasonló vállalkozás, amely vasárnap esténként mutatott be egy-egy magyar — ritkábban külföldi — verset. A kezdeményezés akkor kb. egy évet élt.

A „Vers — mindenkinek" műsor szerkesztését (ha nem is a koncepcióját) gondosan megtervezték. Egyrészt illeszkednie kellett a többi irodalmi műsor közé, másrészt különbözni is tő-

lük. A szerkesztési elv jól alkalmazkodott ahhoz a műsorelképzeléshez is, amelyet „A hét műtárgya" és a „Van öt perce?" valósított meg a képzőművészet, illetve a zene területén: egyetlen műalkotás magyarázat nélküli, szikár bemutatása, amelyben a mű önmagáért szól, értelmezés nem kíséri. (Ez az elv egyúttal az ilyen műsorok határait is jelzi, van mű, amely nehezen érthető vagy közelíthető meg alaposabb ismertetés vagy korbaállítás nélkül).

A szerkesztők (Farkas Katalin, Behyna Károly, Jankovich Júlia, Kuczka Judit) a műsort „vetésforgószerűen" állították össze, évenként váltogatták egymást, versterveiket így meg tudták valósítani, de nem kellett a műsor kifulladásától félni (legalábbis az első években). A rendezésben szinte végig a visszafogottság, a díszlet, a jelmez, a valódi háttér hiánya uralkodott. A kezdeti ünnepélyességet idővel levetették (ez mind a versmondás modorában, mind a versmondók öltözetében megmutatkozott). Volt egy rövid időszak, amikor a rendezés a versekhez afféle lírai filmetűdöket készített, ezzel igyekezve az értelmezést elősegíteni. A vállalkozást nem kísérte egyértelmű elismerés. „A Magyar Televízió a közelmúltban nagyszerű dolgot fedezett föl: helyettem nézi a tévét... Én az előadást nem láttam. A színészt a rendező nézte helyettem, a vers eltűnt. Én a rendező olvasatát-nézetét láttam. A tévé olvasatát. Kondicionálás, akár a Szép új világban?... (Erdélyi Ilona: A tévé olvasata. Élet és Irodalom, 1989.X.13.) A rendezés a műsor utolsó éveire valamiféle kortalan díszletet alakított ki, amely a verset ugyan nem zavarta, de érdemben sem hozta közelebb.

Esztendő — versben elbeszélve

A „Vers — mindenkinek" egyetlen hatalmas kalendárium. Sőt nem is egyetlen, hiszen évről-évre megújul, a változatlan ünnepeket egyre változó verssel köszönti. A műsor szerkesztőinek figyelme kiterjed az ünnepekre (a politikaiakra és az egyházi-családiakra egyaránt), az évszakok változására, a megszólaltatott költők évfordulóira, sőt némelykor még a névnapokra is. Ez a törekvés természetesen csak tendencia, hiszen a versműsor periodicitása nem mindig esik egybe az évforduló napjával, és egyébként is: a „Vers — mindenkinek" sokkal több volt, mint verses naptár.

Az esztendő első „Vers — mindenkinek" műsora nemcsak az új évet köszönti, hanem egyúttal tisztelgés is a január 1-jén született Petőfi Sándor előtt. Az Újévet követően 1983-ban a költő 3 versét hallottuk, 1988-ban Babits: Petőfi koszorúi című költeményét, 1986-ban pedig Nagy László: Adjon az Isten című verse volt az újévi jókívánság. A tél versei legtöbbször január-februárban hangzanak el (Zelk: Téli ügető, 1984, Gábor Andor: Kályha mellett, 1984, Csukás István: Tegnap még hó esett, 1989, Tompa László: Erdélyi télben, 1988).

A március 8-i nőnapról több évben is megemlékezett a műsor (Radnóti: Tétova óda, 1980, Kassák: A szerelem vonzásában, 1981, Kosztolányi: Nők, 1986), majd március 15-ért minden évben „szólt a vers": Petőfi: A XIX. század költői (1980), Arany János: Rendületlenül (1982), Juhász Gyula: Lángolni jöttem (1985), Reviczky: Petőfi él! (1988) és így tovább. A Tanácsköztársaság emléknapját köszöntötte Ady egy-egy verse 1980 és 1982 között (A tűz márciusa, A tűz csiholója, Rohanunk a forradalomba), de József Attila (Munkás, 1983) és Petőfi (Hazámban, 1986) is hangot kapott a márciusvégi napokban.

Az április 4-e körül elhangzó versek a háború pusztítását, a békét és az újjáépítést egyaránt köszöntik (Radnóti: Nem tudhatom, 1980, Benjámin László: Te ekével, te kalapáccsal, tollal,

1987, Kassák Lajos: Partizánok, 1988). Április 11-e József Attila születésnapja s egyben a Költészet Napja. A költőt idézi Eszmélet (1981) és Végül (1983) című verse, a költészet melletti hitvallást, afféle ars poeticát pedig olyan versek, mint Petőfi: Arany Jánoshoz (1980), vagy A XIX. század költői (1987).

Március és május között egymást érik a világirodalom tavaszt váró és tavaszt köszöntő versei a reneszánsztól napjainkig. A magyar és a külföldi költők itt egyaránt jelen vannak. Áprily Lajos: Márciusával kezdhetjük a sort (1984. III. 3.), majd Dsida Jenő két versével folytathatjuk: A hó tavaszi éneke (1985. IV. 19.) és a Tavaszi ujjongás címűekkel (1984. IV. 21.). A középkortól máig tartó hitelességgel szól Walter von der Vogelweide: A hársfaágak csendes árnyékáról (1982. III. 27.), majd két tizenhatodik századi költő Európa két távoli szögletéből: Belleau Párizsból, Április című versével (1982. IV. 17.) és Balassi Bálint Egerből: Borivóknak való... („Áldott szép pünkösdnek gyönyörű ideje" kezdetű) versével (1981. V. 30.) Az angol Cummings: „Tavasz, mindenható úrnő" címmel írt ódát (1983. IV. 16.), kortársunk, a francia Aragon: Tavaszi dal címen (1989. IV. 1.). A tavaszon messze túl mutat Áprily Lajos költeménye: Tavasz a házsongárdi temetőben (1980. V. 17.)

Az anyák napjáról (május első vasárnapja) minden évben megemlékezett a „Vers — mindenkinek" műsor: József Attila Ódája hangzott el az első évben, 1980-ban, valamin Brechtt: Ballada az asszonyról című verse. Jevtusenko: Elmennek az anyák című elégiáját hallhattuk 1982-ben; Nagy László: Anyakép és Weöres Sándor: Anyámnak című verse kétszer is az anyák napja köszöntője lett (1983 és 1985, illetve 1984 és 1987-ben). 1988-ban a televízióban ritkán hallható Sinka István verse hangzott fel (Anyám balladát táncol).

A világháború végére emlékezett május 8-a körül Szimonov: Várj reám (1981), illetve Verhaaren: Ti, kik elestetek (1984) című verse.

Május végén, egy ízben (1984) még a Gyermeknapot is vers köszöntötte (Szabó Lőrinc: Ima a gyermekekért). Két ízben a Pedagógus napról is megemlékezett a „Vers — mindenkinek", Csokonai: Jövendölés az első oskoláról Somogyban (1982), illetve Kosztolányi: Tanár az én apám című versével (1984).

Az évfordulókban szegényebb nyári időszakban az évek során három világtörténeti eseményre emlékeztek a versek: 1989. július 14-én, az 1789-es francia forradalom 200. évfordulóján hangzott el Verseghy Ferenc: A marszíliai ének-e (a Marseillaise első magyar fordítása), majd augusztus 6-án Jebeleanu versével (Hirosima mosolya) az atombomba áldozataira emlékezett a műsor. A második világháború kitörésének évfordulójára (1986. VIII. 30.) hangzott el Babits Mihály: Húsvét előtt című verse.

Maga a nyár — úgy látszik — magyar évszak, régi és újabb líránk egyaránt szívesen fordul felé. A nyugalmat sugallja Janus Pannonius: A roskadozó gyümölcsfa (1982), vagy Tóth Árpád: Áldott nyári délután (1982) című verse, a fenyegetés árad Ady Endre: Emlékezés egy nyáréjszakára (1981), Tamási Lajos: Nyárvégi viharok (1988) vagy Sárközi György: Nyári éj zivatar előtt (1989) című verséből. Augusztus 20-át évről-évre vers köszönti: József Attila: A Dunánál (1980), Kölcsey Himnusza (1985), Kisfaludy Károly: Szülőföldem szép határa (1987), illetve Vörösmarty versei: Honszeretet (1983), Szózat (1989).

A szeptember nagy ihletö, az ősz a szüret és a számvetés ideje a költészetben is, erről vall Kosztolányi: Szeptemberi áhitata (1980), Petőfi: Szeptember végén (1984), Ady: Pá-

rizsban járt az ősz (1984), Verlaine, Keats, Nietzsche több verse is (1985, 1989).

Az ősz elégikus versei komor hangulatúak lesznek október hatodika táján, jobbára a tizenkilencedik századi kortársak emlékeznek a Világost követő nehéz időkre (Vajda: Virrasztók, 1980, Tompa: A gólya, 1980, Arany: Szondi két apródja, 1986 és Bajza József: Haynau-dal, 1988).

A halottak napjáról kétszer emlékezett meg a „Vers — mindenkinek" műsor, mindkét esetben Kosztolányi Dezső: Halotti beszédével (1980 és 1987).

November 7-e körül az évek során elég különös versek hangzottak el: Aragon: Ballada arról, aki dalolva állta a kínszenvedést (1981), Kiss József: Knyáz Potemkin című balladája (1985-ben) és Majakovszkij (egyáltalán nem forradalmi, de megrendítően szép szerelmes) verse: Lilikének, levél helyett (1987).

Novemberben Berzsenyi verse (A közelítő tél, 1980) már az év végét idézi, Davies viszont „A tél szépségei" címen szólalt meg (1989). A karácsony családias líráját átszövi az összegzés igénye, a végleges lezárás kísérletei. Ady, illetve Bari Károly Karácsony című verse (1986, illetve 1989) mellett ilyen igény állította az éves vers-kalendárium végére Radnóti: Sem emlék, sem varázslat... (1980), Vörösmarty: A merengőhöz (1981), Ady: Intés az őrzőkhöz (1985), Virág Benedek: Békesség-óhajtás című írását (1986). A szilvesztert két ízben is Arany János költői szintre emelt „Alkalmi versével" köszöntötték (1983, illetve 1989).

Külön említést érdemelnek a költők évfordulói, mégha ezeket nem kísérte is következetesen figyelemmel a műsor. József Attila esetében mind a születése, mind pedig a halála évfordulója körül több vers hangzott el tőle, illetve róla. Április 11. körül: Eszmélet (1981), Végül (1983), A legutolsó harcos (1989), Nagy László: József Attila (1984), illetve december 3. táján: Nagyon fáj (1980), Íme, hát megleltem hazámat (1981), Talán eltűnök hirtelen (1984).

Petőfinek az Újévvel egybeeső születésnapjáról már szóltunk, halála évfordulóján (VII. 31.) egyszer sem hangzott fel a műsorban megemlékező vers. Talán a korábban vallott „halált nem ünneplünk" felfogás érvényesült Ady és Radnóti esetében is. Ady születésnapja (november 22.) környezetében hangzott el a Séta bölcsőhelyem körül (1980) és a Szeretném, ha szeretnének (1981) című vers, Radnótira pedig május 5. táján emlékezett a Tétova óda (1982) és a Zápor után (1989). Arany Jánosról, Babits Mihályról és Szabó Lőrincről viszont a haláluk évfordulója körüli napokban emlékezett meg egy-egy vers (Arany: Hídavatás, 1982. X. 23., Babits: Jónás imája, 1980. VIII. 2., Szabó Lőrinc: Valami fáj, 1988. X. 1.)

A múzsaként megénekelt nevezetes nőalakok névnapjáról is — módjával — megemlékezett a műsor. Balassi híres hódoló éneke (Hogy Júliára találja...) valóban Júlia-nap környékén hangzott el (1980), Juhász Gyula örökérvényű vallomása (Anna örök) pedig Anna-napon (1980). Babits Mihály Balázsolása mindkét esetben (1982 és 1989) februárban, a Balázs-naphoz közel szólalt meg. Vörösmarty könnyed hangvételű Petikéje két ízben hangzott el, az egyik alkalommal (1982) valóban Péter-Pál napon. Arany János verse, a Domokos-napra, amelyet tanítványának, Tisza Domokosnak afféle Parainesisként írt, a címzett névnapján, augusztus 4-én hangzott el (1984). Ezt a néhány alkalmat leszámítva azonban a műsor őrizkedett az ilyesfajta aktualizálástól, ezekben az esetekben is inkább a nevekhez fűződő irodalmi köztudatnak engedtek a szerkesztők.

„Ki szól a lélekhez?"

A szerkesztői szigor és engedékenység a tizenegy év alatt végül a következőképpen osztotta fel az 509 adást a magyar és a világirodalom jelesei között: 399 alkalommal hangzott el magyar vers és 110 alkalommal külföldi. (Az ilyesfajta számolgatás és statisztika sokszor csak a csűrés-csavarásra, az öncélú összehasonlításra ad lehetőséget, valamiféle szerkesztői tendencia megismeréséhez azonban feltétlenül elvezet.)

A közel négyszáz magyar vers 110 költő tollából származik. Van költő, aki gyakori szereplő a „Vers — mindenkinek" műsorában, József Attila, Ady, Petőfi és Arany János több mint 20-20 verssel szerepelt. Évente legalább egyszer hallottuk Babits, Vörösmarty, Radnóti, Nagy László, Szabó Lőrinc és Kosztolányi strófáit. Ugyanakkor a megszólaltatott költők nagyobbik fele bizony „ritka vendég" a televízióban, a tíz év alatt egyetlen alkalommal kapott helyet a műsorban. Olyan alkotók vannak közöttük, mint Batsányi János, Fazekas Mihály, vagy kortársaink közül Fodor András, Tandori Dezső. Hangsúlyozni kell, hogy nem a „Vers — mindenkinek" műsorban való szereplés tett valakit magyar vagy világirodalmi nagysággá, de a népszerűsítéshez, közismertté tételhez valamelyest az ilyen műsor is hozzájárulhat. A válogatás és a szerepeltetés gyakorisága ugyanúgy aligha kérhető számon a műsor szerkesztőitől, mint az, hogy korábban közkedvelt vagy elismert költők idővel „kikopnak" a köztudatból és megmaradnak lexikonszócikknek. Hogy ne így legyen, ezért sokat tett a „Vers — mindenkinek", megszólaltatott olyan nemes veretű szövegeket, mint a Kecskeméti Végh Mihályé (akinek az LV. zsoltárához Kodály is visszanyúlt), vagy Édes Gergelyé. Mintha a tizenkilencedik század második felével azonban mostohán bánt volna a szerkesztői ceruza; egyetlen helyet sem kapott a műsorban Gyulai Pál, Komjáthy Jenő, egyet Kiss József és kettőt Reviczky Gyula.

A huszadik századot megelőző időszakból alig száz vers került a műsorba (ennek a száznak éppen a felét teszik ki Petőfi, Arany és Vörösmarty versei), közel háromszáz pedig a mi évszázadunkra esik. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a század első felének nagy költői virágzása a képernyőn is érvényesült, József Attila, Ady, Babits, Radnóti, Kosztolányi, Tóth Árpád voltak a műsor leggyakoribb szereplői. Természetesen jogos és indokolt ez a jelenlét és ez a gyakoriság, bár ebből a korszakból is több szerző csak egyetlen művel szerepelt (Gyóni Géza, Füst Milán).

A kortárs költészet bemutatása szinte megoldhatatlan feladat, az 1945 után debütáltak közül (vagy akik életművük jelentős részét ekkor alkották) 55 szerepelt a műsoron, de a költők fele csak egyetlen alkalommal. A leggyakrabban műsorra került kortárs költő Nagy László 10 és Weöres Sándor 9 alkalommal, viszont Pilinszky János mindössze egyetlen verssel szerepelt (bár ezt a Fabula című versét kétszer is hallhattuk). Az utóbbi időben örvendetesen megnőtt a határainkon túl élő magyar költők bemutatása a „Vers — mindenkinek" műsorában — még ha többnyire csak egyetlen jelentkezés erejéig is. És nemcsak a szomszédos országokban élők műveit hallhattuk, hanem a nyugati világ magyar költői is szóhoz jutottak.

Sem az egymáshoz mérlegkélés, sem a „ki helyett ki marad ki" elv nem alkalmas a lehetetlen feladat megoldására. Csupán azt az észrevételt érdemes megtenni, hogy két szerkesztői elv munkált párhuzamosan a műsor alakításánál: a hagyományosan elfogadott értékek hangoztatása (sőt sulykolása), amely néhány jól ismert költőt évi több (és tizenegy év alatt 20-25)

alkalommal is a képernyőre enged, és a másik elv, amely minél több alkotónak teremt megszólalási lehetőséget — majd ugyanezeket az alkotókat megszólaltatván el is felejti.

A külföldi költészetből 70 költő 110 versét mutatta be a „Vers — mindenkinek" sorozat. Ennél az igazán szűkre szabott lehetőségnél még kevésbé lehet bármilyen hiányosságot felróni. Itt ugyanis a valós világirodalmi érték mellett még a rendelkezésre álló fordításokat is figyelembe kell venni, bár mint oly sokszor megállapítottuk: „fordításban nagyhatalom vagyunk". Éppen a kortárs külföldi költészet ismerete és jelenléte irodalmi életünkben (és televíziós műsorszerkesztésünkben) azonban azt mutatja, hogy ezzel az igazságunkkal sincs minden rendben.

A francia és az angol költészet az egész külföldi verstárlónak közel a felét teszi ki (14 illetve 16 költőtől 30 illetve 25 verset sorakoztattak fel). A legtöbbet szereplő francia Apollinaire (6 alkalommal), Hugo (4) és Aragon (3), az angol listát pedig Burns (5), Keats (3) és Blake (2) vezeti. Alig marad el mögöttük az orosz és a szovjet költők tábora, tíz év alatt 12 költő 23 versét hallhattuk; Puskin, Jeszenyin (4-4), illetve Jevtusenko (3) szerepelt közülük a legtöbbször. A német költészetről inkább a tizenkilencedik századi nagy alkotók adnak hírt (Goethe, Heine, Hölderlin, Nietzsche), Ausztriát az egyetlen Rilke képviseli (3 versel).

A latin irodalmat 5 költő 7 verse mutatja be, az újlatin irodalmakat 3 román, 3 olasz, 2 spanyol költő műve. Rajtuk kívül hallottunk még egy-egy lengyel, belga, ó- és újgörög költőt, Európán kívülről egy-egy perzsa, japán és izraeli verset. A szomszéd országok jelenléte költői és műfordítói tudatunkban sajnos továbbra is fájóan hiányzik.

Figyelemreméltó az a tény, hogy a külföldi költők között jóval nagyobb arányban fordulnak elő az ókori és a középkori költők (Horatius, Tibullus, Catullus, illetve Villon, Petrarca, Walter von der Vogelweide); közel egyenlő arányban a tizenkilencedik századi és a huszadik század elején alkotók; viszont feltűnően alacsony a kortárs szerzők száma. A ma élők közül jóformán csak az orosz-szovjet költészet van valamelyest jelen a műsorban (Jevtusenko, Vinokurov). Sajnos törvényszerűnek látszik, hogy a nyelvi-kulturális falak és hagyományok áttöréséhez évtizedekre van szükség.

De gustibus est disputandum? — avagy milyen verset szeretünk?

A „Vers — mindenkinek" műsor átlagos *nézettsége* az I. programban 20-40 százalék között mozgott. Az első évben a nézettség valamivel magasabb volt (25-35 százalék között), majd az első év után némileg süllyedt és 20-30 százalék között állt meg, ezt az értéket azonban az évek során megtartotta. Ugyanakkor ingadozás figyelhető meg az évszakok szerint is, a nyári hónapokban a nézettség gyakran süllyed 20 százalék alá, viszont télen csak ritkán haladja meg az átlagot.

Az évtized folyamán magasan a legkiugróbb volt a nézettsége Arany János „Alkalmi versének", amely a szilveszteri műsor részeként 1983. XII. 31-én hangzott el. Ez az 55 százalékos nézettség közel 4 és fél millió embert jelent, ami akkor is szép szám, ha utána a szilveszteri műsorra 20 százalékkal többen voltak kíváncsiak.

Ettől a kiugró sikertől eltekintve a „Vers — mindenkinek" műsor legnagyobb nézettsége 40 százalék volt (ami több mint hárommillió nézőt jelent), ennyi figyelte Vörösmarty: A vén cigány (1980. IX. 20.), illetve A merengőhöz (1981. XII. 12.), Csokonai: Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz (1981. X. 10.), illetve Ady Endre két

versét: Szeretném, ha szeretnének (1981. XI. 21.) és A perc-emberkék után (1982. I. 16.) címűeket. Láthatóan valamennyi rekordnézőszám az adássorozat első éveire, illetve a téli hónapokra esett.

Közvetlenül követi ezt a nézettségi vonulatot Arany János két verse: Családi kör (1980. V. 7.) 39 százalékos, illetve a Rendületlenül (1982. III. 13.) 38 százalékos nézettséggel, ez utóbbi március 15-i ünnepi vers volt, ami nyilván belejátszott a magas nézőszámba. Szintén 39 százalékos nézettségű volt Radnóti: Hetedik eklogája és Kosztolányi: Mostan színes tintákról álmodom című verse (1981. XI. 27.). Ugyancsak sok nézőt vonzott a képernyő elé Balassi Bálint szerelmes verse: Hogy Júliára találа... (1980. II. 16.), a nézettsége 37 százalék volt.

A legnézettebb versek után lássuk azokat, amelyek a legkevesebb nézőt vonzottak. Mindössze a nézők 11 százaléka nézte végig Wordsworth: Táncoló tűzliliomok (1984. VIII. 25.), illetve Illyés Gyula: Beesteledett című versét (1986. VII. 5.) Mindkettő a legmelegebb nyári napokban hangzott el, csakúgy, mint Buda Ferenc verse, a Ne rejtőzz el (1986. VIII. 2.), amely 12 százalékot vonzott. Mérsékelt érdeklődést váltott ki Lorca: Gitár című (1985, VI. 29.), a nézők 15 százalékát a képernyő elé ültető verse, továbbá Jevtusenko: Bűvölő (1983. VII. 16.), Janus Pannonius: Epigrammák (1985. V. 25.) és Szabó Lőrinc: Mi még? (1984. XII. 29.) című verse. Ez utóbbi azért is meglepetés, mert téli hónapban, afféle évvégi összegezésként hangzott el. A 20 százaléknál kevesebb nézőt vonzó versek között volt még Horatius Megszegett sok esküvésed..., Cvetajeva: Szőnyegünkre csillageső és Tóth Árpád: Áldott nyári délután című költeménye is.

Ha nem a nézettséget, hanem a versek *tetszési mutatóit* vizsgáljuk, az eredmény akkor is sokban hasonlítani fog. A megszerezhető 100 pontból a legtöbbet (90 pontértéket) kapta Arany János: A walesi bárdok-ja (1980. VIII. 30.), mindössze eggyel kevesebbet Vörösmarty A vén cigány című verse a következő hónapban (1980. IX. 20.) Érdekes, hogy a korai nagy tetszés ellenére később egyik verset sem ismételték meg a műsorban. 88 ponttal Arany János: Családi kör (1980. VI. 7.) és Ady Endre: Karácsony (1986. XII. 20.) című verse következik. A tetszési listán ezután 87 ponttal hat vers szerepel: Vörösmarty: A merengőhöz (1982. XII. 12.), Tompa Mihály: A gólya (1984. X. 6.), József Attila: Hazám (1980. I. 5.), Radnóti Miklós: Nem tudhatom (1980. IV. 5.), majd Tamási Áron: Szülőföldemen (1988. I. 5.) és Illyés Gyula: Beesteledett (1986. VII. 5.). Utóbbi a kisszámú nézőtől igen magas tetszési számot kapott.

A legnépszerűbb tíz verset követő második csoport (közülük valamennyi 85 pontra értékelte a nagyérdemű) hasonlóan a hagyományos költői ízlésvilág egyeduralmát mutatja. A tíz között 4 Petőfi-vers szerepel (Minek nevezzelek?, Arany Jánoshoz, Szeptember végén, Egy estén otthon), Kölcsey, Bajza, Reviczky egy-egy verse a múlt századból, a huszadik század elejét Ady, Juhász Gyula, korunkat pedig Weöres Sándor és Nagy László képviseli. Ünnepi versek, közismert szerelmes versek, a nemzettudat dalai — szinte valamennyi megtalálható tankönyveinkben. Ugyanakkor egyetlen külföldi vers sincs a húsz legnépszerűbb között, élő kortársaink, mai fiatal költőink teljességgel hiányoznak. Meglepetés továbbá, hogy József Attila is mindössze egyetlen verssel van jelen, az 1980. I. 5-én elhangzott Hazám-mal, az egész sorozat nyitóversével. Látható továbbá, hogy a közkedvelt versek egy része is az első években hangzott el, vagy valamilyen ünnepi műsor része volt (karácsony,

október hatodika, április negyedike, Újév).

Érdemes egy pillantást vetni a tíz legkedveltebb vers előadójára is, személyiségük kétségtelenül részese a sikernek. Közülük négynek Szabó Gyula az előadója, kettőnek Sinkovits Imre, szerepel továbbá Bessenyei Ferenc, Avar István, Szakácsi Sándor és — egyetlen színésznőként — Udvaros Dorottya.

Hasonlóan markáns és elgondolkodtató képet kapunk, ha a lista alsó végét vesszük szemügyre, a legkevésbé népszerű verseket. A legkevesebb tetszési pontot (68) kapta Rácz Olivér: A bohóc című verse (1983. I. 29.), mindössze egy ponttal ért el többet Keats: A vén Meg, Rab Zsuzsa: Csavargóének, Baudelaire: Egy dög, Blok: A költő és a nép című verse és Omar Khajjam négysorosai, valamint meglepetésre: Kölcsey Ferenc Honvágy című költeménye. Ezeknél alig aratott nagyobb sikert a 70 pontosak csoportja, a válogatás a japán költészetből, Veress Miklós: Szerelmesének, Nagy Zoltán: Páva a lépcsőn, és Goethe: Ezer alakban rejtőzhetsz című verse.

Zavarbaejtő névsor, bár nem teljességgel következetlen. Ha a legkisebb sikert aratott versek második tízes csoportját is hozzávesszük az elsőhöz, a húsz versben két jellegzetes vonulat figyelhető meg. Ebbe a csoportba tartozik Csoóri Sándor: Levél Gregory Corso amerikai költőnek, Zelk Zoltán: Téli ügető, Illyés Gyula: Zsivaj című verse, továbbá három külföldi költemény, T. S. Eliot: A macska neve, Levitanszkij: Álom a vonatról és Catullus: Lesbiához. Utolsóként — ez is meghökkentő — Ady Endre: Kocsiút az éjszakába című versét említhetjük.

A fenti versek között döntő többségben huszadik századi versek szerepelnek, sőt a szerzők nagy része kortárs költő (Csoóri, Veress, Zelk, Rab Zsuzsa). Feltűnő továbbá, hogy a húsz legkevésbé kedvelt vers közel fele külföldi, ami egyrészt arra mutat, hogy a hazai nézőközönség milyen kevésssé tud megbarátkozni (megbirkózni?) más korok és tájak gondolatvilágával, másrészt arra, hogy a nagy hírnévnek örvendő műfordítói tevékenységet a televíziónézők korántsem értékelik annyira.

Még egyszer...

Tizenegy év alatt 47 vers volt, amely többször is elhangzott, többnyire két alkalommal, kivételesen háromszor (ilyen vers kettő volt: Villon: Ellentétek-je és Puskin: Tatjána levele Anyeginhez). Az ismétlésre kiszemelt verseket a szerkesztők nyilván az általuk legsikeresebbnek ítélt produkciók közül válogatták, a költőket tekintve ez nagy vonalakban megegyezett a nézőközönség véleményével.

Az ismétlések között Babits áll az élen 4 verssel (Balázsolás, Húsvét előtt, Esti kérdés, Petőfi koszorúi), három versét ismételték meg Arany Jánosnak (Vörös Rébék, Tengerihántás, Alkalmi vers), Petőfinek (A XIX. század költői, A puszta télen, Beszél a fákkal a bús őszi szél) és Vörösmartynak (Gondolatok a könyvtárban, A merengőhöz, Petike). Két ismétléssel következik Balassi és Szabó Lőrinc, míg a többi költő (köztük Ady, József Attila, Radnóti, Kosztolányi, Nagy László, Weöres vagy Apollinaire és Majakovszkij) csak egyetlen verssel „duplázott".

Kézenfekvő feltételezés volna, hogy a közönségtől a legtöbb tetszési pontot kapott versek kerültek ismételten a képernyőre. Azonban úgy tűnik, ez a szempont a szerkesztőket szinte egyáltalán nem befolyásolta. A tíz legkedveltebbnek mutatkozott vers közül mindössze egy (Vörösmarty: A merengőhöz) került kétszer sugárzásra, a második tíz legnépszerűbb vers közül pedig kettő (Weöres Sándor: Anyámnak és Nagy László:

Anyakép — mindkettő kétszer-kétszer volt az anyák napjára sugárzott ünnepi vers). Ismétlésre került viszont Catullus Lesbiához írt verse, amely a nézőknél a húsz legkevésbé tetsző vers közé került. A tetszést véve alapul ezeknek a verseknek az ismétlése aligha indokolt.

A versek egy része esetében nem is valódi ismétlésről van szó, ugyanis más-más előadótól hallottuk ugyanazt a költeményt. Ez az érdekes értelmezési és színművészeti kísérlet azonban akkor lett volna igazán célravezető, ha a verseket ugyanabban az adásban, vagy egymáshoz közeli időpontban hasonlíthattuk volna össze. Sajnos erre nem volt lehetőség, esetleg több év távolából ez csak a vájtfülű és jó emlékezetű ínyencek számára jelenthetett élményt.

Az ismétlés azonban jó alkalom volt arra, hogy a nézettség és a tetszés állandóságát vagy változását hitelesen, ugyanazon a művön mérhessük le. A nézettség a tíz év folyamán fokozatosan csökkent. A csökkenés első, nagyobb „szakadéka" 1981-1982 táján következett be, majd 1988 körül, aminek nagy része volt abban, hogy 1990-től a műsor a II. csatornára kerüljön át. (Így azután a nézettsége többnyire elérte azt a kritikus alsó határt, amely miatt a műsor utolsó életévéről már nem tudok beszámolni.) Természetesen a csökkenés különböző mértékben ment végbe, ami a vers két sugárzása között eltelt időtől és a nézők érdeklődésétől függött, és persze attól is, hogy milyen évszakban sugározta a televízió a verset.

A nézők legkirívóbb „hűtlenségét" Vörösmarty: A merengőhöz című verse szenvedte el, amelyet 1981. XII. 12-án 40 százalék nézett végig, 1987. VII. 18-án viszont mindössze 18 százalék (igaz, hogy a legmelegebb hónapban). Csokonai: Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz című versét is 40 százalék látta 1981 őszén, 1987-ben azonban csak 21 (pedig januárban hangzott el, viszont más előadótól). Zelk Zoltán verse (Tűzből mentett hegedű) is sokat vesztett a nézők érdeklődéséből 4 év alatt: 1984-ben 33, 1988-ban pedig csak 17 százalékot vonzott. Ezek azonban kiugróan negatív értékek, a nézők érdeklődése átlagosan „mindössze" 5-10 százalékkal csökkent az évek folyamán. Vannak azonban versek, amelyek nem veszítettek a népszerűségükből (vagy csak minimális mértékben), ilyen Arany János: Vörös Rébék-je (1982-ben 27 százalék nézte, 1986-ban 28), Juhász Gyula verse: A tiszai csönd (1981-ben 17 százalék, 1985-ben 18), Nagy László: Anyakép (1983-ban 23 százalék, 1985-ben 23). Sőt, egyes esetekben még a nézettség bizonyos növekedése is megfigyelhető: Váci Mihály: Határok közti végtelen (1983-ban 26 százalék, 1984-ben 30), József Attila: Óda (1980-ban 16 százalék, 1987-ben 25), Weöres Sándor: Anyámnak (1984-ben 18 százalék, 1987-ben 20). Az ismétlések döntő többségében azonban a nézőszám általános csökkenése volt a jellemző.

Ami azonban a nézők véleményének a tartósságát illeti, itt más a helyzet: az ismétlések több mint felében azonos tetszési értéket kapunk, ha a vers két sugárzásának a nézői véleményeit összehasonlítjuk. Ez a megállapítás akkor is igaz, ha a két sugárzás között sok év telt el, vagy ha valamelyik adás kis nézettségű nyári hónapra esett. Itt a legnagyobb eltérést a 9 százalékos „tetszés-vesztés" jelenti, ami azonban az egyik „nem igazi" ismétlés esetében fordult elő, Vörösmarty: A merengőhöz című versét ugyanis 1981 telén Szabó Gyula szavalta (40 százalékos nézettség és 87 pontos tetszés mellett), majd 1987 nyarán ugyanezt a verset Koncz Gábor mondta (18 százalékos nézettség és 78 pontos tetszés mellett). Szabó Lőrinc: Semmiért egészen című verse esetében az 5 százalékos, vagy Kosztolányi Dezső: Halotti

beszédénél a 7 százalékos tetszéscsökkenés is talán a vers két különböző előadásával magyarázható. Bár erre is találunk ellenpéldát, Babits: Petőfi koszorúi című versét 1985-ben Venczel Vera, 1988-ban Cserhalmi György szavalta, és a nézők mindkét esetben — az eltérő előadás ellenére — 79 pontra értékelték a verset. Balassi: Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról szóló költeményét Papp János, illetve Kozák András előadásában, vagy Villon: Ellentétek című versét Cserhalmi György, illetve Sinkó László szavalatában is pontosan azonosan értékelte a közönség.

Különös ellentmondás (bár az ismételten elhangzott verseknek csak a kisebb hányadára érvényes), hogy ugyanannak a versnek a „valódi" ismétlését némelykor más-más tetszéssel fogadta a közönség. Pap Éva Vörösmarty Petikéjét szavalta 1982-ben és 1988-ban, az utóbbit 4 százalékkal kevésbé lelkesen (81-77) fogadták, Puskin: Tatjána levele Anyeginhez című versére Bodnár Erika 1985-ben 84, egy évvel később már csak 79 pontot kapott. Hasonló mértékben értékelte többre a közönség Sinkovits Imre szavalatát (Illyés: Bartók) 1982-ben, mint egy évvel később (79-83 tetszési pont).

„... a kor foglalatai"

A „Vers — mindenkinek" tíz éve alatt az 509 verset 171 színész szólaltatta meg (illetve egy alkalommal Nagy László szavalta a saját költeményét: 1986. I. 4-én Adjon az Isten, archív felvételről). Hogy ez a 171 színész sok-e vagy kevés, reprezentálja-e a magyar színésztársadalmat vagy inkább a szerkesztők ízlését mutatja, hogy gyakori vagy ritka szereplésük találkozik-e a közönség ízlésével, ezt nehéz eldönteni. A színészek kiválasztásával kapcsolatban sok hasonló mondható el, mint a költők bemutatásáról és jelenlétéről. Egyrészt vannak igen gyakran, évente többször szereplő színészek, és vannak egyetlen alkalommal megszólalók. Természetesen más versműsorok is vannak, ezek is alkalmat nyújtanak a színészeknek (esetleg más színészeknek) a versmondásra, mégis, a tíz éves időtartam, a félezernél több vers és a reprezentativitás igénye megkérdezteti, hogy e 171 versmondó színész közé miért nem fért be Gobbi Hilda, miért szerepelt mindössze egyetlen verssel Ruttkay Éva, és hetvenheten közülük miért csak egyetlen lehetőséget kaptak a versmondásra.

A legtöbbször Mádi Szabó Gábort és Hegedűs D. Gézát láthattuk (16-16 alkalommal), őket követi Mensáros László (14) és Sinkovits Imre (13). Tizenegyszer Szabó Gyula, Kozák András, Cserhalmi György, Darvas Iván szerepelt, tízszer Lukács Sándor, Szabó Sándor, Papp Zoltán és Jordán Tamás. A közönség ízlése — úgy látszik — találkozott a szerkesztők bizalmával: a legnagyobb tetszést aratott tíz vers közül négyet Szabó Gyula adott elő, kettőt pedig Sinkovits Imre tolmácsolt. Szabó Gyula versmondását és Petőfi-értelmezését a kritika külön is kiemelte: „Amikor Szabó Gyula Petőfi-verset mond, Múzsa, a költők istennője, ott fönn, halhatatlan földi kedvesei társaságában biztosan mosolyog" (Kovács Júlia, Népszava, 1988. XI. 8.).

Az egyetlen alkalommal szereplők (43 férfi és 34 nő — összesen 77 színész) közül találomra említem Bács Ferenc, Bitskey Tibor, Madaras József, illetve Pécsi Ildikó, Drahota Andrea vagy Tolnay Klári nevét.

És egy meghökkentő, zavarba ejtő körülmény: a 171 versmondó közül mindössze 58 volt a nő, a színészeknek alig egyharmada. Sőt még sokkal rosszabb az arány, ha az elhangzott verseket vizsgáljuk: a férfi színészek 396 verset mondtak, a nők mindössze 113-at, tehát az összes vers egyötödét.

A megjelenés gyakoriságát tekintve az első húsz helyen egyetlen nő sem szerepel. A legtöbbet foglalkoztatott női versmondó Venczel Vera és Szemes Mari volt (6-6 alkalommal), de az ő jelenlétük a képernyőn is messze alatta marad férfi színésztársaikénak. Berek Kati és Törőcsik Mari követi őket 5-5 szerepléssel. Az 58 színésznő nagyobbik fele (34) egyetlen alkalommal szerepelt a „Vers — mindenkinek" műsorában.

A műsor szerkesztésében viszont tudatos törekvés érződik, hogy a női versmondóknak megtalálják a „sajátos női szerepkört". Ha szereplésük egészét nézzük, óhatatlanul bizonyos beskatulyázás érezhető a verses szereposztáson. A költőnők verseit jórészt színésznők mondják. Berek Katitól hallhattuk Kaffka Margit Litániáját, Károlyi Ami: József Attila és Szécsi Margit: Páva a tűzfalon című versét; Timár Éva szavalta Urr Ida: Utak című költeményét, vagy Csomós Mari Nemes Nagy Ágnes versét: Ekhnaton jegyzeteiből. Volt olyan „páros" előadás, ahol egy férfi és egy női színész együtt szerepelt, többnyire a két nem viszonyát megszólaltató művet adtak elő (Csonka Ibolya és Hegedűs D. Géza: Aucasin és Nicolette, Szemes Mari és Bubik István: Ágh István: Harangszó a tengerészért). Vers és népdal összeállításában is volt efféle kettős szereplés: Pregitzer Fruzsina és Funtek Frigyes erdélyi népdalokat, Ivancsics Ilona és Hirtling István pedig felvidéki népdalokat szólaltatott meg.

Szintén „női előadók számára fenntartott terület": a nőkről írott költemények, vagy a női helyzetdalok. Bodnár Erika tolmácsolásában háromszor is hallhattuk Tatjána levelét Anyeginhez, Halász Judit adta elő Csokonai: Szegény Zsuzsi a táborozáskor, vagy Tolnay Klári Burns: John Anderson, szívem John című versét.

Természetes, hogy a világirodalom sok szerelmes verse is női előadóktól hangzott el: Berek Katitól a Ki viszi át a szerelmet?, Béres Ilonától pedig a Himnusz minden időben című Nagy László-vers. Császár Angéla Goethe: A kedves közelléte, Hernádi Judit pedig Labé: Ne vessetek meg! című versét tolmácsolta. A tavasz versei között is sok a női előadó, Bencze Ilonától hallhattuk Áprily Lajos Márciusát, Illyés Kingától Dsida Jenő: A hó tavaszi énekét, Jani Ildikótól Walter von der Vogelweide: A hársfaágak csendes árnyán kezdetű versét. A gyermekekről szóló költemények egy része is női versnek számít: Andai Györgyi adta elő Sík Sándor: Gyerekek az utcán, Jancsó Adrienne pedig Jékely Zoltán: Egy fiúcskához című versét, és Pap Éva Vörösmarty Petikéjét.

Ellenpélda is akad. Igó Éva olyan „férfias" verset szavalt, mint Ady Endre: Intés az őrzőkhöz, Jancsó Adrienne Arany János sötéttónusú balladáját, a Tengerihántást, vagy Lukács Margit, aki Áprily Lajostól Az irisórai szarvast, illetve Tóth Árpád Őszi kérdését tolmácsolta. Ők azonban a kisebbséget jelentik.

„Kinyílik egy ablak"

Négy különböző oldalról, négyfajta résztvevő szemszögéből vizsgáltuk eddig a "Vers — mindenkinek" történetét. A rendező, a költő, a néző és a színész munkája, illetve véleménye után érdemes a kritikus „műsorkísérő tevékenységét" is végignézni. Sokféle és különös tanulsággal jár.

A tizenegy év során közel 60 olyan kritika íródott, amely részben vagy egészben a „Vers — mindenkinek" műsorral foglalkozott. A megjelent írások közel fele a megyei lapok televíziókritikáiban jelent meg, a lapok legtöbbje általában egy-két alkalommal írt a műsorról. Ennél többször csak a Heves Megyei Népújság, a Szolnok Megyei Néplap (4-4 alkalommal), illetve a Hajdú-Bihari Napló (ötször)

írt kritikát a műsorról. A szolnoki kritikák Valkó Mihály, a debreceniek Boda István tollából származnak. Az országos napilapok nem mutattak különösebb érdeklődést a műsor iránt, televíziós kritikai rovatában csak a Népszava írt róla háromszor (Illés Lajos, illetve Vajk Vera), a többi napilap kétszer.

A hetilapok közül az Új Tükör háromszor, az Ország-Világ és a Nők Lapja egy-egy alkalommal méltatta ismertetésre. Az Élet és Irodalom az évtized első felében tíz kritikát jelentetett meg — döntően Alföldy Jenő tollából —, a Film, Színház, Muzsika pedig az évtized második felében kísérte figyelemmel a műsort, az öt megjelent bírálatot Apáti Miklós, Berkes Erzsébet és Sós György készítette.

A megjelent kritikák között találunk a műsort éppen csak említő félmondatokat nagyobb lélegzetű, heti műsort ismertető televíziókritikák rutinfelsorolásában, és találunk esztétikai, költészetelméleti, sőt műsorszerkesztési összefüggéseket egyaránt felvonultató elemzéseket. A kritikák legtöbbjében azonban a kritikus „egy marad a nézők közül", az összes kritika egyharmada nem lép túl az „X költő Y versét Z színész adta elő" szinten, az értékelés pedig a „felsőfok különböző fokozataiban" merül ki. Mindez persze nem kevés! A minősítésben többnyire értékelés is van, a műhöz a néhány szavas magyarázat talán közelebb is visz, míg a hosszas elemzés sokakat inkább elriasztana. A probléma inkább az, hogy jobbára olyan versekről és előadókról hangzik el a dicsérő írás, amelyek és akik egyébként is közismertek és élvezik a népszerűséget.

Jóval ritkább eset a valódi „kritika", az elmarasztalás. Összesen talán öt ilyen akadt a kezembe (lehet, hogy több is van), az egyik elítéli D. T. színészt Radnóti: Tétova ódájának „kívülálló tolmácsolásáért", a másik pedig D. I.-t Ady: Elbocsátó szép üzenetének „kissé pökhendi, bántó, modorban is asszonyt alázó" előadásmódjáért.

A napi műsor kommentálásán túlmutató tevékenységnek, már afféle „kritikusi műhelymunkának" számít, amikor a bíráló a színész munkáját, a versmondást, az előadás és az értelmezés eredményét elemzi. Végül is a versek nagy részével a közönség először a színész tolmácsolásában találkozik, de a vers hatását, elfogadtatását vagy elutasítását a színész személye, előadói képessége szintén nagyban befolyásolja. És amiképp a magyar színikritika évszázadokon át hozzájárult mind a közönség ízlésének neveléséhez, mind a színészi munka tudatossá válásához, a mai televíziókritikának ugyanúgy figyelemmel kell kísérnie a színészi munka megváltozott lehetőségeit. A „Vers — mindenkinek" ilyen szempontból ritka alkalom, hiszen a versmondás a színészi munkának amúgy is a legnehezebb fajtája, amelyet a televízió műszaki lehetősége egyszerre közel hoz a színészhez és a közönséghez, ugyanakkor a színészt a televízió előtt kegyetlenül magányossá is teszi.

A televíziós versmondásnak ezt a sokrétű problematikáját több kritika is észrevette és értelmezni próbálta. „Verset mondani nem több és nem kevesebb, csak más: a színészi alakítás intimebb változata ez, a nagy nyilvánosság ellenére a kamera előtti versmondás inkább »kamara«-műfaj, mint a párszáz nézőnek szóló »szimfonikus« hangerejű pódiumi előadás. A televíziós versmondásban a retorika és a didaxis visszafogottabb, egyesíti egy szókratikus bölcselő és egy uniszónó-énekes tudását, a majdnem hétköznapi beszéd parlando-hangvételében. Minden ezen a »majdnem«-en áll vagy bukik..." (Alföldy Jenő, Élet és Irodalom, 1983. XI. 4.)

A kérdést valamivel konkrétabban teszi fel Havas Ervin: „Jó volna elemezni: kik lehetnek korunk, hazánk

ideális versmondói — televíziós mértékkel mérve? Melyik versmondó stíluseszmény képes legyőzni a tévé kötöttségeit, megpendítve a lélek húrjait? (Kritika, 1982. március). A válasszal azonban, sajnos, ő is adós marad.

Rövid, de találó elemzés Heltai Nándoré, amelyet József Attila Ódájának (előadó: Mácsai Pál) ürügyén fejt ki: „Azt kell vizsgálnom, hogy miként hatott az Óda a tévé sajátos közegében. Mácsai kimondottan képernyőre komponálta, hangszerelte a szerelmi himnuszt. Tudta: karszékből nézik, hallgatják néhány százezren. Az ünnepségek, irodalmi estek versmondóinak gondolniuk kell az első, az utolsó sorban ülőkre, egy pillanatra sem engedhetik ellankadni a közönség figyelmét. A képernyőről pedig közvetlenül szólhat a színész mindenkihez, nem kell törődnie azokkal, akiknek a lelkében elfagytak a fogékonyság csírái, a beleérzés képességének rügyei". (Petőfi Népe, 1987. III. 25.)

A bírálat néha indirekt módon, dícséretbe ágyazva hangzik el: „S a színész, lám, nem tördelte szét, de nem is mosta össze a sorokat. Nem »idegenítette el« egykedvű motyogással, s nem »élte« hörögve, kiabálva. Elmondta, magyarul, versként, értőn és értetően". (Tórda István, Ország-Világ, 1980. VI. 9.)

Már a műsor megindulásának első évétől él az igény a női versmondók jelenléte iránt. „... el tudom képzelni, hogy egy... szombat este majd egy versmondónő mondja el az aznapra rendelt költeményt — hiszen eddig csak férfiak mondtak e műsorban verseket. Hát nincsenek a derék férfiaknak partnernőik — a színpadon?... Valamilyen formában kompromisszumot kell kötni, mert vagy a vers írója vagy a megszólaltatója mindenképpen férfi lesz. Elérkezett a hölgyválasz ideje!" — írja Alföldy Jenő már az első negyedév végén (Élet és Irodalom, 1980. III. 15.).

Másfél év múlva Barabás Tamás (Új Tükör, 1981. X. 25.) még keményebben fogalmaz: „Átnézve a statisztikákat, szembetűnik, hogy a verseket szavaló művészek között eddig milyen kevés volt a nő (a színésznők aránya 41:8), a tolmácsolt költők között pedig egyetlen sem akadt! Kapásból mondom csak: Kaffka Margit, Sappho vagy Elizabeth Barett-Browning nem férhetett volna be az első száz-egynéhány közé?"

S hogy ebben a színészi-előadói értékzavarban a televízió mint technika is részes, azt szintén nem hallgatják el a kritikák. A televízió nem szoktat, hanem oktat a versre, az előadók nem szavalnak, hanem szenvednek. Ráadásul séma szerint: lehorgasztott fejüket felemelik, szemük meredten a súgógépre tapad, arcuk rezdületlen. Érthetetlen, miért e vergődés." (Andai, Magyar Hírlap, 1983. I. 21.)

A televíziós technika közellétét legalaposabban Valkó Mihály elemzi: „...egy vers tartalma... attól még nem mélyül el bennünk, hogy a kamerák szinte belemélyednek a versmondó színész arcába, olyannyira, hogy két óriási szem és néhány felnagyított ránc marad a verssel azonosuló művészből - vizuálisan. Mi lehetne a kellő távolság a képernyőn vers és színész között, illetve színész és néző között, hogy végül egy olyan viszony szülessék, amelyben a vers képei nagyítódnak fel, a vers tartalmai fénylenek fel, nem pedig a közvetítő kerül premier plánba? Ezt kitapogatni (versenként is más lehet ez a távolság) az életrevaló, költészetnépszerűsítő sorozat feladata..." (Szolnok Megyei Népújság, 1980. II. 13.)

Hogy a vers igazi értéke és a színész szerencsés találkozása mégis győzni tud a technika felett a televízió korában is, arra az alábbi kritika álljon bizonyságul: „A Vers — mindenkinek sorozat... mostani rendezője... a látványosítás jelenleg legérettebb — egy-

ben legegyszerűbb módját választja: a verset mondó színész arcába összpontosít. Ezzel a módszerrel érte el a közelmúlt legnagyobb, csodálatos versélményét. Puskint szavalta B.E., és percekre megállt az idő. A tévé elé kövült néző átélte azt, amit a versélmény is csak ihletett alkalmakkor ad, a költő szellemiségének bűvkörébe került." (Virág F. Éva: Itt járt a vers. Magyar Hírlap, 1985. X. 14.)

Magáról a műsorról, helyéről a műsorszerkesztés egészében, vagy legalább az irodalmi műsorokéban azonban kevés kritika szól, ha mégis — egy-egy sommás mondattal döntenek így vagy úgy, éppen az a távlat-teremtés, az az összefüggésekbe helyezés hiányzik, amelyre pedig a műsorfolyamnak gyakran szüksége lett volna. Mintha maga a kritikus is az esetlegességet, a versek eklektikus egymásutánját sugallná, amilyennek sok néző sokszor érzi a versműsorokat. „Nemcsak a költészet ellenségei közt találhatni ellenszurkolókat. A vers hívei is gyakorta bosszankodnak miatta. Túlságosan esetlegesen szerkesztődik ahhoz, hogy érvényesülhessen szent misszió ja" (Lőcsei Gabriella, Magyar Nemzet, 1983. XI. 2.), vagy a másik bírálat, még ha engedékeny hangú is: „Nem tudom, a szerkesztőnek van-e valami terve, koncepciója... a versek kiválasztását illetően. Ha van is, nem vettem észre, de ha nincs, az sem baj..." (Csányi László, Tolna Megyei Népújság, 1981. VI. 2.).

Más kritikusok egyenesen bosszankodnak a szerkesztés egyes gyarlóságain: „A tévé Vers — mindenkinek sorozatszerkesztői körülbelül akkora szerencsével választották ki (a költő életművéből a verset), mintha egy lottópapagáj csőrére bízták volna, hogy húzzon egyet a cédulákra írt verscímekből" (Alföldy Jenő, Élet és Irodalom, 1982. X. 22.).

A megítélés bizonytalanságát és nehézségét az újságíró is érzi és kritikuskollégáit sem kíméli: „... a papírforma szerinti kritikusok se alaposan felkészültek, ráadásul véleményformálásukat ... szubjektív szempontok is befolyásolják" (Pécsi István, Heves Megyei Népújság, 1986. V. 26.).

A kritika valóban hiányzik, az egyes verseké és a műsoré egyaránt, a napi adásé és a világirodalmat görgető esztendőké. Mindezt nem pótolja, de valamiképpen feloldja, megbocsájtóan a helyére teszi Galsai Pongrác írása (Nők Lapja, 1981. X. 16.), amely a műsor aprólékos méricskélése és a szavalat valóban nehezen általánosítható egyéni élménye helyett a sorozat valódi érdemeit, a vállalkozás igazi célját hangsúlyozza: „...Szombat esténként, 20 órakor, a Tévéhíradó és a fő-fő szórakoztató műsor, az iráni kivégzések és Sybill nagyáriája között: kinyílik egy ablak. Egész kis ablak. Öt perces. És Petőfi, Arany János, Kosztolányi, Byron, Apollinaire, Majakovszkij hajol ki rajta. Kihajolnak a kis manzard ablakon, rákönyökölnek a párkányra s benéznek a szobánkba. A költészet talán nem is kíván többet. Nem akar »kötelező olvasmánnyá«, még kevésbé »kötelező tévéműsorrá« válni..."

Kulturális környezeti mozgalom? Mit, miért és hogyan?

Vitaanyag

Az elmúlt decemberben egy kis csoport találkozót tartott Washingtonban, egy kölcsönkapott konferenciateremben, hogy útjára indítsa azt, amit ideiglenes megnevezéssel „Kulturális Környezeti Mozgalomnak" nevezhetünk. Céljuk: az egyre inkább központosított és tömegfogyasztási célokat szolgáló szimbolikus környezet problémáinak feltárása, valamint az útkeresés egy demokratikusabb kultúrpolitika irányába.

A Washingtonban összegyűlt csoportot alkotó három férfi és hét nő a tömegkommunikációs orientáltságú közszolgálati vezetésben, fogyasztói csoportokban, kisebbségi szervezetekben, az egészségmegőrzés, valamint a kommunikációs politikák kimunkálása terén tevékenykedik. A találkozót követő szélesebb körű megbeszélések során stratégiákat alakítottak ki, szervezeti formákat tártak fel, akcióterveket és témákat fontoltak meg, és létrehoztak egy ad hoc testületet. Az előttük álló legközelebbi feladatok: egy formális szervezet felállítása, levelezési lista kidolgozása, kapcsolatteremtés a potenciális választókörzetek vezetőivel, támogatók, regionális találkozók és konzultációk, továbbá az első akciók és témák készletének kimunkálása. A kilátásokról szóló vázlatos nyilatkozat is készülőben van.

Az alapítók remélik, hogy az érdeklődők eljuttatják hozzájuk véleményeiket és javaslataikat, a csatlakozni kívánók pedig tájékoztatják őket személyes, illetve szervezeti érdeklődésükről, valamint elküldik kérdéseiket is George Gerbnernek, a következő címre: Annenberg School for Communication, University of Pennsylvania, 3620, Walnut Street, Philadelphia, PA 19104, USA.

Az emberi történelemben először fordul elő, hogy a gyermekek olyan képi és üzenet-környezetbe születnek, mely független az otthonuktól, az iskolától, az egyháztól, a helyi kultúrától, sőt gyakran még a szülőházajuktól is. Eddig az élettörténetek, a világ és az általuk megcélzott értékek többnyire kézműipariak, házi készítésűek és közösségi ihletettségűek voltak. Ma viszont mindezek nagyobbrészt tömegfogyasztásra szánt tömegtermékek. A leggyakoribb mesélők többé nem a szülők, a nagynénik és a nagybácsik, a nagyszülők, a tanítók, a barátok, a papok vagy mások, akik mind-mind a saját történeteikkel hozakodnak elő, hanem távoli hatalmasságok egy szűk csoportja, akik el akarnak adni valamit.

Ez a riasztó fejlemény megváltoztatta azt is, ahogyan felnövekszünk, tanulunk

és ügyeinket intézzük. A változások igen különböző jellegűek és nagy horderejűek. Sok ember számára mindez a helyi horizontok kitágulását, a világ gazdagodását jelenti, azt az érzetet ébreszti bennük, hogy a kultúra fő áramához csatlakozhattak. Sokunk számára azonban ez a látásmódok közössé válását, egyfajta homogenizálódást jelent, elszakadást a másfajta életszemléletektől. A kreatív médiaszakemberek számára pedig a változások növekvő agressziót jelentenek abba az irányba, hogy az életet eladható csomagokban prezentálják. Ugyan képesek még tájékoztatni, szórakoztatni és alkalmanként még kihívással is szolgálni, de egészében csupán olyan mértékben, ahogy anyagaik illeszkedni képesek a piaci stratégiához és prioritásokhoz.

Ezek a körülmények nem spontán alakultak ki. A következményeiket pedig soha nem előlegezték vagy fontolták meg nyilvánosan. Valójában ez olyan radikális fejlődés volt, mely könyörtelenül legázolta a közellenkezést, bár ez a tény kevéssé nyert említést történetírásunkban. Világméretű megjelenése és emberi vonatkozásai csak a közelmúltban váltak a vizsgálódások tárgyaivá, és csak épp most kezdjük megérteni őket.

Tudjuk már, hogy az új kulturális környezetben felnőni egyet jelent a különböző szemléletek és érdekek elhomályosításával, a kilátásoknak egy főáramba való elegyítésével, és a fő befektetők és szponzorok szolgálatára a főáramba való betöretéssel. A „média" nagyobbrészt már nem szeparált produktumokban ölt testet, mint szelektíven használt helyi kommunikáció. Az elektronikus technológia szétzúzta a hagyományos piacokat és tovább szilárdította a tulajdont, a tartalmat, a gazdagságot és a hatalmat. Ezek integrált rendszerként funkcionáló koalíciója meghaladja a helyi és nemzeti határokat. Ők ébresztik a képzeletünket, formálják a valósággal kapcsolatos fogalmainkat, irányítják a nyilvánosságot és a politikát, s úgy szólnak bele életre szóló döntéseink alakításába, ahogyan a fizikai környezet határozza meg életesélyeinket.

Mi mindezért mint fogyasztók fizetünk. A termékek árai magukban foglalnak egy bizonyos pénzösszeget, melyet az eladott javak fogyasztói értékén felül fizetünk meg. Fizetnünk kell a médiumokért is, melyek fő feladata egy olyan kulturális piactér kialakítása, ahol a hirdetők megvásárolhatják időnket és figyelmünket, s így eladhatják nekünk portékáikat és értékeiket. Egy darab szappan ára azt a pénzt is tartalmazza, mellyel megfizetjük azt a „szappanoperát", mely bemutatja nekünk ezt a bizonyos szappant — egy életstílussal együtt. Nem akkor fizetünk, amikor tévézünk, hanem amikor mosakszunk, s fizetünk attól függetlenül is, hogy egyáltalán tévézünk-e, s ha igen, szeretjük-e azt.

A hirdetők számára ez az üzlet költség, méghozzá az adóból leírható, attól függetlenül, hogy szükséges vagy éppen hasznos-e. Például a legtöbb médiumra a globális csoportosulások által zúdított dohány-pénzek piaci hatalmának van a legnagyobb hatása, melynek a kultúrára gyakorolt befolyását még védelmezi és támogatja is a kincstár. Az állampolgárok számára ez törvényen kívüli adózás; az alternatívák elővételi jogon történő felvásárlása, a kifizetés és a választás elválasztása; a közvélemény teljes kizárása a tömegkommunikációs döntéshozatalból.

A Kulturális Környezeti Mozgalom a demokratikus folyamatok ilyen torzulásaival foglalkozik. A káros következmények és azok a problémák, melyeket a piaci prioritások nemhogy nem képesek megoldani, de gyakran még súlyosbítanak is, szerteágazók. Többek között magukban foglalják olyan mentalitások és viselkedések kultiválását, melyek naponta emberek ezreit sértik meg, kábítják el, mérgezik és ölik meg; olyan ábrázolásokat, melyek sztereotipizálnak,

marginalizálnak, elembertelenítenek és megbélyegeznek, magukba foglalják a médiumok erőszakkultuszát, mely érzéketlenné tesz, megfélemlít és terrorizál, s így lehetővé teszi a szétporladást; magukban foglalják a sodródást az elkerülhetetlen környezeti összeroppanás felé; infrastruktúránk csendes szétmorzsolódását; az olyan alapvető intézmények elhanyagolását, mint a közoktatás, a bűnügyi igazságszolgáltatás, a művészetek és a pénzügyi rendszer; az ál-médiapolitikákat, melyek megrontják a demokratikus folyamatokat; és városaink növekvő mérvű ostrom-mentalitását.

Hogyan gyógyíthatnánk be mindazokat a sebeket, melyeket azok a történetek okoznak, melyek megbántottak és elszakítottak bennünket egymástól? Hogyan bízhatnánk saját erőnkben és törhetnénk szét a torzító és gyengítő kényszereket? Hogyan mozdulhatnánk el egy szabadabb, tisztességesebb és felszabadítóbb kulturális környezet irányában?

Vissza kell követelnünk mindazon jogainkat, melyeket évszázadok küzdelmeiben nyertünk el, s melyeket a jog, az alkotmány és a demokráciák liberális oktatási és önkormányzati elvei biztosítanak számunkra. Éppoly hatásosan kell mozgósítanunk az amerikaiakat mint állampolgárokat, ahogy a kereskedelem mobilizál bennünket mint fogyasztókat.

Az egyéni, a helyi és a nemzeti erőfeszítések harmonikus egysége segíthet bennünket abban, hogy belevágjunk e hosszú és nehéz küzdelembe. Felhívunk mindenkit, mondja el véleményét, javaslatait, illetve jelezze hozzájárulási készségét speciális akciótervünkkel kapcsolatban, mely a következőket tartalmazza:

- Létrehozni az amerikai és a külföldi médiatanácsok, a tanárok, a tanulók, a szülők; a gyermekekkel, fiatalokkal vagy idősekkel foglalkozók csoportjai; a női csoportosulások; a vallási és kisebbségi szervezetek; az oktatási, egészségügyi, környezeti, jogi és más szakmai szervezetek; a fogyasztói csoportok és ügynökségek; a tudományok, a művészetek és a médiumok kreatív munkatársai; valamint más szervezetek és egyének új koalícióját abból a célból, hogy kiszélesítse annak a tömegkommunikációs főáramnak a szabadságát és sokféleségét, mely pillanatnyilag mind az USA, mind az egész világ kultúráját uralja.
- Szembeszállni a dominációval, és azon fáradozni, hogy eltörölhető legyen mind a közösségi, mind a magán, mind pedig a média felett, és a média által gyakorolt cenzúra. Ez magában foglalja az alkotmánymódosítás első cikkelyének leleplező használatát, mely a hatalom és a privilégiumok pajzsaként szolgál. Ehhez kötődik a nagyhatalmú, a népszerű és a jövedelmező csoportoktól eltérő megközelítések és érdekek jogainak és lehetőségeinek kibővítése. A kulturális döntéshozatal vonatkozásában itt a legkevésbé gazdag s ugyanakkor a legsebezhetőbb csoportokra kell gondolnunk, vagyis valójában a többségre: a kiszorítottakra, az elnyomottakra, a kizsákmányoltakra, a lelki vagy fizikai értelemben megnyomorítottakra, a fiatalokra és az öregekre, a nőkre, a kisebbségekre, a szegényekre, a nemrég bevándoroltakra — mindazokra, akiknek a leginkább szükségük van egy tisztességes szerepre és beleszólási jogra.
- Olyan nemzeti és regionális csoportok felkutatása, melyek saját döntéshozataluk integritásáért és függetlenségéért, illetve a kulturális uralom és invázió ellen küzdenek. A velük való együttműködés révén kiterjeszteni a kulturális felszabadítást más országokra. Segíteni a helyi mozgalmakat — különösen a leghátrányosabb helyzetű országokban —, hogy beruházzanak mind kulturális, mind gazdasági és politikai fejlődésük érdekében; szembeszegülve az agresszív és kényszerítő kereskedelempolitikákkal, melyek az ilyen fejlődést nehezítik.

•Támogatni azokat az újságírókat, művészeket, írókat, színészeket, igazgatókat és más kreatív dolgozókat, akik nagyobb szabadságért küzdenek egy olyasfajta felfogás ellenében, mely az életet a fogyasztói piac számára tervezett áruciknek mutatja. Együttműködni szövetségekkel, pártválasztmányokkal, munkás- és egyéb csoportokkal a tömegkommunikációs tartalmakban és a foglalkoztatásban megnyilvánuló sokféleség érdekében. Támogatni az olyan tömegkommunikációs és kulturális szervezeteket, melyek jelentős, de elhanyagolt szükségletekkel, érzékenységekkel és érdekekkel foglalkoznak.

•Támogatni a tömegkommunikációs műveltséget, tájékozottságot, a kritikai látásmódot és olvasást, azokat a tömegkommunikációs oktatási erőfeszítéseket, melyek friss megközelítést képviselnek a liberális művészetek vonatkozásában és alapvető oktatási tárgyak minden szinten. Gyűjteni, publikálni és terjeszteni a releváns programok, szolgáltatások, tananyagok vonatkozásában elérhető kutatásokat, értékeléseket és információkat. Olyan oktatási és szülői csoportokat segíteni és szervezni, melyek követelhetik a tanárok felkészítését, illetve továbbképzését ezeken a területeken, s melyek megnyerhetik az állami és a helyi iskolavezetőket, a tankönyvkiadókat és az audiovizuális segédeszközök előállítóit, továbbá a médiumok felelős vezetőit az ilyen tantárgyak számára, melyek egyébként néhány ország iskoláiban — mint Ausztráliában, Kanadában és Nagy-Britanniában — már kötelezőek.

•Felvenni a kulturális politika kérdéseit a társadalmi-politikai napirendbe. Támogatni, és ha szükséges, megszervezni a helyi és nemzeti médiatanácsokat, kutatócsoportokat, állampolgári csoportokat, kisebbségi és szakmai csoportokat és a társadalmi viták, fejlesztéspolitikák, képviseletek és cselekvések más formáit. Ahelyett, hogy valami megfellebezhetetlen útmutatóra várnánk, ki kell munkálnunk és kísérleteznünk annak módját, miként vehetnek részt a közösségek és az állampolgárok a helyi, a nemzeti és a nemzetközi médiapolitika alakításában. Megosztván a tapasztalatokat, a feladatokat és a javaslatokat, fokozatosan ki kell alakítani a teendők valóságszerű, demokratikus listáját.

Kuvaitban mobil tévérendszert épített a francia Thomson S.A. elektronikai konszern, a televízió gyors beindítása érdekében. A Thomson már korábban is a kuvaiti televízió egyik szállítója volt. Az újjáépítésben a BBC is részt vett. Már március 3-án adást sugároztak Kuvaitban. *(Fernseh-Informationen)*

Véget ért a televízió állami monopóliuma Görögországban. A parlament által elfogadott törvény értelmében körzeti és helyi magánadókat fognak létesíteni, az engedélyezés azonban a kormány hatáskörébe tartozik. Általános szabály, hogy egyetlen résztulajdonos sem bírhat többet a részvények 25 százalékánál. *(EBU Review)*

A Goszteleradio visszaadta a Berlini Filharmonikusok 1942 és 1945 közötti koncertfelvételeit a német rádiónak. Az 1462 szalagból álló teljes gyűjteményt 1945-ben egy zenekedvelő tiszt, ma a moszkvai konzervatórium professzora, vitte magával, s azóta többször sugározta a szovjet rádió. *(Fernseh-Informationen)*

Áttörés a csehszlovák tömegkommunikációban: magán tévé- és rádióadók kezdik meg sorra működésüket, Poprad környékére pedig új kábeltévé-hálózatot terveznek. A luxemburgi televízióval együttműködve beindultak a kereskedelmi adások Prágában. A TV5 Europe pedig megkezdte francia nyelvű programjainak sugárzását. *(World Broadcast News)*

Lengyelországi hangulatjelentés

Közvéleménykutatási beszámolókból összeállította: Domány András

Évekkel ezelőtt egyszer már írtam a Jel-Képben a varsói CBOS Közvéleménykutató Központról, amelyet a szükségállapot bevezetése után hozott létre a Jaruzelski-kormány, hogy megismerje a közhangulatot. Az intézetnek akkor jónéhány összeütközése volt a párt- és államapparátus fafejű bürokratáival, akik nem tudták felfogni, mi haszna lehet a valóság kendőzetlen megismerésének — ráadásul az eredmények nyilvánosságra hozatalával —, és amikor a beérkező vélemények „ellenségesek" voltak, rögtön a kérdezők és a kutatók előéletét akarták nyomozni, kik azok, akik ilyesmit „hoznak ki". Az alapító igazgató, Stanislaw Kwiatkowski — ezredes és szociológus-professzor egy személyben — ma már egy magáncéget vezet a rendszerváltás nyomán, de a CBOS változatlanul működik.

Budapesten járt küldötteik magukkal hoztak néhány 1991 február-márciusi kutatási beszámolót. Ezekből tallózok most. Minden esetben 1000 vagy 1500 fős országos reprezentatív mintán folyt a kérdezés, ezért ezt nem említem külön. (Az anyagok tartalmazzák a válaszadók pontos összetételét.) A számunkra legérdekesebb részleteket választottam ki, a táblázatokat kissé egyszerűsítve: a „nem tudom" és hasonló kategóriákat többnyire kihagyom, a „határozottan igen" és „ inkább igen", illetve a „határozottan nem" és „inkább nem" válaszokat pedig többnyire összevonom. A számadatok mindig a megkérdezettek százalékarányát jelentik.

Társadalmi hangulatok 1991 februárjában

A vizsgálat időpontja azért érdekes, mert 1990. december végén lépett hivatalba Lech Walesa köztársasági elnök, majd új kormány is alakult a vállalkozókat képviselő Jan Krzysztof Bielecki vezetésével. Magának Walesának is nagy figyelmeztetés lehet, hogy e szenzációs, világtörténelmi jelentőségű fordulat mennyire nem rázta fel a lengyeleket.

Hangulatok	1990. február	1991. február
Általános megkönnyebbülés, elégedettség	4	2
Némi megkönnyebbülés, elégedettség	15	11
Apátia, lemondás, beletörődés	11	12
Nyugtalanság, félelem a jövőtől	54	47
Általános elégedetlenség, nem hisznek semmilyen javulásban	10	19
A mai helyzet		
Cselekvésre ösztönöz	35	24
Elkedvetlenít, rezignáltságot okoz	47	52

Még ennél is feltűnőbb a változás egyetlen hónap alatt. 1991 januárjában a megkérdezettek 17 százaléka várta a társadalmi feszültségek csökkenését és 33 százaléka a felerősödését, februárban e két adat már 7 (–10) és 47(+14) százalékos volt. Tavaly februárhoz képest is 11 százalékkal csökkent azok aránya, akik a politikai helyzet javulá-

sát, és 4 százalékkal nőtt azoké, akik romlását várják a következő időszakban (54—43, illetve 9—13).

Ugyanígy a gazdaságban várható helyzetről: januárban 47 százalék várt javulást és 15 százalék további romlást, míg egy hónap múlva a két szám 41 (–6) és 20 (+5) százalék volt. Balcerowicz miniszterelnök-helyettes gazdasági programja (amely egyelőre jelentős rétegeknek életszínvonal-romlást hozott, de évtizedek óta először piaci egyensúlyt és kielégítő áruellátást teremtett, továbbá lényegében konvertibilissé tette a zlotyt a magánemberek számára, éspedig alig változó dollárárfolyam mellett) 1990 februárjában még 39 százalékos támogatást élvezett, míg egy év múlva már csak 20 százalékosat. Az ellenzők aránya ugyanakkor 13-ról 32 százalékra nőtt.

Végül *„az ország helyzetének általános alakulásáról"* (itt az összehasonlítási pontok 1990 márciusa és 1991 februárja): A „jó" válaszok aránya 49-ről 38 százalékra esett (egyedül a legutolsó hónapban 5 százalékot romlott), míg a „rossz" válaszoké 21-ről 35 százalékra nőtt. Az utóbbi arányszám csaknem folyamatos növekedése 1991 januárjában éles zuhanásba ment át: az 1990. decemberi 35 százalék visszaesett 21-re, feltehetőleg éppen Walesa elnökké választásának hatására. Februárban azonban már ismét 35 százalékot mutatott a vizsgálat: ennyien tartották rossznak az általános helyzetet.

Pártok, politikai szervezetek

A véleményekből az derül ki, hogy a közvélemény félreérthetetlenül baloldal-ellenes: még az évtizedeken át illegális Lengyel Szocialista Párt is negatív megítélést kap pusztán neve és jellege miatt, noha azokat a szocialistákat tömöríti, akik nem fogadták el a kommunista párttal 1948-ban történt egyesülést. Hasonlóan elutasítják a válaszadók a LEMP két, magát egyaránt szociáldemokratának nevező utódszervezetét (igaz, a tendenciából kilógva a Független Lengyelország Konföderációja nevű jobboldali ellenzéki pártot is), továbbá az egykor „hivatalosként" létrejött OPZZ szakszervezetet. A Szolidaritás ugyanakkor nagy támogatást élvez. Ez, mondhatná bárki, nem meglepő. Csakhogy a Szolidaritásnak mint szakszervezetnek ma sincs több tagja 2,5 milliónál, míg az OPZZ továbbra is 5-6 millió tagot számlál. Elég furcsa ellentmondás ez. (Itt kivételesen kitérek a megkérdezettek adataira, etekintetben ugyanis nem volt igazán reprezentatív a minta: a Szolidaritás-tagok domináltak az OPZZ-tagok rovására, ugyanakkor a volt LEMP-tagok — [akik nagyobb arányban léptek be annak idején az OPZZ-be] — kissé felülreprezentáltak.)

Néhány szervezet adatai

	Támogatók	Ellenzők
Szolidaritás szakszervezet	66	12
Parasztszolidaritás	61	11
Centrum Megállapodás (Walesa híveiből alakult kereszténydemokrata párt)	38	12
Demokratikus Akció (az egykori Szolidaritás-támogató ellenzék Walesával szembefordult, liberális-demokrata csoportja)	30	13
Demokratikus Unió (az elnökválasztáson alulmaradt Mazowiecki volt miniszterelnök csoportja)	15	6
Liberális-Demokrata Kongresszus (Bielecki miniszterelnök pártja)	9	8
OPZZ szakszervezetek	28	38
Független Lengyelország Konföderációja	22	39
Lengyelország Szociáldemokráciája (LEMP-utódpárt)	16	31
Lengyel Szocialista Párt (1948-1989 illegális)	16	24

Az alacsony számokkal többnyire jóval kisebb ismertség jár együtt. Meglepően népszerűek — pontosabban kevés ellenzőre találnak — a fentieken kívül a

környezetvédő pártok, noha ennek a politikában nem sok jele látszik.

A vizsgálat során feltették azt a kérdést is, hogy ha hamarosan parlamenti választások lennének, kire szavaznának a kérdezettek. (Csak egy pártot lehetett megnevezni.) Az eredmény sajátos: 26 százalék jelölte meg a Szolidaritás szakszervezetet, 9 százalék a Parasztszolidaritást, *minden* egyéb szervezet, tehát minden valóságos politikai párt is jelentéktelen arányban kapott szavazatot. Azóta már kiderült, hogy ősszel lesznek a választások, de a választási törvényről e sorok írásakor még nagy viták folynak. Könnyen lehet, hogy szakszervezeteknek és egyéb társadalmi szervezeteknek nem lesz joguk jelöltet állítani, csupán a politikai pártoknak. Márpedig, mint látható, a választók még a Szolidaritás „politikai szárnyát" (például a Centrum Megállapodást) se nagyon ismerik és támogatják. Ez jól jelzi, mennyire nyitott és kiszámíthatatlan lesz a választás.

Politikai intézmények és szervezetek

E vizsgálatban a szervezetek közül csak a kétféle szakszervezet szerepel, az előbbihez hasonló eredménnyel. Érdekesebb az intézmények megítélése, amelyekről megkérdezték, jól szolgálják-e a társadalom érdekeit:

	Igen	Nem
egyház (ez Lengyelországban mindig a katolikust jelenti)	65	24
hadsereg	62	13
televízió (ez is politikai intézményként szerepel!)	63	24
rendőrség	52	30
kormány	47	21
szejm	39	40

Érdekes, hogy a rendszerváltás nyomán mennyire megnőtt a bizalom a korábban nemigen kedvelt, de 1990-ben átszervezett rendőrség iránt. A szejm értékelésére ugyanakkor az gyakorol hatást, hogy a törvényhozás alsóháza 1989-ben a kerekasztal-tárgyalások kompromisszuma nyomán, nem teljesen demokratikus választással jött létre, és benne sokan vannak az azóta felbomlott egykori állampárt tisztségviselői közül.

Figyelemre méltó az is, hogy a legkevesebb ellenzője a hadsereg tevékenységének van; ez a legegyértelműbb megítélés. Feltűnő az egyház tevékenységét negatívan megítélők nagy száma, a 24-ből 9 százalék tartozik az „egyértelműen nem" kategóriába. Emellett — bár a többi sorhoz képest ez viszonylag alacsony — 10 százalék volt azok aránya, akik „nem tudom" választ adtak az egyház működésének társadalmi hasznosságával kapcsolatban. Mivel a püspöki kar szerint a lengyel lakosság 95 százaléka hívő, ezek az adatok elgondolkodtatóak.

Ugyancsak érdekes, hogy az összes intézmény iránt csökken a bizalom. A „társadalmi érdekeknek megfelelő" értékelést adók aránya időben így változott:

	1990. február	1991. január	1991. február
egyház	80	72	65
hadsereg	59	68	62
televízió	69	64	63
rendőrség	n.a.	59	52
kormány	74	47	47
szejm(!)	74	61	39

A televízióról

Külön is megkérdezték, hogyan változott a televízió műsora. Nem meglepő, de jellemző, hogy hasonló vizsgálat nem folyik sem a rádióról, sem az újságokról, noha ezek is változtak, és ezek hatása sem lebecsülhető. Ám mint az előző kutatás táblázatainak kategorizálása mutatja, a közszolgálati televízió minden más médiumtól eltérően egyértelműen politikai intézménynek minősül ma is. Elég baj ez neki...

A lengyel televízió változását 1988-hoz képest így ítélték meg a kérdezettek:

	Igen	Nem
alaposabb	72,0	16,0
igazmondóbb	69,7	17,1
érdekesebb	70,9	21,0
tisztességesebb	60,9	18,5
jobban figyelembe veszi a nézők ízlését és szükségleteit	62,4	26,0

A pozitív válaszok egyértelműen dominálnak, de azért nem jelentéktelen — sőt meglepően nagy — azok aránya is, akik szerint éppenséggel tisztességtelenebb, hazudósabb és érdektelenebb lett a tévéműsor a Rakowski-kormány ideje óta. Mindenesetre a nézők zöme úgy látja, hogy két évvel ezelőtthöz képest ma sokkal tájékozottabb a műsor alapján. Részletezve:

a nemzetközi eseményekről	88,1
a hazai gazdasági helyzetről	82,4
a kormány tevékenységéről	79,3
a hatalmi mechanizmusokról	67,6
az átlagpolgár nézeteiről	67,8
a társadalom életszínvonaláról	68,7

Megkérdezték azt is, van-e olyan intézmény, csoport, amelyet a televízió feltétlenül óvakodik megsérteni. Nos, csaknem mindenki tapasztal ilyet. Az arányok:

az egyház	77,9
Walesa elnök és „csapata"	76,2
a kormány	71,1
az ún. régi nómenklatúra(!)	32,4
Mazowiecki köre (már veresége után)	31,1
az átlagos tévénéző	18,4

E kérdés másik változata az volt, hogy kinek igyekszik a televízió szemmel láthatóan tetszeni:

az egyháznak	85,8
az elnöknek és „csapatának"	83,3
a kormánynak	75,1
az átlagos nézőnek	25,7
Mazowiecki körének	22,0
a régi nómenklatúrának	14,2

Itt a régi nómenklatúra, amelynek megjelenése a válaszokban elég meglepő (a tévések között alig van már „régi rendszerbeli" ember), visszaszorul, de az átlagos néző így sem jár túl jól.

Vélemények a sztrájkokról

Meglepő, hogy miközben az emberek egyre inkább magukénak érezhetik — és érzik is — a társadalmi-politikai rendszert, a sztrájkkedv és sztrájkszimpátia nő. A sztrájkokat 1990 májusában a megkérdezettek 19,9 százaléka támogatta és 70,3 százaléka utasította el, míg 1991 februárjában a két arány 33,6 és 54,6 százalékos volt. Az idősebb, felsőfokú végzettségű, magasabb jövedelmű városi lakosok támogatják legkevésbé a sztrájkokat, míg az iskolázatlan falusi fiatalok és a munkanélküliek helyeslik leginkább. Kissé elméletibben feltéve a kérdést: „helyes módszer-e ma a sztrájk az életkörülmények javításáért folytatott harcban"? Erre 1990 májusában 25,7 százalék igenlő és 59,9 százalék tagadó válasz érkezett, míg 1991 februárjában 40,7 százalék igenlő és 49,5 százalék tagadó. Megint csak más megfogalmazásban: 12,8-ról 32,7 százalékra nőtt azok aránya, akik szerint „a mai helyzetben csak sztrájkkal lehet elérni valamit", míg 57,1-ről 38,9 százalékra esett azoké, akik szerint „a mai helyzetben egyáltalán nem kellene sztrájkolni".

Ezután nem meglepő, hogy — szintén 1990 májusa óta — 16,4-ről 11,3 százalékra csökkent azok aránya, akik a helyzet lecsendesedését, a sztrájkok megszűnését várják, míg 19,5-ről 41,3 százalékra(!) nőtt azoké, akik a sztrájkhullám terjedésére, továbbá 4,5-ről 9,9 százalékra azoké, akik súlyos társadalmi konfliktus kirobbanására számítanak.

Figyelemre méltó az is, hogy míg az előző vizsgálat óriási bizalmat mutatott a Szolidaritás mint „politikai intézmény" iránt, a szó szorosabb értelmében a szakszervezeti tevékenységgel sokkal kevésbé elégedettek az emberek.

Sőt, itt nincs is számottevő különbség a kétféle szakszervezet megítélése között. A Szolidaritásra 12,2 százalék mondta, hogy megfelelően törődik a bérekkel és a munkahelyek megőrzésével, 54,3 százalék, hogy nem eléggé, és 24,4 százalék, hogy egyáltalán nem! Az 1983-ban, a Szolidaritás hivatalos feloszlatása után létrehozott OPZZ-szakszervezetek esetében a háromféle válasz aránya 10,9, 48,4 és 29,1 százalék — rosszabb tehát a Szolidaritás adatainál, de nem sokkal, illetve amazok sem túl jók.

A gazdasági helyzet és a kormány gazdaságpolitikája

Csaknem ugyanannyian érzékeltek javulást 1990-ben a gazdasági helyzetben, mint ahányan romlást: 38,8 és 38,5 százalék. A fiatalabb, képzettebb, városi lakosok inkább éreztek javulást, a foglalkozási csoportok közül pedig kiemelkedtek a pozitív értékelésben a magánvállalkozók.

Csökkent azok száma, akik szerint a kormány ki tudja vezetni az országot a gazdasági válságból. (1990 februárjában más kormány volt ugyan, mint 1991 februárjában, de a gazdaságpolitika irányítása változatlanul Leszek Balcerowicz miniszterelnök-helyettes és pénzügyminiszter kezében van.) Az igenlő válaszok aránya egy év alatt 63,7-ről 44,8 százalékra csökkent, míg a tagadó válaszoké 17,4-ről 23,1 százalékra nőtt. (A nemleges válaszok 1991 januárjában, közvetlenül az új kormány megalakulása után 11,4 százalékra zuhantak, de februárra bőven megduplázódtak.)

Kifejezetten Balcerowicz programjára vonatkozó kérdést is feltettek a vizsgálat során. Itt a támogatás 38,6-ról 19,6 százalékra esett (1991. januárról februárra önmagában 10 százalékot meghaladó a csökkenés), míg az ellenzés 12,9-ről 32 százalékra nőtt. 23 százalékot ér el azok aránya, akik szerint teljesen új gazdaságpolitikai programot kellene kidolgozni. Ezzel nyilván összefügg az, hogy a program megvalósítása 67,5 százalék szerint a vártnál nagyobb áldozatokkal járt, míg csak 5,5 százalék véli úgy, hogy az előzetesen gondoltnál kevesebb lemondásra kényszerült.

Külön témája a vizsgálatnak a privatizálás. 1991 februárjában 42,4 százalék hasznosnak és 10,7 százalék károsnak tartotta az állami szektor magánkézbe adását. 1990 novemberében a két adat (43,4 illetve 7,9 százalék) még valamivel rokonszenvezőbb volt. Azok aránya, akik elsősorban reményeket fűznek a tulajdonosváltáshoz, 27,8-ról 25,4 százalékra csökkent, míg 18,3-ról 27,4 százalékra nőtt azoké, akik főként félnek ettől (és 7-ről 10,3 százalékra nőtt azoké, akiknek közömbös az egész).

Meglepő a privatizálás ütemének értékelése. A politikai életben, a szakértők között ugyanis általános az elégedetlenség, főként a nagyüzemeket illetően. A megkérdezettek körében viszont 1990 júniusa és 1991 februárja között 12,6-ról 18,6 százalékra nőtt azok aránya, akik elsietettnek tartják a folyamatot, míg 47,4-ről 41,2 százalékra csökkent azoké, akik késlekedést észlelnek. Ennek oka nyilván az, hogy akiket elér a privatizálás, azok munkahelyük bizonytalanná válását és közvetlen helyzetük — legalábbis átmeneti — romlását érzékelik, hiszen az új tulajdonosok legelső gondja a hatékonyság javítása, főleg a túlduzzasztott, szervezetlen, alacsony termelékenységű nagyüzemekben.

Jellemző végül az is, hogy 1991 februárjában a megkérdezetteknek mindössze 7,7 százaléka mutatott érdeklődést a privatizált állami nagyvállalatok részvényeiből történő vásárlásra, míg 87,5 százalék nemet mondott erre.

Más országokról

Nemzeti büszkeség, nacionalizmus, békés együttélés más nemzetekkel és nemzeti gyűlölködés: ezek a témák Lengyelországban is örökösen napirenden van-

nak. Ezért is érdekes az a vizsgálat, amely a lengyelek viszonyát vizsgálta más nemzetekhez, országokhoz. A szimpátiarangsorban mi, magyarok a 9. helyet foglaljuk el az USA, Franciaország, Olaszország, Svédország, Nagy-Britannia, Japán, Litvánia és Ausztria után. Vagyis a történelmileg oly közeli Litvániát nem számítva mi vagyunk a legelsők a volt „testvérországok" közül. A Szovjetunió a sor legvége felé áll, csak Irakot előzi meg. (A kérdezés az Öböl-háború idején zajlott.)

Az előbbi felsorolásban szereplő összes nyugati ország esetében jelentősen nőtt a szimpátia az 1988-89-es felmérésekhez képest. Ennek lehetnek tényleges okai, de azért — az intézet legtisztességesebb szándéka és legmagasabb szakmai színvonala mellett is — kissé árnyékot vet a felmérések hitelességére. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy sok kérdezett egyszerűen nem merte szimpátiarangsora élére helyezni az Egyesült Államokat vagy Angliát a korábbi években. Hasonló okokkal magyarázom a Szovjetunió iránt kimutatott rokonszenv zuhanását is: a korábbi, magasabb adat nem igazán lehetett őszinte és hiteles. Magyarországnál hullámzás látszik: 1988-ban +11° volt az „átlagos hőfok" (a –50°-tól +50°-ig terjedő skálán), 1989-ben +14°, 1990-ben +20°, 1991-ben +17°. (Csak érzékeltetésül: az USÁ-nál ez +30°, a Szovjetuniónál –8°).

Azok rangsorában, akikkel szorosabbra kellene fűzni az együttműködést, a tizedikek vagyunk. A korábbi listából itt megelőz még bennünket a szomszédos Németország és Csehszlovákia, míg mögénk kerül Litvánia. 93 százalék véli, hogy az USÁ-val kell jobban együttműködni, 47 százalék, hogy a Szovjetunióval, és 16 százalék (!), hogy Kubával. Magyarország esetében 58 százalék mondta ezt.

A fordított kérdésre, hogy ti. kivel kellene korlátozni az együttműködést, az USA természetesen a sor végén áll, mindössze 3 százaléknyi „szavazattal". Magyarországgal is csak 9 százalék csökkentené az együttműködést. A sor élén viszont Kubát (46 %) és a Szovjetuniót (40 %) is megelőzve Izrael áll 48 százalékkal, ami mögött nehéz gazdasági vagy más, racionális indokot felfedezni.

Németország, lengyel-német viszony

A lengyel történelmet ismerve a német szomszédhoz való viszony roppant fontos, különösen most, amikor váratlan gyorsasággal egyesült a két német állam. A lengyelek évszázadokon át ellenségnek tekintették a németeket, ideértve már a középkori Német Lovagrendet is. A náci megszállás a legszörnyűbb emlékek közé tartozik. Ugyanakkor a fejlett, gazdag és demokratikus — éppen ezért a kommunistaellenes lengyel ellenzékkel rokonszenvező — NSZK az elmúlt jónéhány évben inkább tiszteletet élvezett, míg a muszájból barát, de a lengyel bevásárlókat és a „ragályos" eszméket terjesztő lengyeleket utáló NDK-t nem kedvelték különösebben. Fontos tényező még az Odera-Neisse határ. Akármennyire Sztálinnak köszönhető Szilézia, Gdansk, a nyugati tengermellék és Kelet-Poroszország Lengyelországhoz kerülése, és akármennyire nem kompenzálja tudatilag a ma Litvániához, Belorussziához és Ukrajnához tartozó területek elvesztését, olyan lengyel nemigen akad ma, aki ne ragaszkodna az ország nyugati határainak megőrzéséhez. A német revansizmus veszélye volt talán az egyetlen dolog, amelyet a lengyel átlagpolgár komolyan elhitt az elmúlt negyvenöt év kommunista irányítású propagandájának, és ettől valóban sokan tartanak.

Ennek fényében értékelendő, hogy 1990 és 1991 februárja között 24-ről 49 százalékra nőtt az NSZK politikáját pozitívan megítélők aránya, míg 49-ről 12 százalékra, tehát drámaian esett a negatív ítéletet mondóké. (A –50°—+50°

közti skálán +9,5° a rokonszenv hőfoka, míg egy éve az NSZK-é -6°, az NDK-é -11° volt.) Ugyanakkor még mindig 38 százalék véli úgy, hogy a németek ellenszenvet vagy ellenséges érzést táplálnak a lengyelekkel szemben, és csak 19 érez részükről barátságot vagy szívélyességet.

Helmut Kohl kancellár viszont olyan személyes pozíciót ért el, amelyet csak II. János Pál pápa és Bush elnök előz meg külföldön. A felnőtt lakosság 70 százaléka rokonszenvez vele, a -5-től +5-ig terjedő skálán +1,9-et kapott, ami Mitterrand elnökkel egyezik meg. Hozzá képest jelentősen elmaradnak a keleti politika úttörői, Brandt, Genscher és Schmidt, illetve Weizsäcker elnök, a nemrég elhúnyt Franz Joseph Strauss pedig határozottan ellenszenves képet hagyott maga után.

A lengyel-német kapcsolatok 55 százalék szerint jók és 51 százalék szerint javultak az elmúlt évben. (Az ellentétes vélemény mindössze 5 és 4 százalék.) 1990 februárjában még csak 26 százalék tartotta jónak a kapcsolatokat és 25 százalék rossznak, illetve 31 százalék érzett javulást és 18 százalék romlást.

Ennek ellenére élnek a történelmi eredetű félelmek. Még 1991 februárjában is érez német fenyegetést a megkérdezettek 35 százaléka, míg 62 százalék nemleges választ ad. Igaz, egy éve még csaknem fordított volt az arány: 68 százalék érzett fenyegetést és 30 százalék nem. Ehhez kapcsolódhat, hogy még 1991-ben is 47 százalék foglalt állást a két önálló német állam fenntartása mellett (már a tényleges egyesülés után!), és csak 22 százalék helyeselte az egyesülést. Igaz, egy évvel korábban a két arány 76 és 5 százalék volt. (Közben a „nem tudom" válaszok aránya is nőtt.)

1990-ről 1991-re 29-ről 36 százalékra nőtt azok aránya, akik helyeslik, hogy a lengyelországi német kisebbség ápolhassa kultúráját. (A hatalom és az ellenzék zöme egységes volt évtizedeken át abban, hogy e kisebbség létét el sem ismerte.) A toleranciának azonban határai vannak. 17 százalék korlátozni szeretné a kisebbségi tevékenységet, 28 százalék pedig szívesen ösztönözné őket kitelepülésre. (Pedig még ma is több millió lengyel él az országban, aki emlékezhet a tömeges kényszeráttelepítések borzalmaira. Persze, az „ösztönzés" mást is jelenthet, de ki tudja, mit?) A második világháború után megkapott területekkel kapcsolatban 81 százalék elutasítja a németek jogát e vidékek visszakövetelésére, miközben 46 százalék szerint van joguk a lengyeleknek arra, hogy a Szovjetuniótól visszakövetelj ék egykori területeiket.

Végül egy mondásról kértek véleményt a kutatók, amely így szól: „Német a lengyelnek soha nem lesz testvére, amíg világ a világ". 1990 októbere és 1991 februárja között a mondással egyetértők aránya 70 százalékról csak 59-re csökkent, míg az ellenzőké 29-ről 33 százalékra nőtt.

Szovjetunió, lengyel-szovjet viszony

A németek mellett az oroszok jelentették évszázadokon át az ellenséget, a hódítót, a megszállót a lengyelek számára. Erre az érzelemre rakódott rá a Szovjetunióval mint kommunista rendszerrel szembeni ellenszenv a lakosság nem elhanyagolható részében, amelyet erősített az 1939. szeptemberi támadás (a Molotov-Ribbentrop paktum), és lengyelnek tekintett területek szovjet kézen maradása 1945 után. Ráadásul a Szovjetunió nem csak oroszokat jelent. Ősi ellenségeskedés él a lengyelek és a velük közvetlenül szomszédos ukránok között, mérsékeltebben, de hasonlókat lehet mondani a beloruszokról, a 600 éves lengyel-litván viszony pedig leginkább a Hassliebe (szeretet-gyűlölet) kifejezéssel jellemezhető. Ukrajnában, Belorussziában és Litvániában egyaránt jelentős lengyel kisebbség él, amelynek

sorsa a Szovjetunió iránti érzelmeket is befolyásolja, ugyanakkor mindhárom említett népnek létezik jóval kisebb létszámú, de figyelmen kívül nem hagyható és elégedetlenkedő kisebbsége Lengyelországban.

1990-ről 1991-re 39-ről 64 százalékra nőtt azok aránya, akik szerint a világbékét komolyan veszélyezteti a Szovjetunió belső helyzete. 41 százalék mondja, hogy a Szovjetunió teljesen szét fog esni önálló köztársaságokra, míg 24 százalék úgy látja, hogy a központi hatalom fog megerősödni. Ennek kissé ellentmondóan 67 százaléka gondolja úgy, hogy „megvan a reális veszélye a régi hatalmi rendszerhez való visszatérésnek". (Itt a „régi" nem a cárizmust jelenti a kontextus szerint, hanem a sztálinizmust.)

A korábbi évek számai — mint már említettem — nemigen vehetők komolyan, de ha csak 1990 februárjához viszonyítunk, akkor is 18-ról 4 százalékra csökkent azok aránya, akik a Szovjetuniót szövetségesnek tartják, míg 24-ről 70 százalékra azoké, akik szerint ettől az államtól Lengyelországnak félnie kell. A Szovjetunió politikájához egy éve 40 százalék viszonyult pozitívan és 20 százalék negatívan, 1991 elején már mindössze 8 százalék állt szemben 54 százalékkal! Maga Gorbacsov már csak –0,8-as osztályzatot kapott a –5 és +5 között mozgó skálán; 32 százaléknak rokonszenves, de 51 százaléknak már ellenszenves.

Még 1991-ben is 33 százalék állítja azt, hogy Lengyelország függ a Szovjetuniótól, míg 56 százalék szerint ez nem igaz. (Egy évvel korábban: 46 és 43.) A gazdasági kapcsolatok csak 26 százalék szerint hasznosak a lengyel fél számára, míg 63 százalék szerint inkább veszteséggel járnak.

A lengyel-szovjet kapcsolatokat mindössze 10 százalék tartja jónak (nagyon jónak senki!), egy évvel ezelőtt még 45. Rossznak 36 százalék véli a viszonyt, tavaly 14 százalékos volt ez az arány. Ami a dinamikát illeti, 7 százalék szerint javultak a kapcsolatok (1990-ben az azt megelőző évhez képest 34 százalék látott javulást), míg 57 százalék szerint romlottak (1990-ben 24 százalék szerint). A többség azonban mintha nem is bánná ezt. 61-ről 47 százalékra csökkent azok aránya, akik szorosabbra fűznék a gazdasági együttműködést a Szovjetunióval, míg 32-ről 40 százalékra nőtt azoké, akik korlátozni szeretnék.

A Thorn EMI brit zenei és elektronikai konszern átvette az ellenőrzést az ország legnagyobb magántévéje, a Thames Television felett, miután 55,6 százalékra növelte részesedését. Az átvételt követően a Thames részvények 18 ponttal emelkedtek. A konszern támogatása növeli a tévétársaság esélyeit a licencek esedékes megújításánál. A tizenöt ITV-társaság licenceit ugyanis a Thatcher-kormány által hozott médiatörvény értelmében a legnagyobb ajánlatot tevőnek adják ki, az országban megnyilvánuló heves ellenállás ellenére. *(Kirche und Rundfunk)*

Puccini operáját, a Toscát azokról az eredeti római helyszínekről, sőt a napnak azokban az óráiban közvetíti élőben az ARD és a ZDF július 21-22-én, melyeket 91 évvel ezelőtt a librettisták megadtak. Az első felvonást déli 12 órakor az Andrea della Valle templomból, a másodikat 20 órakor a Palazzo Farneséről, a finálét pedig másnap reggel 6-kor az Angyalvárból. Eközben a Lorin Maazel vezette kórus és zenekar abban a színházban foglal majd helyet, mely 1800-ban, a Tosca cselekményének idején a római operaház volt. *(T. Z. München)*

A másság félelmet kelt

A finn menekültügyi bizottság 1990 januárjában szemináriumot rendezett Helsinkiben Idegengyűlölet, rasszizmus Finnországban címmel. Szabó Ágnes válogatása a finn ENSZ-egyesület kiadványából készült.

Ne bámuld meg!

„Én nem vagyok rasszista. A rasszisták általában Malmiban és Tamperében laknak és benzines palackokat dobálnak az idegenek lakásába. Ismerek viszont néhány embert, aki kész akár pénzt is küldeni Afrikába vagy Ázsiába, csakhogy ne kelljen befogadnunk senkit.

Én tehát nem vagyok rasszista. De elég nehezemre esik tudomásul venni a másságot. Minden nap olyan busszal járok, amelyen sok szellemi fogyatékos is utazik, és én is azok közé tartozom, akik kínosan érzik magukat, ha mellé jük ül közülük valaki — főleg ha még beszélgetni is akar.

Aztán felteszem magamnak a kérdést, mit szólnék hozzá, ha egy cigánycsalád költözne a szomszédomba, vagy ha a lányom fiúja cigány lenne. Nem tudom. Dehát én nem vagyok rasszista!?

A nagyon gyors tempóban európaivá és világpolgárrá váló finnek még erősen erdőlakó nép. Számunkra a nemzetközivé válás azt jelenti, hogy a vállalkozásaink kilépnek a nagyvilágba, de Finnország határain belül nem akarunk másokat látni, csak finneket. Nyugtalankodunk a születési szám csökkenése miatt, félünk attól a néhány száz menekülttől, aki évente hozzánk érkezik, merthogy munkahelyet és lakást kell nekik adni.• Tőlünk, finnektől veszik el, a finn fajtától. Hogyan lehetnének ezek olyanok, mint mi: azok a fekete fiúk, akik feleségül veszik a lányainkat és ezzel finn állampolgársághoz jutnak?

Ez az Európa Amerikájának is nevezett ország mélységesen aggódik nemzeti kultúrájának elvesztése miatt. A hazai kisebbségeink igen jól megtapasztalhatták ezen érzéseinket: mind a lapp, mind pedig a cigány kultúrát már évszázadok óta igyekszünk erőnek erejével beleszorítani az uralkodó finn áramlatba.

Természetesen a másságot mint elvet helyeseljük mindaddig, amíg nem kell érte áldozatot hoznunk. Úgy neveltek bennünket, hogy sztereotípiákban gondolkozzunk a világról: az iszlám számunkra a fekete csadort és a terrorizmust jelenti, a cigány öltözet pedig még ma is követésre ingerli az áruházi felügyelőket. Ez a gondolkodás azért is veszélyes, mert csak két végletet ismer: fekete-fehér, jó-rossz, mi és ők.

Finnország és a finnek gyakran emlékeztetnek arra az anyára, aki az utcán rászól a gyerekére, hogy ne bámulja meg a fekete bőrű vagy nyomorék embereket. Bizonyára a maga módján tapintatra akarja szoktatni a csemetéjét, de magatartása mögött ott van a szán-

• A Helsingin Sanomat 1991. január 26-i melléklete szerint 1990-ben összesen 2700 menekült érkezett Finnországba, ebből: 1400 Szomáliából, 300 Romániából, 200 a Szovjetunióból, 180 Jugoszláviából, 100 Bulgáriából, 100 Etiópiából, valamint Marokkóból, Irakból, Libanonból, Zaïréből, Nigériából, Kínából stb.

dék: amit nem nézek, azt nem is láthatom. És aztán lassacskán, az évek múlásával a gyerekek ebbe beletanulnak — finné válnak". (*Jaana Palojärni*)

Új rasszizmus

A rasszizmus felfogása sokat változott az utóbbi negyven évben. A faj-értelmezés éli a maga életét attól függően, hogy az emberek érintkezésében milyen jelentések rakódnak rá. Korábban a különféle embercsoportok eltérő értékeit biológiai okokkal és öröklődő különbségekkel próbálták alátámasztani, manapság a hangsúly inkább a kulturális és nyelvi eltérésekre helyeződik. Sokan úgy vélik, hogy bizonyos nyelvek és kultúrák fejlettebbek, modernebbek, demokratikusabbak, humánusabbak, mint mások, s ezért alkalmasabbak — egyesek számára — az érték meghatározására. Ezért beszélhetünk napjainkban új rasszizmusról vagy etnicizmusról.

Erre az új jelenségre szinte minden skandináv országban bőségesen találhatunk példákat. Társadalmi szinten leginkább abban a törekvésben érhető tetten, hogy a menekültek és a kisebbségek kultúrájából, nyelvéből származó fenyegetést a többségbe történő beolvasztással kísérlik meg eltüntetni. Ez megmutatkozik a menekültekkel szembeni sztereotípiákban, a nyílt erőszakban és a rasszista szervezetek elterjedésében. Ezen a szinten jelentős a tömegkommunikáció, a szakkutatás, a politikusok, a hivatalnokok, a szociális gondozók, a tanárok felelőssége.

A bevándorlók és főként a menekültek feltételezett vagy valós problémáira irányuló fokozott figyelem táplálja és megerősíti az elutasító felfogásokat. A skandináv bevándorlás-kutatás hosszú időn keresztül ún. nyomorúság-kutatás volt: egyoldalúan csak a bevándorlók problémáival foglalkozott, és nehézségeik okát magukban a bevándorlókban vélték megtalálni. Ez a gondolkodásmód tehát érveket szolgáltatott a társadalmi kirekesztésnek, nem vizsgálta a kisebbségek és a menekültek szempontjából az intézményeket.

Számtalan rasszizmus-ellenes határozat született (például Svédországban), amely korlátozza a biológiai kiindulású, más csoportokkal szemben a saját etnikai csoport kiválóságának és túlerejének hangsúlyozására alapított értékítéletet. Ezen korlátozások következtében a rasszizmus-ellenes munka főként az emberek véleményének alakítására törekedett. A valóban rasszisták száma azonban ekkor még igen kevés volt, ők főként a nyílt propagandát folytatók, a fizikai erőszakot vallók szélsőséges támogatói közül kerültek ki. Ha a rasszizmust az ideológiai áramlaton túlmenően olyan társadalmi építkezésként és működési mechanizmusként fogjuk fel, amely megőrzi és megújítja magának a rasszizmusnak a gondolatát, struktúráját, eljárásait, akkor az ellene folytatott tevékenység iránya szükségszerűen megváltozik: az egyénről áttevődik az államra.

A bevándorlók és a menekültek csoportos beáramlása Nyugat- és Észak-Európába egy régi, az európai gondolkodásban és kultúrában mélyen gyökerező sémát hívott elő saját felsőbbségünkről. Az új rasszizmus azonban nem csupán a nem európaiakat vagy a más bőrszínűeket sújtja, hanem az adott országban ősidők óta ott élő etnikai kisebbségeket is. Például a svédországi finnek értékelésének mélypontja az 1950-es évekre tehető: ekkor a svéd állam elutasította a finnek elismerését, és nem támogatta, hogy saját nyelvüket és kultúrájukat használhassák. Mindezt a kulturális és nyelvi rasszizmus jelenségeként írhatjuk le.

A lappok

Finnország őslakosai, a lappok még a középkorban is benépesítették az ország középső részét. Jelenleg lapp területnek tekintjük az Északi sarkkör fö-

lött az Enontekiö — Inari — Utsjoki — Sodankylä sávot. Ezen a hatalmas területen kb. tizenkétezer ember lakik — ebből kb. négyezer száz a lapp, vagyis 34,2 százalék —, többnyire magányosan álló házakban, esetleg házcsoportok alkotta tanyaközpontokban. Rajtuk kívül, meglehetősen távol, Ausztráliában és Kanadában élnek még lappok.

A lappok életmódját és kultúráját mindenekelőtt az általuk lakott területek természeti viszonyai, az egyéb népességgel történő érintkezések és az egyes államok velük szembeni politikája határozza meg. A természetközeli életmód és a gazdálkodás alapján beszélünk erdei, hegyi, tengeri, folyami, tavi lapp csoportokról. E népességnek ezideig Finnországban nincs külön törvényben rögzített használati joga a földre és a vízre. Bizonyos kivételt jelentenek az ún. lapp területre vonatkozó rendelkezések. Tehát a jogaik ugyanazok például a földműveléssel, halászattal, erdőgazdálkodással, réntartással, gomba- és bogyógyűjtéssel kapcsolatban, mint bármely finn állampolgárnak, vagyis a törvényalkotás egyelőre nem veszi figyelembe különleges életmódjukat és az ehhez szükséges feltételeket. A településeken a népesség arányához viszonyítva általában kisebb a képviseletük. Az egyetlen kivétel Utsjoki, ahol a lappok többségben vannak, s így érvényesíteni tudják elképzeléseiket és érdekeiket.

A hagyományos lapp gazdálkodás a természetre épül, önálló és mindent felhasznál. A második világháború után a pénzgazdálkodás elterjedése a többség számára életforma-váltást eredményezett, így az ősi kultúra lassan megsemmisül. Történelmük tele van példákkal arra, hogy a különböző államok többségi népessége hogyan kényszeríti rájuk akaratát: évszázadokon át adófizetők voltak; a családi és rokoni alapon szerveződő faluközösségeiknek nem biztosítanak jövőt; a létfontosságú természet pusztul körülöttük; kultúrájukat és gondolkodásmódjukat primitívnek minősítik; a megváltozott életre alkalmatlannak tekintik őket; a lapp nyelv gyökereit igyekeznek megsemmisíteni...

Tehát a lappok számára sem marad más lehetőség, mint alkalmazkodni a finn kultúrához, és ennek nyomán részesülni a jóléti társadalom előnyeiből, vagy megtartani a régi életformát még akkor is, ha ez nem kínál csábító előrejutást.

A cigányok

Finnországban több mint négyszáz éve élnek cigányok, legelőször 1559-ben említik őket, amikoris megérkeztek Ahvenanmaara. Pillanatnyilag a számuk hatezerre tehető, az utóbbi évtizedben közel háromezren áttelepültek Svédországba.

A cigány nép az évszázadok során nem hagyott utódaira fényűző emlékeket, nincsenek városaik, palotáik, váraik, múzeumaik, könyvtáraik, nem ismerünk közülük államférfiakat, filozófusokat, tudósokat — tulajdonképpen nincs semmi olyan, amire az európai társadalmak kultúrája épül. Mindezt azonban gazdag szokásrend, az emberi kapcsolatok alkotta háló pótolja, amely a család, a rokonság, a törzs köré épül, a tagokat az egybetartozás érzése, a mi-tudat, a szolidaritás köti össze.

Az utóbbi években a finn társadalom szerkezetében is jelentős változások következtek be. Ez a cigányságra nézve többek között a hagyományos foglalkozásaik eltűnését hozta, sokan elveszítették bizonyos megélhetésüket, ennek következtében szociális helyzetük rosszabbodott. Napjainkban jelentős részük kisjövedelmű, vagy nem rendelkezik bevétellel. Az előbbiekhez járul még az alacsony iskolázottság, amely egyenesen a munkanélküliséghez vezet. Ha a lakáskörülményeiket nézzük, akkor ez az ország népességéhez viszonyítva sokkal rosszabb.

A kormány által életre hívott cigá-

nyügyi munkabizottság fő feladatai közé tartozik a cigányság kisebbségi jogainak biztosítása, elsősorban a nyelv és a kultúra területén; a velük szemben megnyilvánuló ellenérzések csökkentése; életkörülményeik javítása; a társadalmi életben való részvételük elősegítése. A bizottságnak tizennyolc tagja van, fele a cigányok képviselője.

A cigányok helyzete annyiban tér el a lappokétól, hogy nagy hagyományokra visszatekintő, erős szervezeteik vannak: szokásaik szerint ugyanis a családok felügyelik az egyesületek fontosabb ügyeit, de más típusú szerveződésre nem találunk példát. Kultúrájuk életképességének egyik fontos kérdése a nyelv megőrzése és ápolása, hiszen a cigány nyelv a mindennapi életben a finn mögé szorul. Ezzel összefüggésben megoldásra vár a cigány anyanyelvű tanárok képzése és egyáltalán az iskoláztatás megszervezése. A gyerekek anyanyelvi oktatása már most is létezik, de ez ma még iskolán kívül zajlik.

Külföldiként

Számos európai országhoz képest Finnország egyedülállónak számít azzal, hogy jelenleg csupán húszezer külföldi él itt. Albániától eltekintve ez a legalacsonyabb arány a kontinensen, az ország népességéhez viszonyítva. Az pedig még ennél is figyelemreméltóbb, hogy a külföldiek között meglehetősen nagy csoportot alkotnak a finn születésűek, akik idegen országban dolgozva új állampolgárságot szereztek — a leggyakrabban svédet —, majd visszatértek szülőhazájukba. Köztük kerül ki a Finnországban élő külföldiek huszonöt százaléka.

Természetesen a letelepedett külföldieknek csak egy részén látszik, hogy nem idevalósi, tíz százalék alatt van a fejlődő országokból érkezettek aránya. Egy 1987-es felmérés szerint míg Svédországban 132 lakos közül egy fejlődő országból származott, addig Finnországban 3448 állampolgárra jutott egy. És nincs okunk azt feltételezni, hogy ez az állapot tartósan fenntartható, hiszen az ország 1992-ben csatlakozni kíván az Európai Közösséghez.

Finnország történelme során sokszor állt gazdasági vagy politikai nehézségek előtt. Ennek egyik következménye, hogy a finnek több hullámban is kivándoroltak, elsősorban Svédországba, Kanadába, Ausztráliába. A finneket úgy nevelték, hogy vannak rokonaik idegen országban, de idegenek nincsenek a hazájukban.

Történészeik szerint nacionalizmusuk gyökere nem az első világháborút megelőző finn-orosz kapcsolatok válságában keresendő, mivel az akkor számukra egy védelmi jellegű ideológiát jelentett a nemzet létrehozása érdekében. Főként azok az iskolázott és fanatikus értelmiségiek hirdették, akik úgy gondolták, hogy ez az egyetlen lehetséges megoldás a svéd és az orosz birodalom árnyékában. Ezek a nemzeti hagyományok azonban tovább élnek és jelentős hatást fejtenek ki a mai politikai és kulturális életre. A finn nacionalizmus lényeges vonása, hasonlóan a világ más tájain tapasztalhatókhoz, az idegenek elleni fellépés és az etnocentrikusság. A második világháborút követő helyzetben a válogató és erősen önvédő nacionalizmus megerősödött, majd elvezetett a jelenlegi állapothoz. A tény pedig napjainkban az, hogy a finnek viszonya a külföldiekhez hűvösen ellenséges. Így van ez annak ellenére, hogy a közvéleménykutatások szerint a lakosság többsége szívesen látna még több külföldit az országban. Mindazonáltal jelentékeny kisebbség tiltakozik ez ellen, s ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Tipikusnak mondható például ez utóbbi csoportból Martti Vainio hosszútávfutó véleménye: „Finnországban annyi a segítségre szoruló szegény, hogy igen nagy hiba máshová irányítani a pénzeket. Nem helyes például Chiléből idehozni a menekülteket, mivel nagyonis eltérőek

az életkörülmények a két országban. Képzeljük csak el, hogy milyen érzés lenne, ha nekünk kellene Chilébe költözni." Ehhez csak annyit tegyünk hozzá, hogy Martti Vainio parlamenti képviselőnek jelölteti magát, s bizonyára nincs tudomása arról, hogy az ország határain túl több finn él, mint amennyi külföldi Finnországban. Könnyen elképzelhető, hogy mi történik, ha egy ilyen ember döntéshozói helyzetbe kerül.

A finn tájékoztatási eszközök meglehetősen ritkán foglalkoznak a külföldiekkel, és akkor is általában negatív megvilágításba helyezik őket. Itt van például az AIDS-hisztéria, amikoris az afrikaiakat szenzációhajhász módon bélyegezték meg, s ez szép lassan előkészítette az utat a lefojtott rasszizmus kirobbanásához. Amikor a sajtóban a külföldiek befogadásáról beszélnek, akkor többnyire csak számokat emlegetnek, de nem ejtenek szót arról a feltétlenül pozitív kulturális hatásról, amelyet az idegen országból érkezők gyakorolhatnának a finnekre. És szinte semmit sem tudunk a külföldiek itteni életéről.

Ha egy külföldinek végre sikerül túljutnia minden akadályon és megérkezik Finnországba, még akkor sem megy minden simán, jogi helyzetük ugyanis enyhén szólva borzasztó. 1947-ben a finn külügyminiszter aláírta a párizsi békeszerződést, amelynek 6. cikkelye biztosítja az aláíró országokban lakó külföldiek jogi státusát, valamint többek között kinyilvánítja a szóláshoz, az egyesüléshez és a politikai szabadsághoz való jogukat. A finnek még csak most teszik meg az első lépéseket ennek végrehajtására, hiszen ezideig például a külföldiek nem szavazhattak az országban. Vagy itt van a baráti társaságok alapításának kérdése: a finn-ghanai társaságot csak akkor lehet hivatalosan bejegyeztetni, ha a vezetőségnek van finn tagja is. Folytathatjuk a sort azzal a rendelkezéssel, amely teljesen ellentmond az 1983-as törvénynek, mely szerint egyetlen Finnországban élő külföldinek sem kell kiutaznia Skandináviából azért, hogy megújítsa a tartozkódási engedélyét. De mint mondják, Finnország demokratikus állam, a végrehajtói, törvényhozói, bírói hatalom összhangban működik.

Gyakran felteszik a kérdést: van-e rasszizmus Finnországban? Egyfajta válasz lehet erre az, hogy azoknak a finneknek, akiknek semmilyen kapcsolata sincs a külföldiekkel, azoknak elképzelése sem lehet arról, hogyan is élnek. És az országban olyan kevés a külföldi, hogy egy átlagos honpolgárnak kevés alkalma nyílik lemérni saját nyitottságát egy idegennel való kapcsolatteremtésben. Az igazság az, hogy elég nehéz ebben az országban gyakorlati rasszistának lenni. A szerencsére kevés erőszakos fellépés azonban inkább a külföldiek csekély számával, s nem pedig az előítéletek hiányával függ össze. De erről bizonyára azoknak az afrikaiaknak a véleményét is meg kellene hallgatni, akiknek már az utcán is volt részük sértésben. Aki egy kicsit is figyelemmel kíséri mindazt, ami Finnországban történik, nem állíthatja többé, hogy itt nincs rasszizmus. Azok a dolgok, amelyek az utóbbi időben Tamperében megeshettek — égő benzines palackokat dobáltak a külföldiek lakásaiba —, drámai módon döbbentették rá az embereket arra, hogy a rasszizmus ugyanolyan brutális lehet Finnországban is, mint másutt a nagyvilágban. S bár nem állítjuk, hogy az egész ország rasszista, de a légkör azért még lehet ellenséges az idegenekkel szemben, főleg ha a mentalitásuk nagyon eltér a hazaitól. A finnek is elismerik magukról, hogy visszahúzódóak, apatikusak, s ezért nem barátkoznak könnyen. Egy ilyen kulturális környezet rendkívül alattomos lelki hatást képes kifejteni, ami persze mennyiségi mutatókkal nem is mérhető. De talán nem véletlen, hogy számos külföldi depressziós lesz Finnországban, mások óriási kulturális sokkon esnek át szinte a

megérkezésük pillanatában, sokaknál ez majd csak hosszabb idő elteltével válik nyilvánvalóvá. Az bizonyos, hogy az ide érkezők jelentős részének egyszerűen nehezére esik oly módon bezárkózni a saját létkörülményeibe, ahogyan azt a befogadók elvárnák.

Egy ezrelék

A ENSZ menekültügyi okmánya értelmében menekült az, akinak alapos oka van a félelemre, vagy akit üldöznek faji hovatartozása, vallása, nemzetisége, társadalmi helyzete, politikai maggyőződése miatt. Ez a szerződés Finnországban szerepel a külföldieket érintő törvények között, holott nem öleli fel teljességében az okokat, hiszen kimaradt például az éhezés, a nyomor, a háború és a környezeti katasztrófa.

A menekültkérdés mindennapos beszédtéma, pedig a Földünkön élő hazátlanok több milliós áradatából Finnországban csak egy ezrelék lakik, holott ez a világ nyolcadik leggazdagabb országa. A chileiek első csoportja 1973-ban érkezett ide, de csak 1979-től fogadnak be rendszeresen vietnamiakat és kambodzsaiakat. Az utóbbi néhány évben, a skandináv országokhoz hasonlóan, a finnek is megtapasztalhatták, hogy milyen az, amikor a dolgok nem a kormány elképzelései szerint alakulnak: menekültcsoportok érkeznek a turkui kikötőbe, a helsinki repülőtérre, a vainikkalai határállomásra.

A második világháború után egészen az 1980-as évek végéig csupán egy-egy külföldi kért Finnországban menekültjogot, számuk még 1988-ban is csak 64, 1989-ben 174, ez év első három hónapjában viszont már 140 volt. Közülük a többség asszony és gyerek, akik nem fenyegetik a határokat, nem lepik el az országot és nem veszik el a finnektől a lakásukat, munkahelyüket, feleségüket — csupán megpróbálják fenntartani magukat a fejlődő országokból érkezettek számára berendezett táborokban.

A világon élő tizenöt millió menekültből Európában csupán nyolcszázezren vannak, ebből kétszázhúszezren Skandináviában. Legnagyobb részük Svédországban telepedett le (150 000), Norvégiában a számuk húszezer, Dániában harmincötezer. 1990. március végi adatok szerint Finnország összesen kb. ezernyolcszáz főt fogadott be: 100-120 chileit, 1400 vietnamit, 70 kambodzsait, 160 iránit, 100 kurdot. Rajtuk kívül kb. kétszázan várnak a fogadóállomáson a pozitív döntésre. A múlt évben kilenc fő kapott menedékjogot és kb. harmincan tartózkodási engedélyt.

Finnország 1989-ben és 1990-ben jelentősen megnövelte az ENSZ menekültügyi szervezeteinek nyújtott támogatását, amely jelenleg az összes ilyen jellegű kiadásainak öt százalékát teszi ki — vagyis további erőfeszítésekre van szükség. Az 1990-es esztendő kvótája ötszáz menekült, akik elsősorban Indokínából és Közép-Ázsiából jönnek. Az elmúlt években már történtek bizonyos lépések annak érdekében, hogy a külföldieket a befogadóállomás helyett egyenesen a településeken helyezzék el, ezzel is könnyítve az állomás helyzetén.

Finnországban 460 közigazgatási egység van, ebből 35 vállalta külföldiek betelepítését. Összehasonlításul: Svédország 260 körzetéből 240-ben élnek menekültek, némelyikben többen, mint Finnországban összesen. A fogadásért a Finn Vöröskereszt és a szociális hivatal a felelős. A szakértők szerint a legnagyobb probléma az elhelyezés, mivel lakáshiány van. De a menekültek nem okolhatók a lakáshelyzetért, az iszonyatos építési költségekért és a magas bankkamatokért.

Többféle felmérés is készült arról, hogyan viszonyulnának a finnek a nagyobb számú külföldihez és a menekültekhez. A többség meglehetős óvatossággal és némi kíváncsisággal venné tudomásul, nagyrészük a fehér bőrűekben nem is ismeri fel az idegent. De kirajzolódik két fontos alapvonás is ezekből a közvé-

leménykutatásokból: engedékenyebb ebben a kérdésben az a 25-35 év körüli, iskolázott, alkalmazotti munkakörben dolgozó, inkább nő, mint férfi, aki nagyobb városban lakik, és általában a zöldekre vagy a Svéd Néppártra adja szavazatát; elutasító álláspontot képvisel az a ötven év körüli, általános iskolát végzett gazdálkodó vagy ipari munkás férfi, aki kicsiny településen él és valószínűleg a Centrumpártra szavaz.

Végül is mennyi menekültet képes Finnország befogadni? Ez nem tudható pontosan. A menekültek döntő többsége egyébként sem akar az országban letelepedni, mindenki a hazatérésben reménykedik. A nagy kérdés inkább a finnek önismerete és együttérzése.

Másmilyen, mint én?

„Gyermekkoromban, esténként az ágyban, szívesen olvasgattam olyan történeteket, amelyekből kitűnt, hogy én és a családom teljesen átlagosak vagyunk, a különféle szerencsétlenségek, megpróbáltatások, szégyenletes vagy szánalmas megbélyegzések mindig mással történtek. Mi átlagos biztonságban érezhettük magunkat, nem tűntünk ki az egyformák csoportjából. Egy nagyon kis településen éltem, melynek szellemét a környék gazdag birtokosainak kicsinyessége és önelégültsége határozta meg. A háború után odaköltözött karjalaiak bizonyára a bőrükön érezték másságukat.• A mogorva őslakosokkal szemben felfoghatatlan volt az élénkségük, a vendégszeretetük pedig legalábbis gyanús. Nem voltunk mi ehhez hozzászokva, hogy így invitáljanak az asztalhoz, ha véletlenül ebéd idején toppantunk be. És persze »oroszos« hitük is tele volt pogánysággal.••

A cigányok ellopják a gyerekeket, a svédek általában homokosok, a négerek — bár soha nem láttunk egyet sem — ostobák. Az első szovjetunióbeli autóbusz-kirándulásról visszatértek is csak a fejüket csóválták: ezek az oroszok bolondok, még a turistákon lévő inget, alsószoknyát is megvették volna. Így a következő leningrádi útra már jól felkészültünk, becsomagoltuk az összes kacatot. De az orosz csak orosz marad, nem kellett neki más, csak a vadonatúj ruha. A finnek többsége így nőtt fel, s az olimpiától eltekintve, az 1950-es években még semmit sem lehetett érezni a nemzetközivé válás gondolatából.

Az 1917-es forradalom után rövid idő alatt majdnem tízezer annyi orosz emigráns jött Finnországba, mint ahány külföldi most nálunk van. Viipuri••• valamikor pezsgő életű, a külföldiek által szívesen látogatott város volt, Helsinkiben jelentékeny zsidó közösség élt. Sokan azt mondják, hogy a függetlenné vált Finnország•••• akkoriban jóval nemzetközibb volt, mint ma.

De elbír-e egy átlagos finn a jelenleginél több másságot? Ez alatt a néhány évtized alatt a turizmus, a felgyorsult híráramlás, az amerikai filmsorozatok sem tudtak megváltoztatni bennünket. Mégha az 1920-as évek entellektüeljei ablakot nyitottak is Európára, és Viipuriban négy nyelven lehetett üzletet kötni — mindez csak egy kis felszíni rezgés volt. A finn népet biztos és tartós egyformaság-igényre, a másságtól való félelemre, illetve dühre nevelték. Az én nemzedékem egy zárt országban nőtt fel, s a világ csak nagyon lassan változott. Az egyik kutatónk véleménye szerint Finnország bizonyos értelemben egyelőre legalább annyira zárt ország, mint Albánia. Az utcákon csupa hason-

•AZ 1920- = tartui békével Kelet-Karjala a Szovjetunió része lett. A szovjet-finn háború végén (1944) kb. 420 000 karjalai finnt áttelepítettek Finnország belsejébe és a nagybirtokok felosztásával földhöz juttatták őket.

••A KARJAL = k többnyire pravoszlávok.

•••Mai nevén Viborg (Szovjetunió)

••••1917. december 6.

ló kinézetű embert látni. Egyetlen olyan fővárost sem talált a világon, amelynek a népessége annyira homogén és fajtiszta lenne, mint Helsinkié. Az ide érkező külföldiek első reakciója is ez a feltűnő egyformaság. A kutatás szempontjából igen kitűnő helynek számítunk a genetikai betegségek vizsgálatára, olyan hosszú időn keresztül csak egymás között házasodtunk, hogy ebből kifejlődtek a saját, örökletes betegségeink.

Ezek között az egyik feltétlenül lelki természetű: a másságtól való félelem. Finnország nem lesz nemzetközivé mindaddig, amíg a külföldiek nem érzik jól magukat nálunk. Miért olyan nehéz ennek az egyszerű igazságnak az elismerése? És nem csupán az utca emberének, hanem azoknak is, akik törvényeket, rendelkezéseket hoznak vagy hajtanak végre. Finnország csak akkor lesz nemzetközivé, ha civilizálódik. A civilizációval pedig együtt jár, hogy megtanuljuk elfogadni a másság létezését.

A finnek ellenségesen, bizalmatlanul, elutasítóan, legrosszabb esetben agresszívan vagy kihívóan viszonyulnak a betelepült idegenekhez. Elsősorban is a menekültekhez, hiszen őket tekintik a legnagyobb fenyegetésnek: elveszik a házainkat, munkahelyeinket, szociális biztonságunkat — a bizonytalanságot, a védtelenséget, a kiszámíthatatlanságot testesítik meg. Olyasmit mutatnak meg nekünk a világból, amit nem akarunk látni, azt akarják elmondani, amit nem akarunk tudni. Meg akarnak bennünket fosztani a biztonságos átlagosságunktól, hiszen az átlagos emberekkel nem történnek borzasztó dolgok.

A finnek ismert viselkedése külföldön ennek a jelenségnek a másik oldala. Mi nagy csoportokban és hangos szóval utazunk külföldre, bizonytalanul, kicsit erőszakosan és szemtelenül. Vagyis félünk.

A finnek viszonya a mássághoz: a külföldihez, menekülthöz, cigányhoz, homoszexuálishoz, fogyatékoshoz, más vallásúhoz, más kinézetűhöz, másként élőhöz — tele van tudatlansággal és ostobasággal. Ha pedig ezt a tudatlanságot és otobaságot a politikai siker érdekében, vagy más okokból, felhasználják, akkor — amint azt Jouko Turkka• megállapította — az a beletörődést jelenti a lelki sivárság diktatúrájába, amely most uralmon van Finnországban." (*Tuula-Liisa Varis*)

•Jouko Turkka: rendező, a finn kulturális élet fenegyereke.

Tájékoztatás — függetlenül

Manapság már nem lehet tudni, hogy Finnországban mit gondolnak a véleményformáló lapok készítői. Pedig húsz-harminc évvel ezelőtt virágkorukat élték. Akkor még a levegőben volt a nagy változtatás lehetősége, melyet ezek az újságok igyekeztek is irányítani.

Valamikor a véleményformáló lapok nagyon keresettek voltak, bizonyos értelmiségi körökből egyenesen kiszorulhattak azok, akik nem olvasták az Ydin (Lényeg) vagy a Kulttuurivihkot (Kulturális Füzetek) című folyóiratokat. Az Ydin és a Kulttuurivihkot még ma is megvan, de a szerkesztőségekben már nem folytatnak hosszú politikai eszmecseréket, s a munkatársak sem tekintik magukat előőrsnek. Éppen ellenkezőleg. Ezekben a lapokban egyre inkább már csak kérdéseket tesznek fel, de válaszokat nem fogalmaznak meg. Főszerkesztőik többnyire perifériára szorult individualisták, akik nem igénylik többé a tömegek támogatását.

A Naisten Ääni (Nők Hangja) és a Vihreä Lanka (Zöld Fonal) az 1980-as évek újabb hullámát képviseli. Készítőiket az eltelt idő edzette meg, nem hisznek a piacgazdaság vagy a reálpolitika erejében.

Az említett négy lap két-háromezer olvasóra, előfizetőre számíthat. Megvásárlásuk mindenesetre utánajárást igényel, mivel csak a nagyobb városok központi könyvesboltjaiban lehet hozzájuk jutni. Szerkesztőik igen tehetséges emberek, legalábbis sokkal tehetségesebbek, mint a hasonló, kis példányszámú újságoknál megszoktuk. A véleményformálónak nevezett folyóiratok életben tartása nagy csoda. Kevés az előfizető és a hirdetés, az állam pedig többnyire a költségek felét fedezi, vagy még ennél is kevesebbet. Évente 2,35 millió finn márkával járul hozzá ötven-hatvan újság és az akadémiai könyvesbolt működéséhez.

A politika fontosabb

A *Vihreä Lanka* a Vihreä Liitto (Zöld Szövetség) fő sajtóorgánuma. Ezidáig mindenki pártlapnak tekintette, de a most ősztől főszerkesztőként belépő Timo Harakka szélesebb érdeklődésre számot tartó újságot akar készíteni. Nem helyesli a véleményformáló jelzőt, szívesebben beszél hír-lapról. „Megjártam a legszélsőségesebb eltávolodást a posztmodern feleslegességérzésen keresztül, vissza a konzervatív zsurnalizmus-felfogásig." A konzervatív zsurnalizmuson azt érti, hogy gazdaságról és politikáról írnak, a történetek bombabiztos tényeken alapulnak, s hogy a cikk inkább tükrözi a szerző felfogását, mintsem a véleményét. Az újságírónak nem szükséges minden egyes alkalommal hangoztatnia a saját nézeteit, mint ahogyan nem kell mechanikusan ismételnie a nyilatkozatokat sem. Az úgynevezett átlagos lapoktól abban különbözik a Vihreä Lanka, hogy itt a dolgok múltjáról is beszélnek, hiszen a zöldek politikai hátterét nem szükséges elrejteni.

A főszerkesztő reméli, hogy az 1990-es években a társadalmi és politikai dimenziók jobban előtérbe kerülnek. Szívesen veti bele magát a politikába, s nem kíván olyan hivatalos másként gondolkodó lenni, akihez

bármikor, bármivel fordulhatunk, ha eltérő véleményre van szükségünk. Csupán a szimpátia okán, de nem teljes odaadással vesz részt a politikában a zöld mozgalom oldalán, mivel úgy tűnik, most az ő szerepük, hogy érdekes gondolatokat vessenek fel és időnként kissé megpiszkálják a rendszert. „Nagyon sok párt azt reméli, hogy a zöldek majd levezetik az ellenzéki hangokat, de megmaradnak a saját homokozójukon belül." Harakka vezeti majd a zöldek kampányát 1991 tavaszán a parlamenti választások idején. Önkéntelenül is felvetődik: nem hozott még elég rossz tapasztalatot a politikusi és az újságírói tevékenység egyesítése? Nem idézi fel mindez a balos időket? Vagy a „fiatal finnek" indulását, amiből aztán a Helsingin Sanomat kifejlődött?

Jellem kérdése

Az *Ydin* annak idején a békemozgalom környékén született meg, mostanság főként kül- és belpolitikával, Európa egyesülésével és a fejlődő országoknak nyújtott segítséggel foglalkozik. A nézőpontja hivatalosan független, de egyébként baloldali. A lap felelős főszerkesztője Erkki Tuomioja.

Saska Saarikoski a másik főszerkesztő. Ő a másként gondolkodást önmeghatározásnak tekinti. Nem tudja olyannak képzelni magát, mint aki valami hatalmas csoport vezéreként állandóan azon gondolkodik, hogy egyes esetekben mi is lenne jó a többségnek. „A kisebbség soha nem lesz többség. Azt hiszem, hogy a hivatalos áramlattól való elkülönülés, a másként gondolkodás jellem kérdése. Gondoljunk a kelet-németországi Új Fórumra. Amikor az országban még szocializmus volt, akkor is tiltakoztak, most hogy kapitalizmus van, most is tiltakoznak." Ha tehát a másként gondolkodás jellem kérdése, akkor az az ugyanazt gondolás is. Hiszen míg az előbbi az árral szemben akar úszni, és kielégíti az, hogy belevalóbb a többieknél, addig az utóbbi a fejlődés élvonalában halad, csoportot vezet, hírnévre akar szert tenni. „Finnországban számos kemény kommunistából a piacgazdaság még keményebb támogatója lett. Nem is beszélve Kelet-Európáról" — jegyzi meg Saarikoski.

A véleményformáló újságokban a születőben lévő eszméket írják meg. Sokszor elsőként olyan ötleteket vállalnak fel, amelyek néhány év múlva beépülnek a hivatalos csatornákba. Saarikoski szeretné szétfeszíteni ezt a képet, szívesebben támogat régi és jó ideákat, mint új és rossz elképzeléseket. Mottóul Salvador Dali mondását választaná: „Ne akarj modern lenni! Mert sajnos ez az egyetlen dolog, amelyet úgysem tudsz kikerülni, akármit cselekszel is."

Saarikoski: „Sokan magától értetődőnek tartják, hogy a teljesen értelmetlen, de új gondolat sokkal értékesebb, mint a régi. Itt van például Pentti Linkola esete, akit elsősorban azért kritizálnak, mert többször hangoztatja a visszatérést a múlthoz. Szerintem ez egyszerűen forradalmi, mivel szemben áll az összes, már az anyatejjel magunkba szívott nyugat-európai felfogással. Valamennyi nyugat-európai gondolat a haladás-hiten alapszik, mely szerint a jövőben ott vár bennünket a Jólét, vagyis egész idő alatt egyre jobb irányba megyünk. Habár egy rövid szakaszon tévesen haladtunk, ezt kijavítjuk, és újra folytatjuk utunkat a Paradicsomba. Újabb és újabb utópiákat keresünk, hogy segítségükkel meghaladjuk a kielégítetlen életet."

Saarikoskit nem érdeklik különösebben a kultúrradikálisok, akik azon versenyeznek, hogy melyikük kritizál modernebbül, vagy azokon nevetnek, akik nem haladnak olyan gyorsan előre, mint ők. „Az emberi problémák jelentős része abból ered, hogy a változás túl gyors, és nem pedig abból, hogy túl lassú."

Az Ydint feltétlenül irányadónak

tartja, mivel soha nem csatlakozott egyetlen aktuális vonalhoz sem: az 1960-as, 70-es években nem érdekelte a baloldaliság; az 1980-as években nem zárkózott fel a posztmodern kultúrradikalizmushoz; s most is tisztes távolságot tart az Európához való felzárkózást sürgetőktől.

A többség mindig téved

Napjainkra a *Kulttuurivihkot* olyan újsággá lett, amely témaköreit igen szélesen értelmezi. A főszerkesztő, Petri Repo a hanyatló népi hagyományokat képviseli: a baloldali ifjúsági mozgalom kipróbálása ellenére férfias, véleményformáló lapot csinál.

Repo élesen elkülöníti az 1970-es évekbeli gondolkodását a mostanitól, mégsem nevezhetjük őt köpönyegforgatónak, mivel nem billent át a másik szélsőségbe. „Az 1970-es évek legjobb időszakában annyira világos céljaink voltak, hogy nem is kellett gondolkodni. Aztán az élet valahogy bonyolultabb lett ennél. A lengyel Szolidaritás mozgalom megjelenésével és az azt követő szükségállapottal kezdett valami megváltozni a saját gondolkodásomban. Eleveszítettem a bizalmamat a szervezetekkel szemben. Ha túl sok ember gyűlik össze egy jó ügy körül, akkor az szétforgácsolódik és elferdül. Minden totális szervezet veszélyes. Ugyanakkor téves az a felfogás, amely az 1970-es évek baloldali mozgalmát gondolat nélküli emberek szerveződésének, monolitikus egyesülésnek tartja. Belülről látva az eseményeket, nekünk lényegesen sokszínűbbnek tűnt, mint ahogy a külső megfellebbezhetetlen igazságmáz mutatta."

Ennek a léleknyomorító helyzetnek a következménye, hogy Repót már egyáltalán nem érdekli a fő cél, csupán a mozgalom. „Akkor a dolgok olyan világosak voltak. Most azonban, ha csak egy kicsit is fontolóra veszünk valamint, minden kérdésünk mögött újabb és bonyolultabb kérdéssorozatra bukkanunk. A világban jelenleg olyan átalakulás megy végbe, hogy egyre több kérdésre van szükségünk, mint válaszra. A Kulttuurivihkot a kérdésekre összpontosít."

Repo két időszak érdekes keveréke. Véleménye szerint az 1960-as évek tiltakozó dalai továbbra is időszerűek, ugyanakkor jelentős hatást gyakoroltak rá az 1980-as évek elején azok a művészek, akik nem hittek másban, csak önmagukban. Ez a kettősség érződik a lap tartalmán is. Az 1980-as évek újraértékelési hullámában a téli háború* kapcsán Repo felhívja a figyelmet arra, hogy ez elsősorban a mai tizenéves fiúkat érdekli igazán. „Remélem, hogy itt a kérdés nem a háború eszményesítése vagy az oroszgyűlölet körül forog, hanem korunkban az eszmény hiányát tükrözi. A fiatalok a téli háborút az apák hőstettének tartják: a kicsi ellenállását a naggyal szemben. Csodálattal tölti el őket az is, hogy az emberek egyszer teljes mivoltukban egy ügy mellé álltak."

„Gyakran megkérdezik tőlem, hogy milyen hátsó szándékom van ezzel a lappal. Nem tudok pontos választ adni. Számomra az újság a létezés egy formája. Keresem az újságírói megnyilatkozás és az emberi gondolkodás korlátait." Nem hiszi persze, hogy ezeknek a határoknak az átlépése nagy visszhangot váltana ki, vagy hogy a Kulttuurivihkot példányszáma egyszeriben kétezer fölé emelkedne. Elégedett a piacgazdaság árnyékában el-

* téli háború: a szovjet-finn háború első szakasza (1939-40)

foglalt helyükkel, s nem törekszik olyan kompromisszumokra, melyek következtében esetleg felfutna a példányszám. „Mindazonáltal a többség mindig téved" — mondja Repo. Egyébként tervei a jövőre nézve eléggé meglepőek. A Kulttuurivihkot után, valamikor, hangjátékokat szeretne csinálni, „mivel azokat úgysem hallgatja senki".

A Helsingin Sanomat 1990. augusztusi mellékletéből

A legjövedelmezőbb hirdetési iparág a Fülöp-szigeteken jelenleg a helyi hajadonok feleségként való kiközvetítése japán farmerek részére. A japán falvakból ugyanis ijesztő mértékben megnőtt a fiatal lányok elvándorlása a városokba (egyes helyeken már 40 fiatalember jut egy eladósorban lévő lányra), s ez jelentős társadalmi és gazdasági feszültségekhez vezet. Ezt fölismerve, egy élelmes japán üzletember pár éve a következő vállalkozásba fogott: nyolcezer dollárnak megfelelő összeg fejében kiközvetíti az érdeklődő japán számára a fülöpszigeti menyasszonyt, sőt lebonyolítja az esküvőt és az utaztatást is. Négy év alatt több mint tízezer házasság köttetett így, s csak elenyésző számú irígy végződött válással. *(The Listener)*

Másfél millió kábelbérlőt számolnak Svédországban az összesen három és fél millió televíziós háztartásból. Az ország tíz nagyvárosában 90 százalékos a kábelellátás. Az állami tulajdonban lévő Televerket vállalatot privatizálni fogják, és kábelrészlege leányvállalatként működik majd tovább. A kábeliparnak az idei év elejétől 25 százalékos értéktöbbletadód kell fizetnie. *(Fernseh-Informationen)*

285-ről 1559-re nőtt Ausztráliában 1989-90 folyamán azoknak a közvetítőállomásoknak a száma, amelyek kereskedelmi rádió- és tévéadásokat, kulturális és közszolgálati műsorokat sugároztak szerte az országban. *(World Broadcast News)*

Prosperál az olasz sajtó: az utóbbi években jól alkalmazkodott a műszaki újításokhoz, napi nyolcmillió példányban dobja piacra a lapokat, s jelentősen nőtt a hirdetésekből származó bevétele is. Nagy része az ipari és a banktőke tulajdonában van. Például a Fiat ellenőrzi a napi sajtó 22 és az időszaki kiadványok 19 százalékát, a hirdetési bevételekből pedig 9 százalékban részesedik. Tulajdonában van, többek között, a la Stampa, a Corriera della Sera és a Gazetta dello Sport. 1990-ben kb. tízezer milliárd lírát költöttek tömegkommunikációs hirdetésre Olaszországban, ebből 43 százalékban részesedett a sajtó, és 47 százalékban a televízió. *(Le Monde)*

Naponta sugároz a Szovjetunióban rádióműsort a finn műsorszóró társaság (YLE) 1990 őszétől. A 15 perces programot napi egy alkalommal Szibériába, két alkalommal pedig az európai területekre közvetítik. Eddig a skandináv országok közül csak Svédország továbbított rádióadásokat a Szovjetunióba. (Illetve a második világháború alatt az YLE már közvetítette a kormány által kiadott közleményeket oroszul.) *(World Broadcast News)*

Az osztrák újságírónők Antonia Radost, az ORF bagdadi tudósítóját választották Az év asszonyául. A klagenfurti politológusnő az elmúlt években elsősorban válságövezetekben tevékenykedett. *(Fernseh-Informationen)*

„A mikrofonomtól és a cicámtól nem válnék meg soha"

Trebitsch Péterrel beszélget B. Király Györgyi

Trebitsch Péterre akkor figyeltem fel, amikor 1988-ban csinált egy dokumentumműsort a „Sorsváltás kényszere" címmel.

—Akkor még nem volt szó rendszerváltásról, te mégis azoknak az öreg jászsági parasztoknak a szavait juttattad el az éterbe, akik évtizedek múltán is visszavágytak a tanyára. Mert bár a téeszesítés meg a nagyüzem falura kényszerítette őket, mégis csak földszerető, földre éhes parasztemberek maradtak. Sugtak, vagy magad választottad a témát?

—Természetesen magam választottam, és bármilyen hihetetlen, a munkám 95 százalékát én határozom meg. Már nyolc évvel ezelőtt is — akkor kerültem a rádióba — beültem az autóba a pilótával és elindultam, mondjuk, Pécs irányába. Lajosmizsén az egyik kertben legelészett egy disznó, körülötte tüsténkedett egy köténves-kucsmás bácsi. Megálltunk, bekopogtam: Jó napot kívánok! — és már tekertem is le a mikrofonról a drótot. Komolyan mondom, ezek az emberek nemegyszer észre sem vették, hogy felvétel készül, olyan jóízűen beszélgettünk. Én nagyon jól éreztem magam ezekben a helyzetekben, ugyanis falusi gyerek vagyok, pontosabban nagyanyám nevelt a bátyámmal és a nővéremmel együtt Pomázon. Oda voltunk „kihelyezve". Merthogy apám bőrgyógyász volt Gödöllőn, anyám meg a sárisápi Új Élet tsz főkönyvelője, és egy budai albérleti szoba volt az otthonunk. Nagyanyám igazi parasztasszony volt. Az udvarában mindig volt disznó meg baromfi. Én meg csúszkáltam a szalmakazlakon, libapásztorkodtam, és közelről megismerhettem mindent, ami a falusi élethez tartozik. A gimnázium után a Pénzügyi és Számviteli Főiskola Mezőgazdasági Szakára jelentkeztem.

—Nagyszülői indíttatásra vagy — kicsit hadd gonoszkodjak — mert nem vettek fel máshová?

—Ezt így nem mondanám. Tény, hogy a Közgazdaságtudományi Egyetemre felvételiztem, viszont hely hiányában elutasítottak. Anyám indíttatására írtam be másodikként a főiskolát. És az is tény, hogy rettentően távol áll tőlem, amit ott tanulnom kellett, úgyhogy az első évet meg is ismételtem. Mindenki tudta rólam: a tanáraim, meg az osztálytársaim is, hogy főkönyvelő, az aztán biztosan nem lesz belőlem.

—Mikor kezdtél el az újságírással kacérkodni?

—Még gimnazista koromban. Tudod, hol jelent meg az első írásom? Az Ifjú Kommunistában. Kérlek, ne tégy semmilyen megjegyzést, mert ma sem szégyellem. Egyáltalán nem volt rossz lap. Papp Mário meg Zorán társaságában írtam a három tavaszi ünnepről: április 4-ről, március 15-ről és március 21-éről. Nagyon kellemesen éreztem magamat, amikor megláttam a nevemet nyomtatásban. Ezután valamiféle magamutogatási és közlési vágytól indíttatva elkezdtem olvasói levelekkel ostromolni a szerkesztőségeket. Főleg a Magyarországot és a Magyar Ifjúságot bombáztam. Volt egy hátsó levelezési oldala a Magyarországnak, ott jelentek meg az első olvasói leveleim. Ezen felbátorod-

va elkezdtem írogatni, az írásokkal meg szerkesztőségről-szerkesztőségre házaltam.

—Kiket kerestél meg? A főszerkesztőket?

—Nem. Megnéztem az impresszumot — akkor még nem tudtam, hogy úgy hívják —, és kiválasztottam az olvasószerkesztőt. Ugyanis azt hittem, hogy azért nevezik így, mert ő foglalkozik az olvasókkal. Nem fogtam nagyon mellé, hiszen kapásból a szerkesztőségek második-harmadik emberéhez került a kéziratom. Az ÉS-nél Pintér Tamás három karcolatomra tette rá az X-et, így ezek a Páratlan Oldalon meg is jelenhettek. Megkérdezte, hogy eltökélt szándékom-e, hogy újságíró legyek. Mert ha igen, jobban tenném, ha egy másik néven gondolkodnék. Egy magyar embernek legyen magyar neve — mondta. Zavaromban egyik lábamról dőltem a másikra, de azért kinyögtem valahogy, hogy én inkább megmaradnék ennél a névnél.

—Nyilván számtalanszor élcelődtek már veled a neved miatt — én sem hagyhatom ki ezt a ziccert —, hogy na, itt az igazi Trebics a Rejtőből.

—Persze. Piszkos Fred, a kapitány: száztizenegyedik oldal. Itt szerepel először az igazi Trebics. Tíz alkalomból legalább nyolcszor elsütik ezt a poént. Bár a nevem írása németes, anyai ágon szerb vagyok, a vallásom pedig görögkeleti pravoszláv. Visszatérve az újságírásra: teljesen véletlenül kerültem a rádióba. Anyámék téeszében járt a Falurádió akkori vezetője, Simon Ferenc, akinek a büszke mama megmutatta csemetéjének éppen megjelent írását a falvak jövőjéről a Magyar Nemzet Vitafórumában.

—Ha végez a gyerek, nézzen be hozzánk — reagált rá.

Én meg komolyan vettem, és benéztem. Kaptam egy magnót, és azonnal bedobtak a mélyvízbe. Első riportomat egy Csongrád melletti paprikaföldön készítettem — ma is őrzöm a tekercset.

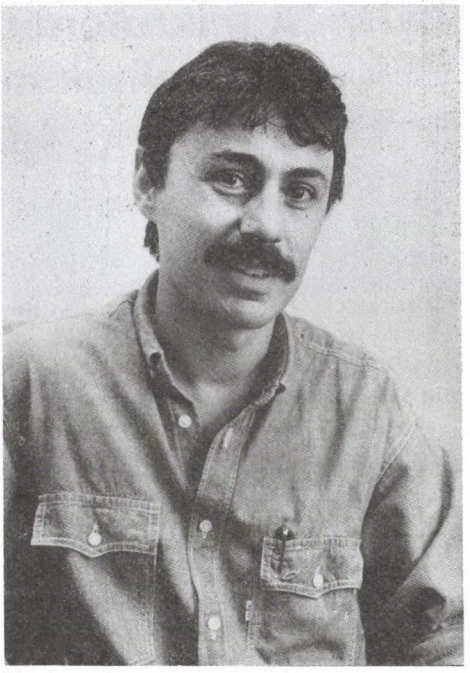

Így lettem a Falurádió szerződéses gyakornoka, majd munkatársa.

—Nem bántad meg, hogy pont ebbe a szerkesztőségbe kerültél?

—Ha arra gondolsz, hogy a Falurádiónak nincs presztízse a rádió egyéb szerkesztőségeinek munkatársai szemében, akkor igazad van. Minket perifériális őskövületnek tartanak, és ez a munka sosem volt a rádiós újságírás elismert területe.

—Nem óhajtom magam a minősítők közé sorolni, ugyanis bevallom, nem hallgatom a Falurádió műsorait, tehát nem is ítélkezhetem.

—Éppen az a baj, hogy pont azok a kollégák néznek le minket, akik nem is tudják, hogy mit csinálunk. Tegnap megkérdezte tőlem az egyik technikus a stúdióban, hogy mikor hagyod már ott a Falurádiót, mert onnan nem lehet kiemelkedni. Ha így nézem, harminc éves vagyok és még nem vittem semmire. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy a szerkesztőségben dolgozókat nem bántja ez a légkör, de nem is kedvetlenít el

bennünket, mert a mi közösségünket más tartja össze. Azok a visszajelzések, melyeket faluról kapunk, és amelyekkel nap mint nap találkozunk. Ezek éltetnek bennünket, és az a közeg, amelyben mozgunk. Csináltam én már riportot ekevasat cserélő traktorossal, disznait etető gazdával, fólia alatt tüsténkedő asszonnyal, a bakon ülő fogatossal, piacozó kofával, fejőnővel és műhelymunkással. Egyre inkább megszerettem ezeket az embereket. Figyeltem az észjárásukat, a logikájukat; élveztem a beszédjüket, próbáltam megérteni az igazságukat, amely sokszor nem egyezett a felsőbbség: a kis- és a nagyhatalom igazságával. Előbb-utóbb ezeket ütköztetnem kellett, és tudtam: legtöbbször elég, ha pusztán közvetítek. A hallgató számára a hitelesen visszaadott érvelés egyértelművé teszi, ki miért védekezik. Útonútfélen kiszolgáltatott kisemberek tömegével találkoztam, sokan pedig levélben kerestek meg, hogy legyek a segítségükre.

Egyik kudarcom is egy ilyen levélhez kötődik. Tiszatarján tehéntartói írtak: baj van, menjek. Kiderült, hogy a helyi szövetkezet tehenészetében az egyik állatgondozótól elkapták a marhák a tébécét. És mivel ugyanazon az úton hajtották ki a legelőre a háztájiban lévő teheneket is, megfertőződtek a kistermelők állatai. Az állatokat nem lehetett megtermékenyíteni. Eladni megint nem, ha igen, akkor csak vágóállatként, áron alul. Legeltetni tilos volt, csak abrakot adhattak nekik — egyszóval nagy volt a veszteség, ráadásul önhibájukon kívül kerültek ilyen helyzetbe. Kitől kapunk kártérítést? — kérdezték tőlem, mert a nagyhatalmú tsz-elnök nem volt hajlandó szóba állni velük. Azt mondták: majd magát is meggyúrják a „padon". Ugyanis a faluban az egyetlen emeletes épület a tsz irodaháza volt. Fölényes mosollyal nyugtáztam kishitűségüket. Tudhatnák, hogy engem nem olyan fából faragtak! — gondoltam. Na, majd eztán megtudják! Még a dátumot is megmondtam, hogy mikor hangzik el a felvétel. A tsz-elnök persze azt mondta, amire számítottam; mellébeszélő magyarázkodása nem lepett meg, csak a mosolya zavart egy kicsit. Már csak a Szolnok megyei főállatorvos véleménye hiányzott, ő viszont elzárkózott a nyilatkozattól. Ennek ellenére a műsor összeállt, csak éppen — ugye mondanom sem kell — nem hangozhatott el. A Politikai Adások Főszerkesztősége vezetését — ide tartozik a Falurádió is — felhívták a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériumból, hogy ne kerüljön adásba a műsor. Magyarország ugyanis rendszeresen tájékoztatja az ENSZ mezőgazdasági szervezetét arról, hogy az ország állatállománya tébécémentes. A jelentések aláírója történetesen a miniszterhelyettes, nem volna ildomos meghazudtolni őt, a feltételezhető gazdasági kárról nem is beszélve. Magamba roskadtam, és napokig, sőt hetekig nem tértem magamhoz. Fájt, hogy a tehenesgazdáknak komoly veszteséget okozó vétkes emberek államérdek mögé húzódhattak, és az is, hogy a gazdálkodóknak végül is igazuk lett: se riport, se kártérítés. Ez volt a legkínosabb élményem.

—Sokfelé dolgozol. Hallottalak már a Szivárványban, a Napközben-ben, a 168 órában, de még a Vasárnapi Újságban is. A nyolc év alatt soha nem csábítottak más szerkesztőségbe? Vagy olyan jól megfizetnek a Falurádióban, hogy vétek lenne otthagyni?

—Ne hülyéskedj. Van egy Lada Samarám és egy másfél szobás öröklakásom. Talán mondanom sem kell, hogy nem az újságírói fizetésemből spóroltam meg, hanem a szüleim nyújtotta háttér biztosításával vállalhattam nyolc éve azt, hogy 3581 forintos fizetéssel újságíró legyek a Rádióban. Sosem voltam nagyigényű, és megengedhettem magamnak, hogy bagóért, sőt, sokszor ingyen is dolgozzak. A pénz soha nem játszott központi szerepet az életemben, és ma sem játszik. Meggyőződé-

sem, hogy a mai 22 ezer forintos fizetésemmel az alulfizetett kategóriába tartozom. Tehát nem pénzért csinálom, hanem szerelemből. Egyébként mehettem volna a Krónikába, a belpolitikai rovathoz, sőt még a Híradóba is.

—Ez utóbbi érdekel. A rendszerváltás előtti vagy a mostani, a rendszerváltás alatti Tv-Híradóról van szó?

—A rendszerváltás előttiről. Munkatársi csere révén kerültem egy hónapra a Híradóhoz még az Aczél-korszakban. Remekül éreztem magam annak ellenére, hogy „külsős" és „ideiglenesen ott tartózkodó" voltam. Aztán egy hónap elteltével rendszeresen beosztottak ügyeletesnek. Aznap voltam utoljára ügyeletes, amikor Aczél Endrét leváltották.

—Mert Pálfy G. István nem hívott, vagy mert szolidáris akartál lenni Aczéllal, és nem mentél?

—Nem mentem.

—Ennyire meghatározó televíziós személyiségnek tartottad Aczél Endrét?

—Nem az ő személye volt fontos nekem. Egyszerűen taszított az a módszer, ahogyan eltávolították. Nem az emberhez ragaszkodtam, a döntési mód, egy jelenség ellen óhajtottam tiltakozni a magam szerény módján azzal, hogy félreálltam. Pedig nem volt rossz kapcsolatom Pálfy G. Istvánnal, hiszen együtt munkálkodtunk az 1848-as emlékmű felépítésére létrehozott alapítvány társadalmi védnökségében. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az emlékműből azóta se lett semmi, úgyhogy szégyenkezhetünk az adományozók előtt.) Szóval Pálfy G. István Aczél Endre leváltása napján ott sétált a televízió folyosóján, és amikor összefutottunk, invitált: keressem meg, üljünk le beszélgetni. Én már akkor tudtam, hogy nem fogom megkeresni. Tudtam magamról, hogy nélkülözhető vagyok, és azt is, hogy hamarosan pótolnak majd. Egyáltalán nem zavart a dolog, hiszen megvolt a hátországom: a rádió és főleg a hallgatók. Rengeteg levelet kapok és rengetegen kérnek segítséget tőlem a vidéki kisemberek mind a mai napig. Be kell vallanom, nagyon jólesik, hogy személy szerint nekem címezik a leveleiket, hogy derítsek fényt a különböző visszaélésekre.

—Elég baj, hogy ez így van, hogy egyszerűen nem léteznek azok az érdekvédelmi szervezetek, melyek szükségtelenné tennék a Magyar Rádió számára, hogy olyan műsorokat sugározzon, mint a „Mit üzen...", vagy mint a „Válaszolunk hallgatóinknak", vagy mint Trebitsch Péter oknyomozó riportjai. Merthogy a polgári demokráciában nem a rádió, a televízió, a napilapok, vagyis nem a tömegkommunikáció dolga az állampolgárok érdekeinek védelme.

—Így van. Ennek ellenére én szívesen vállalkozom ezekre a riportokra. Tisztában vagyok a saját korlátaimmal, ennélfogva nem mondom, hogy ide nekem az oroszlánt is! Nem tartom magamat univerzális riporternek. Tudom, hogy a hangom nem a legkellemesebb, de megtanultam vele játszani. Tudok kedves, rámenős, cinikus vagy éppen ironikus lenni, háttérbe húzódóan szerény, vagy ha kell, tárgyilagos. Kipróbáltam a krónika műsorvezetését is. Nem nekem találták ki. Az ember ne tolja el a nehezen megszerzett riporteri imágóját azzal, hogy olyasmivel is a porondra áll, amit gyengén vagy maximum közepesen csinál.

—Fantasztikus kölyökképed van. Valószínűleg a külső adottságaid is segítenek abban, hogy megnyílnak előtted az emberek.

—Biztosan így van. Sokszor elég, ha gesztusokkal, pillantásokkal, mimikával jelzek: a krumplit kapáló kazinbarcikai néni ugyanúgy a bizalmába fogad egy-két perc alatt, mint a nyugdíjas agráregyetemi tanár. Barátaim vannak a pirtói tanyán, kedves ismerősöm a baranyai Szőkén galambjaival és kutyáival élő idős néni. Szívesen térek be Pálosvörösmarton a Donnál századosként harcolt nyulászkodó gazdához, akinél

madártejet kaptam; és ha megyek az úton, sokszor eszembe jut, vajon él-e még ennek vagy annak a háznak a lakója? És szíven üt, ha látom például a Vas megyei Bő községben, hogy már le is bontották a kilencvenéves Kálmán bácsi házát, aki naphosszat csak a konyhában üldögélt, szívta a pipáját, és naponta csak egyszer kapcsolta be a rádióját — délben. Hogy a harangszóhoz igazítsa a kaukkos óráját, majd kikapcsolja és visszategye dobozába a kis Szokolt, hogy aztán tovább foroghasson a végtelenített film a szeme előtt.

—Mintha menedékül használnád a vidéket. Éppen mert recsegnek-ropognak az eresztékek az egész országban és a rádióban is. Szakadnak az embereket, a vélt vagy valós közösségeket jól-rosszul összefűző kötelékek, minden mozgásban van, minden bizonytalan. Jól látom, hogy te ebből a bizonytalanságból a falusi embereidhez menekülsz?

—Jól. Tudod, mi zavar a legjobban a rádióban? Az, hogy különböző pártérdekeket, sandaságot, agresszivitást, bizonytalanságot csempésztek közénk. „Szellemképes" kollégákkal találkozol, akikről nem tudod, mit gondolj. Mert mondjuk tántoríthatatlan ellenzékiből kiváró sunyi vagy alkalmazkodó propagandista lett. Megváltozott a nézése, a kézfogása, a tartása — csak azt nem tudod, hogy most legalább őszinte-e?

Belelapozok az újságba, megnézek egy-egy közvetítést, és hogy ne küzdjek mindennapos hányingerrel, kocsiba vágom magam, és irány mondjuk Tunyogmatolcs. Megnézem a malacokat, a csibéket, az asszony levág egy szál kolbászt, szel egy karéj kenyeret és elbeszéli, mi történt vele. Az emberrel, a családdal; jó lesz-e az almatermés — és mintha kicseréltek volna. Feltöltődöm.

—Ha ennyire kiábrándult vagy, nyilván nem jegyzi egyik párt sem a nevedet tagjai sorában.

—Nem. Nincs szándékomban elkötelezni magamat. Meggyőződésem, hogy az objektivitásra való törekvés, a tényeken alapuló tájékoztatás, a hírközlés gellert kap, ha elkötelezett emberek csinálják. Mi, szakmabeliek nagyon jól tudjuk, hogy ki kinek a szekerét tolja. Ezért fordulhat elő az a fura helyzet, hogy két tudósító ugyanazt az eseményt képes kétféleképpen megközelíteni.

—Csak azt mondd meg nekem, hogy ez miért baj? A BBC etikai kódexe szerint — ugye mostanában ezt ajánlgatják a figyelmünkbe mint követendő modellt — nemcsak lehetséges, hanem kívánatos is, hogy ugyanazt az eseményt két tudósító kétféle megközelítésben dolgozza fel. Majd a hallgató — már ha nagykorúnak tekintjük — eldönti, hogy mit kell gondolnia.

—Igen ám, csakhogy nálunk ezek a tudósítások nem egymás mellett vannak. Elhangzik valami a Híradóban, másnap a Reggeli Krónikában, és a kettő homlokegyenest ellenkezik egymással. A híreket is tudjuk úgy sugározni, hogy azzal manipuláljuk a közvéleményt. Egy-egy tudósítás tükrözheti a valóságot, meg tükrözheti a valóság egy szeletét úgy, hogy közben az eredeti szándékot és az eredeti közlésre szánt mondanivalót meghamisítja. Még egyszer mondom: nem vagyok elkötelezettje egyik pártnak sem, de mint a politika közvetítőjét nem hagynak és nem is hagyhatnak hidegen a különböző harcok, viták, és a sokszor méltatlan összetűzések. Meggyőződésem, hogy amíg az egyetlen és a nemzetinek kikiáltott rádió létezik csak, addig ezzel összeegyeztethetetlen, hogy bármelyik munkatársa valamelyik párt vagy politika kizárólagos szekértolójává szegődjék.

—A rádiós meg a televíziós újságíró — ha tagadja, ha nem — meglehetősen hiú teremtmény. Általában azt szereti, ha dícsérik, ha a sikereire emlékeztetik. Te meg éppen arról vagy ismert, hogy kritizálni szoktál. Mindenkit. Válogatás nélkül.

—Nem tudom, honnan szerzett jog és bátorság ez, de valamiféle kényszer munkál bennem, hogy bíráló megjegyzésekkel illessem kollégáimat, és ha kell, vitatkozzam velük etikai alapállás-

ról, megközelítési módról, jó vagy rossz szerkesztésről és így tovább. Ebből a szempontból nem ismerem a tekintély fogalmát, ugyanúgy vitatkozom Havas Henrikkel, mint mondjuk Vicsek Ferenccel, a belpolitikai rovat vezetőjével. Az én kekeckedésem nem azt jelenti persze, hogy nekem mindig igazam van, de tudom azt, hogy legyen az újságíró bármekkora tekintély is, mégiscsak igényel egyfajta visszajelzést és kritikát. Borzasztónak tartom, mikor egy szakmabeli elveszti az önkontrollját. Ennél már csak az a borzasztóbb, ha nem is fogadókész mások véleményére. Ha ez még véletlenül vezetői pozícióval is párosul, akkor az már kész zsákutca. Te is tudod, kevesen vannak, akik őszintén ítélik meg a szemedbe a munkádat. Ezért is vállaltam ezt a kotnyeles szerepet, amivel senkit nem akarok megbántani.

—Ha ekkora vélemény-nyilvánítási vágy buzog benned, nyilván beléptél vagy a Rádiós Kamarába, vagy a Rádiós Dolgozók Tanácsába. Házon belül ugyanis ez a két szervezet óhajtja — természetesen egymással szemben állva — olykor akaratuk ellenére boldoggá tenni és képviselni a rádiósokat.

—A rádiós kamarába beléptem egy hónapja, de ez nem jelenti azt, hogy odaálltam egy politikai csoportosulás mellé. Engem meggyőztek arról, hogy ez a kamara képes a rádiós dolgozók érdekeit képviselni, információt továbbít, áramoltat, és a rádió vezetése érdemben figyelembe veszi a véleményét.

—Arra gondolsz, hogy péntekenként Gombár Csaba, a rádió elnöke és Gálik Mihály, a rádió ügyvezető igazgatója a rádiós kamara szervezésében együtt tezázik a mezei munkatársakkal?

—Szerintem az sem kevés, hogy ilyen jellegű eszmecsere megszervezésére képesek voltak. Meg az sem, hogy az elnök igényt tart a kamara képviselőinek állásfoglalására. És hogyha ez az állásfoglalás nem két vagy három ember személyes véleménye, akkor ez a konstrukció jól is működhet.

—Még mindig csak egy macskád van, vagy alapítottál már családot?

—A hároméves Marcival élek együtt, ő egy európai házicirmos. És kandur volt... állítólag jobb így neki, hogy megfosztották a férfiasságától, bár ezt nem a macskától hallottam. Igazi hűséges társ. Volt egy barátnőm, akivel együtt neveltem, olyan is volt, aki megörökölte, meg olyan is, aki allergiát kapott tőle, és akkor nekem választanom kellett. Jól választottam. Két dologtól nem válnék meg soha: a mikrofonomtól és a cicámtól... Lehet, hogy a sorrend fordítva helyes.

Nem titok többé, hogy a luxemburgi műsorszóró társaság (CLT) a legnagyobb külföldi részvényese az első ír kereskedelmi adónak, a TV3-nak. Az ír Jefferson Smurfittel karöltve fektetik be a kezdéshez szükséges 35 millió dollárt. Ebből a hazaiak részesedése várhatóan 11,5 millió lesz. Az adások 1991 közepén indulnak, bár az engedélyt még nem adták meg, ugyanis az ír hatóságok nem szeretnék, ha a vállalkozásban túlsúlyban lenne a külföldi tőkerészesedés. *(World Broadcast News)*

Tajvan önálló kutatásba kezd a nagyfelbontású televízió terén. A vállalkozás várhatóan 1991 júliusában kezdődik. A munka koordinálását és műszaki hátterét a tajvani ipari-műszaki kutatóintézet biztosítja. *(World Broadcast News)*

A tajvani kormány 6 milliárd tajvani dollárt (kb. 200 millió US) irányzott elő a HDTV-kutatás erősítésére. A további eszközök előteremtését már az ipartól várja. *(Fernseh-Informationen)*

Kincses Kovács Éva

Elmélet a gyakorlatban

Szemiotikai kongresszus-sorozat Közép-Európában

1990 szeptemberében Budapesten megalakult a Magyar Szemiotikai Társaság. A nemzetközi jeltudományi társaságok mellett a szemiotika hazai központja azzal a határozott céllal jött létre, hogy a magyar szemiotikai élet fóruma és a szakmai tevékenység szervezője legyen. A társaság alapszabálya feladatai közé sorolta a külföldi országok testvéregyesületeivel való kapcsolatfelvételt is. Mindkét feladat, a belső és a külső is fontos, hiszen a szemiotikai kutatások terén — a nemzetközi mezőnyhöz viszonyítva — némi lemaradás mutatkozott az utóbbi évtizedekben Magyarországon.

A Nemzetközi Szemiotikai Egyesület kongresszusain már 1974 óta számos magyar szakember vett részt. A korábban (Vácrátóton, Tihanyban stb.) hazánkban rendezett szemiotikai értekezletek és az 1989. évi nemzetközi szereplés sem maradt eredménytelen, s bizonyára ezeknek köszönhető, hogy Voigt Vilmos, a Nemzetközi Szemiotikai Egyesület magyar tagja megszervezhette a Magyar Szemiotikai Társaságot Budapesten.

Városról városra

Az idei szemiotikai kongresszusokat több ország több városában, egy-egy fő kérdéskörre alapozva rendezték meg. Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó ülléssel és előadássorozattal emlékezett meg a magyar származású amerikai professzor, Thomas A. Sebeok hetvenedik születésnapjáról az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, illetve a Kossuth Klubban. A budapesti rendezvénysorozatot az *identitás* kérdéseivel foglalkozó bécsi-sighartingi szakasz követte Ausztriában, az Osztrák Szemiotikai Társaság rendezésében, majd a befejező állomást Passau (Németország) jelentette, ahol az *elmélet a gyarkolatban* kérdéskör került az előadások és viták középpontjába.

A passaui kongresszus fő szervezője a Német Szemiotikai Társaság és a német irodalmi tanszék volt, a rendezvények helye pedig a Duna partján lévő passaui egyetem. A hamburgi Value Design Studio GMBH munkáját dícséri a kongresszus egységes emblémája és jelrendszere, amely a legegyszerűbb geometriai formákhoz nyúlt vissza, a háromszöghöz és a körhöz. A fekete és a napkorongot idéző sárga színű jelek, valamint az alapnak használt szürke borítók és plakátok következetes alkalmazása az egyszerű formák tiszteletét és a visszafogottságot jelképezte.

A négy napon át tartó kongresszust Karl-Heinz Pollok, a passaui egyetem rektora nyitotta meg, a plenáris ülések sorát pedig Thure von Uexhüll Bioszemiotika című előadása indította el. Őt követte a második napon Th. A. Sebeok Virtuális realitás, avagy mi is az objektum? című fejtegetése, valamint Humberto Maturana Autopoesis című előadása. A harmadik napon L. Bauer—H. Matis Adam Smith, a kommunikációelmélet tudósa című beszédét hallottuk, valamint Helene Karmasin értekezett a jól megválasztott jelszimbólumból adódó nagyobb haszonról. Az utolsó napon

K. Krippendorff és G. Grossklaus vázolta a dolgok elméleti, illetve a valóság technikai képét, a mimézistől a szimulációig.

Az előadások után esténként ünnepi rendezvények sora várta a résztvevőket (fogadás a városházán, orgonakoncert, színház, kirándulás, könyv- és képkiállítások). A kiállítások közül kiemelkedett a Goethe Múzeum Faust-képek című illusztráció-sorozata. A saari képzőművészeti főiskola megkísérelte a beszéd képi megjelenítését, Ruth Kübler pedig Képformáló erők a természetben címmel állított ki.

Az előadások huszonegy szekcióban folytak, s kiemelt helyen szerepelt az NDK történetének negyven évében végzett szemiotikai kutatások bemutatása. Miután a kongresszust néhány nappal a két német állam egyesítése után rendezték meg Passauban, így ez a kérdés különös aktualitást nyert. A további szekciók az egyes tudomány- és művészeti ágak elméleti problémáival és ezek gyakorlati megvalósításával, valamint az ember és a technika kapcsolatával foglalkoztak. Szót kaptak az irodalommal, a nyelvvel, a zenével, a fotózással, a filmmel, a színházzal, a formatervezéssel, a divattal, a lélektannal, a vallással, a logikával, a matematikával, a fizikával, az ökológiával, a kommunikációval, a jel-interpretációval stb. foglalkozó kutatók és szakemberek, tanárok és alkotók.

Pillanatképek

A kongresszusnak az ünnepelt Sebeok professzoron kívül hazánkból is volt néhány magyar résztvevője. Az én előadásom Nyelvi jelek a ruházaton (pólók, trikók feliratai) címmel a 12. szekcióban hangzott el, amely a formatervezés és -kivitelezés elméletét és gyakorlatát, nehézségeit és vétségeit vette számba.

A 16. szekcióhoz: A beszélt és poétikai kódok motivációi témakörhöz csatlakozott Büky Béla előadása, mely az elméleti kérdések iránt érdeklődő hallgatóságot vonzotta inkább.

A plenáris ülések egyikén Helene Karmasin olyan témát említett, amely a tömegkommunikácót érintette: a jól megválasztott jelszimbólumból adódó nagyobb haszonról beszélt. A tömegkommunikációs hirdetések,reklámműsorok célszerű felépítéséről, pszichológiai hatásvizsgálatáról tudósított televíziós műsorkivágatok bemutatásával illusztrálva a mondottakat.

Fontos tény, hogy a korábbi, hasonló kongresszusok programfelépítésétől eltérően ezúttal külön szekció foglalkozott a tömegközlés tematikájával. Ez olyan nagyszámú előadást egyesített magában, hogy két napon át folyt a program. Csupán a címek felsorolása is sejteti a témagazdagságot: G. Bentele: A tévépolitika nemzetközi összefüggései; M. Hanke és J. Loenhoff: A nemzetközi kommunikációs világban használt jelek; H. Keil: A Németországot bemutató amerikai tévéadások (K. Böhme-Dürr ugyanezen téma amerikai sajtójáról szólt); O. S. Oliviera: A Hollywood által képviselt kulturális imperializmus; I. Schneider: Az amerikai játékfilmek bemutatása és utánzása a német tévében; A. Fritz: A tömegközlési kultúrában való felnövekedés összehasonlító kultúrelemző vizsgálata; E. W.B. Hess-Lüttich (a szekció egyik elnöke): A külföldiek és a tömegközlési intézmények (a vendégmunkások tájékozódási szokásairól szólt); L. Weinreich: Külföldiekkel kapcsolatos vitaműsorok a német tévében; R. Batz: A francia televízió híranyagainak kultúrszövegként való nyelvi elemzése; E. Opl: A kommentár-műsorok kultúraközi összehasonlításban; D. Volkert: A 18. század utolsó évtizedeiben publikált német divatlapok képanyagának nemzeti divatkliséként való minősítése; M. Posner-Landsch: A médiumkultúra; A. Gwódz: Az audiovizuális közlés kultúrelmélete.

Szappanoperák és teleregények

Horace Newcomb amerikai médiumszakértő a szappanoperában véli felismerni a televízió lényegének legjobban megfelelő esztétikai formát. Véleménye szerint a szappanopera egyesíti magában a meghittséget és a folyamatosságot (intimacy and continuity). A műfaj története majd hatvan évre nyúlik vissza, még az amerikai rádiózás kezdeti szakaszába. Sőt előfutárai megtalálhatók már a korábbi évszázadok sorozatregényeiben és népszínműveiben is. Különösen érvényes ez a tizenkilencedik század második felére, amikor létrejöttek a műszaki és szervezeti feltételei annak, hogy a lakosság mind szélesebb körei számára a növekvő olvasnitudást sorozatban készülő nyomdai termékekkel bőségesen ki tudják elégíteni. Ezeket a termékeket újságokban, folyóiratokban és „ponyván" terjesztették.

Az amerikai szappanopera irodalmi előképe, különösen tartalmában, a tizenkilencedik századi sorozatregény, az úgynevezett *domestic novel*. Ezek a könyvek különösen az USÁ-ban voltak közkedveltek, házi-családi környezetben játszódó asszonyregények voltak, többnyire női szerzők tollából. Fontos ismertetőjegyük volt az aktív cselekmény hiánya és „a dialógusok dominanciája". A következő előzményt az úgynevezett *Chapter plays* filmek jelentették. Ezek folytatásos filmtörténetek voltak, amelyek hétről-hétre követték egymást a mozikban. A médiumok együttműködésének korai példáját láthatjuk abban, hogy az újságkiadók a filmelőadással párhuzamosan jelentették meg lapjaikban a folytatásokat, így növelve az eladott példányszámokat. A domestic novelhez hasonlóan a némafilmsorozatok középponjában is többnyire női főszereplők álltak, és csak ritkán férfi hősök. Tőlük eltérően azonban a chapter plays filmek nemcsak a „szerelem és szenvedély" történetei voltak, hanem inkább krimik és akciófilmek. A hősnők gyakran nyaktörő kalandokat éltek át. Hogy a nézők érdeklődését a következő folytatásig ébren tartsák, a chapter play rendszerint valami különösen veszedelmes szituációval zárult, amelynek a kimenetelét csak a következő részben ismerhette meg a néző. Ezt a dramaturgiai fogást a filmtörténet azóta „cliffhanger" néven ismeri, s beletartozik a szappanoperák „dramaturgiai alaprepertoárjába".

Az angol—amerikai szappanoperák közvetlen előfutára a rádiós szappanopera, amely a USA kereskedelmi rádiójában az 1930-as évek elején jelent meg és elképesztő élettartamúnak bizonyult. Ezeknek a műsoroknak a finanszírozását olyan cégek vállalták, amelyek így akarták enyhíteni reklámköltségeiket (például mosópor-, étolaj-, fogkrém-, leveskocka- vagy zabpehelygyártók és hasonlók). Főként a háziasszonyokra számítottak mint közönségre, mivel ők vásárolták ezeknek a cégeknek a termékeit. A Proctor and Gamble mosószer- és étolajcég volt az elsők egyike, mely az 1930-as években a rádión keresztül reklámozta termékeit. Egyúttal a P & G volt a napi tizenöt perces folytatásos sorozatok legbuzgóbb szponzora; az óriáscég 1939-ben vagy huszonkét sorozatot támogatott.

Szakértők szerint a gazdasági válság vitte rá a Proctor and Gamble-hez hasonló cégeket, hogy a piaci jelenlétüket biztosítandó új reklámstratégiát dolgozzanak ki. A P & G például már az 1930-as évek elején terjedelmes piackutatásra adott megbízást, amelyben az új termékek mellett új reklámmódokat is ki-

próbáltak. E közvéleménykutatás egyik tanulsága szerint a háziasszonyok napközben, a házimunka során szívesebben szórakoznak, mint tanulnak. Ez a tapasztalat a szappanoperák mellett szólt. A „szappanopera" gúnynév tehát a P & G céggel való sokéves együttműködés következménye. A cég ma is öt televíziós szappanoperát szponzorál.

A szponzoráló cégeknek kezdettől megvolt a joguk, hogy befolyást gyakoroljanak a sorozatok gyártására. A sorozatírás folyamatát elképesztő mértékben racionalizálták. Ebben különösen fontos szerepe volt az úgynevezett *head writer*-eknek, akik valójában a sorozat kitalálói voltak. Ők aztán úgy adták tovább a műsorkészítőknek az egyes epizódok viszonylag részletes vázlatát, hogy az a szponzorok várakozásának megfeleljen. A párbeszédírás fáradságos aprómunkáját pedig meghagyták a „szubautoroknak". A szponzoráló cég így megtartotta teljes ellenőrzését a szereplők és a cselekmény fölött — tehát valójában a mindenkori sorozat fölött.

Ezeknek a rádiósorozatoknak — a korábban említett filmsorozatoktól eltérően — kevés közvetlen cselekményük volt. A központi dramaturgiai elem a párbeszédekben kifejtett reakció volt a közelmúlt megtörtént eseményeire. A domestic novel befolyása nem volt elhanyagolható, különösen abban, hogy helyszínként gyakran szerepelt a család és a háztartás. A sorozatok középpontjában gyakran állt olyan anyafigura, akinek testi-lelki bonyodalmak alakították a sorsát. A stilisztikai elemeket az érzelmes románcok és a melodráma szolgáltatta — kevésbé a komikus elem.

A P & G cég által támogatott első, igazán sikeres rádiós szappanopera a „Ma Perkins" sorozat volt 1933-ban. A sorozat az Oxydol mosószer reklámját is jelentette: minden folytatás elején egy férfihang bejelentette: „És most következik az Oxydol műsora, a »Ma Perkins«. Egy olyan asszony igaz története, akinek az élete és problémái a világ ezer más asszonyáéhoz hasonlók. Egy asszony, aki egész életében a háztartással törődik, mos, főz, takarít és gyereket nevel. Mielőtt azonban valami újat tudnánk meg Ma Perkins életéről, elmondom egy új mosószer felfedezésének érdekes történetét..."

Az 1930-40-es évek rádiós szappanoperái közül sok megérte az 1950-es éveket is. Ekkoriban kezdett elterjedni a televízió, amely sokat átvett a rádiós műsorok és a rádióhallgatók közül. A szappanoperák így veszítettek reklámhordozó népszerűségükből. 1960-ban, a hallgatók kemény tiltakozása ellenére, befejezték az utolsó hat rádiós szappanoperát. Némelyiket átvette a televízió, és a sorozat ott folytatta pályáját.

Angliában 1948-ban készítették az első rádiós szappanoperát. John Reith, a BBC vezérigazgatója, a nagyközönség kulturális védelmét hangoztatva, korábban ellenezte és megakadályozta a műfaj angliai térhódítását, a háború utáni időszakban azonban véleménye mindinkább háttérbe szorult. A második szappanopera („The Archers"), amelyet a BBC 1950 óta hetenként öt alkalommal, tizenöt perc időtartamban naponta kétszer (délben s kora esti imétlésben) sugároz, a mai napig is létező műsor.

Az USÁ-ban már 1946-ban kísérleteztek vele, hogy a rádiós szappanoperákat átültessék a televízióba. 1952-ben indult az első sikeres sorozat („The Guiding Light"), de a szappanoperák sikere sokáig mérsékelt maradt a televízióban. 1950 és 1960 között negyvenegy televíziós szappanopera készült, de legtöbbjük igen rövid életű volt, csak hat élte túl közülük a „próbafázist". E. Barnouw amerikai televíziótörténész szerint a siker akkor köszönt be, amikor a szappanoperák adásideje a hagyományos tizenöt percről harmincra emelkedik.

Bár a televízió műszaki feltételei különböznek a rádióétól, a szappanoperák formája mindkét médium esetében ugyanaz: a történet alapja „nyitott elbe-

szélő struktúra", amely egy kisvárosban vagy elővárosban élő középosztálybeli család házi ügyeit, hétköznapi reményeit és gondjait tárgyalja. Az amerikai folytatásos nappali szappanoperák (daytime serials) világa a mai napig jobban hasonlít a megfilmesített rádióműsorokhoz, mint a játékfilmekhez. A megjelenítés és a közvetlen cselekmény minimális maradt, a domináns elem a párbeszéd. A szappanopera középpontjában mindig az úgynevezett kis közösség áll — a szomszédság, a nagy család, egy intézmény közössége, például kórház, bíróság, vendéglő vagy szálloda. Ebből az alapszituációból és a jellemek interakciójából áll elő a cselekmény számos eleme, amelyek nyitott epizódokat eredményeznek.

A szappanoperák legtöbbjének cselekménye „human-interest" történetszerű, és a különböző alakok magánéletén alapszik. Csak másodsorban foglalkozik némelyik szappanopera politikai vagy társadalmi kérdésekkel, ezt is csak olyankor teszi, ha a főszereplők valamelyike kapcsolatba kerül ezekkel a témákkal. A szappanoperák alaptémája a személyes kapcsolatok világa, fő színtere a munkahely, a hivatal vagy a kórház. Szakértők e kapcsolatokat három csoportba osztják: rokonsági, szerelmi és szociális kapcsolatokra. E nappali sorozatokban is általában a nő áll a cselekmény középponjában.

Az idők során persze többféle típusa alakul ki a szappanoperának. Az egyik korai változat a kórházi környezetben játszódó történet. Ennek klasszikus példája az amerikai „General Hospital" és az angol „Emergency Ward Ten" sorozat (1957 illetve 1966). Az ausztrál televízióipar is készített kórházzal és orvosokkal foglalkozó szappanoperát („A Country Practice"). Az amerikai televíziós szappanoperák tematikus változatossága az 1970-es években alakult ki, amikor az előkelő női nézőközönség öntudati válságot élt át. A televíziós társaságok és a reklámhajszoló cégek azonban egyre újabb közönségcsoportokat akartak meghódítani maguknak. A díszletek ekkor elegánsabbak lettek, a sorozatok szereplői megfiatalodtak (egyre több lett a tinédzser-korú) és a cselekményekbe feszültségkeltő elemek kerültek. Ez utóbbiakat a bűnügyi filmekből emelték át a szappanoperákba.

A korábban kialakult műfaj még jelentősebb változásokon ment át az 1970-es években, amikor a szappanoperák az esti műsor részeivé váltak. Ebben a műfajban a két legsikeresebb sorozat volt a „Dallas" és a „Dynasty" (A Denver Clan). Ezzel a korábbinál jobban a nézők közé vonták a férfiakat is, akik napközben keveset televíznak. Ezért ezekben a sorozatokban inkább férfiak a főszereplők, a cselekmény helyszíne sem az elővárosi középosztálybeli család, hanem az amerikai pénzarisztokrácia csillogó világa. Mindamellett ez a két sorozat még lényegében a hagyományos szappanopera jegyeit viseli magán.

Újdonság, különösen a Dallasnál, hogy megnőtt a külső helyszínek aránya a korábbi zárt lakásbelsőkhöz képest. Uralkodik azonban a párbeszéd, amelyben legfeljebb két-három ember vesz részt, és a vágások inkább a színház jelenetezési hagyományaira emlékeztetnek, mintsem a filmre. A kameramozgatásban a hagyományos közeli és félközeli felvételek dominálnak, ami jobban megfelel a szereplő személyének, emócióinak, és „a meghittség esztétikáját" sugallja (H. Newcomb kifejezése).

A szappanoperák másik változata az 1960-as évek elején Angliában alakult ki. Alapja a korabeli színház, irodalom és filmművészet „szociálrealista" irányzata és a Granada kereskedelmi televíziós társaság munkáskörnyezetben játszódó szappanoperája, a „Coronation Street". A bemutatott szürke manchesteri környezetet gyakran színezi humor és kedélyesség. Ez a humor teszi elfogadhatóvá a sorozat társadalomábrázoló törekvéseit, ez különböz-

teti meg az amerikai és több más európai szappanoperától, de ez teszi évtizedek óta közkedveltté. A bemutatott munkáskörnyezet még archaikusnak hat és inkább nosztalgiát ébreszt. A valódi szociálrealista hagyomány inkább olyan angol televíziós sorozatokban érvényesül hitelesen, mint a Channel Four-on 1982 óta folyamatosan sugárzott „Brookside" vagy a BBC-ben 1985 óta látható „East Enders".

A számtalan változat ellenére a szappanopera fő műfaji jellemzője a nyitott folytatás. Ez két vagy több értékű cselekményszálból áll, amelyek párhuzamosan futnak. Az angol-amerikai szappanopera mindig a jelenben játszódik, fiktív ideje párhuzamosan fut a néző valóságos idejével. Elbeszélő szerkezetét tekintve tehát ebben a műfajban nincs irodalmi vagy dramaturgiai értelemben vett bevezetés, tárgyalás és befejezés. Inkább a végtelenségig tágítható középrészből áll, amelynek a kezdete elvész a szemünk elől, és célja, hogy sohase fejeződjék be. Ez nagyjából áll olyan sorozatokra is, mint „Dinasty" vagy a „Dallas", amelyek eredetileg huszonhat folytatásban készültek el, azonban tíz éve folyamatosan jelen vannak a képernyőn.

A folytatásos televíziós sorozat dél-amerikai változata a teleregény. Előfutára a Dél-Amerikában máig közkedvelt rádióregény. Az 1940-es években a rádióregényeket ugyanazok az amerikai (mosóport, tisztítószert, fogkrémet vagy más háztartási eszközt reklámozó) cégek honosították meg, amelyek az amerikai rádiós szappanoperát. Ezek a cégek először Kubában, majd Dél-Amerika országaiban lettek előbb gazdasági, majd ilyen módon kulturális tényezők. Az első, Kuba számára készült, de később máshol is sikerrel bemutatott teleregény az „El Derecho de Nacer" (A születés joga) volt. A folytatásaikat naponta sugárzó teleregények az 1960-as évek eleje óta vannak jelen a dél-amerikai televíziós műsorokban.

A rádióregény és később a teleregény abban különbözik az angol-amerikai szappanoperától, hogy a cselekmény véget ér benne. A cselekmény végét a műsor készítői bele is kalkulálták a műsorba. Brazíliában a napjainkban sugárzott teleregények hossza általában 150-250 rész között mozog, amelyek napi folytatásban 6-9 hónap alatt befejeződnek. Ennél tovább csak néhány nagyon sikeres teleregény tart. A számtalan kitérő és keresztező cselekmény ellenére a teleregénynek lineáris cselekménystruktúrája van, míg az amerikai szappanopera cselekménye spirálként a végtelen felé mozog.

Közös azonban mindkét műfajban, hogy az egyes epizódok cliffhangerrel fejeződnek be. Közös továbbá, hogy mindkettő „szintetikus televíziójáték", vagyis igen sok népszerű elemet egyesít magába. Ez a szintetizáló jelleg sok teleregénynek a hasznára válik, főként Kolumbiában és Brazíliában magasabb gyártási színvonalat, stilisztikai és tartalmi megújulást eredményezett, a forgatókönyvek sok esetben jónevű szerzők színvonalas regényein alapulnak.

A dél-amerikai teleregényeket nagy tartalmi és stilisztikai változatosság jellemzi, amelyben történelmi és kortársi anyag egyaránt helyet kap. Elég itt csak az elmúlt évtizedek két legismertebb teleregényére utalni, a történelmi környezetben játszódó „Escrava Isaura" (1977-1979) és a társadalmi és politikai jelenben játszódó „Roque Santeiro" (1984-1985) című ekre.

A különbségek ellenére a teleregény „dramatikus alapkonstrukciója" is a románc és a melodráma elemeit viszi tovább. A szerencse és a szerelmi viszony igen nagy szerepet játszik bennük, a hőst — még gyakrabban a hősnőt — magas társadalmi polcra juttatja.

Fontos különbség azonban, hogy a teleregény sikere sokban múlik a forgatókönyvíró tehetségén vagy ügyességén. Szerepe a teleregénynél jelentős, míg az angol-amerikai produkciókban nem beszélhetünk egyes szerzőkről, hanem for-

gatókönyv-tervről és írócsoportok koordinálásáról, úgynevezett storyline-editorról. Bár a szubautorokat a brazil televíziós gyakorlat is ismeri, de a szerzőé a fő felelősség és a választási lehetőség, hogy milyen happy enddel fejezi be — a nézői javaslatokat is figyelembe véve — a gyártás elején még nyitott forgatókönyvet.

A teleregények megszületésében két további tényező játszik még fontos szerepet. Az egyik a cenzúra, amely minden dél-amerikai országban átfogó katalógust szerkeszt a morálisan kifogás alá eső kritériumokról, de — a mindenkori kormányzat szigorától függően — a politikai kritikát is megnyírbálja. (A Roque Santeiro teleregényt 1975-ben például a brazil katonai kormányzat úgy megcenzúrázta, hogy a tervezett 148 epizód közül 31 sugárzásáról volt kénytelen a gyártó Globo társaság lemondani.) A másik tényező az úgynevezett *product placements*, vagyis műsorügynökség, amelyet a világ negyedik legnagyobb médiumkonszernje, a Globo azzal a céllal hozott létre, hogy a sorozatokat a legelőnyösebben igyekezzen elhelyezni a televíziós világban.

A teleregények népszerűsége a maguk hazájában rendkívül nagy, hiszen itt maga a televíziókészülék is viszonylag új jelenség. Némelyik sorozat nézettsége a 70 százalékot elérheti, sőt a záróepizódok némelyike a nézők 90 százalékát láncolta a képernyők mellé. A nézők eufórikus lelkesedése a teleregény eseményei és hősei iránt általános dél-amerikai sajátosság, ami alól Kuba vagy Nicaragua sem kivétel. Mivel a hazai gyártású teleregények száma egyre nő a dél-amerikai országokban (főként Brazília, Mexikó, Argentína, Peru, Venezuela, Kolumbia és Chile jár az élen), ezért egyre nagyobb ezekben az országokban a televízió önállósága az amerikai befolyással szemben. Ez igaz akkor is, ha a teleregények jó részét a két televíziós gyártóóriás, a brazil Globo és a mexikói Televisa készíti.

A nagy gyártókapacitású televízós társaságok a teleregénnyel fontos exportterméket állítanak elő az országnak, amelyet nemcsak Dél-Amerika többi országában adnak el, hanem az USA spanyolnyelvű műsorai számára is. A Globo teleregényeit a világ száz országában mutatták be eddig, ahol mindenütt komoly konkurenciát jelentettek az amerikai szappanoperáknak.

Anglián (illetve Írországon) kívül a szappanoperának nincs hagyománya Európában. Sok folytatásból álló, nyitott cselekményű sorozatokat a kontinensen Franciaországban készítettek először. Az 1960-as években készült, tizenöt perces részekből álló sorozatot több mint egy éven át sugározták. Később ezt a végtelen formát ismét feladták a rövidebb sorozatok kedvéért. Az NSZK-ban 1985-ben készült az első nyitott folytatásos, hosszú televíziós sorozat, a „Lindenstrasse" (Hársfa utca). A korábbi sorozatok televíziós családregények voltak, amelyek egyes epizódjai önálló, zárt egységként készültek. Ilyen sorozat volt a „Die Schölermanns", „Die Firma Hesselbach", „Salto Mortale", vagy „Der Forellenhof" (A Schölermann család, A Hesselbach cég, A halálugrás, vagy A pisztrángudvar). És bár némelyik sorozat egyre újabb folytatásokkal tartotta meg nézőit, sem a folyamatosság, sem az adásszám nem fogható a szappanoperákéhoz vagy a teleregényekéhez. (A Hesselbach cég száz folytatást ért meg.)

Az 1980-as évek elején az Európai Közösség öt országában óriási sikert arat a „Dallas" és a „Dynasty", és ez a tény alapvetően megváltoztatja ezeknek az országoknak a televíziós sorozatkészítő tevékenységét. Francia és nyugatnémet műsorkészítők arra az elhatározásra jutottak, hogy az amerikai sikersorozat elemeit (bizonyos dramatikai alaphelyzeteket, filmes és dramaturgiai stíluseszközöket és gyártási módszereket) nekik is át kell venni. A francia Antenne 2 televízió 1985-ben elkészíti a „Chateauvalloni polgárokat", ezt a

francia „Dallas"-t. A francia első műsorban sugárzott sorozat sikere — a közvéleménykutatások szerint — az amerikai sorozatokkal vetélkedett. A forgtókönyv-készítést és a gyártást Franciaországban korábban soha nem látott mértékben racionalizálták. A folytatások valóban nyíltak voltak, és az egész sorozat a végtelenségig folytatható. Ennek ellenére csak huszonhat folytatás készült el belőle.

Az NSZK szappanopera-gyártásában a „Klinika" és a „Lindenstrasse" volt a két kiemelkedő termék. Bár a „Klinika" hetven folytatást ért meg, tehát jóval többet, mint a „Chateauvallon", tartalmában és az elbeszélés struktúrájában kevésbé hasonlít az amerikai mintaképekhez. Az egyes epizódok eseménysora zárt, a mű „szintetikus karaktere" pedig a német irodalomban hagyományosan közkedvelt otthon- és orvosregények elemeit szintetizálja. „A Guldenburgok öröksége" jobban hasonlít az amerikai mintához, de ebben is jól felismerhetők a tipikusan német műsorszerkesztési hagyományok. A „Lindenstrasse" tartalmában inkább az angol szociálrealista szappanopera hagyományát követi, viszont az amerikai daytime serial-ra hasonlít abban, hogy hiányzik belőle a humor és a zene alkalmazása. Ugyanakkor olyan politikai témákra való utalással, mint az ökológia vagy a jobboldali radikalizmus, mutatja, hogy mélyen a nyugatnémet valóságban gyökerezik.

Gerlinde Frey-Vor: Charakteristika von Soap operas und Telenovelas im internationalem Vergleich című írása alapján (Media Perspektiven 1990. 8. szám)

Munkahelyleépítést terveznek a BBC regionális társaságainál. A BBC North 1800 rádiós és tévés munkatársából 137-től kíván megválni a következő két évben Manchesterben, Leedsben és Newcastle-ben. A South West Television már 1989-ben megtakarított 80 helyet, de a megmaradt 334-ből még negyvenet fog feladni. Az Anglia TV önkéntes felmondásra vagy idő előtti nyugdíjba menetelre bíztatja hétszáz alkalmazottját. *(Fernseh-Infomationen)*

„Profiltisztítást" hajt végre Robert Maxwell brit sajtómágnás, amikoris eladja televíziós részvényeit. (A francia TF1-nél 12,5, a brit központi tévénél 20, a Music TV-nél pedig 51 százalékban volt érdekelt, továbbá eladta az összes brit kábeltévés részvényét is.) Lépését azzal indokolta, hogy az amerikai Macmillan kiadó megvásárlása 2,6 milliárd dollárjába került. *(IOJ Newsletter)*

Újabb zsákmányra tett szert Rupert Murdoch a spanyol Zeta sajtócsoport részvényeit illetően. A Zeta eddig sikertelenül próbált megszerezni egy magántévé-állomást, jött azonban Murdoch, és részvényeinek 25 százalékát fölvásárolva mindjárt előnyösebb helyzetbe került. Ez egyébként a sajtómágnás eddigi legnagyobb angol nyelvterületen kívüli üzleti akciója. *(EBU Review)*

A **TELETEST** elnevezésű elektronikus közönségmérő rendszert vezette be az ORF az eddigi Infratest-interjúk helyett. Az 1400 felnőttet és 700 gyermeket magában foglaló 600 reprezentatív háztartás nagyrészét már fel is szerelték a szükséges készülékkel, illetve telefoncsatlakozással. A kiépítés 42 millió schillingbe került, a folyamatos költségek tíz millióval nagyobbak lesznek, mint az Infratestnél: 28 millió schilling évente. *(ExtraDienst)*

Zalai K. László

Úton a történeti informatika felé

Új rovatunk első írása a történeti informatika időszerűségének és létjogosultságának bizonyításán túl a fogalom érvényességi körének kijelölésére és a felmerülő terminológiai gondok megoldására is kísérletet tesz. Egyúttal vázolja azokat a programszerű elemeket, melyek — kutatási lehetőségként — önmagukért beszélő eredmények ígéretével kecsegtetnek.

Az UNESCO által 1976-ban megbízott bizottság jelentése még csak a világ új kommunikációs rendjéhez vezető utat térképezgette fel *(MacBride, 1983)*, a Megatrendek című korszakos elemzés *(Naisbitt, 1982)* viszont már deklarálta: a világ tíz legnagyobb horderejű átalakulása közül „egyik sem összetettebb és ugyanakkor egyik sem robbanásszerűbb, mint ez az... óriási átalakulás az ipari társadalomból az információs társadalomba".

A számítógép forradalma, a tömegkommunikációs rendszerek villámgyors evolúciója és a hírközlés eszközeinek szinte követhetetlen tökéletesedési tempója minden erővel a folyamat technikai oldalára vonzza figyelmünket, pedig az információ-áru termelésének gazdaság- és társadalomformáló következményei az igazán lényegesek. Daniel Bell sokat támadott korszakmegnevezése, a posztindusztriális társadalom végső soron pontosan e váltás tartalmát igyekezett megragadni. S miközben természetesen azóta is tart a vita pro (például *Masuda, 1980)* és kontra *(Roszak, 1986)* az információ-jelenség meghatározó szerepének mértékéről, jelenléte és hatása olyan kétségtelen tény, amit nem lehet megkerülni *(Római klub, 1982)*. Mindenesetre a vizsgálat fókuszába tartósan csak a tömegkommunikációs szféra, illetve a propaganda- és manipulációs tevékenység ehhez kötődő gyakorlata került, elősegítve egyrészt a szociológiai módszerek új hullámának beáramlását, másrészt a politika vizsgálatának kiszélesítését *(Nordenstreng, 1975)*. S miközben sorra jelennek meg a tudatiparról és a propagandáról szóló, s már a kapillárisokra is figyelő munkák (horribile dictu Franciaországban hivatalos megállapodás szabályozza a politikai tartalmú televíziós viták kameramozgatási szögtartományait), mintha a történettudomány nem talált volna inspirációforrást az információs spirálban.

Pedig legalábbis elgondolkodtató az az önmagában talán felszínesnek tűnő analógia, amely az információs társadalom beköszöntét (vagy közeledő valóságát) elfogadva, azt az ipari társadalom kialakulásának történelmi körülményeivel és e világtörténelmi váltás tartalmának megragadását szolgáló marxi megoldással veti össze. Ha ugyanis Marx a tőkés árutermelést megelőző áruformákkal és termelési viszonyokkal való részletes összevetéssel vélte egyedül megragadhatónak a még akkor is javában formálódó gazdasági-társadalmi szerkezet lényegét, s a korábban is meglévő, de új minőséggé csak a kapitalizmusban szerveződő elemek (a tőke, az áru, a csere, a pénz stb.) elemzésén át vezetett az útja, akkor ez a logika érvényesnek tűnhet az információs társadalom megközelítésekor is. Az információ-jelenség (sőt az információ-áru!) és az elkülönült információs rész-

rendszerek ugyanis olyan állandó elemeit jelentették minden korábbi társadalomnak, amelyeknek tényleges jelentőségét új minőséggé való szerveződésük ürügyén éppen visszamenőleges vizsgálatuk adhatja meg. Daniel Bell egyenesen a tudással és az információval véli behelyettesíteni a tőke és munka hagyományos párosát *(Bell, 1979)*: a fenti összefüggések szervesen illeszthetők a világtörténelmi folyamat marxi interpretációjának számos pontjához — ahogy azt kiváló írásában bizonyítja Nyíri Kristóf. *(Nyíri, 1989)*

Érdekes, hogy még az információs társadalomba való fokozódó tempójú „behatolás" előtt született meg az az életmű, amely nem e világtörténelmi korszakváltás logikájából indult ki, mégis egy sajátos, kommunikáció-központú történetszemlélethez jutott el. A kandai Harold Innis a háború után/alatt arra figyelt fel, hogy méltatlanul háttérbe szorult a sajtó szerepe a huszadik század gazdaságtörténetének vizsgálatakor. E „hiányzó faktorról" szóló elmélkedései *(Innis, 1949)* után két nagy műben igyekezett világtörténelmi perspektívába helyezni a kommunikációs jelenségcsoportot *(Innis, 1950, 1951)*, hogy az információtechnológia kezdetlegesebb és újabb változatai társadalombefolyásoló hatásainak történeti áttekintésére vállalkozzon. Innis úttörő módon kapcsolja össze az egyes médiumokat a tér és az idő történeti vetületeivel, s bár fejtegetései néhol túlságosan nagyvonalúak, néhol inkább ismeretterjesztő jellegűek, kétségkívül eredetiek és továbbépítésre érdemesek. Ezért meglepő, hogy munkássága társtalanul maradván, mindmáig újrafelfedezésre várva pihen. Az egyetlen igazi követő, Marshall McLuhan kezén a továbbépítés helyett éppen a történetiség kilúgozása történik meg. McLuhan nagyhatású, de kevésbé „tudományos megalapozású" rendszere a történeti magyarázatot leszűkíti az információs korszak közvetlen (huszadik századi) előtörténetére. Jellemző, hogy a mcluhanológia könyvtárnyi irodalma mellett az Innis-recepció mindössze néhány tanulmányra, életrajzra és összeállításra terjed ki *(Creighton, 1957; Norwood, 1981; Carey 1970)*.

Innis mellé persze nem akármilyen fegyvertársak kerülnek. Hogy rögtön a legnevesebbet, Claude Lévi-Strausst említsük, aki szerint a társadalomnak mint egésznek a kommunikációelmélet segítségével való értelmezése kopernikuszi fordulatnak tekinthető, s aki nagyvonalú kísérletet tesz arra, hogy a társadalomban működő rendszerek mindegyikét (még a gazdasági szférát is) mint sajátos kommunikációs rendszert közelítse meg. S bár Vekerdi László találó megállapítása szerint Lévi-Straussnál csupán az információelméleti terminológia átvételéről, pszeudo-matematikáról van szó, ami inkább segítségül hívott analógiát, mintsem valódi, szerves kapcsolatot jelent a primitív társadalom és a kommmunikáció struktúrája között *(Vekerdi, 1971)*, szempontjai rendkívül termékenyek. Mivel azonban a kommunikáció struktúraszervező funkciójának abszolutizálásával feloldhatatlan ellentmondásokhoz jut el *(Józsa, 1980)*, a Lévi-Strauss-recepció inkább a strukturalista módszertant és az antropológiai vitapontokat gombolyította tovább. Ráadásul Lévi-Strauss rendszere csak kvázi-történeti, mivel elsősorban a struktúrára, és nem a változásra figyel; szinte szó szerint érvényes rá mindaz, amit Parsons általános érvényűként tételezett társadalomelméletével szemben megfogalmaztak (legszellemesebben *Elias, 1988)*.

Innis és Lévi-Strauss különböző okok miatt be nem fejezett utakat fémjelez-nek történelem és kommunikáció szerves összekapcsolására. Ugyanúgy inkább csak programot ad a legteljesebben Jurij Lotman által kifejtett kommunikáció-központú kultúrtipológia *(Lotman, 1973)*. Ez kétségkívül továbblép saját tudományos hátországán — a kultúra szemiotikájának vizsgálata ugyanis csak kulturális és kommunikációs részrendszerek átvilágítására vál-

lalkozik *(Voigt, 1981)* —, és maradandó erejű, tömör megfogalmazását adja az információ-jelenség történelemformáló princípium-voltának. Amikor Lotman az eleve tág taylori kultúrafogalmon túllépve a kultúrát úgy határozza meg, mint valamennyi nem örökletes információt, továbbá az információ szervezési és megőrzési módjainak összességét — s így az információt az emberiség létének egyik kiemelt feltételeként tárgyalja —, akkor végül is kijelöli az eddigiekben hiányolt történetszemlélet aforizma-értékű vezérfonalait. Ha a biológiai-társadalmi létért való küzdelem az információért való küzdelem (is), ha az emberiség története az emlékezetért vívott harc története (is), akkor jogosult lehet legalábbis feltételezni, hogy a kommunikációs szempont szerepéhez mért kiemelésével nem csupán szellemesebb történelem-interpretálási lehetőséghez jutunk, hanem a legfontosabb és legégetőbb kérdések megválaszolásához is közelebb kerülhetünk.

A tárgyiasult információ

A kommunikációelméleti szakirodalom számára majdhogynem közhely a mozgásformák két alaptípusaként az energia és az információ adásvételét kiemelni: más diszciplínák képviselői számára ez korántsem természetes. A két típus kapcsolatából felépülő komplex rendszer hosszabb elemzést és bemutatást igényelne, de egyrészt erről kiváló összefoglalások állnak rendelkezésre *(Szecskő, 1971)*, másrészt a fenti összefüggésnek ezúttal csak a gyakorlati következményeire szeretnénk koncentrálni. (Ezt megelőzően azonban ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a rendszerelméleti kutatások a fenti két komponens közti arányok változását a rendszerek szervezettségének és komplexitásának magasabb szintjei felé haladva kötik össze az információs faktor szerepnövekedésével. A történelem nyelvére mindez úgy fordítható le, hogy a kultúrákban felhalmozott tudás és információ mennyiségének az egyes civilizációk tárgyi alkotóihoz mért aránya növekedését fogjuk fel a fejlődés kritériumaként. Ily módon egyébként a par exellence viszonyfogalomnak tekinthető haladás/fejlődés terminuspár értelmezési tartományát is kiszélesíthetjük.)

Ha azonban az információ történelmi státusát keressük, akkor nem elvont mozgásformákat, hanem konkrét társadalmi viszonyokat kell vizsgálnunk. Egyes társadalmak bizonyos korszakai meghatározott médiumainak és magának az adott társadalomnak a viszonyáról nagy számban születtek feldolgozások, társadalom, történelem és információ modellszerű, dinamikus összekapcsolására azonban jóval kevesebb kísérlet történt. A leíró igényű rendszerezések (magyarul: *Janousek, 1972 Balogh, 1979)* nemcsak a későbbiekben körvonalazandó történeti kutatások elméleti-fogalmi bázisául szolgálnak, hanem a praxis szférájától való elkülönítéssel és a praxissal való tényleges kapcsolatok és csatornák feltérképezésével kijelölhetik az információ valódi helyét és szerepét. Ahogy Józsa Péter megfogalmazta: „a kommunikáció része a praxisnak, de nem azonos vele. Egyszersmind az is nyomban világos, hogy kommunikáció nélkül nincs praxis... — tehát ha nem értettük meg a kommunikációt, nem érthetjük meg a praxist" *(Józsa, 1974)*. S miközben a kommunikációfogalom maga természetesen elégtelen a termelés és a hatalom jónéhány képletének megragadásához, fogalmi apparátusa a „determinált társadalmi struktúrák szintjén lejátszódó folyamatok aktualizációjának magyarázó elvévé válik" *(Józsa, u.o.)*.

Egy dolog biztos: történelem és kommunikáció egyes közös metszetei mindezidáig sokkal inkább kultúrtörténeti kuriózumokként szorítottak maguknak helyet a szellemi közéletben, mintsem a történeti vizsgálódások szemléleti kereteként. S bár ezenközben az információ tárgyiasításának és a társadalmi újrater-

melési folyamat információháztartási csatornáinak történetével foglalkozó feldolgozások még önálló műfajokat is teremtettek (írástörténet, könyv- és könyvtártörténet, a kommunikációs eszközök története, sajtótörténet stb.), ezek inkább tárgy- és intézménytörténetek; még a legsikerültebb munkák sem képesek felvillantani az adott kommunikációs részhalmaz viszonyát a kommunikációs folyamat egészéhez és ezen keresztül a társadalmi újratermelési folyamathoz. (A kevés kivétel közül itt csupán kettőt emelünk ki: *Habermas, 1971 és Hajnal, 1933/4.)*

Pedig elég egy pillantást vetni Masuda információ-tárgyiasítási ábrájára, hogy egészen feltűnő legyen: a kommunikációs szakaszhatárok kísérteties pontossággal képezik le a világtörténelem nagy korszakváltásait. A nyelv forradalma az emberré válás, az írás forradalma a korai civilizációk, a könyvnyomtatás (és a Masudánál itt nem szereplő távközlés) forradalma az ipari társadalomba való átmenet időtartományával vág egybe, a számítógép forradalma pedig a globalizálódásnak indult világ egyik — ha nem legmeggyőzőbb — hírnöke. (Ld. még *Fülöp, 1973.)*

És akkor még csak a tárgyiasult információt vettük figyelembe, miközben a szocializációs csatornákon (és egy idő után főleg azok elkülönült szakintézményeiben) mindenkor áramló információ mennyisége és szerepe önmagában is elégséges a kiemelt vizsgálathoz.

Mindezek ellenére a történeti informatikának mint önálló szemléletű vizsgálati keretnek természetesen el kell kerülnie, hogy minden érintkezést, emberi interakciót, kapcsolatot, viszonyt a saját fogalmi szerkezetével képezzen le, s nem szabad abba a hibába sem beleesnie, hogy az információelmélet ridegen matematikai érvényességű apparátusát mechanikusan alkalmazni próbálja a rendkívül összetett történeti-társadalmi jelenségek megközelítésekor.

Sajátosan erre a diszciplínára tartozik ugyanakkor az egyes társadalmak és gazdasági, kulturális kapcsolataikkal összetartott nagyobb történeti egységek (birodalmak, régiók stb.) információháztartá-

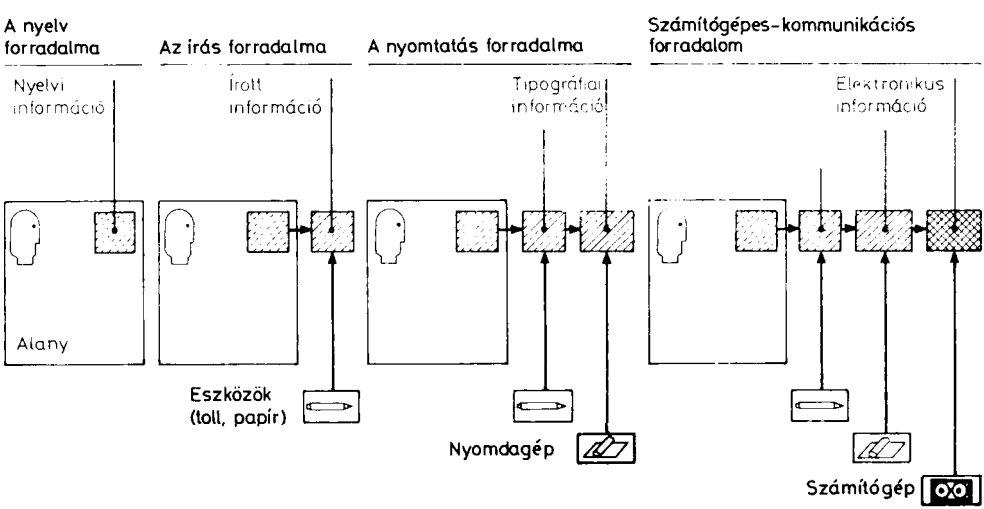

sának vizsgálata. Az információk létrehozásának (születésének, termelésének stb.), megőrzésének és átadásának struktúráit abból a szempontból kell megragadnia, hogy azok működése és átalakulása miképpen hat a társadalom(és régió-)egész legfontosabb viszonylataira, fejlettségi és hatékonysági mutatóira. Ezen belül is különös tekintettel kell lennie a struktúráknak a nagyléptékű minőségi változásokban játszott szerepére, hiszen a történettudomány legáltalánosabb kérdései mindig is e változások lényegének minél pontosabb megértésére vonatkoztak.

Józsa Péter mindezt úgy fogalmazza meg, hogy a kommunikációelmélet episztemológiájának szükségességét „a társadalmi folyamatoknak, a társadalmi konfigurációk keletkezési, működési és felbomlási folyamatainak magyarázatában fennálló nehézségek természete indokolja" *(Józsa, 1974)*. Az e megállapításból levont kommunikációtudományi kutatási programjavaslatai azonban jelelméleti indíttatásúak és szinkron társadalmi jelenségek elemzésére vonatkoznak.

Ha elfogadjuk azt a megállapítást, amely szerint „egy társadalom annál fejlődőképesebb, minél tökéletesebben tudja biztosítani információk feldolgozására képes tagjai számára az információkat", illetve „gondoskodik a kultúra... adta tudás (információtöbblet) lehető legszélesebb körű elosztásáról" *(Csepeli, 1985)*, akkor újólag indokoltuk a történeti informatikai vizsgálat elengedhetetlen szükségességét: mi több, az e szempontokat figyelmen kívül hagyó elemzéseket jogosan száműzhetjük a hiányos megközelítések közé.

Egzaktságának bizonyítására a történeti informatikának kvázi-kvantitatív megoldásokhoz is folyamodnia kell, mégpedig annak a középpontba helyezésével, hogy az információháztartás legfontosabb paraméterei miképpen befolyásolják mérhető és kimutatható módon a társadalmak energiamérlegét (valamint a tér-idő dimenziót, ahogy azt Innis mellett — sőt előtt — Hajnal István és észrevette), és evvel összefüggésben miképpen hatnak a termelési folyamatra.

Álláspontunk szerint az információ akkumulációjának mérhetővé tételével a történeti informatika olyan szempontokat tud közvetíteni, amelyek mélyebben és sokoldalúbban képesek egy-egy változás hátterét és kiváltó okait leírni és értelmezni. Az akkumulált információ mobilizálásának hatékonyságát mérve pedig két minőségi változás közti szakasz dinamikájához szolgáltathat nélkülözhetetlen adatokat. Amennyiben a fenti vizsgálatok hipotézisszerű eredményeinek ígéretét elfogadjuk, akkor már nem a történeti informatika létjogosultságát, hanem csupán elnevezését kell indokolnunk.

Fogalommagyarázat

„... akár statisztikai, akár dinamikus kutatásokat végzünk a társadalomtudományban... (azok) csak néhány tizedes jegyig lehetnek pontosak, és sohasem nyújthatnak sok, igazolható, lényeges információt, amely összehasonlítható volna a természettudományban megszokottan várható információkkal. Nem hanyagolhatjuk el őket, de nem szabad túlzott várakozásokkal nézni lehetőségeik elé. Akár tetszik, akár nem, sokat rá kell bízni a hivatásos történész «tudománytalan» elbeszélő módszerére..." — írja Norbert Wiener, a kibernetika atyja 1961-ben *(Wiener, 1974)*. Másutt viszont határozottan kijelenti: „Azt állítom, ...hogy a társadalmat csak a hozzá tartozó üzenetek és közlési lehetőségek tanulmányozása alapján lehet megérteni (ember és ember, ember és gép, gép és gép viszonyában)" *(Wiener u.o.)*.

Az ellentmondás látszólagos: az első idézetben Wiener az információtechnikának mint társadalomtudományi módszernek az alkalmazását tartja korlátozott érvényűnek, de a társadalom információháztartásának vizsgálatát (a mód-

szer részletezése nélkül) elengedhetetlennek tekinti. A fenti kettőség lényegében arra vezethető vissza, hogy a kibernetika és az információelmélet programadó klasszikusai alapvetően és elsősorban az információ átadásának technikai vonatkozásaival, sőt rendszerelméleti-termodinamikai interpretálásával foglalkoztak, az üzenetek jelentéstani aspektusait pedig eleve kirekesztették tárgyalási univerzumukból. Shannon és Weaver, az információelmélet megalapítói határozottan kijelentették, hogy kizárólag a kommunikáció technikai vonatkozásaival foglalkoznak, viszont ők maguk sem tagadták, hogy az „elméletnek tágabb az érvényessége" *(Weaver, 1977)*. A társadalmi dimenzió iránt érzékeny Wiener hosszabb-rövidebb esszék sorában kapcsolta össze az információ, a nyelv és a társadalom egyazon rendszerben vizsgálható és egymással összefüggő elemeit.

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy a századunk közepe táján létrejött új diszciplínák — a rendszerelmélet (Bertalanffy, 1930-tól), az automaták elmélete (Touring, 1936), a játékelmélet (Neumann és Morgenstern), a kibernetika (Wiener, 1938) és az információelmélet (Shannon és Weaver, 1948) javarészt matematikai jellegű tudományok, s még alkalmazott változataik is elsősorban természettudományi területekre érvényesek. Még a látszólag társadalomtudományi jellegű gazdasági kibernetika is inkább technológiai vonatkozásúnak tekinthető. S noha kézenfekvőnek tűnt a kibernetikai és információelméleti fogalmak alkalmazása (különösen a „fekete doboz", a szabályozás-vezérlés, az input-output, a visszacsatolás lett népszerű), a divattá válás visszahatásaként megfogalmazódott kritika lassan visszaterelte az érdeklődést a híradástechnika matematikai elmélete felé *(Vekerdi, 1971)*. Eközben ráadásul önálló területként különült el az informatika, amely önmagát a számítógépes információrendszerek tudományaként határozta meg. Hogy mégis az informatika fogalmát választottuk a történeti jelző mellé, azt azzal indokolhatjuk, hogy az informatika egy adott „társadalmi mozgásformához tartozó rendszer (vállalat, intézmény) információrendszerét" hivatott körüljárni *(Kiss, 1987)*. Mármost ha nem egy alrendszert, hanem magát a társadalmi mozgásformát vizsgáljuk mint információrendszert, akkor az informatika mint alkalmazott fogalom, szerencsésen használható. Annál is inkább, mert a kibernetika és az információelmélet tartalmi megalapozása amúgy is nélkülözi a társadalmi szféra bekapcsolását. (Mégha a társadalom elvileg olyan dinamikus rendszernek fogható is fel, amely a külvilággal való kölcsönhatás során változik — s így „belefér" a kibernetika legtágabb értelmű megközelítésébe —, s mégha az információelmélet éppen az „információ eredetének" kérdését száműzi is a filozófia területére *(Cullmann és tsai., 1973)*.

Kínálkozott még az információgazdaságtan fogalma, s noha kétségkívül létezhet „történeti információgazdaságtan" is, az ökonómiai szféra csak egy részét jelentheti a vizsgálandó rendszernek. Ezen túl tudna lépni az „információháztartástan" terminus, jelezve a gazdasági szempontot körülfogó tágabb minőséget, de némileg keresett, és ráadásul inkább a tevékenység szervezésére és nem magára a rendszerre utal.

Ám a legnagyobb kihívás a társadalomtudományok felől érkezik: a kommunikációelmélettől. Józsa Péter felosztása szerint *(Józsa, 1974)*

1. a társadalmi mikrorendszereket a kommunikációval mint a személyes interakció formájával vizsgáló szociálpszichológiai-csoportdinamikai iskola,

2. a kommunikációt mint a befolyásolás eszközét vizsgáló behavioristatömegkommunikációs és reklámkutatások,

3. a kommunikációt a jelentés episztemológiai helyeként tárgyaló szemiotikai, nyelvészeti és strukturalista iskolák,

4. és a kommunikációt a „kultúra (vagy felépítmény) csatornarendszeré-

nek" tekintő kultúrantropológiai-etnológiai-tudásszociológiai iskolák egyaránt a maguk számára kialakított (és leszűkített) kommunikációfogalmat használnak. Másfelől a kommunikációelmélet olyannyira kiterjesztette vizsgálati körét (ld. *Kommunikáció I-II., 1977-78*), hogy a „történeti kommunikációelmélet" terminus csak zavart okozna. Annál is inkább, mert a kommunikációs jelenségek leírása történeti metszetekben csak az elemzésbe bevonható elemek számában különbözne egymástól, márpedig mi egy más típusú megközelítésmódot keresünk.

A kommunikációval foglalkozó tudományok eredményeiből sokat hasznosíthat a történeti informatika, mégsem cserélhetők fel egymással. S hogy a sajátosan a történeti informatikára tartozó területek jól áttekinthetőek és megragadhatóak legyenek, befejezésül tekintsük át a legkézenfekvőbben kínálkozó kutatási témákat és területeket.

Célok és távlatok

1. A történeti informatika tartalmi megalapozásához létre kell hozni egy operatív történeti információfogalmat, amely a különböző típusú, hétköznapi értelemben vett információkat (hír, értesülés, üzenet, ismeret, tapasztalat stb.) egységes rendszerbe szervezi oly módon, hogy az információelmélet bitfogalmától jellegében eltérő információs alapegységet talál. (Ez a különböző szintű és szervezettségű információs rendszerek legkisebb lebontható egységét jelenti.) E különböző rendszerek aprólékos vizsgálata során fog kiderülni, hogy sikerül-e univerzális történeti információfogalmat elkülöníteni, vagy pedig nem, s akkor a különböző információs részrendszerek eltérő módszertani megközelítést igényelnek. Ebben az esetben viszont együttes kezelésük, kölcsönhatásuk és adataik összemérhetősége vetődik fel problémaként.

Mindehhez első lépésben az információ történelmi státusát kell egyértelműen tisztázni: azt t.i., hogy mi módon lehet elkülöníteni szerepe és hatása alapján más történeti minőségektől, miközben minden létformájában éppen valamely másik minőséggel összefonódva találjuk fel.

Ezzel összefüggésben megkerülhetetlen az állásfoglalás a szociológia erre kidolgozott modelljével kapcsolatban, amely az elkülönült társadalmi alrendszerek mindegyikéhez kapcsolódó sajátos szektorként veszi számításba az információs szférát, legfeljebb a modern tömegkommunikációs szisztéma kialakulásával alkotva számára egy új, önálló alrendszert.

2. Az eképpen körvonalazott információfogalom mellé az információmozgás különböző mérhető vetületeinek vizsgálata társulna. Az információk keletkezésének mennyiségi mutatóit a történeti idő dimenziójának bevonásával, az információátadás hatékonysági mutatóit a történeti tér dimenziójának bevonásával elsőként néhány tipikusnak tekinthető (és nem utolsósorban viszonylag gazdag forrás- és dokumentumanyaggal megközelíthető) társadalomalakulat monografikus feldolgozásának tapasztalataiból lehetne általánosítani (Római Birodalom, kora-középkori Európa, a kapitalizálódó Németalföld és Anglia, a skandináv régió a huszadik század fordulóján stb.) E vizsgálattípus különösen a stagnáló, illetve a fejlődő periódusok, illetve civilizációk információ-szempontú összevetésével ígér eredményeket. A mindenkor szem előtt tartandó legfontosabb kérdés pedig az: kimutatható-e valamely információs részrendszerről, hogy egy adott történeti pillanatban a belőle kiinduló változások váltak a legdinamikusabb társadalomformáló tényezővé?

3. Csak az eképpen finomított módszertani-fogalmi apparátus birtokában érdemes hozzáfogni a történettudomány (sőt a nyelvtörténet, a történeti pszichológia és számtalan más társtudomány)

eddigi, kifejezetten tárgyunkra vonakoztatható teljesítményeinek „megszűréséhez". A rostán fennmaradó eredmények értékelése után lehet állást foglalni abban a kérdésben, hogy mely területek tekinthetők lezártnak, és hol van szükség további vizsgálatokra.

4. A különböző politikai-ideológiai manipulációk, amelyek hol egy struktúra változatlan fenntartását, hol éppen új konfiguráció létrehozását szolgálták, számos történeti korszakban, egzakt eszközökkel megközelíthetőek. Szádeczky-Kardoss Elemér egyenesen odáig megy, hogy a manipulációt az információ ellentéteként *(–I)* képletbe rendezi: $-I=-k\times R+S$, ahol $-k$ a közelítésfok csökkenése, R a rotációs ismétlődés, S a ciklusforgás teljes megfordítása, s amellyel szemben az ellenszer az intenzifikált információ $(I=k\times R)$, amely többek között éppen a meghamisított, tér-idő mérték valódiságát állítja helyre. Ugyanígy a más megközelítésben szintén az információ ellentettjének tételezett titok-jelenség és a metakommunikációs szféra történeti megközelítése is bevonható. Emellett bonckés alá lehet tenni a politikai propagandatevékenység viszonylag feldolgozott történetének *(Laswell-Lerner-Speier, 1979)* mennyiségi paramétereit, s végül a világtörténelem nagy információpusztítási akcióinak (könyvégetések, indexek, cenzúratörténet) a leíráson túlmenő hatáselemzése ígér különösen sokat.

A fenti programból jól látható, hogy a történeti informatika „megteremtése" és művelése egyaránt csak kollektív tevékenység eredménye lehet, hiszen a kizárólag az egyes történeti korok szakértői által elvégezhető konkrét mélyfúrások mellett a kommunikációval foglalkozó társtudományok képviselőinek muníciójára és a szintézisre vállalkozók ambíciójára is szükség van. Egy ilyen együttműködés megteremthetőségének és értelmének reményében született meg a fenti, igényében kizárólag a problémák körvonalazását megcélzó írás.

Irodalom

Balogh István: A társadalmi információ. Bp, 1979

Bell, Daniel: The Social Framework of the Information Society. In: M.L. Dertouzos—Joel Moses szerk: The Computer Age: A Twenty-Year View. Cambridge, 1979 Idézi: Nyíri, 1989

Carey, James W.: Harold Adams Innis and Marshall McLuhan. In: McLuhan. pro&con by Raymond Rosenthal 1970

Creighton, Donald: H.A.Innis. Portrait of a schloar. Toronto, 1957

Cullmann-Denis-Papin-Kaufmann: A hír tudománya. Az információelmélet alapjai Bp, 1973 (13. o.)

Csepeli György: Az információ a modern társadalomban. Jel-Kép, 1985/2.

Elias, Norbert: A civilizáció folyamata (különösen a második kiadás előszava) Bp, 1988

Fülöp Géza: Ember és információ. Bukarest, 1973

Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása. Bp, 1971

Hajnal István: írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. Medvetánc, 1982/2-3. sz. 321-352. o. valamint Lakatos László bevezető tanulmánya (Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme) U.o. 305-319. o.

Innis, Harold: The Press. A Neglected Factor in the Economic History of the Twentieth Century. London, 1949

Empire and Communication. London, 1950

The Bias of Communication. 1951

Janousek, Jaromir: Társadalmi kommunikáció. Bp, 1972

Józsa Péter: Lehetséges és szükségese egy általános társadalmi kommunikációtudomány? In: Kód-kultúra-kommunikáció. NPI, 1974

Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika. Bp, 1980

Kiss Imre: Az informatika alapjai Bp, 1987

Kommunikáció I-II. Tanulmánygyűjtemény. Szerk: Horányi Özséb, Bp, 1977, 1978

Lasswell-Lerner-Speier: Propaganda and Communication in World History I-III. Honolulu, 1979
Lotman, J.M.: A kultúra tipológiája In: Szöveg, modell, típus. Bp, 1973 267-354. o.
MacBride-jelentés: Új nemzetközi kommunikációs rend felé. Bp. 1983
Masuda, Yoneji: Az információs társadalom. OMIKK, 1980
Naisbitt, John: Megatrendek (1982) OMIKK 1990
Nordenstreng, Kaarle: Közléselmélet. (Bevezetés s társadalmi kommunikációfolyamatok tanulmányozásába) (1975) TK, 1978
Norwood, N.J.: The tradition of H.A. Innis. In: Culture, Communication and Dependency (szerk: Melody-Salter-Heyer) 1981
Nyíri Kristóf: Marxi témák az információ korában. Világosság, 1989/4 241-245. o.
Római Klub 1982: Günter Friedrichs-Adam Schaff: Mikroelektronika és társadalom. Áldás vagy átok? Jelentés a Római Klub számára. Bp, 1984
Szecskő Tamás: Kommunikációs rendszer — köznapi kommunikáció. Bp, 1971
Vekerdi László: Az információk a mai művelődésben. In: Befejezetlen jelen. Bp, 1971
Voigt Vilmos: Áttekintés a kultúra szemiotikájáról. In: Kultúra és szemiotika. Bp, 1981 257-278. o.
Weaver, Warren: A kommunikáció matematikája. In: Kommunikáció I. 71-82. o.
Wiener, Norbert: Válogatott tanulmányok. Bp, 1974

A történeti informatika mint új diszciplína kollektív megteremtéséhez kíván hozzájárulni az ELTE Bölcsészkara fiatal történészeinek *Szóbeliség, írásbeliség, információháztartás* című műhelykurzusa is, mely a különböző korszakok információs keresztmetszeteinek elkészítéséhez az alábbi szempontokat javasolta:

1. Hagyományos „csatorna"-szerepén túl hol, mikor és mennyiben vált valamely információs részrendszer dinamikus (akár a legdinamikusabb) társadalomformáló tényezővé?

2. Lehet-e modellezni, és ha igen, hogyan a korszak tipikus/meghatározó társadalmi formáinak információháztartását, az egyes információs jelenségek és szervezetek funkcióit?

3. A vizsgált társadalmakban meghatározónak bizonyuló információs részrendszerek milyen információ-típusokat közvetítenek? A konvencionális információ-formákat is beleértve össze lehet-e állítani egy információ-tipológiát (térképet), tételes felsorolással? Adható-e az adott korszakra érvényes történeti információfogalom?

4. A politikai szocializáció mely csatornái váltak különös jelentőségűvé, önálló vizsgálatra érdemessé?

5. Elvégezhető-e a direkt politikai propaganda hatásvizsgálata? Találunk-e valahol elkülönült propagandaintézményt vagy jellegzetes tradicionális propagandamechanizmusokat?

6. Melyek a kor információtechnikai csúcsteljesítményei (médiumok, dokumentációs technikák stb.)?

7. Van-e kvantifikálható részhalmaza az információs rendszernek?

8. Az adott korszak, fejlettségi fok (és régió) különböző társadalmainak információs rendszerei vizsgálhatók-e azonos módszertani alapon? Van-e reális lehetőség általánosításra? Ha csak részben, hol?

9. Van-e olyan elméleti probléma, melyet az adott korszak információs rendszerének vizsgálata vet fel?

10. Milyen információ-kultúrtörténeti érdekességeket, „csemegéket, unikumokat kínál a korszak?

Plusz 1: Mi az, ami az elmondottakból saját, önálló kutatási eredménynek tekinthető? Mi számít a vázolt adatokból és összefüggésekből nóvumnak?

Újlaki Gabriella

Látványelvűség és fejlődés a képzőművészetben

Az itt következő tanulmány a művészet történeti változásait néhány alapfogalom — a „fejlődés", az „antik és modern", az „új és eredeti", valamint a „látvány és látszás" — segítségével igyekszik megragadni. Ezen történeti értelemzés célja, hogy a művészet fogalmát egy kuhni értelemben vett paradigma, a látványparadigma bevezetésével világítsa meg. A látványparadigma pedig egy olyan keretet teremt, amely új alapot ad mind a klasszikus, mind a modern művészeti stílusok értelmezéséhez.

A fejlődés fogalma

Az emberiség történeti felfogása alapvetően a keresztény vallás szemléletének eredménye, amennyiben, a helyi krónikákkal, anekdotázó elbeszélésekkel szemben, először itt találkozunk az embernek mint egységes nemnek a felfogásával. A keresztény vallás hozta létre az emberiség üdvtörténeti megalapozású történelmét.[1] Míg a törzsi, népi vallások hívei még kizárták a rokonsági, vérségi kötelékükbe nem tartozókat a történelemből (pontosabban, ilyenük nem lévén, saját eredetmítoszukból), addig a hódító keresztény világegyház ezt nem engedhette meg magának, bele kellett építenie rendszerébe a nem keresztény múltat és az eltérő vallási-népi hagyományokat is. Ez alapvetően új időszemléletet követelt meg tőle. A keresztény üdvtörténet első nagyszabású — a világi történelemre alkalmazott — változatát Augustinus fogalmazta meg. Ő a világ történetét Krisztus előtti és utáni korszakra osztotta.[2] A történeti gondolkodás teologikus jellege itt transzcendálást jelent, az események evilági (időbeli) volta közvetlenül vonatkoztatható az időnkivülire, az abszolútra.

A tizenkettedik században azonban, amely sok egyéb változás mellett a történeti tudat születésének kora is, szakítanak az ágostoni sémával, hogy helyébe most már egy a fejlődés gondolatára épített hármas felosztású modellt helyezzenek.[3] A keresztény időtudat újdonsága minden korábbi mitologikus időfelfogással szemben az, hogy bevezeti a töretlen előre haladás: a fejlődés fogalmát.[4] Ez a világkorszakok elnevezéseinek megváltozott értékhangsúlyaiban tükröződik. Az antik kor felsőbbrendűségét lassan felváltja a modern kor haladottságának tudata, melyet jól kifejez Chartres-i Bernát kijelentése: „Az igazság az idő leánya." Vagy a Saint-Denis apátságot építtető Suger apát jelmondata: „Novum contra usum" (az új a megszokottal szemben).

A tizenkettedik századi újjászületés új korszak kezdetét jelentette. Érdekes történeti visszacsengése ennek Voltaire megjegyzése: „Minden nép produkált hősöket és politikusokat, minden nép

szenvedett el forradalmakat, a történelmi korszakok majdnem egyformák, ha csak a tényeket idézzük emlékezetünkbe. De mindenki, aki gondolkodik, és ami még ritkább, mindenki, akinek ízlése van, csak négy évszázada beszél *világtörténelemről*... „Az eseménytörténetek monoton egyformaságával szemben egyedül a művészetek tökéletesedése teszi lehetővé az emberi elmének, hogy eljusson ahhoz a nagysághoz, mely mint tulajdona hozzátartozik, és olyan műveket hagyhasson az utókorra, melyek nemcsak az emlékezetet, de a gondolkodást és az ízlést is ösztönözni fogják."[5]

Két szempontból is jelentős számunkra Voltaire megállapítása. Egyrészt a filozófus itt hitet tesz amellett, hogy az emberiség történeti fejlődésének hordozója a művészet, másrészt, hogy ez a világtörténelmet konstruáló folyamat mintegy négy évszázadra tekint vissza, azaz éppen a gótika korától indul, ahol először alapozódott meg a fejlődés gondolata. A reneszánsztól kezdve a történetteológiát (amely még szoros megfelelést feltételez a transzcendens személyek, illetve a világkorszakok között) kezdi felváltani a történeti teleológia, amelynek csak végcélja transzcendens, de lefolyása immanens.[6] A végcél nem feltétlenül vallási jellegű, hanem lehet egyszerűen a világon túli, testetlen ideákban gyökerező. A lényeg minden esetben az, hogy tartalmilag teljesen meghatározott, nem általában vett ideákról van szó, hanem az igazság, a szépség, a természethűség stb. koronként pontosan kifejtett eszméiről, melyek fokozatos megközelítése a világi történések értelme[7].

A múlt és a jelen, mint az idea fokozatos elérésének láncszemei, nem összemérhetetlenül, hanem a közös ponthoz mérhetően, lineáris láncra fűzve válnak jelentéstelivé, olvashatóvá. Így az idegenként érzékelt korok is befogadhatók lesznek, mint előfutárai a mai és feltételei a jövőbeli állapotnak. A teleológiai kortörténetfelfogás szintjén tehát a gondviselés meghatározott célja az, ami a világ lefolyását kontinuummá teszi, és segít egy rendszerbe foglalni a „barbárt" és a jól ismertet, a természetest. Feyerabend egy tanulmányában ezt a típusú haladásfelfogást, amelyre Vasarit hozza példának, kvalitatívnak nevezi, míg a tisztán növekedésre épülő, de tartalmilag meghatározatlan — pontosabban az a priori céltételezés nélküli — szemléletet kvantitatívnak hívja.[8]

Hasonló megkülönböztetést tesz tanulmányában Heller Ágnes, mikor szétválasztja a fejlődés mint a kifejlődés (Entwicklung) immanens, értékmentes felfogását az értékorientált haladásfogalomtól (Fortschritt).[9] Ez abból a szempontból fontos, hogy a történelem eszméje, mint az ember önteremtési folyamata, megfelel egyrészt az immanens kifejlődés, másrészt az ember mint alapérték szempontjából az értékorientált fejlődés kritériumának is. A kifejlődésben (Entwicklung) a múlt század uralkodó eszméjét, az evolucionizmust ismerhetjük fel. Sarkítva úgy jellemezhetnénk a helyzetet, hogy míg korábban a fejlődés (Fortschritt) valamilyen konkrét eszme jegyében történt, addig a tizenkilencedik századtól a kvantitatív jelleg kerekedett felül, maga a fejlődés mint folyamat minősült értéknek.

T. S. Kuhn, aki új alapokra helyezte a tudományfejlődés gondolatát, önellentmondásosnak találta a művészet viszonyát múltjához, a tudományéhoz viszonyítva.[10] A művészet nem rombolja le múltját, ellentében a tudománnyal, mégis mindig újabb és újabb megoldásokat keres — írja. A tudomány ezzel szemben ellenáll minden valódi újításnak, épp ezáltal robbantja ki azokat a forradalmakat, amelyek fejlődése valódi hordozói. A művészet újdonságkeresése tehát éppenséggel cáfolja haladásának feltételezését, mert a valóban fejlődő szférák, mint például a tudomány, nem mindig újabbak, hanem egyre igazabbak, egyre

többet ismerők szeretnének lenni. A normák elutasításának normája, amelyben ma a művészet egyetlen vezérlő elvére ismerhetünk, negatív érték. Feltűnő azonban, hogy visszatekintve ez a negativitás mindig pozitivitássá változik, s ugyan koronként változó, mégis jól artikulálható értelmet kap. Ebből látszik, hogy itt elvileg semmi sem szűnik meg aktuálisnak, modernnek lenni. De furcsa módon, attól, hogy a jelenben hat, még nem lesz követhető — vonja le Kuhn a következtetést.

Antik és modern

Az antik-modern fogalompár értékelésének változó tengelyében, úgy tűnik, kimutatható a fejlődés par excellence történeti logikájának művészetre vonatkoztatott változata, amely önmaga immanens létrehozására alapozza ennek a társadalomtól egyre jobban leváló szférának az öntudatát. A *modernus* késő latin neologizmus, amely a *modo* „éppen most", „aktuális" jelentésű időhatározóból származik. Töve azonos a divat (la mode) szóéval. A kifejezést először az ötödik században kezdték használni a keresztény világvallás hódításai nyomán új korszak tudatára ébredt hívek. A kifejezés létjogosultságát az adta, hogy az „új" már létező terminusa nem fejezte ki, hogy ez az új, az épp létezőhöz, az aktuálishoz kötődik, modern.

A pogány kor közvetlen valóságának múltba süllyedésével megjelent tehát az elkövetkező századokban oly sokszor, oly sokféle értelemben használt fogalompár: az antik és modern, melynek dualitása és vízválasztó jellege még az ágostoni időtudat alapján áll. Csakhamar feltűnik azonban nekünk ismerősebb használata is. A skolasztikus viták időszakában először homályosodik el a kategóriapár történelmi rögzítettsége, hogy két filozófiai iskola: a Párizsban 1190 és 1220 között működő antikok és az őket követő modernek megkülönböztetésére szolgáljon.

Az antik teológiai értelme is tovább tágul, a tizenkettedik században már elsősorban a kereszténység őseit, az egyházatyákat és a prófétákat értik alatta. Először vetődik fel az antik — modern terminusok egymáshoz való viszonyának kérdése az idő koordinátatengelyében. A tizenkettedik századi reneszánsz, a fiatalok lázadása, újjá akarta éleszteni az antikvitást, másrészt meg akarta tölteni keresztény tartalommal, hogy túlhaladhassa. Újjászületés-felfogása nem ciklikus volt, hanem az előrehaladásra alapozódott. Persze a fejlődésnek itt még csak a teológiai, háromosztatú modelljéről (J. de Floris) lehetett szó, mely elválaszthatatlanul együtt élt a biológiai ciklusokra — születés, virágkor, hanyatlás — építő gondolkodással, egészen a tiszta evolucionizmus megszületéséig. A korszakváltást mindenesetre mutatja, hogy az értékhangsúly a régiről az újra helyeződött: „quanto iuniores, tanto perspicaciores" (amennyivel fiatalabbak, annyival éleslátóbbak), idézték Priscianus nyelvtanából. A modernitas pozitív hangsúlyt nyert, s mint ilyen, az emlékezetben még élénken élő, a jelenhez számítható időszakot jelentette, szemben a már idegennek ható elmúlttal.

Az invesztitúraharcokkal kapcsolatban azonban létrejött a később sokféle értelmezésnek tápot adó, a korszak fejlődésgondolatával párhuzamos, hármas tagolású séma is. Az egyszerű régiek kontra modernek szembeállítást felváltja egy kettős cezúra tudata. Az egyik, az antikvitás végét jelző, már korábban felismert határ, míg a második a modernitas közvetítő állomását zárja le abban az emelkedő folyamatban a fejlődés harmadik fázisa felé, amit később reformációnak neveztek. Ezt a három világkorszakot megkülönböztető sémát örökölte a reneszánsz, melyet úgy alakított át, hogy a harmadik korszak jelölte a jelent, míg az első továbbra is az antikvitást, s a kettő között így keletkezett űrt egy közvetítő kor: a media aetas,

medium aevum=középkor fogalma töltötte ki. Mindebből kiviláglik, hogy e fogalom születéséhez elengedhetetlen volt nemcsak a végképp eltűnt múlt, de az azt felelevenítő, újjászületö jelen is. A visszafordíthatatlanul elsüllyedt korok mába éréséhez volt szükség egy közvetítő, s a jelent közvetlenül megelőző kor, a középkor közbeiktatására.

Újra tanúi lehetünk az értékhangsúlyok megfordulásának. Petrarca, aki elsőnek fogalmazza meg a klasszikus modellek alapján történő újjászületés programját, a pogány antikvitást nevezi, művészete alapján, a fény korának, míg a kereszténység elterjedésétől datálja a sötétség kezdetét, amely a sajnálatosan elmaradott jelenig vezet. Ezeknek az idáig kizárólag egyházi használatú metaforáknak a művészetre történő alkalmazásával megfordította értelmüket. Ettől kezdve a fénykor csak az antikvitás újjászületésének alapján állhatott, amely leveti a sivár media aetas, azaz a modernitas sötét korának béklyóit. A művészetben tehát az árny és a fény határán Cimabue állt, s Giotto volt, aki Boccaccio híres passzusa szerint (amelyet egyébként Dantére alapoz)[11] új fényre hozta a festészetet.[12] Cennino Cennini ezt a művészet modernizálásának nevezte, míg az építészetben a terminust a „tramontani", hegyen túli, tehát a gótikus francia és német épületekre alkalmazták, egyértelműen pejoratív hangsúllyal, szembeállítva a „maniera greca"-val, a klasszikus antikvitással. Szintén így hívták azonban a ma általunk bizáncinak tartott festészetet, amit Cimabue és Giotto latinná fordított és modernizált.

A fogalomhasználatnak ez a zűrzavara, amelyet csak Vasari tesz majd egyértelművé, több dologra is utal. Egyrészt világnézet-, s ennek következtében értékfüggő jellegükre, amit folyamatos újraértelmezésük is bizonyít, másrészt pedig egy történeti szükségszerűségre: az építészet lehetett antik, mert megvoltak még előképei, melynek alapján újjászülethetett, a festészet viszont példaadó művek híján kénytelen volt aktuális, modern lenni. A képzőművészetben, a festészet-szobrászat-építészet triászában tehát a különböző hagyományok felől érkezett kifejezésmódok egységesítése két eszme köré szerveződött: az építészet modellje az antik lett, míg a festészeté a természetelvűség, átmenetként pedig a szobrászat egyszerre vette igénybe az antik mintákat, s figuratív művészet lévén, a természetlvűség követelményét is. Mindez persze a reneszánsz számára nem két különböző elvnek, hanem egynek tűnt. Vitruvius ennek szellemében azonosította a dór oszlopot a férfi, az iont a női, a korintoszit a karcsú fiatal leány ideális arányaival. A modern és az antik tradíció mai szemmel teljesen önkényes, változó kijelöléseit tehát a klasszicizmus és a naturalizmus egymást kiegyensúlyozó elvei határozták meg.

A látványparadigma

Ebből a nézőpontból látható, hogy a modernitas kiüresedése történeti folyamat. Az aktualitás korábban nem mint önérték, hanem mint egy meghatározott tradícióba ágyazott ideafüggő fogalom nyert értelmet. Ez az eszme pedig, amelyet a modernség egyetlen irányzata sem kérdőjelezett meg egészen a múlt századig, a látványparadigma volt, a festészetnek mindeddig egyetlen tartalmilag meghatározott definíciója, melyre fejlődését alapozta. Hangsúlyozottan a festészet paradigmájáról beszélünk, amelyet csak mutatis mutandis alkalmazhatott a képzőművészet többi ága: a szobrászat, az építészet vagy az iparművészetek. Ez elsősorban nem abból fakad, amit a látvány szón ma értünk, mert ez többé-kevésbé azonos az illúzióval, pontosabban a megtévesztővel, az illuzionisztikussal. Épp ellenkezőleg, a látvány az egyetlen, a természet ismeretére alapozott tudás forrása volt.

E szemlélet alapjai már a gótikus na-

turalizmusban megvoltak, ahol az isteni bölcsesség egyetlen helyes útjaként gondolták el a teremtett természetnek (natura naturans) mint a transzcendens rendezőelvek földi megjelenésének a megismerését. A már említett Suger apát, amikor az új, a gótikus alapelvek megfogalmazásakor Pszeudo-Dionüszosz Aeropagitához kapcsolódott, éppen ezért hangsúlyozta: a szép, az anyagi útján jutni el Istenhez. Vele kezdődik a modern művészetnek az a máig ható sajátossága, hogy az új elvek nem észrevétlenül fejlődnek ki a hagyományból, hanem éppen a velük való szembefordulás, a velük ellentétes új programok meghirdetése szervezi át a tradícióból örökölt formákat. Így fordult szembe elsőként Suger Clairveaux-i Szent Bernát aszketikus eszményeivel, az új, az anyagot nem a Gonosz princípiumaként, hanem közvetítőként, az istenihez vezető útként tekintő felfogás közzétételével.

A stílus korszakát, a gótikától felívelő történelmi korszakváltást, az irányzatok helyhez és időhöz pontosan köthető s pluralista jellege különbözteti meg az előzőektől, valamint az, hogy a művészetnek mint elvont szférának bizonyos fogalmi körvonalazódása figyelhető meg benne. Paradigmáját a látványelvben találta meg, hogy rá ideákat, különböző megvalósítási lehetőségeket, vagyis stílusokat építsen. Az a meggyőződés hatja át a kezdetektől, hogy a világban az isteni rend megnyilvánulását tapasztaljuk, s így az nemcsak a művészet, de az újonnan születő tudomány fundamentuma is. A természet működésének elvont elveit, amelyeket a tudomány tár fel, valóságos mozgató törvényekként fogták fel, még nem merült fel az a gondolat, hogy ezek nem esnek feltétlenül egybe.[13]

Az anyagi visszatükrözése, a látványelvűség mint közvetítő ember és Isten között: ez volt Suger apát korszakos felfedezése, amely a stíluskorszak kiindulópontja lett. Ez a felfogás, kisebb-nagyobb változásokkal, egészen a tizennyolcadik század végéig kimutatható. Ez tette lehetővé, hogy a tudást és annak tárgyát, a látást és a látványt, a Teremtőt és a kreatúrát, ne egymástól elkülönített entitásokként, hanem egy hermeneutikus kör részeiként, egymást magyarázóként feltételezhessék. Ez a művészetfogalom: a látvány mint a művészet paradigmája, nem tisztán formai, hiszen a világról való aktuális tudás alapján áll (s ez elsősorban empíriára támaszkodott), sem tisztán fogalmi, mert közbeiktatja a közvetlenül adott természeti szférát, a látványt. A természet értelmezése sem közömbös mindebben, éppen itt jelentkezik a Dvorák által hangsúlyozott világnézeti tartalom, amelynek fokozatos változása a paradigma átalakulását eredményezi.

Ennek a változásnak pregnáns jele, hogy kezdik megkülönböztetni a tudást s a világot, amire irányul. Ez azonban már a látványszerűség végét jelzi; ha amit látok, nem az igazság, nem a teremtett természet, amiben Isten nyilatkozik meg, csupán a felszín, akkor a lényeg, amely emögött meghúzódik, már másfajta eszközök, s nem a természetelvűség igénybevételét követeli meg. De amíg ez nem következett be, addig a látvány nem válhatott látszássá, azaz a lényeget feltáró helyett a lényeget eltakaróvá. A reneszánszban a perspektíva, az aránytan, a geometria és a többi tudomány nem a művészeten kívüliként, hanem a világmegismerés folyamatában a tudás egy formájaként működött közre a kép „helyes" szerkesztésmódjában, vagyis az „objektív" tudás eredményei épültek be látványértékek hordozóiként a képekbe. A kép ablak, amelyen át a valóságra látunk[14], s ha e kijelentés mögött felfedezzük azt a feltételezést, hogy a festészet a tudás, az isteni rend elsajátításának egyik kitüntetett formája, egyenrangú, illetve elválaszthatatlan a tudománytól, akkor ezzel az újonnan születő művészetfogalom gyökerét ragadtuk meg. Egyér-

telmű, hogy a mindennapi szükségletek világa, amelybe eddig hézagtalanul illeszkedett, ettől kezdve csak ürügy lehetett számára, csupán létokát adhatta, de teleológiáját nem, mert az átmenetileg, a stíluskorszak végéig a tudás, az igazság megszerzésére irányult.

Így az egyes stílusokat a szubsztanciát ostromló formatartalomként, sajátos formálási módot implikáló általános világszemléletként definiálhatjuk. A formatartalom terminust nem az egyes művek konkrét témájának jelölésére használom, hanem olyan általános formálási módnak értelmezem, amely művek kisebb-nagyobb csoportját köti össze. Ennek az összetartozásnak a jellegzetes jegyeit a stíluskritikai módszer különítette el. Lényegében tehát a hagyományosan (kor)stílusnak nevezett jelenség, ha azt mint általános formálási módot értelmezzük, egybeesik az itt leírt formatartalom terminussal. A formatartalom azonban nem egyszerűen leíró kategória. Ha ugyanis feltételezzük, hogy egy nála általánosabb egységhez, a látványparadigmához viszonyul, annak egy lehetséges megvalósítási módját képviseli, akkor formai sajátosságai azonnal tartalmiként — a látványt, s így a természetet, a valóságot valamiképp értelmezőként — jelennek meg, általános világszemlélettel telítődnek. S hogy újra Dvorákra utaljunk, így áthidalhatóvá válik a szellemtörténeti felfogásnak az a következménye is, hogy „a művészet fogalmai ezáltal a stílusfogalommal azonosulnak, ami viszont a stílusfogalom számára is azzal a következménnyel járt, hogy megszűnik filozófiai fogalom, illetve az egyes művészeti ágak formajegyeit összefogó tudományos fogalom lenni".[15] Míg tehát Dvoráknál a művészetfogalom a stílussal, az pedig a közvetített világnézettel olvad össze szétválaszthatatlan szimbiózisba, addig itt a fokozatok világosan elkülöníthetők, s egymást értelmező kört alkotnak, ahol az egyik tényező nem helyettesíthető be a másikkal. Azt látjuk ugyanis, hogy míg a stílusok az egyes korokon belül is, egymás után is folyamatosan változnak, versenyeznek egymással, addig az, ami e versengés eredményét elvileg eldönthette, aminek megvalósítására vonatkozott, a látványparadigma változatlan maradt, illetve fokozatos átalakulása, amely éppen a formatartalmak mindig változó elsőbbségén mérhető le, nem tudatosult teoretikusaiban. A művészet utolsó kanonikus jellegű eleme tehát fogalma volt, nevezetesen a természetelvűség, amely a priori magától értetődőnek tetszett, még ha mindannyian kicsit eltérően értelmezték is.

A stílusok eredetileg sohasem tartottak számot másfajta babérra, mint hogy a paradigmának egy az eddiginél tökéletesebb megoldását adják. (Ugyanúgy, ahogy a tudományban, ahol a mai napig paradigmák funkcionálnak, a tudósok a paradigma a priori előfeltevéseitől vezérelve, s nem magáért az újításért újítanak. Lásd Kuhn idézett művét.) A művészek, a stílusok tehát a paradigmából kibontható egyes ideákat valósították meg, éppen ezért nem alkotnak egymásból kibomló sort, időbeli egymásutánjuk tény ugyan, még sincs előre elrendelt szükségszerűsége. („Brunelleschi és Uccello óta már bizonyos dolgok ki lettek mondva, amelyek lehetetlenné tették a visszatérést a korábbihoz, de Raffaello művészete, ahogy az később megjelent, nincs belefoglalva a premisszákba. Az új univerzum nem külső, adott világ, hanem csak az egymás után alkotott művek alapján formálódik meg.")[16] Így hát a később jövők eredményei feltételezik ugyan az előbb jövőket, mégis csak a paradigmán belüli, a látványelvűséget valló szemszögből állíthatjuk, mint Vasari, hogy meg is haladják őket: egyszerűen más választ adnak, de ugyanarra a problémára.

A művészet alapvető pluralitásának s ugyanakkor egységének egyensúlyi helyzete tette lehetővé ezt a fénykort —, a gótikától a romantikáig, illetve az imp-

resszionizmusig ívelő stíluskorszakot —, ahol az alapeszme egy, legalábbis egynek látszik, de megvalósításai különböznek. Éppen ezért kaphat fontos szerepet benne az alkotó originalitása, mert eredetiségét nem csupán önmagából, hanem a paradigma megoldási kísérletének fényében érthetjük meg. A Dvoráknál és másoknál elméletileg tükröződő helyzet pedig nem az elmélet és a művészettörténetíró hibája; az, hogy a szellemtörténetben a stílusfogalom, valamint a művészet és a világnézet egymásra csúszik, a művészet újkori helyzetének hű ábrázolása. Hiszen a modern művészet korszakában már az egyes mű feladata lett, hogy egyrészt megszabja azt a fogalmi hálót, a művészetét, amelyen belül tevékenykedik, másrészt azt kitöltve, ideákat hozva létre, meg is formálja. A modern művészet izmusai tisztán formatartalmak már, egyrészt megtalálhatjuk bennük az originális világnézetet, másrészt ennek művészetdefinícióvá tágítását, minthogy ezek között, paradigma híján, már nem lehet különbséget tenni. A művek pedig ugyanezt reprodukálják; ahány mű, annyi művészetdefiníció, s egyben formatartalom. Az izmusok elaprózódásával pedig egyre kevésbé lehet tudni, mire vonatkoznak, mit értelmeznek ezek a meghatározások.

A stílusok

sokfélesége, pluralitása csak az egységes, minden tudást megelőző szemléleti alapon volt elképzelhető. Mert így az egyes stílusok újdonsága nem egyszerűen különbözőségével tarthatott számot az érdeklődésre, hanem mint az alapparadigma újabb megoldási kísérlete, tehát egy még tökéletesebb út a igazsághoz. Sőt nemcsak a stílusokat, de a festők egyéni képességeit is ebből kiindulva ítélték meg. A modernség így az aktualitás mellett a fejlődés, mégpedig nem a kvantitatív kifejlődés, hanem a kvalitatív haladás képzetét nyerhette, hiszen az igazsághoz közeledett. S épp ez a tulajdonsága tette lehetővé, hogy ne a tudomány, a racionális megismerés ellentéteként, hanem egyik formájaként tartsák számon a festészetet. Köztudomású az *ars* szó és a német *Kunst* ilyen irányú jelentése.

És ha visszatérünk kiinduló kérdésünkhöz, hogy a képzőművészet hármasából miért éppen a festészet paradigmája volt az, ami meghatározta a többit, illetve hogy a látványelvnek ez a felfogása miért kitüntetetten festészeti elv, akkor ábrázolásmódjának elvont jellegére bukkanunk, amely univerzális-reprezentatív karakterének következménye. Arról van szó, hogy a sík felületen a három dimenziót érzékeltetés fikcióját el kell fogadnunk ahhoz, hogy a festményeket olvasni tudjuk, s ez természetesen csak egy elvont közvetítő beiktatásával lehetséges. Ez a közvetítő úgy működik, mint egy koordinátarendszer, hozzámérjük a jelölt tárgyakat, hogy sajátosságaikról és egymáshoz való viszonyaikról tudomást szerezhessünk. Óhatatlan tehát, hogy a festészet univerzális ábrázolási képessége elvont szerkesztési sémákkal tegye érthetővé magát, s így a festmény váza: a vázlat, a rajz fogja hordani az egész mű lelkét. Így érthetjük meg Vasari teóriáját, mely szerint a festészet apja a rajz, anyja a képzelet. A szín vagy a tárgyakat körülvevő tér nem valóságosnak, de legalábbis esetlegesnek tűnt maguknak a tárgyaknak a helyes ábrázolása mellett, ami a kép szubsztanciája, s ezt az ennek jelölésére egyedül alkalmas rajz hordozza.

Igaza van Ortega y Gassetnek[17] Riegl-lel szemben[18], hogy nem az antik, hanem a Quattrocento ábrázolási elve volt a taktilis felfogás. Ortega szerint a közelnézet eredményezte a kora reneszánszban, hogy bár ekkor született meg a perspektíva mint általános térszervező elv, ennek intenciója azonban nem a tér mint a dolgokat átfogó létező ábrázolása volt. Épp ellenkezőleg: a perspektíva arra szolgált, hogy a tárgyaknak

a látómezőben észlelt arányait és egymáshoz való viszonyát jelenítse meg minél tökéletesebben ebben a koordinátarendszerben.

Követve Ortega intencióit, a festészetet mint a világról szerzett ismereteink szerkesztett ábrázolását Giottótól számíthatjuk, a reneszánsz önszemléletével egybehangzóan.[19] Ez igazolja azt a feltevésünket, hogy a látványelv mint a művészet (festészet) fogalmának első, a tudománytól még el nem szakított körvonalazása a képzőművészet eddig egyetlen, tartalmas meghatározása, tehát paradigmája volt, s csak ezen belül értelmezhetők a stílusok, a haladás, a modernség változó, a külső szemlélő számára önkényesnek tűnő kategóriái. Mindez a tudás megváltozásával analóg folyamat, nem pedig a formák valamiféle önfejlődése. Ortega is utal erre, mikor azt írja, hogy az első, a taktilis felfogás az egyedi dolgok mint végső létezők szemléletére épül, s így Dante szubsztancialista realizmusa Giottóéval rokon vonásokat mutat. Megállapítása, hogy a Quattrocento-festmények — a perspektíva külső rendező elve ellenére — sok kis képből állnak, helytálló. Ez is bizonyítja, hogy a perspektíva elsősorban a térben megjelenő tárgyak helyes ábrázolásának törvénye volt, de magát a teret nem különös létezőnek, csupán közegnek tekintette, ezért alkalmazása nem teremtett egy csapásra egységesen komponált festményt. A kép megszerkesztésének ugyanis csak egyik mozzanata, hogy a térben látott dolgokat egy közbeiktatott transzponáló technika, a perspektíva segítségével a síkra vetítjük. Épp olyan fontos azonban, hogy aztán ezek a tömegek maguk is — most már a szerkesztés elvont, nem a természetből származó törvényei (szimmetria, ellenpont stb.) révén — egységes kompozícióvá álljanak össze.

Ezt az elvet persze a kora reneszánsz is követte, de csak azok között a határok között, amit tér- és időszemlélete megszabott a számára. Mert a Quattrocento sok kis képből szerkesztett kompozíciói még azt az előző korszakból ismert elgondolást képviselik, hogy a festmény, például a szent történet elbeszélése, illusztratív jellege folytán több egymás után következő fázist jelenít meg egy művön belül. Ebből következett, hogy az idő — amelyet ugyanakkor kezdtek a dolgoktól elválasztani, s ezeket kívülről meghatározó, homogén, semleges, végtelen közegnek tekinteni — és a tér még nem egységesült egy mindent megszabó, megfellebbezhetetlen tér-idő koordinátává.[20] Csak mintegy az érett reneszánsz korára jutott el a festészet oda, hogy nemcsak a tárgyakat körülfogó teret, de az idő, a tömeg és a fény-árnyék elemeit is sikerüljön egységesítenie a képen. Ekkorra a természet, mint a tudás tapasztalati forrása, éppen az Alberti-féle ablakkoncepció közvetítésével, fokozatosan a felület látszásaként kezdett értelmeződni, ami persze még nem jelentette azt, hogy feltétlenül ellentétbe kellett hogy kerüljön az igazsággal. Az idő és a tér egységesítése mindenesetre azt eredményezte, hogy a tér javára az idő lassan kiszorult a festményből, s csak mint pillanat, a látszás pillanata maradhatott meg.

A látvány és látszás

Ezzel a látványparadigma történetének fordulópontjához érkeztünk. Míg a képelemek minél tökéletesebb egységesítése volt a feladat, addig a művészet elsősorban tudományos jellegű kísérletezést követelt meg, ahol ugyan az egyes eredmények a tökéletesség netovábbjának tűnhettek, mégsem bénították meg ezzel, épp ellenkezőleg, ösztönözték, a további kutatást. Csak Michelangelo és Raffaello fellépte után tudatosodott a festőkben, hogy nincs tovább mit felfedezni, az idea, amely eleddig irányította lépteiket, mindenki számára elérhetővé vált, a látványparadigma megoldása a kezükben van.[21] Ez a fejlődési fok irányította rá a figyelmet, a megelőző ko-

rokkal kapcsolatban, a szándék és az eredmény közti lehetséges meghasonlásra. Feltételezték ugyanis, hogy minden korábbi mester egyetlen elérendő célja szintén a látványnak mint képegységnek a megteremtése volt, s ez hozta létre az első művészettörténeti koncepciót, Vasariét, amely e cél megközelítésének mértéke szerint osztotta ki a dicsőség koszorúit. Holott az igazság kifürkészésének koronként más mércéket szabtak, s az etalonul szolgáló természetfelfogás láthatatlan elmozdulásainak törésvonalai jelzik az azonosnak tetsző célkitűzések eltérő mivoltát.[22] A reneszánszban ugyanakkor éles különbséget tettek a sikerült és elhibázott mű között, s ezt csak egy idea birtokában tehették. A természet rendjének vászonra vetítése nem mechanikus másolásnak, hanem a teremtett természetben rejtőző bölcsesség kifürkészésének minősült. Így történhetett, hogy az ablakkoncepció, amely ugyan észrevétlenül eltolta a hangsúlyt a tudásról a látszás felé, mégis az előbbi tökéletesebb megfogalmazásának tűnhetett, s eképp Vasari feltételezése — miszerint az egész őt megelőző kor egyetlen eszme, egy közös intenció jegyében tevékenykedett — megalapozottnak, de legalábbis érthetőnek bizonyult. Ortega y Gasset a távolnézet uralkodóvá válásával, Riegl az optikai szemlélet térnyerésével jellemzi ezt az időszakot, amelyet mi a látványból a látszás felé való elmozdulásként értelmezünk.

Kétségtelen, hogy a tér itt semleges, valódi léttel nem bíró közegből önálló fizikai entitássá változik, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy egyre több olyan képpel találkozunk, ahol a mű centrumában semmiféle tárgyi motívum nincs, csupán az üres tér. Az említett megnevezések hátterében azonban bizonyára az a mélyebb megfigyelés áll, hogy a látvány, mint a natura naturans látszása, elsősorban a kép egységében, azaz minden alkotóelem egyetlen kompozícióvá szervezésében érvényesült, amely egyre inkább utat nyitott a paradigma (optikai, távolnézeti) illuzionisztikus interpretálásához. De addig, míg ez az átbillenés nem történt meg, a festészet kivételes egyensúlyi állapotban volt, amelyet egy történelmileg adott eszmerendszer, a természetnek mint a tudás alapjának a felfogása, valamint a síkon történő leképezés univerzális lehetőségeinek találkozása alapozott meg. Ezáltal jöhetett létre egység az ábrázolás és a belőle fakadó ismeret között, melyben kibontakozott az a felszínben a mélyet megmutatni tudó forma, a festészet, amely ettől kezdve megszabta a művészet fogalmilag még nem egységesített, de körvonalazódó kritériumait.[23]

A képi megjelenítő eszközöknek a látványelvben megalapozott egységesülése azonban a felbomlás kiindulópontja is. Ez ott érhető tetten, hogy a tér-idő koordináta egyeztetése folytán a festmény ábrázolási területe rendkívül beszűkült, tulajdonképpen egyetlen pillanatot foglal magába, s így a felszínnek, a látszásnak egyre kisebb lesz az esélye arra, hogy a természet mélységét tükrözni tudja. Ha azok a szimbolikus konvenciók, ikonográfiai jelek, amelyek a pillanatot transzcendálhatják, s így a jelentést kiszélesíthetik, eltűnnek, ahogy ez a klasszicizmus után, a romantikában történt, akkor előttünk áll a látvány mint illuzionisztikus kép, amely a valóság megmutatása helyett a valóság elleplezése.

A művészet fogalma éppen ezzel párhuzamosan kezd egyre inkább a racionális megismerés ellentéteként, az irracionális, zseniális intuíció termékeként átértelmeződni. A művészetről mint az egyes művészeti ágaktól elvonatkoztatott nemfogalomról való gondolkodás kezdete éppen arra a történelmi pillanatra tehető, amikor megbomlik a tudás és a látás kapcsolata, amikor a természet ismeretének és a természet leképezésének útjai szétválnak, azaz a látványelv látszáselvvé való átalakulásakor. S

ahogy a művészet megszűnik valaminő racionálisan megalapzott ismeretforrás lenni, ahogy elveszti igazsághorizontját, megszületik a kanti definíció: a szépművészet a zseni művészete. A géniusz, akinek magára kellene vállalnia, hogy a megszűnt paradigmát egy újabbal helyettesítse, csak saját „paradigmáit" alkothatja meg, a tudás forrása helyett csupán a szubjektivitás önkivetüléseit. Ezek pedig, egyre jobban kiszabadulva a tradíció öleléséből, egyre pontszerűbb, közvetíthetetlenebb, s az ismerettől egyre jobban eltávolodó tárgyakat eredményeznek. Felállíthatjuk tehát a tételt: a művészet paradigmájának funkcionálása kizárja az autonóm művészet fogalmát, mint a tudástól elszakítottat, ami csupán ízlés (a befogadó oldaláról) és zsenialitás (az alkotó oldaláról) dolga lenne.

Újdonság és eredetiség

A látványparadigma elfogadásával lehetővé válik, hogy megkülönböztessünk két, a szemünkben azonosnak tetsző dolgot: az *eredetiséget* és az *újdonságot*. Míg az előző csupán a paradigmán belül funkcionálhat, a tudásként felfogott festészet céljához mind közelebb lépő, „fejlődő" megoldásait alkotva meg a tudás előrehaladásának a modernség szellemében, addig az újdonságban való gondolkodás maga tart igényt arra, hogy újabb és újabb paradigmákat hozzon létre, s így egyre kevesebb mód nyílik arra, hogy ezen belül különös, eredeti teljesítményekkel rukkoljon elő. Ehhez ugyanis legalább időleges stabilitásra, elfogadottságra, azaz arra lenne szükség, hogy valóban paradigmaként funkcionálhasson. Ha azonban a zsenit tesszük meg a művészet alapkategóriájának, megszűnik ez a lehetőség, hiszen a teremtő sugallatra készült remekművet csak ugyanennek a kinyilatkoztatásnak a birtokában lehet közvetíteni, másként befogadására nincs mód. Így az egyes művek nem közös talajon állva, különös megoldásokkal tökéletesítik az eredeti elgondolást — közben észrevétlenül változtatva is rajta —, hanem különálló, csak önmagukból értelmezhető totalitásokként új és új művészetdefiníciókkal kell szolgálniuk, melyeknek legitimációja a tudás helyett a zseni intuíciója. Ez a mozgás pedig, amely a művészet önfejlődéseként tünteti fel magát, eloldódik minden konkrét történelmi támasztól, egyszerűen a meghaladandóhoz, a mindenkori régihez méri magát az új, az aktuális, a modernség hordozójaként. A látványelv illúzióvá változása párhuzamos folyamat tehát a modernség teleológiájának megszűnésével, a fejlődésnek mint öncélnak a tételezésével.

Jauss szavaival: „A romantika és a klasszicizmus szembenállása többé már nem az univerzális történelem keretei között folyik, hanem két aktuális teljesen relatív szembenállására redukálódik — a máéra és a tegnapéra, ami már túlhaladott lett, és a modernség tudata így felgyorsulni látva a művészet és az ízlés történeti fejlődését, továbbfejlődhet egészen addig, hogy végül csak önmagával szemben definiálja magát."[24] Éppen ez a paradigma nélküli művészet helyzete; nem lévén többé semmilyen tudás, csak a zseni intenciója, amihez mérhetné magát, önmeghatározása csupán önmegtagadásaiban megragadható.

Miután pedig a tartalmi meghatározottság már eltűnt a romantikában, az illúzió önfelbomlasztása az impresszionizmusban, mintegy második lépcsőfokként, a látványelv ellentétét teremtette meg. A „sensations", az érzékletek leképezése, ugyan még megfelelt egy tudományos elvnek, a pozitivizmusénak, de ennek követése, a természettudományos tapasztalati elv végigvitele, a festészet paradigmájának teljes felbomlását idézte elő. Miután az ikonográfia mint a jelentéstranszcendálás lehetősége a romantikában eltűnt, hogy az „egyéni mitológiáknak", illetve a látszás konzekvens

megvalósításának, a realista képnek adja át a helyet, az impresszionizmusban mindennek fundamentuma: a természetfelfogás ment át olyan gyökeres változáson, amely már alkalmatlanná tette a művészetnek mint érzéki tudásnak az alátámasztására.

Most már a zseni sem képes arra, hogy az illúzió misztikussá zsugorodott látványát személyes, pillanatnyi intuíciója erejével interszubjektív élménnyé tágítsa. Illuzionizmusát leleplezi a pillanatnyisága, tűnékenysége, rámutatva az érzékletek tudati feldolgozásának korántsem egyértelmű voltára, melynek kérdése korábban nem merülhetett fel. Constable még a természettudományos megismerés egy módjaként művelte a festészetet, megpróbálva fenntartani a paradigma maradványait, bár ezzel az igyekeztével már meglehetősen egyedül állt a korban. Az impresszionizmus azonban már olyan messzire ment („Manet egy szem, de milyen szem"),[25] hogy a tapasztalatot végképp elszakította, mi több szembeállította a tudással, határozottan állítva, hogy érzékszerveink csupán a fenomenonok érzékelésére képesek, értelmezésükre azonban a tőlük különböző, bennünk lévő értelmi kategóriák a hivatottak. Szükségszerű volt, hogy ezzel a pozitivista festészeti fenomenológiával szemben Cézanne, bár még mindig a paradigma fenntartásának szándékától vezérelve, megteremtette az értelmi kategóriákra épülő, s ezzel a látványelvtől elszakadó modernség koncepcióját, amely a maga negativitásában, a látványelv tagadásaként, meghatározta az egész elkövetkező időszak, az avantgárd művészetét.

Mindez abból fakad, hogy a látvány megszűnt szervező közép lenni a tudás és a tapasztalat között, s helyébe egy olyan dualizmus lépett, amely a látszást (a látványelv végső fázisát) a fenomenon, míg a tudást az a priori tudati oldalára rendelte, kivonva így a valóság megismerését a művészet problémáinak köréből. („Először tárgyakat festettek, majd érzékleteket, végül eszméket.")[26] A filozófus a belső megismeréseként, kivetítéseként írja le, megint csak Rieglel egybehangzóan, a modern művészetet, mi azonban ezt a belsőt, a zseni önkivetülését egy negativitásban, a természetre alapozott tapasztalati, érzéki tudás lehetőségének elvesztésében ismertük fel. Közös és legfőbb törekvésként pedig e tagadás állítássá változtatásának mindössze ebben a mozzanatban megegyző kísérleteit tartjuk.[27]

Az egymásra következő változások során azonban egyre jobban elveszítették szemük elől ezt a horizontot. A klasszikus avantgárdban még a paradigma lerombolásának és ellentétével való helyettesítésének intenciója volt az uralkodó, később viszont már a természetelvű ábrázolás elfogadása vagy elvetése nem számított vízválasztónak, hanem magára az állandó és kötetlen változásra, az újabb és újabb művészetdefiníciók kijelölésére tolódott át a hangsúly. A paradigma a változás lett, vagyis a formális, meghatározatlan intenció, Riegl kifejezésével — véleményünk szerint ugyanis éppen ezt az állapotot fejezi ki — a Kunstwollen.[28] Itt érhetjük tetten az eredetiség és az újdonság közötti alapvető különbséget: míg az előbbi viszonyfogalom, egy nálánál nagyobb egészbe illeszkedik, s nem közvetlenül idézi elő a változást, addig az utóbbi önmagába záródó egész, amely csupán a tagadás által viszonyul a rajta kívül állókhoz.

Azt, amit Jauss úgy fogalmazott, hogy a modernség önmagával szemben definiálja magát, a történetiség újkori felfogásának alapvetően diszkontinuus jellegében ragadhatjuk meg. Az egymásra következő momentumok itt, legyenek azok történeti vagy művészeti jellegűek, az újdonság, a másság által különülnek el egymástól, s így közvetíthetetlen monászként állnak egymás mellett, összemérhetetlenek. A kontinuitás tehát diszkontinuitássá válik, az összemérhe-

tetlen létezők egymás után rendezett sorává.

A Vico- vagy Vasari-féle fejlődés, amelyet egy a priori tételezett érték alapján rajzoltak fel, az eredetiségre épült, s ezt helyettesítették utóbb a cél nélküli célszerűség „Kunstwollenjével", a kifejlődés önhordó mozgásával, amely persze sohasem vetkőzhette le egészen értékorientált karakterét. Ez az univerzális koncepció, amely tartalmilag üres lévén, mindenfajta újdonság, minden paradigmajelölt számára teret enged, hatotta át a művészet fogalmát a forma mint önérték gondolatával, amelyet visszavetítettek a múltba egész az őskőkorig, s ugyanakkor metafizikusan kivetítették az eljövendőbe. A művészetnek ez az újkori felfogása tehát, ami az összemérhetetlen entitásoknak az újdonságok láncolattá építésén nyugszik, gyökerében formai jellegű. Nincs ugyanis a valóságnak egyetlen más szférája sem, ahol az életbeli rendeltetést csupán negatívumként, tagadásként írhatnánk körül. Mindebben ráismerhetünk Kuhn megfigyelésére a művészettel kapcsolatban, arra, hogy újításról újításra ugrik, mégsem avul el abban az értelemben, hogy ne lehetne bármikor felújítható, tehát ahogy azt a klasszikus esztétikából tudjuk, mindig célnál van.

Mindennek fényében úgy tűnik, az esztétikai gondolkodás a művészetnek a tudásra, az igazságra törekvése ellenében jött létre. A kifejlődés-koncepció a fejlődést mint az érték által meghatározottat tagadja, immanenssé változtatja, s ennyiben jogosult a felette gyakorolt gadameri kritika[29], miszerint elvesztette igazság-horizontját. A kanti meghatározás, a cél nélküli célszerűség, mint láttuk, mind az immanens történetiség, mind a normáktól elszakadó esztétikai, azaz a művészet par excellence logikája. Rokonságuk felismerése végigkíséri a történeti gondolkodást. Mozgásformájuk explicitté tételével azonban újabb korszakhoz érkezünk, a posztmodernhez, amely éppen abban haladja meg, hogy tudatosan mutat rá a kifejlődés koncepciójának ürességére, s ezzel a gesztussal meg is kérdőjelezi folytathatóságát.

Jegyzetek

1. Karl Lövith: Significato e fine della storia. (Meaning in History) Edizioni di Comunita. Milano, 1979.
2. Augustinus: De civitate Dei.
3. Löwith id. mű 185-199. old.
4. M.D. Chenu: Theology and New Awareness of History. In: M. D. Chenu: Natüre, Man and Society in the Twelfth Century. Chicago and London, 1968. 162-201. old.; Löwith id.mű; Redl Károly: Történetteológia és hermeneutika a középkorban. FIFI. 85/1-2. 19-30. old.
5. Voltaire: Le Siécle de Louis XIV. Introduction. Idézi: H. - R. Jauss: Historie et historie de l'art. In: Pour une esthétique de la réception. Gallimard, 1978.
6. Löwith: id. mű; E.H. Gombrich: A művészi haladás reneszánsz koncepciója és e gondolat utóélete. In: Reneszánsz tanulmányok. Corvina, 1985.
7. E. Panofsky: Idea. Contribution a l'historie du concept de l'ancienne théorie de l'art. Gallimard, 1983.
8. P. Feyerabend: Fortschritt in Kunst, Philosophie und Wissenschaft. Edition Suhrkamp, 1984.
9. Heller Ágnes: Hipotézis egy marxista értékelmélethez. Magyar Filozófiai Szemle 1970/5.
10. Thomas S. Kuhn: Comment on the relationship of art and science. In: Comparative Studies of Society and History. 1969.
11. „Lám a festészetben Cimabue tartott
    minden teret, és ma Giottót kiáltják:
    s annak híre éjszakába hajlott."
    Dante: Isteni színjáték. Purgatórium. XI. 94-96. (ford. Babits M.) Európa, 1974.

12. „...S mivel napfényre hozta ama művészetet (Giotto),mely hosszú századokon által bizonyos embereknek tökéletlensége alatt lappangott, kik inkább azért festettek, hogy a tudatlanok szemét gyönyörködtessék, mint hogy a bölcsek szellemét megelégítsék, méltán nevezhetjük őt a firenzei dicsőség egyik szövétnekének."
Boccaccio: Dekameron. 6. nap. 5. novella, 21 old. Európa, 1963.
13. Az a priori szintetikus ítéletek kontra a magánvaló dolog. Kant: A tiszta ész kritikája. Budapest, Franklin, 1913.
14. L.B. Alberti: Kleinere Kunstteorische Schriften. 1877. 79. old.
15. Radnóti Sándor: Dvorák, avagy a művészetfogalom historizálása. In: A művészet szemlélete. Corvina, 1980. 383. old.
16. idézi: Pierre Francastel: Peinture et société. Denoël, 1977. Oeuvres I. 242—243. p.
17. José Ortega y Gasset: On Point of View in the Arts. In: Aesthetics Today. Szerk: Morris Philipson. 129-143. old.
18. Rieglnek a Késő római műtárgyipar (1901) című művében felvetett teóriájára gondolunk, amelynek értelmében a „haptisch" vagy „taktisch" fokára a zárt, elkülönített tömegábrázolás a jellemző. Ortega cikkében nincs utalás Rieglre, gondolatmenete azonban mégis olyan, mintha vele vitatkozna.
19. Ortega: id. mü 129. old. „Akkor világossá válhatna, hogy a festészet fejlődése Giottótól máig egységes és egyszerű folyamat, egyetlen kezdettel és véggel. Meglepő, hogy egy ilyen elemi törvény a festőművészet annyi variációjának mutatott utat nyugati világunkban."
20. Gurevics: A középkori ember világképe. Budapest, Kossuth, 1974.
21. Ez a magyarázata a manierizmus elfordulásának a tudás alapján megszerkesztett „valósághű" képtől, hogy helyébe a művészet ismertetőjegyeként a képzelet szárnyalását állítsák. Már Vasari koncepciója (disegno-invenzione) is mutatja az ebbe az irányba mozduló változást, amely később egyre hangsúlyosabban érvényesült, s alapjául szolgált a tudomány és a művészet fogalmi szétválasztásának.
22. Amint említettük már, a paradigma csak látszólag azonos, a hasonló szóhasználat és megfogalmazás mögött különböző elképzelések húzódnak meg, az eltérő stílusok, a stíluspluralizmus ezt a tényt teszi kézzelfoghatóvá. Ugyanakkor fontos, hogy a paradigmán belül állók számára a gondolatok és célok azonossága valóságnak tűnjék, hiszen csak így hathatott termékenyítően az előd az utódra, csak így alakulhatott ki a fejlődésgondolat.
23. Meggyőződésem szerint ugyanis arra a klasszikus esztétikában megfogalmazott definícióra, hogy a művészet az érzékiben megnyilatkozó eszme, formát öltött tudás, éppen a festészet szolgáltatta a legmeggyőzőbb példát.
24. Jauss: La modernité... id. mü. 195. old.
25. Cézanne megjegyzése.
26. Ortega y Gasset id. mü 140. old.
27. Ezt a lehetőséget előlegzi meg Francastel a modern művészetről szóló számos írásában, például: Peinture et societé. Denoël, 1977. Art et technique. Denoël, 1983.
28. A. Riegl: Stilfragen. Berlin, 1893.
29. H. G. Gadamer: Igazság és módszer. Gondolat, 1984.

A sivatagi hadművelet biztonságát szolgáló alapszabályok

Tilos nyilvánosságra hozni a következő információkat, mert azok kockáztathatják a hadműveletek sikerességét és emberéleteket veszélyeztethetnek:

(1) Az Egyesült Államok és a szövetségesek egységei tekintetében a csapatlétszámokra, a légierőre, a fegyverrendszerekre, a kézi eszközökre, vagy a felszerelésre (tűzérség, tankok, radarok, rakéták, kamionok, vízi járművek) vonatkozó jellemző számadatok, beleértve a harcoló vagy tartalékcsapatok rendelkezésére álló lőszer és üzemanyag mennyiségét is. A csapatméretekre általános kifejezésekkel lehet utalni, olyanokkal, mint század, zászlóalj, ezred, haditengerészeti egységek, tengerészgyalogság. Felszerelések és készletek volumene, illetve számossága szintén általánosságban írható le, úgy, mint nagy, kicsi, sok.

(2) Bármely olyan információ, mely feltárná a jövőre vonatkozó tervek, hadműveletek, csapások részleteit, beleértve az elhalasztott vagy végleg törölt hadműveleteket is.

(3) Olyan információk, fotók és más képek, melyek felfedhetnék a haderők jellemző elhelyezkedését, vagy rávilágítanának a raktárak és katonai táborok biztonsági szintjére. Az elhelyezkedést a következőképpen lehet leírni: valamennyi behajózásról szóló leírás azonosíthatja a hajó nevét a fejlécben, és a riport azt is elárulhatja, hogy a Perzsa-öbölből, a Vörös-tengerről vagy az Arab-tenger északi részéről érkezett. A Szaud-Arábiából kelt tudósítások fejlécén szerepelhet Kelet-Szaud-Arábia, a kuvaiti határ közelében stb. Szaud-Arábián kívüli országok esetében a riport azt tüntetheti fel, hogy a Perzsa-öböl térségéből kelt, anélkül, hogy felfedné az adott ország részvételét.

(4) Az üzközetek részletei.

(5) Hírszerzési tevékenységekkel kapcsolatos információk, beleérve a célokat, módszereket és eredményeket.

(6) Egy adott hadművelet alatt a baráti csapatok mozgásával, taktikai manővereivel és intézkedéseivel kapcsolatos speciális információk, melyek veszélyeztethetnék a hadműveleti biztonságot és emberéleteket. Ez kiterjed a csapatmegnevezésekre, a művelet nevére és az érintett baráti csapatok méreteire, mindaddig, amíg a CENTCOM ezt nyilvánosságra nem hozza.

(7) A bevetett légierő kiindulási pontja csak annyiban jelölhető meg, hogy az szárazföldi volt vagy anyahajó.

(8) Az ellenség álcáinak, rejtekhelyeinek, csalásainak, terveinek, közvetlen vagy közvetett támadásának, hírszerzési tevékenységének, illetve biztonsági szintjének hatásossága vagy hatástalansága.

(9) Lelőtt vagy eltűnt repülőgépek, kilőtt, sérült vagy eltűnt hajók speciális azonosító adtai, amíg a keresés és a mentés tervben vagy éppen végrehajtás alatt van.

(10) Speciális hadműveleti erők módszerei, egyedi felszerelés és taktika.

(11) Speciális hadműveleti módszerek és taktikák (légi támadások szöge vagy sebessége, haditengerészeti taktikák és kitérő manőverek). Olyan általános megfogalmazások használhatók, mint kis sebességű vagy gyors.

(12) A hadműveleti és az arcvonal mögötti egységek sebezhetőségével összefüggő információk, melyek hasz-

nosíthatók lennének az Egyesült Államok haderejével szemben, olyanok, mint bizonyos egyesült államokbeli vagy koalíciós egységek jelentős harci kárai és emberveszteségei, egészen addig, amíg ezek az információk már nem szolgálhatnak az ellenség számára taktikai előnyöket, s ily módon azt a CENTCOM kiadja. A károkról és emberveszteségekről olyan formán lehet tájékoztatni, hogy azok csekélyek, mérsékeltek vagy súlyosak voltak.

Útmutató a médiumok számára

A hírmédiumok munkatársainak a magukkal hozott személyes és szakmai felszerelésüket magukkal kell szállítaniuk és arról gondoskodniuk, beleértve a professzionális berendezések védő konténereit, a tápegységeket, kábeleket, átalakítókat stb.

Éjszakai műveletek — A világítással kapcsolatos megszorítások a következők. Az egyetlen megengedett fényforrás egy villanó, de az is csak vörös előtétlencsével. Csapatok körében történő éjszakai forgatás esetében semmilyen látható fényforrás nem használható, beleértve a vakukat és a televíziós világítótesteket is, hacsak a helyszínen felelős parancsnok ezt külön nem engedélyezi.

A forgató ország követelményeinek megfelelően, ha szaudi bázison tartózkodnak, akkor a hivatalos állami kísérőjükkel kell maradniok. Az Egyesült Államok haderejéhez tartozó más támaszpontokon, táborokban a fogadó parancsnok által meghatározott biztonsági követelmények függvényében szintén szükség lehet hivatalos kíséretre.

Az emberveszteségekkel kapcsolatos információk kérdése, a legközelebbi hozzátartozókra való tekintettel, igen érzékeny pont. A szolgálati szabályzat szerint a katonai áldozatok hozzátartozóit a megfelelő fegyvernem egyenruhás tagja személyesen tájékoztatja. Voltak már olyan esetek, hogy a közeli hozzátartozóknak szerettük sérüléséről vagy haláláról a hírmédiumok révén kellett értesülniök. A probléma különösen nehéz a vizuális médiumok esetében. Olyan áldozatokat ábrázoló fotókat, melyeken felismerhető az arc, a névcédula, vagy egyéb azonosító jegy, illetve részlet, tilos felhasználni mindaddig, amíg a hozzátartozókat hivatalosan nem értesítették. A fájdalom, melyet az otthoni hirtelen felismerés okoz, messze túlhaladja a fotó, a film vagy a videoszalag hírértékét. Az áldozatokkal kapcsolatos sajtójelentések a kórházi központokban szigorúan az orvosok és az egészségügyi tisztek utasításainak megfelelően készülhetnek.

Abban az esetben, ha a hírmédiumok munkatársai szeretnék megközelíteni az Egyesült Államok hadműveleti területeit, a következő szabályok az irányadók: a harcok megkezdéséig médiapool-ok alakulnak abból a célból, hogy elsődleges hírforrásként szolgálhassanak az amerikai hadsereg harci híreinek vonatkozásában. Az Egyesült Államok bármely hírmédiumának Szaud-Arábiába küldött munkatársa lehetőséget kap, hogy csatlakozzon a CENTCOM által kialakított médiapoolokhoz, amennyiben egyetértenek az általuk készített anyagok poolban történő gyűjtésével. Az olyan munkatársaknak, akik nem tagjai a hivatalos CENTCOM médiapooloknak, nem lesz lehetőségük megközelíteniük a hadműveleti területeket. Egyetlen riporternek sem javasolt saját szakállára azzal kísérleteznie, hogy harcoló csapatokhoz csatlakozzon. Az amerikai hadsereg parancsnokai a hadműveleti területen rendkívül szigorú biztonságot tartanak fenn, és minden illetéktelen személyt eltávolítanak.

A kijelölt CENTCOM médiapoolokban részt vevő tudósítóknak:

(1) Miután regisztráltatta magát a JIB-nél, a tudósítónak kapcsolatba kell lépnie a megfelelő pool-kordinátorral,

aki tájékoztatni fogja őt a pool-műveletekkel kapcsolatban.

(2) A harcok folyamán a pool termékei továbbítás előtt felülvizsgálat tárgyát fogják képezni, abból a célból, hogy megállapítsák, nem tartalmaznak-e a katonai tervekkel, képességekkel, a hadműveletekkel, vagy a sebezhetőséggel (lásd a csatolt alapszabályzatot) kapcsolatos olyan kényes információkat, melyek veszélyeztethetik egy hadművelet végkimenetelét, vagy az Egyesült Államok és a koalíciós partnerek haderejének biztonságát. Az anyagokat kizárólag abban a vonatkozásban fogják megvizsgálni, hogy összhangban vannak-e a csatolt alapszabályzattal, s nem azon az alapon, hogy kritikusak vagy zavartkeltőek lennének. A jelenlévő hivatalos kísérő tiszt átnézi a pool-jelentést, megvitatja a riporterrel az alapszabály vonatkozásában esetlegesen felmerülő problémákat, s ha a korlátozott lehetőségek közepette nem tud a vitatott anyag tekintetében egyezségre jutni a riporterrel, azonnal elküldi azt a JIB igazgatójának és a megfelelő hírmédium képviselőjének felülbírálatra. Ha az anyag itt sem találkozna egyetértéssel, a kérdést azonnal továbbítják az OASD(PA) megfelelő hivatalvezetőjéhez további elbírálásra. A publikációval kapcsolatos végső döntést a jelentést készítő eredeti riporter hírszervezete hozza meg.

(3)A tudósítók nem viselhetnek személyi használatú fegyvert.

1991. január 14.

A japán Matsusita konszern 6.13 milliárd dollárért megvásárolta a los angelesi MCA szórakoztató elektronikai konszernt. Az 1924-ben alapított MCA-hoz tartozik az Universal Pictures is. Az akcióval a negyedik legnagyobb amerikai cég került külföldi kézbe (az USA-ban a szakma hét legnagyobbja közül a harmadik). *(Fernseh-Informationen)*

A nagyothallók a közeljövőben gyakorlatilag akadálytalanul élvezhetik a televízió műsorait az Egyesült Államokban, ugyanis az ITT cég kifejlesztett egy olcsó (kb. 20 dollár értékű) dekóder chipet, amely — a tévékészülékbe helyezve — felirattal látja el a műsorokat. (Az eddig használt dekóderérét átlag 180 dollárt kellett fizetni.) A tervek szerint az 1991, illetve az 1992 folymán gyártott tévékészülékekbe már eleve beépítik ezt az új típusú chipet (melynek ára — a tömegtermelés miatt — a készülék árában már minimális lesz), s haszonnal alkalmazhatják majd az olvasni, illetve a nyelvet tanulók is. *(Telecommunications Update)*

Állítólag fényes jövő áll a brit kábeltelevízió előtt. Mint ismeretes, eddig a lakosság nem sok érdeklődést mutatott e közvetítési forma iránt (csupán százezer körül van a bekábelezett lakások száma), ám öt éven belül ez a szám a kétmilliót is meghaladhatja. Az ok: a telített amerikai piacról a befektetők (Pacific Telesis, NYNEX, Bell Canada) a szigetország felé fordulnak, s kb. 4 milliárd dollárnyi tőke vár beruházásra e területen. Vonzzák őket az amerikainál kedvezőbb feltételek is, ugyanis Nagy-Britanniában engedélyezik, hogy a kábeltársaságok körzeti tévéadásokat és telefonszolgáltatásokat is biztosítsanak. *(The Listener)*

A spanyol állami rádió- és tévéállomás (RTVE) 1990-ben 8 ezer millió pezeta veszteséget könyvelt el. Reklámbevételei csökkentek az előző évihez képest, miközben a TVE-2 növelni tudta bevételeit. A Canal Plus Espana, az ország első fizetőtévéje négy hónapos működés után már százezer előfizetőre tett szert. *(Fernseh-Informationen)*

Az ikonjelek világa

Iconicity. Essays on the Nature of Culture. Festschrift for Thomas A. Sebeok on his 65th birthday. Edited by Paul Bouissac, Michael Herzfeld, Roland Posner. Berlin, Stauffenburg Verlag, 1985.

A jelenkori szemiotika egyik legkitűnőbb képviselője a magyar származású Thomas A. Sebeok. A fenti emlékkönyv az ő 65. éves ünneplését célozza, igen gazdag anyaggal. Nem csak az ünnepelt személye lényeges azonban a szóban forgó kiadványnál, hanem az a tény is, hogy e szöveggyűjtemény tematikáját a szerkesztők egyetlen jeltípus, az ikon problematikája köré fonták. Így az esszékötet az „ikonság", az *iconicity* valóságos kézikönyve. Jóllehet azóta már Sebők Tamás hetvenedik születésnapját is megünnepelték egy Budapesten kezdődött és Passauban befejeződött ünnepségsorozattal (emlékkönyv azonban csak az előző évfordulóra készült), utólagosan a téma érdekessége miatt is érdemes átolvasni a nevezett tanulmánykötetet. Szerkesztésében olyan kitűnő kutató vett részt tevékenyen, aki egyúttal a Zeitschrift für Semiotiknak is az alapítója, Roland Posner, aki saját tanulmányán kívül két szerkesztőtársával előszót is írt a kötethez. Ezt gratulálók névsora, majd Claude Lévi-Strauss külön előszava követi.

Maga a kötet két, szinte egyenlő terjedelmű fejezetre: Az elméleti eredmények és az Ikon a kultúrában című részekre tagolódik. A második részt Thomas A. Sebeok műveinek bibliográfiája (1942-1985) követi, majd a névmutató és végül a szerzők munkásságának ismertetése.

Most tekintsük át egy kicsit részletesebben a leglényegesebb — a tanulmányokat tartalmazó — két nagy fejezetet.

A varsói egyetem tanára, Jerzy Pelc Ikonikus jelek vagy a jelek ikonikus használata? címmel arról írt, hogy van-e tényleges realitása a jeltípusoknak, tehát a *jelnek*, az *indikáció*nak, az *index*nek, a *szimptóma*nak, a *szindróma*nak, az *ikonikus jel*nek, a *szignál*nak, a *szimbólum*nak. Úgy látja, hogy ezen elkülönítések inkább relatívak, mint abszolútak. Sokszor csak fokozati eltérés van az egyes típusok között. Az e típusok meghatározásában szereplő szavak homályosak és bizonytalanok, sőt, akik szájukra veszik e különféle jeltípusokat, maguk is eltérően használják őket. (Én azért hozzátenném, hogy nem minden jelkategóriával kapcsolatban ilyen sötét a helyzet.)

Alain Rey Mimézis, poétika és ikonizmus címmel Arisztotelész filozófiájából kiindulva tárgyalja a jelzett fogalmakat.

John Deeley Bloomingtonból az Ikonikus jel archeológiája és ontológiája címmel írt tanulmányt, melynek végkövetkeztetéseként egyetért Thomas A. Sebeokkel, aki mindig hangoztatta, hogy ikonról mérvadóan csak akkor lehet beszélni, ha egyúttal újraértékeljük a teljes nyugati filozófiai elmélkedést.

Joseph Ransdell a Peirce-i ikonfogalomról tájékoztat. Idézi Peirce ikonmeghatározását, ami igen összetett, s tény, hogy R. Jakobson definíciója nagyon leegyszerűsített ehhez képest (vö. Hang-Jel-Vers. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.).

Kenneth Laine Ketner A szemiotika megfigyelésen alapuló tudomány című tanulmánya az ún. egzisztenciális grafokról szól, ügyesen mutatva be a létel-mélet egyes logikus típusait.

Ivo Osolsobe (Csehszlovákia) Az ikonikusság két határesete címmel írt tanulmányt, ebben az *imitáció* és a *mimézis* összehasonlítása, különbsége a lényegi témák.

Thure von Uexküll Az indextől az ikonig címmel adta elő gondolatait J. Piaget és Jakob von Uexküll idevágó, ellentétes nézeteiről.

Martin Krampen dolgozatának címe önmagáért beszél: A gyermekrajzok fejlődésének menete mint az ikonikusság lételméleti vonatkozásképe.

Paul Bouissac (Kanada) Ikonikusság és helytállóság címmel elmélkedett, Sebeokre hivatkozva, aki 1976-ban ezt írta: „Az ikon fogalmát — amit végső soron a platoni mimézissel lehet rokonítani... —, számos variációjában és megjelenési formájában, különféle nagyszámú elemzésnek vetették ugyan alá, mégis mindig valami látszólagosan tárgyalhatatlan, a tárgyalás alól kisikló marad az elméletben." Ezen nehézségek között Sebeok szétválasztja a szimmetriára és a regresszióra vonatkozókat. Bouissac újabb tagolási és elemzési eljárást javasol.

Umberto Eco Tükrök címmel értekezett. Úgy gondolja, hogy a tükörkép a legigazibb ikon, hiszen az eredetit hűen leképezi, ikonizálja. De miféle tükrök vannak? Első pillanatra úgy tűnhet, egyféle. De Ecót olvasva, aki a sima, a domború és a homorú tükörről, a délibábról és a fata morganáról mint tükröződési jelenségekről beszél, azt látjuk, hogy a tükrök változatosan eltérő képet adhatnak.

Eugen Baer (Genf — New York) a Tudatalatti ikon címmel írt tanulmányt. Utal arra, hogy Peirce, alapkategóriákként, nem három jeltípusról (ikon, index, szimbólum) beszélt, hanem négyről: a jelnélküliségről, a semmiről is. Szerinte „a semmi a végtelen szabadság". Baer úgy játszik rá a jelek strukturális azonosítására, mint Sebeok tette a jelfunkcióknak a Morley-háromszög elemeivel való azonosításával: ha azt mondjuk, hogy valami valamiben van, akkor egy (nyelvi) chiasmust alkotunk (szimbólum), ami színtiszta önkényesség, azaz szabadság (a semmi), és ami kifejezi, hogy a világ (az ikon) akkor jön létre, ha a tér két tagra osztható (index).

Anthony Wilden (Brit Kolumbia) Ideológia és ikon címmel a nagy ideológiai jelképeket: a jin és jang elvet a kínai filozófiában, a horogkeresztet, a kézzel mutatott győzelem jelét stb. elemzi abból a szempontból, hogy ezek logikailag valamivel való egyetértést vagy ellentétességet fejeznek-e ki.

Ezzel zárul a könyv elméleti-filozófiai része. Talán igaza van Szabolcsi Miklósnak, aki arra utalt, hogy a szemiotika újabban erősen ostromolja a filozófia, de azon belül is a metafizika kérdéseit. A bemutatott tanulmányok mindamellett nem jelentenek nagy áttörést, inkább a részkérdések okos körüljárását.

Az Ikon a kultúrában című fejezet első dolgozatát az egyik szerkesztő, Roland Posner írta Ikonicitás a mondattanban címmel. Valójában csak átvitt értelemben szerepel itt ikonicitás, azaz képszerűség, ugyanis a szerző az attributív részeket veszi ikonnak, ezeket rendszerezi. Kísérletekre is hivatkozik, például hogy mit értenek a kísérleti személyek egy „lassú gyors kutya", illetve egy „gyors lassú kutya" kifejezésen. A kísérlet konstruálója úgy gondolta, hogy egyesek válasza az lesz: „lassú gyors kutya az a kutya, amelyik adott alkalommal lassan, adott alkalommal gyorsan fut". Ezzel szemben a kísérleti személyek általuk ismert fogalmakból indultak ki, nem pedig a színtiszta mondattani értelmezésből, vagy a fonetikai tagolhatóságból, és úgy látták, hogy a „lassú gyors kutya olyan kutya, amely valamilyen akadályoztatás miatt (betegség stb.) pillanatnyilag lassan fut". Tehát az eleve meglévő ismeretek dominanciája érvényesült. Az attribútumok sorrendjének pragmatikáját is szembesíti a szerző példamondatokkal.

Itamar Even-Zohar (Izrael) a Kimerítettség és csúsztatás enigmatikus címmel valójában nagyon is valós jelentéstani kérdésekről írt: arról, hogy egy nyelvtani rendszerben (és ezzel az ürüggyel a strukturalizmusról, annak egyes megjelenési formáiról is tudósít) mi az a nyelvi-jelentéstani sáv vagy mező, ami kimerített: a mindennapi nyelvi közhelyek, unos-untalan használt jelzők, kifulladt metaforák, a szleng gyorsan avuló szavai, a töltelékszavak. A szerző persze nemcsak a szókészletről beszél, hanem a „a kimerítettség" összetettebb, rejtettebb régióiról is.

Pierre Miranda Szövegtelenítés, szemiotika, hermeneutika címmel egy bizonyos „szemantikai archeológia" megvalósításáról értekezik, azonban négyol-

dalas eszmefuttatása még a cél bemutatására is kevés.

Eric Schwimmer (Quebec) Az identitás ikonjai címmel már ekkor, 1985-ben olyanféle témát tárgyalt, mint amiről Thomas A. Sebeok 1990-es passaui előadása szólt: Mi a tárgy? Sebeok azonban a mai ember fogalomvilágára apellált, míg Schwimmer, néprajzi megközelítésben, az orokaiva és a tandere törzsek ikonjaival és ezeknek valamivel való azonosításával foglalkozik, sokszor hivatkozva, helyenként bírálattal, Lévi-Straussra.

Voigt Vilmos Az ikonicitás korai formái az etnikában és a népművészetben címmel összefoglalóan arra utal, hogy a jelek sohasem léteznek örökké, hanem megjelennek és eltűnnek. Leírhatók jelosztályozással és a szemiózis típusainak osztályozásával. A távolságnak és a zártságnak különféle formái lehetnek a jelek egymás közti viszonyában. A jelek mibenlétének több alapos, elemző leírása lenne kívánatos. A második megjegyzése: igen sok összekötő ösvény van a legkülönfélébb, tipológiailag eltérő jel között. Például „az ikonok ősi formái olyan jelek, amelyek úton vannak az indexségtől a szimbólumság felé".

Michael Herzfeld (Bloomington) az ikonszerűség néhány retorikai alkalmazásáról írt. Mindennek számos ideológiai hátterét — például a nemzeti érzéssel, hogy ne mondjuk a nacionalizmussal való összefüggését — mutatta be. Példákat hozott fel arra, hogy bizonyos etimológiai (tehát ikonikus) összefüggések hangoztatása milyen ideológiai fegyvert jelenthet kulturális téren. (A bolgár és görög ideológiai harcból vett példákat.)

Dean McCannel (Kalifornia) a Látnivalók és látványosságok ikonszerűségével foglalkozott, olyan témával, amit Voigt Vilmos is tárgyalt, amikor a május elsejei ünnepségek szemiotikájával foglalkozott. A szerző az olimipiai játékok, a mexikói Ballet Folclorico, az oberammergaui passiójátékok stb. ikonrendszerét (elvi kérdéseit) tárja elénk. Érdemes lenne részletesebben elmerülni a szerző dolgozatában, ahol olyan kérdések is felmerülnek, hogy hisznek-e vagy sem a résztvevők a játékok, látványosságok által képviselt tartalomban, elvekben, és hogy ez a hit, (illetve nem-hit) miként illeszkedik egy szemiotikai rendszerbe.

Adam Kendon (Connecticut, USA) a közép-ausztráliai warlpiri törzs jelbeszédéről mint ikonrendszerről tájékoztatott.

Talán nem áll ennyire távol a civilizációtól az a téma, amit Monica Rector (Rio de Janeiro) A brazíliai kultúra emblémái címmel tárt elénk. Valójában a gesztuális jelekről ír brazíliai, majd később sokkal szélesebb viszonylatban. Eco észrevételét idézi, és nagyrészt el is fogadja: „Az ikonikus folytonosság nem képes a diszkrét, osztályozható jellegzetességek meghatározására." Így ez a gesztusokra is érvényes: vagy azért értelmezzük ezeket, mert már konvencionálisan tudjuk, mit jelentenek (ekkor már nem csak ikonok), vagy szekvenciák, vonalak, pontok, üres területek ad hoc elemzésével van dolgunk (ekkor ikonok, de sokszor többértelműek). Ide tartozik a következő elvi megállapítás is: „A grafikai jelek (ti. az ikonok) akkor is bírhatnak kontextuális jelentéssel, ha nincs is saját jelentésük."

Pierre Maranda A kacsintás ikonicitása címmel a sokat kifejező pislantások kommunikációs lehetőségeivel, elméletével foglalkozik.

A hazánkban is többször járt Fernando Poyatos A nem-verbális kategóriák mint személyes és szociokulturális jegyek címmel a paralingvisztika, a proxemika, a kinezika jelenségeivel foglalkozott, de áttért olyan jelenségekre is, amelyek már nem a testtartás, mozgás stb. stílusát, hanem az írás, a jelhasználat (például többek között a központozás) jelenségeit érintették. Elméletében bizonyos *markerek*, így időmarkerek (az éppen lezajlottra vagy a távoli múltra való utalások) és helymarkerek (például a szavak közötti helykihagyás hosszúsága, rövidsége, vagy a sorok közötti távolságtartás) játszanak szerepet. A jeleknek ilyen markerekre való bontása azonban valójában egybemossa a grammatikát, a gesztusokat, a testtartást. Mindezt a szerző közös nevezőre kívánja hozni, de valójában kiegyensúlyozat-

lanság, a különnemű dolgok egybehozása lesz az eredmény.

A legutolsó dolgozat Thomas A. Sebeok feleségétől, Jean Umiker-Sebeoktól származik, ő a Felnövekedés jeleiről írt, azaz arról, hogy az élőlényeknél, de főként az embernél, melyek az egyes életkorra jellemző megkülönböztető jegyek, illetve jelek. Dolgozatát nagyszámú kép tarkítja szemléltető anyagként. Az életkorra jellemző jegyek persze sok tekintetben nemcsak magatartásbeliek, hanem a biológiai öregedés jelei is. Egyébként megjegyezzük, hogy a szerző, férjével együtt, nemrégen jelentetett meg egy jeltani sikerkönyvet: Ismeri a módszeremet? Avagy: a mesterdetektív logikája címmel, melyben a detektívmunka jelkutató és -értelmező rendszereit helyezik — érdekfeszítő stílusban — nagyító alá.

Büky Béla

Az eltűnt távolság nyomában

Verschwinden der Ferne. Telekommunikation und Kunst. Köln, 1991.

Világszemléletünket alapvetően megváltoztatta az a tény, hogy a távolság egyre kisebb szerepet játszik benne, hogy a kommunikációs hálózat kiszélesedésével áttekinthetővé zsugorodott a világ. A hírvivők, akik valaha testi valóságukban jelentek meg, ma testnélküli jelzések formájában indulnak útnak. Elválik egymástól a test és a hang (telefon), a test és a kép (televízió), a testnélküli üzenet utazó jellé válik. A műholdak segítségével a „tér-idő földönkívüli meghaladása" megy végbe. Létrejön a telematikus kultúra; az üzenetnek ez az immaterializálódása a művészetben is új technikákat és új „esztétikai stratégiát" sugall, hiszen maga a művészet sem más, mint egyéni válasz azokra az összefüggésekre, amelyek végül is kommunikációs elveken nyugszanak.

A sebesség tér- és tárgytorzító hatására már a múlt század harmincas éveinek a gondolkodói is rájöttek, az impresszionisták (C.Monet, K.Malevics) művészetükben meg is ragadták a tér és az idő egymást befolyásoló jellegét. Az elmélet megvalósítását és tömegfogyasztásra alkalmassá tételét végezte el a huszadik század civilizációs robbanása, amikor létrehozta az autót, a repülőgépet, majd a telefont, a filmet, a rádiót, a televíziót és a számítógépet, a távolságot legyőző megannyi tárgyat, amelyek egy része önmagában ugyan mozdulatlan, csak a testnélkülivé vált üzenetet továbbítja. (Cézanne: „minden eltűnik, mert minden olyan gyorsan mozog".) Az ember örök vágya: a mindenhatóság (kiegészítve az egyidejűséggel) a testnélküli jelek segítségével valósul meg.

A művészet és a kultúra többnyire vonakodva vette tudomásul a távközlés eredményeit és lehetőségeit, s még kevésbé vonta be ábrázolandó témái közé. Az avantgárd mozgalmak századelei vonzódása a technikához jelentette az első tudatos áttörést, amely nemcsak tematikai újdonságot jelentett, hanem új forma- és anyaghasználati megoldásokat is hozott. A relativitáselmélet az ember időélményét tette újragondolás tárgyává, a távközlés pedig a térszemlélet viszonylagosságával (a távolság szétrobbanásával) szolgáltatott új szellemi élményt. Ugyanakkor ez a két élmény közvetlenül kapcsolódott a gőz-, benzin- és villanymotor hajtotta gépekhez, amelyeket a gravitáció továbbra is „a markában tartott". A telematika, a testnélküli kommunikáció, a jelek továbbítása és felfogása jelentette az igazi felszabadulást az anyagi hordozóktól, és olyan sebességet valósított meg, amely gyakorlatilag kiiktatta az időt.

Az ember és ember közötti kommunikációs technológia (amely ember és gép között bonyolódik), digitális kódok formájában realizálódik és számok alakjában transzformálódik. A vasút és a telefon (e két első prototípus) után létrejött a komputer, az új telematikus gép. A bináris kód a reális teret vizuális térré alakítja anélkül, hogy szakadékot idézne elő realitás és funkció között. A telematikus utazás során ki sem kell mozdulnunk a helyünkről (a képernyő elől).

A művész számára ez a műszaki előrelépés leplezetlen drámát jelent: a testnélküli jelek és üzenetek birodalmát, az embert túszul ejtő kódokat. Az a folyamat, amely Morse elektronikus távírójának szinkron információtovábbításával kezdődött, majd Nipkow képbontó technikájával folytatódott (amely az egymás utáni képeket egyidejűvé transzformálta), közvetlen előzménye volt a huszadik század művészetének, amely a képet (a leképezett tárgyat) előbb ponttá minősítette, majd bináris kóddá alakította.

A távközléssel az egyén a távolságot nem testi mivoltában győzi le, csak hangja, képe lesz „azonnal mindenhol", tehát szellemét képes a távközlés útján a tér és idő fogságából kiszabadítani és kozmikus utazásra küldeni. A testek feloldása valamiféle sugárzásban, és ilyen formában áthelyezése a tér egy másik pontjára — amely irányba a röntgen és a radar tapogat —, jelentheti a tér és az idő kettős szorításának a valódi legyőzését. A röntgen az élő szervezet belsejébe képes beletekinteni, ami újabb kísérlet a távolság egyik fajtájának az eltüntetésére.

A különleges utazások és a távolság legyőzésére tett kísérletek az irodalomtörténet külön fejezetét jelentik, amelynek Jonathan Swift és Jules Verne csak egy-egy korai markáns képviselője. Mallarmé vagy (már a mi századunkban) Cendrars felfedezi a „vak utazás" érzését, amelyben csak a kiindulópont és a cél az érdekes, maga a táj, amelyen az út átvezet, érdektelenné válik. „Aki utazik, csukja be a szemét!" — hirdetik meg (a milliomos fantasztikus író, Raymond Roussel meg is valósítja az ablak nélküli luxus vasúti kocsit). Utódai az utazást egyre inkább szellemi utazássá „fejlesztik," a valóságos utazás is gyakran nagyszámú körforgást jelent (például 16 órán keresztül 2226-szor egy üres kútban), valójában egy kiüresedett, imaginárius térben. A tényleges, földrajzi szempontból vezérelt utazás érdektelen lesz, az alternatívát az agyban, a sejtekben, a szellemben, az űrben tett utazások jelentik. A második világháború után ezt az „útiprogramot" egészítette ki az idegrendszerben, a kommu-

nikációs hálózatban és a tájékoztatási rendszerben tett kalandozás. Amint régen a vasút számított a demokrácia győzelmének, a gyorsaság és a technika hozzáférhetővé tételének, úgy később a távközlési technikát azonosították a szabadsággal és a demokráciával. A tudományos-fantasztikumban egyre gyakoribb elem lesz a kommunikációs rendszer beépítése az agyba és az idegrendszerbe, ami által a reális test komputeriális képességei birtokában imaginárius objektumokkal lesz képes kapcsolatba lépni. Az elektronika így kibernetikus szellemi kalandokba sodorja a személyiséget, amely azonban új képessége birtokában egyre inkább elveszíti éntudatát.

A telematika és a művészet első kitapintható kapcsolata a századelő orosz kubizmusa, futurizmusa, szuprematizmusa, amelyhez azonban a technológia, a telematika bűvölete inkább csak az elméleti alapokat adta, a működési terület a hagyományos festészet és szobrászat volt. Henri Bergson elveit az intuícióról és a szimultaneizmusról, vala-

mint Eugene Chevreul színelméletét egy sor művészeti irányzat a zászlajára tűzte, s Apollinaire, Marinetti, Majakovszkij vagy az 1984-ben Nobel-díjjal kitüntetett cseh avantgárd költő, Jaroslav Seifert fejezte ki, valósította meg a legmagasabb szinten. A festészetben az elmélet és a magas színvonalú művészi ábrázolás ötvözője K. Malevics volt. A kozmosz, a tér és idő változása, a negyedik dimenzió, a sebesség legyőzése és ábrázolási kísérletei — ezek a technoesztétika, a kubofuturizmus századeleji témái. Figyelemreméltó tény, hogy az orosz futuristák szoros személyes kapcsolatot tartottak fenn Ciolkovszkijjal, az űrhajózás atyjával, aki mellesleg a „szputnyik" fantázianevet is kitalálta. A nem euklidészi geometria, a relativitáselmélet, a negyedik dimenzió és az űrutazás víziói éppúgy beletartoztak a futuristák világképébe, mint a társadalom és a művészet radikális átalakításának eszméje: „a sofőrök, pilóták és gépészek nemzedékének a távíró és a rádió korában olyan vívmányok között kell élnie, mint a repülő, a léghajó és az elektromosság. Meg kell az utakat szabadítani a lovaskocsiktól és szamárkordéktól, szemünket pedig az elavult művészet jelenségeitől".

1948-ban, a „spazialista" mozgalom első kiáltványa már így fogalmaz: „rádión és televízión keresztül egészen újfajta művészi kifejezési formákat tudunk sugározni", vagyis itt a médiumnak valódi médiumszerepe van, amely azonban helyettesíti, kiszorítja például a festészet hagyományos szerepét. 1952-ben, az „első telematikus hepening" alkalmával a program így módosul: „hogy az ember valóban meghódítsa a teret, ahhoz meg kell szabadulnia a földtől, a látóhatár vonalától, amely évezredeken keresztül az esztétika és az arányérzék alapja volt". Az effajta avantgárd szemlélet azonban a művészet valóságos áramában gyakran csak marginális szerepet játszott, korábbi pozícióit igyekezett aktualizálni.

A valódi telematikus művészet, amely a távközlést nem továbbító eszközként használta, hanem azon hozta létre a műalkotást, nem eltüntetni kívánta a társadalmi problémákat, amelyeket éppen a globális távközlés okozott vagy vetített előre, hanem ábrázolni vagy megoldást keresni rájuk.

Különös helyzet állt elő éppen napjainkra, amikor ugyanis a hagyományos művészeti formák — részben a műszaki-tudományos eredmények serkentésére — megújultak, új formanyelvet és anyagokat keresnek és használnak fel. Ugyanakkor az új technológiák, a telefon, a távközlés eszközei döntően a hagyományos, történeti-művészeti alkotásokat rögzítik, népszerűsítik, és ezáltal konzerválják népszerűségüket. A rádió volt az első médium, amely a szimultaneitás problémáját valóságosan meg tudta oldani, amelyet a kubista-futurista esztétika is hirdetett, de inkább csak biztató kísérleteket ért el.

A földet átfogó és azt összezsugorító távközlés (a „világ-falu"-elmélet) művészi forradalma számos alkotót és csoportot ihletett meg: maga McLuhan, Yves Klein, a Zero-csoport, a „földfestők" (vagy inkább kontinensfestők), Jochen Gerz; a földgolyó, amely egyre gyakrabban jelenik meg az ábrázolás tárgyaként, sőt személyeként (glóbusz papucsban vagy varrógép alatt).

A hagyományos művészetek térábrázolása és „piktoriális stratégiája" értelmét vesztette egyrészt az újabb tér- és időtapasztalatok, másrészt a mikro- és makrovilág korábban elképzelhetetlen kitárulkozása során.

A mozgalmak, kiáltványok, elméleti megfogalmazások a modern telematikus művészet számtalan (vagyis éppen hogy szigorúan számrendben foglalt) alapkövetelményét gyűjtötték össze, többek között ilyeneket: szimultaneitás, mindenhol jelenvalóság, globális tudat, orbitális tudat, szabad fokozás, végtelenség, anyagtalanság, szemiotizálás, az idő felgyorsítása, a tér temporálása, a kép időformákra bontása, az akusztikus művészet, a helytől való elvonatkoztatás, az identitás megszüntetése, a kommunikációs és információs rendszerek bevonása a műalkotás elméletébe, anyagába és közvetítésébe stb...

A Német Postamúzeum 1990-ben különkiállítást rendezett a Műszaki Múzeum anyagából, amely technikai berendezések, térképek, tervrajzok, meghök-

kentő mennyiségű irodalmi alkotás, film, televízió- és videóművészeti kísérlet bemutatásával és a hozzá kapcsolódó *tudományos konferencia* megrendezésével (ennek anyaga az ismertetett könyv) igyekezett bizonyítani, hogy az új technikai eszközök, amelyek hosszan tartó szívós szellemi munka eredményei, és a művészet, amely örök küzdelmet folytat a valósággal, nem lehetnek meg egymás nélkül.

Lukáts János

A hangulatok és érzelmek tudósa

Benkő László: Zolnai Béla élete és munkássága (1890-1969)

A stílust, az egyéni vonásokat, az érzelmek nyomát kutatni a különféle megnyilatkozásokban egyszerre örökzöld s ugyanakkor szupermodern téma is. Benkő László, a művészi nyelv, a költői nyelvhasználat kérdéseinek kutatója ezúttal egy személyes élményről fakadó emlékkötetet adott ki. Az érettségi vizsga mindig jelentős és meghatározó pont volt egy pályáját kezdő értelmiségi életében. Itt találkozott össze a harmincas években a mester és a későbbi tanítvány. Zolnai Béla, a polihisztori szellemiségű bölcsész, szegedi egyetemi tanár arra is tudott időt szakítani, hogy a tanári pályára készülő fiatalok indulásánál jelen legyen. Ezt a magatartást követte Benkő László is, aki maga is tanár lett Szegeden, s az ELTE Stíluskutató csoportjának indulása óta a vezető egyéniségek közé tartozott.

Zolnai Béla pedagóguscsaládból származott, apja Zolnai Gyula középiskolai, majd egyetemi tanár, anyja Szladits Ilona polgári iskolai tanárnő volt. A székesfehérvári anyakönyvbe bejegyzett Béla fiukat katolikus neveltetésben részesítették, kiváló iskolákba járatták. Középiskolás korában első díjat nyert egy országos irodalmi pályázaton. 1908-tól az Eötvös Kollégium diákja lett, ahol rendkívüli műveltségű magyar és francia tanárokkal találkozott. A nyelvészet felé Gombocz Zoltán és Horváth János előadásai irányították, míg René Bichet, Aurélien Digeon, Hubert Morand a francia nyelv és kultúra, a stílus, a szellem, a humor és az elegancia, a művelt nyelvhasználat miképtjére tanították a fogékony fiatalembert. Első publikációi az 1910-es években olyan rangos folyóiratokban jelentek meg, mint az Egyetemes Philologiai Közlöny vagy az Irodalomtörténet.

Az Eötvös Kollégium termékenyítő, gazdagító szelleme és kapcsolatai révén a fiatal Zolnai 1912-ben két hónapot tölthetett Párizsban, az École Normale Supérieure-ben, majd 1913-ban a berlini egyetemre kapott ösztöndíjat. Francia nyelvtudása mellé megszerezte a németet is. Doktori értekezését drámatörténetből írta, Szigligeti Szökött katonájának külföldi elemeit vizsgálta.

Pályája, ha szűkös anyagi körülmények között is, kedvezően indult, s a kezdeti budapesti évek után először pécsi, majd tizenöt év szegedi egyetemi tanárság következett 1925-től. A francia tanszéket vezette, s közben a nyarakat balatonalmádi nyaralójában töltötte, vitorlázott, megnősült, majd titokzatos módon külön élt feleségétől, s közben alkotott, gyűjtötte könyvtárát, utazott, külföldi kongresszusokon vett részt Genfben, Berlinben, Barcelonában, Krakkóban, Párizsban.

Trianon után a hontalanná vált kolozsvári egyetemnek Szeged adott otthont. Az egyetemek „párhuzamosítása" következtében egymás mellett működtek a protestáns és katolikus tanszékek, s olykor nem voltak mentesek a vallási túlkapásoktól, politikai elfogultságoktól sem. Zolnainak mint dékánnak többször állást kellett foglalnia, és meg kellett védenie az 1920-ban hozott numerus clausus törvény miatt szelekcióra ítélt hallgatókat. A francia tanszék tanárjelöltjei számára a könyvtár békés szigetet jelentett. Köztük tanult Radnóti (akkor még Glatter) Miklós is. Az egyetem diákja volt rövid ideig József Attila is.

A tanárok között több „nemzeti szempontból megbízhatatlan tudós"-nak minősített professzort is találunk, így Szerb Antalt, Marót Károlyt és Sík

Sándort. Zolnai alapos indoklással igyekezett megvédeni tudós tanárait. A tanári és közéleti munka mellett fontosnak tartotta a szerkesztési munkát is, s egyetemét önálló publikálási fórumhoz kívánta juttatni. 1927-1944 között szerkesztette a Széphalom, 1927-1945 között az Études Françaises folyóiratot.

Az 1940-es év jelentős változást hozott Zolnai Béla életében. Akadémiai levelező taggá választották az időben, amikor az ún. második bécsi döntés után Erdély egy része ismét Magyarországhoz került. A Kolozsvárról Szegedre települt tanárok nagy része visszaköltözött Erdélybe; velük ment Zolnai Béla is. A francia tanszék vezetése kezdetben sok örömet okozott a pezsgő szellemiségű városban, a háborús hangulat azonban ide is követte. Lakását kifosztották, kétségbeejtő helyzetbe került, a teljes lelki összeomlástól félve az öngyilkosság gondolatával is foglalkozott.

A vészterhes idők után 1945-ben elfoglalhatta a pesti egyetemen rá váró tanszéket. Itt ismét meg tudott újulni. Bekapcsolódott a Budenz József által alapított „kruzsok"-ba is. 1948-ban akadémiai rendes taggá nyilvánították. Az 1950-es években az értelmező szótár elvi koncepciójának kidolgozásában és szerkesztőként is részt vett. Foglalkozott Rákóczi korával, Mikes leveleivel, a janzenizmussal, a tolvajnyelv szótárát készült összeállítani.

Erősen érdekelték a stílus, a nyelvi kifejezőség formái, a lelki jelenségek írásos kivetülése. Írásainak kiindulópontja a svájci stíluskutató, Ch. Bally egy-egy alapvető munkája, így joggal tarthatjuk őt Bally-tanítványnak, aki a huszadik századi modern stilisztika alapjait teremtette meg. Az első új szellemű magyar stilisztika tankönyvek is funkcionális alapúak voltak, s bevezették a kifejezőség, az értelemkifejező képesség (l'expressivité) fogalmát (vö. Fábián-Szathmári-Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata). Zolnai azonban kritikai szemlélettel közelített Bally tételeihez, s példáit a magyar költészet nagyjaitól válogatta (Arany, Petőfi, Széchenyi). A verseket, szövegeket elemezve Zolnai arra a megállapításra jutott (Bally szituációt, Zlinszky dús érzelmi hátteret említett), hogy az érzelemnek nincs külön formatívuma a nyelvben (Vossler műszavát alkalmazta), vagyis olyan nyelvi hordozó, amely az érzelem kifejezésbeli módosultsága volna. Vannak azonban a magyarban is bizonyos névszuffixumok, amelyek például előkelőséget hordoznak hangulatukban (*-szky*, *-vics* stb.).

Zolnai még nem alkotott rendszert a nyelvi kommunikáció elemeinek és funkcióinak szétválasztásából, de az nyilvánvalóvá vált, hogy az expresszivitás a nyelv, az emotív funkció a beszéd szférájába tartozik. „A *nyelv* egy hallgatólagos konvenció uralma, konzerváló tényező, amelynek anyaga és rendszere közös kincs: az általános érvényű, mindenkitől elfogadott jelentéshordozók és kifejezőjelek összessége, normatív létezése. A *beszéd* egyéni és konkrét esetben való alkalmazása, akcióba léptetése a nyelvnek. A kettő nem födi egymást, s a nyelvnek és beszédnek egymáshoz való viszonya is más és más lehet a különböző nyelvekben" (Nyelv és stílus).

Benkő László ezt a felfogást a mai értelmezéssel állítja párhuzamba. „Az expresszivitás tehát úgy tekinthető, mint a nyelv kifejező képessége (éspedig potenciális képessége, tehát lehetőség), az emotív funkció pedig e képesség realizálódása". Zolnai sorai a beszéd és nyelv (language et parole) saussure-i tanítását idézik vissza.

Az érzelem kifejezése a modern nyelvészet egyik alapkérdésévé vált, s együtt járt a beszéd kutatásának fölerősödésével. A körmondat például a görög szónoklásból, vagyis az élő beszéd fajtájából alakult ki, nem pedig az értekező próza írott nyelvéből — állapította meg Zolnai.

A *szóhangulat* vizsgálata Zolnai Béla egész pályáját végig kísérte. A Szóhangulat és kifejező hangváltozás (1939), s az ezt megelőző, A látható nyelv (1926), A nyelvi kifejezőség formái (1927), a Szavak sorsa, magyar gondolatformák (1939) című tanulmányai több átdolgozást értek meg.

Zolnai fontosnak tartotta a jelentés és az akusztika viszonyának figyelembe vételét, hiszen a jelentés változó intenzitással sugározhat át a hangokon. A

mondatszerkesztés, a szórend is a beszéddallam megszületését szolgálja, az akusztikus oldal pedig a gondolatfolyam feltárását segíti elő.

Az érzelem kifejezhetőségének kérdéskörét Nyelv és stílus (1957), majd Nyelv és hangulat (1964) címmel foglalta kötetbe. „Hangjelleg valóban létezik, de önmagában szunnyadó, lappangó állapotban létezhet, és csak a kedvező szövegösszefüggés duzzaszhatja expresszívé" (Nyelv és hangulat). A hangszimbolika tekintetében Fónagy Iván és Szathmári István felfogásában Zolnaiéhoz hasonló elemeket találunk.

Fónagy Iván több tanulmányában foglalkozott a beszéd szupraszegmentális tényezőivel. Ezek érzékelhetővé, megfoghatóvá tételén fáradozott több kísérletével. Ő adta ki Zolnai Bélának azokat a fontos tanulmányait is, amelyek a nyelv érzelmi és hangulati, valamint akusztikai jelenségeivel függnek össze, s az érzelmi, hangulati töltés kifejezhetőségével foglalkoznak. Fónagy Iván azután Zolnainál jóval messzebbre ment. A hangkarakterológia esélyei (1985) című cikkében a hangtulajdonságok és jellemvonások közötti párhuzamok keresésére vállalkozott. A téma időszerű voltát mutatják ma a grafológiával foglakozó írások, amelyek ugyancsak az emberi jellemvonásokat kutatják, de más oldalról.

Benkő László Juhász Gyula költői szótárának összeállítójaként már korábban is foglalkozott egy különlegesen érzékeny lelkületű szegedi költő kéziratával, betegségének tüneteivel, annak írásos és egyéb megnyilvánulásaival. A Zolnai Béláról szóló tanulmányában is kitért ilyen problémákra. Az öregedő nyelvészprofesszor a Horányi idegklinikára menekült, itt remélt védelmet gyötrelmeire, félelmeire. Itt is dolgozott ugyan, de emberi kapcsolatai megromlottak.

Hogy Benkő Lászlót Zolnai életművéből elsősorban a franciás szellemiség ragadta meg, azon nem lehet csodálkozni. Zolnai ugyanis nemcsak nyelvész, hanem művész is volt. Ezt mutatják műfordításai és stílustanulmányai, amelyek áttörték a filológus merev, pozitivista gátjait, de mégis megőriztek egy reális, józan szemléletet. Zolnai a magyar szellemtörténetben a Trencsényi-Waldapfel irányhoz hajlott.

Benkő László összefoglalóan stilisztikai magatartásnak nevezte a Zolnai Béla által képviselt nyelvfelfogást. A stilisztika mai művelői számára Zolnai munkássága azt példázza, hogyan lehet filológiai megalapozottsággal művészi magaslatokra emelkedve gondolkodni és megszólalni.

Kincses Kovács Éva

Humanizált elektronika

Tucker, R. N. (szerk.): Interactive Media. The Human Issues. „Interactivity '88". The Netherlands Institute for Audio-visual Media. Billings and Sons Ltd., Worchester, 1989, Kogan Page Ltd., London

A modern elektronika globális előretörésének korszakában, mely sokak szerint az emberiség történelmének is egy újabb korszaka, előtérbe kerülnek az etikai, környezetvédelmi, humanisztikus, életminőség vonatkozású alternatívák és alapkérdések. A modern technológia, beleértve a társadalomirányítás, szervezés, kommunikáció technikáit is, először tulajdonképpen a fasizmus, nem sokkal később pedig az atombomba kapcsán jelent meg globális emberpusztító arculatában. A modern tömegkommunikációs médiumok kizsákmányoló, kulturális imperialista, gyarmatosító társadalmi felhasználása már századunk első harmadában kezdetét vette, de globális volumene, illetve valamiféle „társadalmi, emberi kárának" demonstrálása akkor még nem volt jelentős.

A második világháború alatt és után is a militarizmus jelentette a legnagyobb veszélyt. Csak a nyolcvanas évektől fordult a szakemberek, majd később a közvélemény figyelme a modern, elsősorban kommunikációs technológiák potenciális veszélyei felé, bár számos (irodalmi, filmi) műalkotás megelőzte a szaktudományos elemzést. Különösen a science fiction riogatta a laikus tömeg-

nézőt, azt a hamis fiction patternt kultiválva, miszerint a „gonosz" kezébe került eszköz (tudomány, számítógép, atombomba stb.) veszélyes, ami mindig egyént, kiscsoportot, de sosem domináns felhasználást jelent.

A humanisztikus alternatíva tömegméretű lehetősége viszont csak a mikroszámítógép és a videó elterjedésével fogalmazódott meg, talán azért, mert ezek az eszközök tömegméretekben kerültek magántulajdonba. Valójában az *interaktivitást*, a kétirányú kommunikációt, az aktív médiumhasználatot számos hagyományos eszköz is lehetővé tette már (a fényképezőgép, az írógép, a toll, a filmfelvevő, valamennyi művészeti ágazat eszközei és nyersanyaga, de akár a színjátszás, s mindenféle oktatási helyzet). Talán inkább arról van szó, s ezt igazolja a jelen kötet — amely egy Hollandiában megrendezett nemzetközi konferencia anyaga —, hogy *az emberiség szeretné tömegesen visszaszerezni saját elrabolt kommunikációs technikáit.* Hiszen a domináns (egy központból hatalmas tömeg felé irányuló, egyoldalú, egyirányú, kizsákmányoló, homogén) tömegkommunikáció folyamatában az egyén reakciója pusztán az igen-nem gomb lenyomásában merülhetett ki. Maguk a kommunikációs technológiák elveszítették használati *eszköz* jellegüket a tömegek számára, s pusztán *fogyasztási célként* funkcionáltak.

Az említett konferencián (címe: „Human, Cultura and Technical Interactivity in Education and Training") harminchárom ország 350 küldötte (köztük magyarok is), főleg iskolák és kísérleti műhelyek vezetői, hetvenöt előadást és tanulmányt mutattak be.

A konferencia, illetve a kötet tanusága szerint a modern elektronika, audiovizuális kommunikáció eszközei a személyi felhasználásba visszakerülve ismét helyükre kerülnek az interaktivitás révén. Több tanulmány az *iskolai* és a *múzeumi* alkalmazásokról szól (matematika oktatás, számítógépek a nyelvoktatásban, videó az idegennyelv-oktatásban, az interaktivitás fokozása új eszközökkel, távoktatás). Más írások az intézmények általi konkrét felhasználások gyakorlati problémáival foglalkoznak (bankrendszeri alkalmazás, szerzői jogi problémák a nagymennyiségű audiovizuális anyagok közvetlen cseréjében, a videotex bevezetése, üzletemberek oktatása). A tanulmányok harmadik csoportjába sorolhatóak az általános elemzések (cross-cultural folyamatok, az interaktivitás mint alapvető emberi készség, a tanulás-tanítás általános folyamata, az interaktív médiumok humanisztikus aspektusai és potenciálja, tudomány-technológia-társadalom, lehetőségek a Harmadik Világban).

Az előadások koncentrált kihívást fogalmaztak meg az audiovizuális tömegkommunikációs technológiák domináns felhasználásával szemben, az eszközöket mintegy „leosztották" a kultúra tradicionális bázisintézményeihez, aholis az oktatás, a kutatás, a megőrzés, az értékterjesztés hagyományos funkcióinak eszközeiként használhatók, meghatározott, konkrét, általában kiscsoportos és egyéni felhasználási módban. A kötet bevezetőjének deklarációja szerint ez a kihívás kettős: nemcsak az audiovizuális kommunikációnak egy kis központi magtól tömegek felé irányuló egyirányú folyamatával szemben, hanem egyúttal az oktatás, a tanítás elavult koncepciója ellen is, amely a tanár-diák egyirányú „ismeretátadás" alapszituációjára épül, hiszen mint maga a kifejezés is mutatja, itt *interaktivitás*ról lenne szó.

Az új technológiák tényleges társadalmi felhasználásával kapcsolatos mély szkepticizmus ellenére a recenzens elgondolkodtatónak érzi a kötetben leírt példákat és vélekedéseket. Az egyik szerző arra hivatkozik, hogy a szöveges információ elektronikai megjelenése kiválthatja a hagyományos könyvtárakban a lapszéli jegyzetek, a kitépett lapok, a magányos és meg nem osztott reflektálás, a cenzúra gyakorlatát, s az egyéni olvasót összekapcsolja valamennyi más, régebbi, eljövendő vagy éppen osztálytárs olvasóval. A hypertext, amely egy multimedia rendszer, valamennyi elérhető referenciát nem lineáris módon kapcsolja be az azonnali és közvetlen felhasználásba (például adatok kikeresése, ellenőrzés, lehetséges kapcsolatok megtalálása, lexikon és helyesírási szótár: tulajdon-

képpen egy online tananyag + iskolai könyvtár + tanári kisegítés + sok egyéb). A kompakt lemez oktatási potenciálját azon technikai lehetősége garantálja, hogy nagymennyiségű, auditív, vizuális, audiovizuális információt tárol, azonnal megjeleníthető bármely részlete, megfelelő háttérrel változtatható, átrendezhető, s végül nem kopik, rongálódik a felhasználások során. Mintegy egyesíti valamennyi eddigi elektonikai eszközünket többek között tantermi és egyéni használatra. Megteremti a film/videó/tévé kifejezési formánál is azt, amit egy diák idáig inkább csak írásban végezhetett. Az audiovizuális kommunikációban lehetőséget kínál a nemlineáris, szelektív, interaktív alkalmazásokra, amit idáig csak az írás és az olvasás tett lehetővé.

A kötet tanulmányai cáfolják azt a régebbi romantikus negatív próféciát, miszerint az új eszközök helyettesítenék a tanárt, az embert, a személyiséget, a közvetlen emberi kapcsolatokat. Az interaktív médiumok nem az emberek közötti interaktivitást helyettesítik, s valamennyi tanulmány erősíteni látszik azon feltevésünket, hogy nem elegendő a drága eszközöket megvásárolni (lásd sok magyar intézmény esetét!). Ezek alkotó, aktív felhasználása, ha úgy tetszik, a tanártól még sokkal több munkát, általában pedig még fokozottabb közvetlen, személyes, emberi kommunikációt igényel.

Szekeres Péter

HELSINGIN SANOMAT

Finnország — kábelen keresztül

Finnországban a kábeltévék nézőszáma az 1980-as években megtízszereződött: míg 1979-ben ötvenkétezer csatlakozást tartottak nyilván, addig 1989 végére ez ötszázötvenhatezerre emelkedett, mára pedig már túljutott a hatszázezren, ami azt jelenti, hogy a kábeltévéknek jelenleg legalább másfél millió nézője van. A finn háztartásoknak körülbelül harminc százaléka már becsatlakozott a kábeltévé-hálózatokhoz, de a finn kábeltévé szövetség felmérése szerint még közel egymillió háztartást lehetne bevonni. Helsinkiben a háztartások hatvanöt százalékát, Ouluban pedig nyolcvankét százalékát kapcsolták rá a kábeltévékre.

A műholdas adások fogadása és továbbítása nagyon kedvező feltételekkel történhet a kábeltévé-hálózatokon. Jelenleg tíz műhold sugározza műsorát Finnországba, a kábeltévék központi antennája veszi ezeket a programokat, majd eljuttatja a hálózatoknak. Sokkal gazdaságosabb, ha például tízezer háztartás vásárol egy olyan antennát, amellyel hozzáférhet az űrből jövő adásokhoz, mint ha ezt az egyes lakóközösségek külön-külön tennék. Bár próbálkoznak különféle lakóközösségi megoldásokkal is, például az úgynevezett állítható antennákkal, de a szolgáltatás általában egyetlen műholdas programra korlátozódik, s ki dönti el, hogy melyik legyen az?

Finnország a műholdas adások tekintetében eléggé a peremen helyezkedik el, mivel a sugárzások a jobb fekvésű közép-európai piacok felé irányulnak. Ennek következtében nem lehet áttérni azokra a kicsi és olcsó antennákra, amelyeket például Angliában használnak. Ugyanakkor a kábeltévék, az adott körzetben, közvetítik a finn állami rádió és televízió (az Yle) adásait is. Így a képi továbbítás jó minőségű, és a lakóközösségeknek nincs szükségük külön antennákra.

A legkedveltebb műholdas adások: az Eurosport (minden hálózaton fogható), a Super és a Music TV. Ezeken kívül a kábeltévék programkínálatához tartozik még a francia Tv 5, a WorldNet, a moszkvai tévé és a fejlődő országokkal foglalkozó One World Channel. A legtöbb kábeltévé-hálózatnak van saját műsorirodája, amely beépíti kínálatába a helyi (körzeti) stúdiók munkáit is. 1990 elején kezdte meg működését a finn helyi televíziók csatornája, vagyis a PTV. Jelenleg az ország tizenegy legnagyobb hálózatán mutatják be műsorait, a becslések szerint hamarosan eléri az egymilliós nézőszámot. Az országosan fogható adásokon kívül a PTV-n láthatók még a körzeti műsorszerkesztőségekben készített programok is. A műsorkínálat bővülését mutatja, hogy sok helyen rendelkezésre áll a SatPlus-csomag, amely egyetlen csatornahasználati díj kifizetésének fejében hat csatornát kínál. Ezek a következők: CNN-hírek, BBC Europe, Discovery Channel, Children's Channel, Lifestyle, Screensport — a helyi adottságoknak megfelelően.

A kábeltévé-hálózatokat azonban nem csupán televíziós műsorok továbbítására használják Finnországban. A kétirányú televíziózást éppen most próbálják ki Kuusamóban, de kísérletek folynak az idős emberek gondozásában is. A segítségre szorulók, szükség esetén, képi összeköttetést teremthetnek a riasztóközponttal (mentők, tűzoltók, rendőrség stb.), s mindez lehetőséget adhat arra, hogy az idős ember a saját lakókörnyezetében akár hosszabb ideig egyedül is elboldoguljon.

A kábeltévé egyelőre meglehetősen új jelenségnek számít a finn üzenettovábbítási rendszerben, s ezért nem kevés gondot okoz a törvényi szabályozás-

ban. A szomszéd országok adásait érintő szerzői jogdíj meghatározásai még mindig nem állnak rendelkezésre annak ellenére, hogy az oktatási minisztérium már évekkel ezelőtt ígéretet tett az előírások elkészítésére. Pillanatnyilag a kábeltévék a szerzői jogra vonatkozó szabályok alapján fizetnek, és törvény hiányában szedik be érte, előfizetési díjként, az összeget a nézőktől. Például az Yle műsoraiért is előfizetési díj formájában kapják meg a szerzői díjat. Már csak azért is kívánatos lenne, hogy a minisztérium minél előbb foglalkozzon ezzel a kérdéssel, mert Pohjanmaaban (Északnyugat-Finnország) és a nyugati partvidéken sokan nézik a svéd televízió 1-es és 2-es csatornáját.

Harri Holkeri miniszerelnök a kormányprogramban elkötelezte magát, hogy megteremtik a kábeltévé-hálózat fejlesztésének feltételeit. Elég meglepő azonban, hogy ezzel egyidőben az igazságügyminisztériumban olyan törvényt készítettek elő, amely megnehezítené a lakóközösségek csatlakozását a kábeltévé-hálózatokhoz.

Az Yle kitűnő eredményeket ért el a nagyfelbontású televíziózás kifejlesztésében. A HDTV-kép továbbítása azonban széles frekvenciasávot, hagyományos technikával pedig jelentős elosztóhálózati beruházásokat igényel. A kábeltévén keresztül ezzel szemben szinte probléma nélkül megoldható mindez, mivel a szélessávú jeleket műhold segítségével közvetítik. Tehát a kábeltévé-hálózatok törvényi visszafogása akadályozhatja a HDTV eltejedését is.

A legfelsőbb bíróság 1989-ben igen fontos döntést hozott. Kimondta, hogy a lakóközösség csatlakozása valamely kábeltévé-hálózathoz megtörténhet többségi jóváhagyással, nem kell kikérni az összes részvényes hozzájárulását. A lakások felszerelése csatlakozó berendezéssel egyébként sem követel különleges átalakítást, és nem jelent kibírhatatlan költséget a tulajdonosnak.

A kábeltévé-hálózatok az Egyesült Államokban szinte teljesen mikrohullámú technikára épülnek, a programokat magas frekvenciasávokon továbbítják. A dologról Finnországban is tárgyaltak, s a közlekedési- és hírközlési minisztérium két, egymástól eltérő javaslattal állt elő. Az első változat szerint a kábeltévék működéséről szóló törvényt kellene úgy módosítani, hogy az érintse a mikrohullámú továbbítást is. A másik az Yle hatáskörébe utalná a mikrohullámú technikát. Mindkét esetben a működési engedélyt a kormány adná ki: az elsőnél kötelezően, ha megfelel az előírásoknak; az utóbbinál mérlegelhet.

Gyors döntés nem várható. Mindazonáltal kívánatos lenne a kábeltévé-hálózatok tökéletesítése, hogy azokat a területeket is bevonhassák a növekvő műsorkínálatba, ahová a gyakorlatban megoldhatatlan a kábelek telepítése.

Az elekronikus üzenettovábbítás fejlesztése része a társadalom információáramlása tökéletesítésének. Új szempontok beépítése jótékony környezeti és gazdasági hatást gyakorolna a hír- és reklámtevékenységre is. Erre példa a környezettel és fejlesztéssel foglalkozó munkabizottság elmúlt évi jelentése, amelyben a kárt okozó reklám adóztatásának elveit vázolja fel. *(1990. szeptember 8.)*

Broadcasting Abroad

Berlusconi rózsái

Az olasz parlament olyan törvény elfogadására készül, amely megingatná Silvio Berlusconi médiumbirodalmát. Bár a korlátozásokért cserébe nyújtana is valamit, ez azonban távolról sem kárpótolná a sértett cézárt. A tervek szerint ugyanis erőteljesen csökkenteni akarják a televíziós hirdetések időtartamát, valamint — a magántársaságokra vonatkozóan — vissza akarják vonni bizonyos típusú filmek vetítési jogát, és új tulajdonellenőrzési rendelkezések meghozatalára is készülnek. Ezért cserébe engedélyeznék a magántársaságok számára az (oly régen áhított) élő sportközvetítéseket és hírműsorokat. E hírek hallatán a borúlátó érintettek egyenesen az olasz kereskedelmi televíziózás végét emlegetik.

Az igazsághoz azonban hozzátarto-

zik, hogy Berlusconit egyáltalán nem érte oly váratlanul e dolog, mint a reagálásokból kitetszik. Nézzük, mi is a helyzet.

Jelenleg a Fininvest tulajdonát képezi három kereskedelmi tévétársaság, számos mozi- és tévéfilmstudió, valamint lapszerkesztőség és egy kiterjedt üzlethálózat. A vállalatóriás a közelmúltban kebelezte be a Mondadori kiadót, ez bocsátja ki az egyik legbefolyásosabb napilapot, a La Republicát. Érdekeltségei révén Berlusconi az olasz hirdetési piac 42 százalékát uralja.

S mit mond(ana) erre a törvény?

Akinek három tévé- vagy rádióadó van a tulajdonában, nem lehet újságkiadója. Továbbá: akinek két adója van, annak csak olyan újságja lehet, amelynek országos forgalmi részesedése nem haladja meg a 8 százalékot; akinek egy adója van, annak a 16 százalékot; s akinek olyan újság van a tulajdonában, melynek forgalma ezt a 16 százalékot meghaladja, annak nem lehet semmiféle adója.

Ha valakinek többfajta tömegkommunikációs eszköz is a tulajdonát képezi, akkor a piaci részesedése nem haladhatja meg a 25 százalékot, ha viszont ezen felül egyéb üzletágban is érdekelt, akkor ez a határ 20 százalék. (A fenti rendelkezések mindegyike lecsippentene egy-egy jókora darabot a vállalatpolip csápjaiból.)

Ami a tévéfilmeket illeti: a főműsoridőben sugározott darabokat csak egyszer lehet megszakítani reklámmal; a kereskedelmi adók egyáltalán nem sugározhatnak csak felnőttek számára készült filmeket, a 14 éven felülieknek szóló adásokat pedig csak éjjel fél tizenegy után közvetíthetik.

A legérzékenyebb pont a reklám szabályozása: a mostani 12 perccel szemben óránként csak 9 percet engedélyeznének a műsoridőből hirdetésekre (az állami RAI-nak pedig csak 6 percet).

S mit jelent mindez a Fininvest számára számokban?

1989-ben a cég reklámból származó jövedelme másfél milliárd dollár volt, s a jövőben a hirdetések miatt évi 250 milliós veszteség éri majd. A filmraktárakban jelenleg mintegy másfél milliárd dollár értékű anyagot tárolnak, amelyből körülbelül 150 millió dollárnyi veszendőbe megy a vetítési korlátozások miatt.

A kárvallottak természetesen védekezni próbálnak — szép szóval és fenyegetéssel egyaránt. Értetlenül siránkoznak, hogy miért éppen édes hazájukban bánnak velük ilyen kegyetlenül, amikor Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia tárt karokkal várja őket. (Hát bizony jó lenne elgondolkodni nekünk, s eleve úgy kialakítani az együttműködés feltételeit, hogy a fent említett intézkedéseket ne utólag — akkor már sértőnek ható módon és jókora rombolás után — kelljen meghozni.) Továbbá előrevetítik az „ártatlanul szenvedők" panaszait: ugyanis az olasz mozik működési költségeit 50 százalékban a kereskedelmi tévéhálózatok fedezik, s amennyiben erre nem lesznek képesek, a mozinézők is kevesebb művészfilmben gyönyörködhetnek.

Fölmerül annak a veszélye, hogy a Fininvest magával ránthat a lejtőn más, kisebb magántársaságokat, így például az Odeont, amely szintén országos hálózat. (Az Odeon egyébként is szanálás alatt áll, 77 százalékát már átvette két jólmenő üzletember — ezek közül az egyik Giancarlo Parretti, aki a Metro-Goldwyn-Mayertől is vásárolt studiókat.)

De ha minden kötél szakad, alkalmazkodni kell az új körülményekhez, s a vállalatbirodalom más területeire kell helyezni a hangsúlyt. Hál' istennek ez nem okoz problémát. A korábban említett érdekeltségeken kívül a Fininvest tulajdonát képezi több sajtókiadvány (köztük a legnagyobb példányszámú hetilap, amely tulajdonképpen az olasz rádió- és tévéújság), egy lemezgyár, számos ingatlan, valamint építkezési, pénzügyi és biztosítási vállalkozás.

Kiterjedt tevékenységet folytat a *Reteitalia*, a Fininvest tévéfilmgyártó és -forgalmazó vállalata. 1988-89-ben mintegy 110 millió dollárt költött ötven játékfilm előállítására, 1989-90-ben pedig 150 millió dolláros költséggel készíttetek újabb ötven produkciót. 1989-ben további 150 milliót fordítottak kb. kétszáz órányi rövidebb tévéfilmre és sorozatra.

Nem kevés hasznot hoz a Fininvest kereskedelmi részlege, a *Publitalia*. Ez biztosítja a hirdetési időt a Berlusconi-tévécsatornákon kívül a jugoszláv tulajdonban levő TeleCapodistria tévéadó számára — amely Olaszország területének 62 százalékán fogható, s így eljut 29 millió háztartásba —, továbbá két kisebb kereskedelmi tévétársaság számára is. A Publitalia sikeres hadműveleteket folytat Kelet-Európában és a Szovjetunióban is. A szovjet tévében 5-10 perces reklámidőt vásároltak nyugati vállalatok termékeinek hirdetésére. Lengyelországgal szintén aláírtak egy szerződést televíziós hirdetésekre, valamint repülőtéri hirdetőtáblákra. Hasonló megállapodások vannak születőben Magyarországgal, Csehszlovákiával és Kelet-Németországgal.

Tervbe vették, hogy a Fininvest egyik tévécsatornáját fizetőtévévé alakítják (profilja még nem tisztázódott). A havi előfizetési díj 24 dollárnak megfelelő összeg lenne, de persze a nézőnek előtte be kell szereznie a 250 dollárba kerülő dekódert.

Tehát nem kell túlságosan aggódnunk, Berlusconi kertje virágzik, legfeljebb a tövisek egy kicsit szúrósabbak, s rózsáit inkább a kerítésen kívül ülteti. (*1990. május*)

The Listener

Mindenki egyért

Ha egy marslakó elvetődne a Földre, nem biztos, hogy az embert találná domináns fajnak... Sokkal valószínűbb, hogy a multinacionális vállalatokat tekintené uralkodó jellegűnek, mert ezek rendkívül mobilak, életerősek: ha egyes részeit el is pusztítják, attól az egész még életben marad — írja William Gibson.

Bár ennek az analógiának van egy gyenge pontja: ezek a cégek nem egyesülnek egymással, hogy sok kis utódvállalatot hozzanak létre, ők csak magukban gyarapodnak — egyre hatalmasabbá. Túlélési képességük egyenesen csodálatos: a nemzetekkel ellentétben nagyszerűen átvészelik a háborúkat, s maguk is állítják, hogy ők bizonyulnak a leghatékonyabb társadalmi szerveződési formának — az emberek is előbb indulnak harcba, vagy adják életüket a munkaadójukért, mint az elvontabb nemzetért.

Ez utóbbi hajlandóságnak ugyan még nincs jele, az azonban vitathatatlan, hogy a multinacionális vállalatok kivételes képességgel rendelkeznek a téren, hogy igényeiknek megfelelő működési környezetet alakítsanak ki, akár nemzetközi szinten is. Erre a legkézenfekvőbb példa, hogy a kormányok képtelenek megfékezni a piac monopolizálására irányuló törekvéseiket.

A monopólium az új évtized kulcsfogalma, minden piac elkerülhetetlenül ebbe az irányba halad. Ez erősen érezhető a tömegkommunikáció terén is. Ha bárhol deregulációs intézkedéseket foganatosítanak, a közszolgáltató vállalatok helyébe azonnal ott teremnek a magánmonopóliumok.

Vegyük például a műholdas műsorszórást. Nagy-Britanniában (és egyre növekvő mértékben Németországban, Franciaországban és Spanyolországban) ennek fő közvetítő eszköze az Astra. Ez ma Európában valóban „szabadpiaci madárnak" számít. Ez az adaptált kommunikációs műhold egy luxemburgi vállalat tulajdonában van, s egyre növekvő számban — ebben az évben tizennyolc, jövőre harminckettő, 1994-re talán negyvennyolc — kínálja csatornáit, amelyeket szinte lehetetlen nemzeti szinten ellenőrizni.

S éppen az Astra segítségével vetette meg a lábát Rupert Murdoch a brit televíziós piacon. Először is megvette a halódó páneurópai Skyt, majd fölfejlesztette négy csatornára, melyeket az Astrán sugároz. Erre természetesen tönkrement a BSB, a brit műholdas televíziós vállalkozás, s természetesen megerősödött két monopólium, az Astra és Murdoch News Internationalje.

A BSB-Sky fúziónak, sok más mellett, egy nagy tanulsága volt: a monopolista erők rendkívül opportunisták. A törvények eddig elejét vették a magánmonopóliumok kialakulásának, he-

lyettük közszolgáltató cégek működtek: a BBC és az ITV. Amint résnyi lehetőség nyílt a magántelevízió számára, azonnal benyomult egy monopólium. Az olcsó, többcsatornás tévé pluralizmust ígért, de az ellenkezőjét valósította meg.

Murdochot „született" monopolistának tartják, mintha természetbeli adottságai tennék alkalmassá a vállalatóriás szervezésére. Ehhez azonban semmi köze a jellemvonásoknak, a piaci erők taszítják őt is a monopolizálás felé. Minden multinacionális cég ereje abban rejlik, ha uralma alá hajtja a piacot. Ez volt a Sony célja is, amikor megvásárolta a Columbiát. Ezzel akarta megszerezni a szoftver-piac irányítását, amelytől erősen függött audio- és video-hardver értékesítése is. Vagy vegyük az IBM-et, amely a nyolcvanas évek elején egy új kompjúterpiacot — a személyi számítógépek piacát teremtette meg. S nemcsak ezen a téren lett világelső, hanem a nagygépek piacán is.

Minden fejlett országban vannak törvények és rendelkezések a monopolista törekvések megfékezésére, így Nagy-Britanniában és általában a Közös Piacon belül is. Az Egyesült Államokban igen erőteljesen igyekeznek érvényt szerezni a trösztellenes törvénynek, bár az IBM, a tüzetes vizsgálódások ellenére, eddig viszonylag sértetlenül megúszta. Az AT&T már kevésbé volt szerencsés, most „Baby-Bell"-ekre töredezve kell szembenéznie az erős konkurenciával.

Ezek a monopoliumellenes rendelkezések azonban általában hatástalanok. Az üzleti spekulációtól függ, hogy két vállalat egyesülését adásvételként vagy fúzióként jelentik-e be a hatóságoknak, de ez a tényeken nem sokat változtat: ahol a monopólium egyszer megvetette a lábát, ott terjeszkedését nem lehet megakadályozni. A versenyt szabályozó törvény gyenge pontja, hogy már csak reagál és nem megelőz: nem képes olyan gazdasági környezetet teremteni, amely a pluralizmusnak kedvez, csupán azt a piacot kísérli meg szabályozni, ahol már a monopólium a úr. Ez pedig kilátástalan vállalkozás. *(1991. január 3.)*

L'EXPRESS

Katalógusháború

A világ legnagyobb fegyvernyilvántartását a *Jane's Information Group,* a legnagyobb nemzetközi hadi adatbank kezeli. Kiadványai mindenhol megtalálhatók, ahol fegyverekről, stratégiáról és technológiáról van szó. Alapként szerepelt a Kelet-Nyugat között folyó legutóbbi leszerelési tárgyalásokon és az egyezmények aláírásánál egyaránt. Évkönyvei Szaddam Huszein bunkerjának polcain is ott tornyosultak, miként megtalálhatók a Pentagonban is. A *Jane's Defense Weekly* (JDW) negyvenöt példányát — amelyből kettő személyesen a diktátor számára volt fenntartva — a válság elejéig küldték Irakba. A Pentagon tisztviselői csakúgy, mint a szövetséges tisztek az Öböl térségében, továbbra is kapták a heti 604 másolatot. Ezt hetente egy Herikules típusú repülőgép szállította. A Jane's Information Group kiadványait szerte a világon tábornokok, diplomaták és fegyverkereskedők a legnagyobb megelégedéssel hasznosítják. Nem véletlen, hogy az Öböl-válság kirobbanása óta az angol intézmény szakemberei különös gonddal gyűjtötték az ide vonatkozó tényeket. Ezek szerint például a Bagdadban lebombázott bunker valóban katonai tevékenységet álcázott.

A rendszeresen megjelenő híres évkönyvek több mint egy évszázada a legrészletesebb aprólékossággal ismertetik a hadihajókat, repülőket, páncélozott járműveket, a különböző fegyverfajtákat és egyéb hadifelszereléseket, melyeket az adott évben gyártottak.

A Jane's 165 országban terjesztett lapsorozatainak oldalain fontos stratégiai és technológiai újdonságokat ismertetnek. Például a *Jane's Soviet Intelligence Reviews* a szovjetekről tájékoztat, míg az *International Defense Review* 1990. októberi száma részletesen beszámol a később Izrael és Szaud-Arábia ellen bevetett Scud rakéták különböző változatairól.

Robert „Bob" Hutchinson, a „Jane's" kiadványok igazgatója szerint soha

egyetlen egyezmény sem fogja meggátolni a fegyverkereskedelmet. Szerinte a nyugatiak a déli országokba fogják átcsoportosítani fegyvereiket. A világot ma a tíz évvel ezelőttinél sokkal veszélyesebbnek ítéli meg. Kuvait lerohanását huszonhét konfliktus előzte meg, 1989-ben minden percben nyolcmillió frankot adtak ki fegyverekre. Ezt a piacot senki sem képes ellenőrizni. Amennyiben az európaiak vagy az amerikaiak limitálják eladásaikat, akkor a vevők a kínaiakhoz, a brazilokhoz vagy a dél-afrikaiakhoz fordulnak.

A fent említett tények jó irányban tartják Bob és vállalkozása 260 alkalmazottjának sorsát. Igaz, hogy tíz évvel ezelőtt a kanadai Thomson csoport megvásárolta őket, a Jane's azonban tipikusan brit szervezet maradt.

A vállalkozás alapítója Fred Thomas Jane volt. Ez az excentrikus zseni 1899-ben adta ki első illusztrált katalógusát a hadihajókról. Alkalmatlan lévén katonai szolgálatra, az újságírás felé fordult, majd science-fiction könyveket írt, ezekben a televíziótól kezdve, a hologrammokon keresztül az atombombáig minden szerepelt. Stratégiai játékokat is szerkesztett. 1916-ban húnyt el.

A Jane's Information Group legutóbb is jól járt: az Öböl-válság kezdete óta eladásaik csakúgy, mint az információkérések, megsokszorozódtak.

Paul Beaver a fiatal felelős szerkesztő irodájában egy mikrohullámú vevő közvetlenül a BIRN (British Independent Radio News) adásaira volt beállítva. Ezekből közvetlenül követhette a harcok mindenkori helyzetét. Semmi nem bizalmas, amit kiadunk — jelentette ki.

A Jane's katonai szakértője, riporterei és levelezői szerte a világon nyilvános dokumentumokból, technikai brosurákból, kormányok jelentéseiből, kiállítások látogatásaiból, ipari kapcsolataik révén és nem utolsó sorban szaktisztektől nyerik információikat, akik nem haboznak fogadni őket. A JDW szakküldöttei így az elsők között látogatták meg a Lockheed gyárakat Kaliforniában, de első civilként hívták meg őket Moszkvába is a szovjet anyag megszemlélésére. Értesüléseiket mindig az illetékesek hozzájárulásával teszik nyilvánossá.

A brit védelmi miniszter cenzúrájának alárendelt kiadó nem mentes néhány kisiklástól sem. 1984-ben a JDW régi felelős szerkesztőjétől kémkedés vádja miatt kellett megválniuk. Ezek sem csökkentik azonban a szakterület érdeklődését a kiadványok iránt. *(1991. március 1.)*

(Argumente zur Wissenschaftspol.)

Több versenyt, kevesebb rendszabályt

A tájékozódás, a véleménynyilvánítás és a szórakozás szabadsága a német alkotmány olyan cikkelye, amelyre nemcsak a „nagy állami múlttal rendelkező" ARD és ZDF, hanem a jövőbe tekintő magánadók is fokozott figyelmet fordítanak. Az a fajta tömegkommunikáció lehet csak vonzó és példaértékű Közép- és Kelet-Európának a szocializmust éppen maguk mögött hagyó országai számára is, amely a választási szabadságot, az egyéni felelősséget és — ezek következményeként — a jóléti államot valósítja meg.

A tömegkommunikáció szabályozása Németországban sok ponton eltér a nyugati piacgazdaság általános logikájától. Az ARD és a ZDF szervezetének közjogi szabályozását egyre több súlyos kritika éri. Különösen a személyzet és a költségvetés nagyságát illetik egyre több kifogással, és azt a biztonságérzetet, amelynek nem kell szembenéznie a versenyszellemmel, a művészi fantázia és a kezdeményezőkészség kihívásával. A közjogi televízióadások több mint 40 százaléka amerikai (vagy annak mintájára készült) termék, amelyet a nyugati televíziós piac többnyire hasonló elvek szerint készült alkotásai egészítenek ki.

A televíziós műsorkészítés színvonaláért sokan — az eredetileg pártatlan — szakértői felügyelő bizottságokat teszik felelőssé, amelyek mára sem a szakértőségnek, sem a pártatlanságnak nem

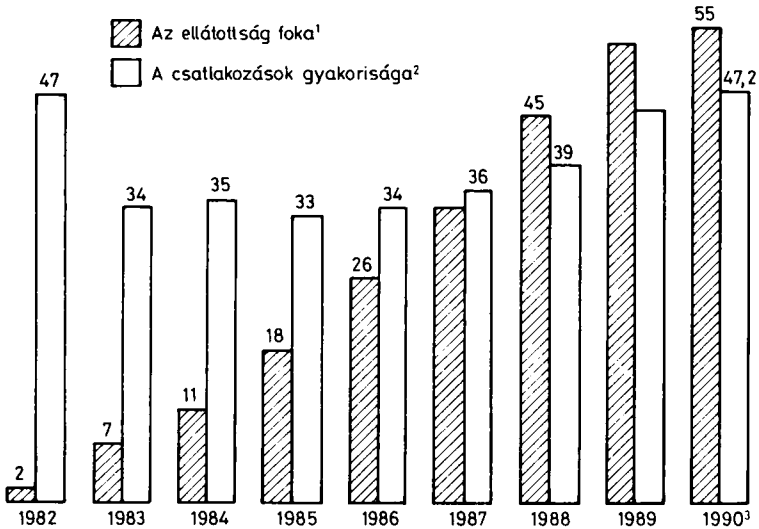

A bekábelezett háztartások számának alakulása 1982 óta

[1] Az ellátottság foka: csatlakozásra alkalmas lakások/ a lakások együttes száma (%-ban)
[2] A csatlakozások gyakorisága: a csatlakozott háztartások/ a csatlakozásra alkalmas lakások (%-ban)
[3] 1990. III. 31-i állapot.

Forrás: Német Szövetségi Posta Telekom

felelnek meg, többnyire éppen a pártszempontú, befolyásos baráti kör tagjai számára fenntartott tiszteletbeli állások.

A német szövetségi alkotmány 1987 áprilisában (a tartományok ezt követően) tette lehetővé a privát rádió- és televízióállomások működését. A magánkezdeményezések azonban nem voltak olyan helyzetben, hogy lényegesen befolyásolják a tömegkommunikáció struktúráját. A közönség jobbára csak mint „reklámhordozót" érzékelte a magánadókat. Egyelőre a politika irányította verseny, sőt a műszaki fejlődés is a magánadókat sújtja: a kábeles és műholdas műsorközvetítési lehetőség ellenére adásaik a német háztartásoknak csak a felét érik el.

A kétfajta szervezésű tömegkommunikációs rendszer pénzügyi lehetőségei erősen eltérnek: amíg a nagy magánadók, a SAT 1 és az RTL reklámbevétele 1990-ben éppen elérte a milliárdos határt, addig a közjogi ARD és ZDF már 1989-ben is 7 milliárdot kapott az előfizetési díjakból és a reklámokból együttesen.

A közjogiak egy sor jogi, szervezeti lehetőséget is felhasználnak helyzetük megerősítésére: negyedik és ötödik rádióműsort indítanak, erősítik a körzeti műsorok hálózatát, teljes műsorrá fejlesztették a korábban kimondottan kulturális harmadik csatornát, amelyet műholdon át sugároznak — továbbá élvezik a másik nagy közjogi monopólium, a posta erős támogatását. A műsorszerkesztésben is igyekeznek megtartani a korábbi monopóliumot: a sportesemények kizárólagos közvetítési jogától kezdve több mint ezer játékfilm su-

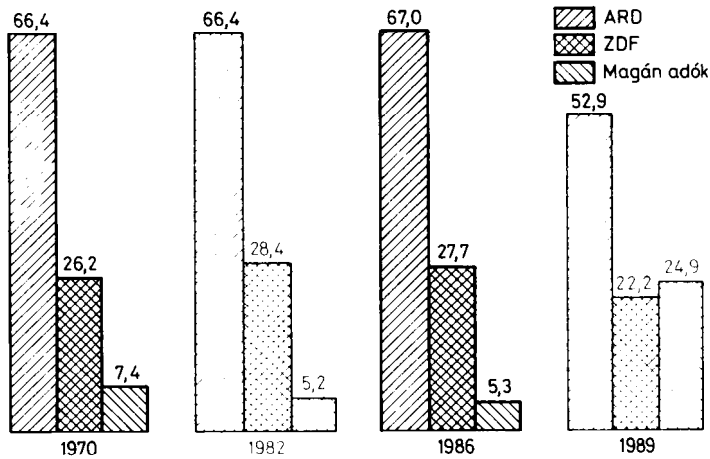

A televíziós reklám és a rádiós reklám piaci részarányának alakulása 1970 és 1989 között (%-ban, nettóforgalom a gyártási költségek nélkül)

Forrás: ARD-reklám, ZDF-reklám, RTL plus, SAT 1

gárzásának jogáig — ezt a monopolhelyzetet csak az EK-bizottság közbelépése tudta valamelyest enyhíteni. Sőt ahol lehetőség volt rá (például a közjogi WDR és a magán NRW esetében), a közjogi intézmény részesedést igyekezett szerezni a magánrádióban (adott esetben 30 százalékot). A Szövetségi Kartell Hivatal az ilyenfajta összefonódást — egyelőre nem jogerősen — megtiltotta. A közjogi tömegkommunikációs intézmények dominanciája azonban a műsorkészítés terén, a közönség körében, sőt a reklámpiacon is tovább erősödött.

A rádió és a televízió ismét a politikai véleményformáló küzdelmek eszköze lett, amelynek azonban vissza kell adni az államtól független, pluralista szerveződését. Gazdasági jelentőségre pedig csak a hiteles versenyhelyzet fenntartásával, illetve újrateremtésével tarthat igényt.

A jogi rendezés (amely eredetileg az angol BBC rádió háború utáni szabályozási elveit tekintette mintának, de a náci idők nem egy rendezési elvét is átvette) aligha lehet vonzó perspektíva a huszonegyedik század hajnalán. Ami a frekvenciák műszaki rendezését illeti, itt a földi lehetőségek jobb kihasználására kell törekedni, mivel a szélessávú (réz- vagy üvegszálas) technika, valamint a műholdas rendszerek egyelőre inkább fölöslegben állnak rendelkezésre.

Megnyugtatóan szabályozni kell a tömegkommunikáció költségeit is; ugyanis a jelenlegi magas költségek miatt a műsorkészítés a társadalom jelentős hányada számára hozzáférhetetlen, és a valódi versenyhelyzet illúzió. (Egy helyi magánrádió megindítása valóban egyszerűbb, mint egy napilapé — ahogy az eredeti indokolás érvelt —, de nem lehet versenyképes a többezer fős személyi és többmilliárd márkás műszaki apparátussal ellátott ZDF vagy WDR televíziós óriás mellett.)

Az állami televíziózásnak az a szívesen hangoztatott véleménye, hogy a magánadók műsorkínálata — éppen a verseny miatt — ellaposodáshoz vezet, nem más, mint „pszeudo-elit dölyf", ez-

A televíziós reklám nettó forgalma 1985-1989
(millió márkában, a gyártási költségek nélkül)

	1985	1986	1987	1988	1989
ARD összesen	860,0	884,3	914,4	943,6	935,4
ZDF	579,8	576,0	617,8	632,4	679,1
RTL plus	15,3	24,6	47,7	124,6	294,4
SAT 1	5,9	10,9	37,9	115,5	307,4
TELE 5				18,0	26,0
PRO 7					14,5
Összesen:	1461,0	1495,8	1617,8	1834,1	2256,8

Forrás: ARD-reklám, ZDF-reklám, RTL plus, Tele 5, Pro 7

zel szemben az állami adókon közvetített műsorok „ízlésdiktatúrája veszélyesen közel került a cenzúrához" (hangoztatják a magánadók). A „nép és a közönségfelség" mint hivatkozás egyre kevésbé tartható érv, a közönségkutatási eredmények mind nagyobb nézői szelektálást mutatnak. Ami az igényes rétegműsorokat illeti, ezek célközönségét az eddiginél jobban kell meghatározni.

A duális tömegkommunikációs rendszer jogilag megfelel az alkotmányos előírásoknak, de nem válhat — mint az utóbbi években — „kényszerítő erejű kifejezésformává". Az alkotmány végül is szabad és átfogó tájékoztatást ír elő, a pluralista, a piacot figyelembe vevő rendezési struktúra nagyon is alkotmányszerű. *(1991. 31. szám)*

SUOMEN KUVALEHTI

Protestálás tiszta lappal

Az 1991. március elején tartott finnországi parlamenti választáson háromszor annyi érvénytelen szavazatot gyűjtöttek össze, mint a megelőzőn, vagyis több mint egymillió szavazásra jogosult személy nem élt a jogaival. Talán csak nem beteg a finn demokrácia?

Ezt a parlamenti választást több szempontból is tiltakozásként értelmezhetjük. A Centrumpártra leadott voksok azt a reményt tükrözik, hogy talán megváltozik a politikai kultúra és irány. (A választások eredményeként a győztes Centrumpárt alakított kormányt, a Szociáldemokrata Párt ellenzékbe vonult.) De mégis egyre több az olyan ember, aki nem lát lehetőséget az átalakulásra. Ők azok, akik kiábrándultak a különféle politikusok kinevezéseiből, a párttámogatottságból, a magas árakból és a lakáshiányból, de akik egyébként vallják, hogy a választási jog önmagában is nagy dolog. Csak hát nem találták meg a több ezer képviselőjelöltből és a tizenhét pártból a sajátjukat, pedig jelen pillanatban már egy közepes méretű város lakosságát adná ez a közel ötvenezer ember.

„Az üres lapot bedobók nagyon sokfélék. Nem hiszem, hogy csak a fiatalok vagy a kisjövedelműek csinálták ezt, mivel az egyáltalán nem szavazók táborában ők alkotják a legnagyobb csoportot" — mondja a helsinki választási bizottság elnöke, Esko Sorvali. „Például az egyik szavazócédulán ezt olvashattuk: »többet vártam, és semmi sem változott«. Feltételezhetjük, hogy az előző választáson ez az ember a Koalíciós Pártra voksolt. Nagyon sok papírra ráírták, hogy belefáradtak a politikába: »mivel ez sehová sem vezet«. És mindez vonatkoztatható az egész rendszerünkre. Ezen a választáson volt mégis két új jelenség: egyrészt lényegesen több teljesen üres szavazólapot találtunk, másrészt az emberek most inkább odaírták tárgyilagos üzeneteiket, mint korábban, s ezek közül számosat a döntéshozóknak szántak" — folytatja Sorvali.

A turkui déli választási körzet titkára, Pertti Liesvuori szerint a kitöltetlen lapok bősége „egy hiábavaló választás-

ról" tanúskodik. „Egy ilyen megnyilatkozás valóban elkeserítő lehet, de rájöttek, hogy amikor az emberek úgy látják, hogy nincs is rendes választási lehetőségük, akkor üresen hagyják a cédulákat. Így történt ez az 1978-as elnökválasztásnál is, amikor utoljára szavaztunk Kekkonenre" — gondolkodik hangosan Liesvuori. „Ugyanakkor azt is mondhatjuk, hogy manapság több a merszünk, hiszen régen egy-egy választás valóságos ünnep volt, most pedig már mindenki a kritikával jön elő. Ez mindenekelőtt jól látszik a papírra írt üzenetekből: sokan közölték, hogy nem bíznak senkiben, és hogy egyáltalán nem találnak megfelelő jelölteket maguknak. Mindezt persze a demokrácia egy jelenségének is tekinthetjük" — fejezi be Liesvuori.

A szakértők véleménye szerint az érvénytelen szavazócédulák növekedése egy évről évre szélesedő, de még szervezetlen tiltakozómozgalmat jelez. A politológusok úgy gondolják, hogy az alacsony részvételi arány és az üres lap a Finnországban folytatott konszenzuspolitika következménye.

„Az, hogy a nagy pártok és érdekvédelmi szervezetek együtt döntenek minden lehetséges kérdésben, most visszaütött a választáson. Erre találtunk példát másutt is, például Svájcban, ahol az 1960-as évektől kezdve folyamatosan csökkent a részvételi arány, s napjainkra egészen 50 százalék alá esett vissza. A konszenzuspolitika kevésbé jó oldala, ha az emberek rájönnek, hogy a választásoknak nincs semmi jelentősége. De ugyanakkor tudjuk, egy ilyen gyakorlattal nagyon nagy dolgokat is magvalósíthatunk. Vagyis el kell dönteni, mi a fontosabb: a magas részvételi arány a választáson, vagy a könnyű és gyors politikai döntéshozatal" — mondja Heikki Paloheimo, a Turkui Egyetem államtudományi tanszékének munkatársa. „Az alacsony részvételi arány Svájcban azért nem probléma, mert a gazdasági helyzetük jó, tehát ebben a vonatkozásban Finnországot nem hasonlíthatjuk hozzájuk. Nálunk a munkások, a fiatalok és a kisjövedelműek el sem mentek, illetve üres lapokat dobtak be, míg a gazdálkodók és a vezető beosztásúak kilenceven százaléka szavazott. Ez a társadalom kettéválását jelenti, holott a többi országban a politikai passzivitás minden rétegre nagyjából egyformán jellemző" — érvel Paloheimo.

A parlamenti választást megelőző kampány során igen sok közismert személyiség felszólította az állampolgárokat, hogy ne menjenek el szavazni, vagy hagyják üresen a szavazócédulát. Kalle Kultala fotóművész máskor is elment szavazni, de most kitöltetlenül adta le a papírt. „Bíztattam az embereket, hogy ne írjanak semmit a lapra, mivel azt gondolom, hogy az ilyesfajta véleménynyilvánítást figyelembe kell venni. Ez a megoldás ráadásul még altarnatívát is kínál, míg a távolmaradás nem feltétlenül. Évtizedek óta elég közelről figyelem a felsőbbség ténykedését, tehát tudom, miről beszélek: valóban sok újat ígértek, de végül is semmi sem változott. Minden, ami élő ebben az országban, elenyészett" — vélekedik Kultala.

A Demari (a Szociáldemokrata Párt lapja) kolumnistája, Aimo Kairamo nagyon dühös az előbb említett hírességekre, mivel szerinte a szavazással igenis lehet befolyást gyakorolni. „Ez a választás rendkívül drámai volt, még talán nem is fogjuk fel, hogy milyen változásokat idéz elő. És az is nyilvánvalóvá vált, hogy csak a szemét kijelentésekben lehetett megfogalmazni, hogy szavazni felesleges. De azt gondolom, hogy az is valamiféle állásfoglalás, ha a nép abban reménykedik, hogy nem lesz semmi változás,. Mintha divat lenne manapság a szavazás megtagadása. Úgy látszik azonban, hogy emögött is ugyanaz a csapat áll, amelyik annak idején keményen nyalt a sztálinistáknak" — mondja Aimo Kairamo. *(1991. március 28.)*

Le Monde

Közszolgáltatás válságban

A svájci televízió több hónapja komoly pénzügyi válságot él át. Ez annál súlyosabb, mivel a magán- és a külföldi csatornák konkurenciája szigorú revízióra

kényszerítik. A hosszú ideje félárnyékban lévő közszolgáltatás idegesítő kérdésekkel kezd előtérbe kerülni. Milyen stratégia szükséges? Milyen jövő várható? A felmérést ezzel kapcsolatban a TSR (Télévision Suisse Romande — francia adás), a konföderáció három regionális társaságának egyike végezte el.

Svájcban mindeddig nem vették figyelembe a konkurenciát. Elegendőnek tartották, ha tiszteletben tartják az előírásokat, az objektivitás követelményét, a közszolgáltatás törvényes ambícióit. S ekkor hirtelen és váratlanul pénzügyi válság ütötte fel a fejét.

Eltűnik-e a svájci televízió? A konföderáció 700. évfordulójára készülődő országban ez a komor kérdés ugyancsak rossz hangulatot áraszt. A bankok országa megismerkedik a munkanélküliséggel és az inflációval. És a televíziója beteg.

A szonszédokhoz mérve igen szerény televízió (összehasonlításként: az állami rádió és televízió, amelynek költségvetése megközelítően a TF 1-évl azonos, három regionális televíziós csatornát és tíz rádióadást üzemeltet, ebből az említett TSR költségvetése az Antenne 2 tájékoztatási költségvetésével azonos) azonban igen fontos. A bizonyos monopolhelyzetben lévő, védett közszolgáltatás jó hírnévnek örvend. Egyszerű szervezet, Európában a legalacsonyabb gyártási költségekkel és számos fesztiváldíjjal. Ebbe a tiszteletreméltó szervezetbe csapott be a pénzügyi válság. Amikor az elmúlt nyáron Bernből jelezték, hogy le kell faragni a költségvetésből és elbocsátások lesznek (előreláthatóan 225 alkalmazottat bocsátanak el), és 1991-ben 2,3 százalékos, míg 1992-ben 3,5 százalékos megtakarítást kell elérniük, döbbenet és rémület lett úrrá minden érintetten. 1988-ban még nyolcmillió svájci frank nyeresége volt a társaságnak. Miként romlott el ilyen könnyen a helyzet? Igaz, 1990 februárjában az igazgató egy százalékos megtakarítást irányzott elő, de megnyugtatott mindenkit, hogy a helyzet nem drámai. Hat hónappal később már kétszáz millió svájci frank deficitről beszéltek. A pénzügyi válság okairól az elemzések egybehangzóan azt hirdetik, hogy a vezetőket, a szakszervezeteket és a sajtó illetékeseit kell megkérdezni, azonban a kibontakozás startégiáját illetően már eltérőek az álláspontok.

Az illetékes vezetők, Claude Torracinta, a francia tájékoztatási és magazinadások felelőse, valamint Guillaume Chenevière igazgató arra utalnak, hogy ez a nehéz periódus a világ valamennyi televíziójának közszolgálati részlege számára ismerős; ezt figyelembe kell venni, és utána kell megvizsgálni a társaságok kapcsolódását a konföderációhoz. Az infláció 1990-ben négy, ma hat százalékos, emellett több tényező együttes hatása is szerepel az okok között. A gyártási költségek az inflációnál gyorsabban emelkedtek, növekedtek a kamatok, megdrágult a személyi állomány, többletkiadások jelentkeztek, amelyeket a konkurens adások (a TF 1 a svájci francia, az RTL és a SAT 1 a svájci német területen) provokáltak ki.

Néhány nappal a szigorú rendelkezések bejelentése után — 1990. szeptember 13-án — a Szövetségi Tanács 25 százalékban határozta meg a rádió-televízió előfizetési díjának emelését. A televízió vezetői 30 százalékot reméltek. (Az eltérés mögött bizonyos politikai manőverek húzódnak meg a függetlennek kikiáltott társaságokkal szemben. Túl „balosnak" ítéltettek meg...) Az emelés 146 millió svájci frank értékben lélegzetvételt tett lehetővé, de nem elégségeset. Hat hónap alatt valamennyi társaság jelentős átszervezést hajtott végre. Műsorokat töröltek, állomásokat szüntettek meg. A német program a délutáni adásig mindent megszüntetett, a francia komoly elemzést végzett. A Genfben levő adás várakozási álláspontot van.

A francia adás lépéseit (mintegy negyven állomás beszüntetését, néhány költségvetési tétel megcsonkítását, adások törlését stb.) elhibázottnak minősítették. Az ördögi kört azonban, amely a világ valamennyi televízióját eléri, nem tudták másként feloldani: hogy tudni illik miként lehet megtakarításokat elérni, a konkurenciát is figyelembe véve, ha nem nyúlnak a műsorok minőségét veszélyeztető csökkentésekhez.

Manapság Svájc nagyrésze kábelesí-

tett. Területét behálózzák a szomszédos országok azonos nyelvű adásai. Egyenlőtlen a küzdelem a kis svájci programok és a nagy francia, olasz és német hálózatok között.

A többnyelvű Svájcban a rádió-televízió helyzete specifikus. A három televíziós csatorna önállóan, egymástól függetlenül működik. Ez sokba kerül. Mindeddig az állandóság és a színvonal jellemezte az adásokat, amelyek sokszor a konkurens adókkal — például a franciákkal — koprodukcióban dolgoztak. A továbbiakban átcsoportosítások, védő intézkedések várhatók. A stratégiát külön erre a célra létrehozott csoport dolgozza ki. Műsorösszevonások is lesznek. A tájékoztató műsoroknál komoly problémát jelent, hogy míg néhány éve három svájci közül kettő a nemzeti műsort nézte, jelenleg 60 százalékuk a külföldi adásokat követi. Ez pedig ellentétes az ország belpolitikai követelményeivel. Erősíteni kell tehát a tájékoztatást. Úgy tűnik egyébként, hogy a legtöbb konkrét és kivitelezhető elképzelés az információs műsorokkal kapcsolatos. Mozgékonyabb stábokat, élvezetesebb hangvételt ajánlanak a tervezők, bizalmat a fiataloknak és merészebb kockázatvállalást.

A fikciós, a szórakoztató, illetve az ifjúsági műsoroknál nem alakult ki a fentiekhez hasonló elképzelés. Ez a terület — lévén túl drága — régóta mellőzött. Itt Belgiummal akarnak kooperálni.

A konkurenciák adásait figyelve, azokhoz igazodva, illetve a gyengéik nyújtotta lehetőségeket kihasználva a gazdag országban kicsi és kevés pénzzel működő adások igyekeznek talpon maradni.

Az elemzések a közeljövőben nyilvánosságra kerülnek, és ezek alapján kell majd a kulturális, gazdasági és politikai kihívásoknak megfelelni. (*1991. március 17. és 24.*)

Václav Havel

A hatalom nélküli hatalom

Jan Patocka emlékének

Az alábbiakban egy olyan esszé kerül a magyar olvasó kezébe, melyet méltán nevezhetünk az egyik legjobbnak Európa második világháború után született esszéi között. Számunkra az is növeli a jelentőségét, hogy helyünket, helyzetünket, lehetőségeinket elemzi, feladatainkra és felelősségünkre figyelmeztet. Megírásának idején (1978-ban) szamizdatban terjedt, és előbb ismerkedhettek meg vele a Nyugaton élő értelmiségiek, mint mi, akikről és akiknek szólt. Magyarul először 1984-ben „A hírmondó"-ban volt olvasható a huszonkét passzusából nyolc. (Fordítója: Károly Ábrahám Ignác.) „A hírmondó" 1990-ben megjelent „Szamizdat 81-89" című válogatásának első fejezete is a Havel-tanulmány részleteivel indul. Itt most az esszé teljes szövege elolvasható, melynek fordítója így nyilatkozott: „Biztos vagyok benne, hogy rajtam kívül még többen is lefordítják ezt a veretes szöveget. Addig is tiszteletem és csodálatom jeléül szerettem volna egy korrekt fordítást az olvasók (köztük a gyermekeim, a tanítványaim) kezébe adni, mert úgy gondolom, hogy kissé elszegényedett, leegyszerűsödött gondolkodásunknak magasabb absztrakciós szintre való emelkedését is segítheti Václav Havel elemzése."

1

Kísértet járja be Kelet-Európát, Nyugaton „disszidens-mozgalomnak" nevezik.*

Ez a kísértet nem az égből pottyant. Természetes jelensége és szükségszerű fejleménye az itteni rendszer jelenlegi történelmi fázisának; annak a következménye, hogy a rendszer egyrészt már régen nem pusztán a brutális hatalmi önkényen alapul, amely kizár bármiféle nem-konformista megnyilvánulást, másrészt politikailag oly mértékben statikus, ami majdnem lehetetlenné teszi, hogy hivatalos struktúráiban ilyesfajta megnyilvánulások tartósan érvényesüljenek.

Dehát tulajdonképpen kik is azok az ún. „disszidensek?" Hogyan alakult ki ez a gondolkodásmód, mi az értelme? Mit is jelentenek azok a „független kezdeményezések", melyek a „disszidenseket" egyesítik, milyen reális életesélyeik vannak? Helyénvaló-e velük kapcsolatban az „ellenzék" fogalmának a használata? Amennyiben igen, akkor milyen jellegű ez az „ellenzék" — az adott rendszer keretein belül —, hogyan hat, milyen szerepet játszik a társadalomban, miben reménykedik és miben reménykedhet? Van-e a „disszidenseknek" elegendő erejük és lehetőségük — mint olyan egyéneknek, akik az összes hatalmi struktúrán kívül, „alsóbbrendű

* Nálunk inkább a „másként gondolkodók" fogalom terjedt el, ezért a továbbiakban ezt is felhasználtuk a fordításban.

állampolgárként" élnek — valamilyen módon hatni a társadalomra és a társadalmi rendszerre? Megváltoztatható-e egyáltalán valami is?

Azt gondolom, a „hatalom nélküliek" lehetőségeiről való elmélkedéshez a leghelyesebb azzal hozzákezdeni, hogy először annak a hatalomnak a jellegéről töprengünk el, amelyben a „hatalom nélküliek" tevékenykednek.

2

Rendszerünket a leggyakrabban mint *diktatúrát* jellemzik, mint a politikai bürokrácia diktatúráját az egységesített társadalom felett.

Tartok tőle, hogy már maga a megnevezés — bárhogyan érthető is — ebben a rendszerben inkább elfedi, mint feltárja a hatalom igazi természetét. Mit is jelent a számunkra ez a fogalom?

Úgy is mondhatnánk, hogy tudatunkban hagyományosan ahhoz kapcsolódik, hogy bizonyos személyek viszonylag kis csoportja valamely országban erőszakkal magához ragadja a társadalom többsége feletti hatalmat, és leplezetlenül támaszkodik azokra a közvetlen hatalmi eszközökre, melyek fölött diszponál. Ez a csoport viszonylag könnyen elkülöníthető szociálisan az általa uralt többségtől. A diktatúra „hagyományos" vagy „klasszikus" értelmezéséhez lényegéből eredően hozzá tartozik ideiglenessége, történelmi mulandósága és gyökértelensége is. Úgy tűnik, hogy léte szorosan annak a személynek az életéhez kötődik, akinek az uralomra jutásával kezdődött: inkább helyi tartalmú és jelentésű dolog, s jóllehet valamilyen ideológiával próbálja legitimálni önmagát, hatalmát mindenekelőtt mégiscsak katonáinak és rendőreinek számából, felfegyverzettségéből eredezteti. Emiatt abban látja a fő veszélyt, hogy megjelenhet valaki, aki e tekintetben „jobban áll", és megbuktatja az uralmon levő csoportot.

Úgy vélem, hogy már ez a felszínes áttekintés is utal arra, hogy a rendszer, amelyben élünk, a legkevésbé sem azonos az ilyen típusú „klasszikus" diktatúrával:

1. Helyileg nem korlátozott, ellenkezőleg, egy egész hatalmas tömbben uralkodik, mint a jelenlegi két nagyhatalom egyik szférája. És bár az egyes országoknak eltérő időbeli és helyi sajátosságaik vannak, tartalmukat alapvetően a hatalmi blokk egésze által kijelölt keret határozza meg, nemcsak azzal, hogy mindenütt ugyanazok a princípiumok és a strukturáló módszer (amit a vezető nagyhatalom diktál), hanem leginkább azzal, hogy valamennyi országot keresztül-kasul átszövi a nagyhatalmi centrum manipulációs eszközeinek a hálózata, ezáltal a nagyhatalom totálisan a saját érdekeinek rendeli alá a tömb országait. Ez a helyzet — a szuperhatalmak nukleáris egyensúlyának patt-helyzetében — soha nem látott külső stabilitást ad a blokknak a „klasszikus"diktatúrákhoz képest: a sok helyi válságot, ami egy rendszerváltást eredményezhetne, a blokk többi részének hatalmi beavatkozása oldja meg.

2. A „klasszikus" diktatúrához alapvetően hozzátartozik, hogy történelmileg nem szükségszerű — mert a diktatúra sokszor csak a történelem „túlkapása", vagy véletlen társadalmi folyamat, vagy a nép-, a tömegnyomás véletlen szüleménye. Rendszerünkről ilyesmi nem állítható: hiszen társadalmi mozgalomból, annak társadalmi és gondolkodási bázisából nőtt ki, bár fejlődése folyamán már régen elidegenedett attól, ennek ellenére ezen mozgalmak autentikussága (itt a tizenkilencedik század munkásmozgalmára és szocialista mozgalmaira gondolok) vitathatatlanul történelmi gyökeret ad neki, melyre mint szilárd alapra támaszkodhatott fejlődése folyamán, míg fokozatosan mégiscsak azzá az új társadalmi valósággá nem vált, amit ma jelent, s ami a világ és a modern kor struktúrájának szilárd

részévé teszi. A történelmi gyökereihez tartozott az is, hogy azokat a vitákat, amelyekből kinőtt, helyesen értelmezte; hogy a „helyes értelmezésnek" a magjában már benne volt a jelenlegi szörnyű elidegenedés genetikai kódja, az nem lényeges; csupán az, hogy a korabeli klímából organikusan eredt. Így neki is megvoltak a saját „gyökerei".

3. Az eredeti „helyes értelmezésnek" ez az öröksége egy további sajátosság kialakulását eredményezte, mely rendszerünket a különböző, modern diktatúráktól is elkülöníti: ideológiája aránytalanul tömörebb, logikusan struktúrált, közérhető, alapjaiban nagyon rugalmas, komplexitása és zártsága révén jellegében egy szekularizált vallás: kész válaszokat kínál az egyén számára bármely kérdésre, ezek nem fogadhatók el csak részlegesen, s elfogadásuk mélyen az emberi létbe avatkozik bele. A metafizikai és az egzisztenciális bizonyosságok válságának korszakában, az emberi gyökértelenség, elidegenedés és a világ értelmetlenné válásának korszakában egy ilyen ideológiának elkerülhetetlenül hipnotikus vonzása van: a tévelygő embernek könnyen elérhető „otthont" kínál: elég, ha elfogadja az ideológiát, és egy csapásra ismét megvilágosodik, hogy mi az élet értelme, eltűnik a titokzatosság, a bizonytalanság, a nyugtalanság és a magány. Csakhogy ezért az olcsó „otthonért" az ember végül drágán megfizet: lemond eszéről, lelkiismeretéről és felelősségéről, mivel a felvállalt ideológia szerves része az, hogy a feljebbvalók kezébe adja az értelmet és lelkiismeretet, hogy ezzel beteljesüljön a hatalom és az igazság egy centrumban való egyesülésének alapelve (esetünkben egyértelmű a bizánci cezaropapizmussal való rokonság, hisz ott is, itt is a legfőbb világi instancia egyben a legfőbb vallási instancia is). Az is igaz, hogy mindezek ellenére ez az ideológia — legalábbis a mi blokkunkban — nem igazán hat az egyénre (talán csak Oroszországban, ahol még ma is a jobbágyi tudat vak alázatosságával viseltetik a fennsőbbséggel szemben, automatikusan elfogad mindent, amit a fennsőbbség állít, és ez tradicionálisan valamifajta nagyhatalmi patriotizmussal kombinálódik, melyben inkább a birodalom, mint az egyén érdeke kerül előtérbe). Azonban mindez lényegtelen, hiszen ez az ideológia betölti azt a feladatot, amit rendszerünkben (amiről még szót ejtek) teljesítenie kell — leginkább azzal, hogy olyan, amilyen.

4. A diktatúra hagyományos fogalmához az is hozzátartozik — itt most a hatalom technikájáról van szó —, hogy szükséges eleme az improvizáció; a hatalmi mechanizmusok többségükben nem rögzítettek; jelentős tere van a véletlennek és a nem szabályozott önkénynek; megjelennek a hatalommal szembeni ellenállás társadalomlélektani és tényleges feltételei; főleg azon ellenállási formákéi, melyek az egész hatalmi struktúra stabilizálódását megelőzően keletkeztek. Rendszerünk hatvanéves szovjet és körülbelül harmincéves kelet-európai fejlődésében — mely az orosz önkényuralom néhány kész strukturális modelljére támaszkodott (most a hatalom „fizikai" oldaláról van szó) — az itt kialakított mechanizmusok, az egész társadalom közvetlen és közvetett manipulációi — mint a hatalom „fizikai" alapjai — radikálisan új minőséget képviselnek. Hatékonyságuk — ne felejtsük el — főleg abban rejlett, hogy jelentősen megerősítették az állami tulajdont, mivel az összes termelési eszközt központi tulajdonba vették, ezáltal a hatalmi struktúra olyan soha nem látott és ellenőrizhetetlen lehetőséget kapott, amit önmagába (például a bürokráciába és a rendőrségbe) invesztálva, megkönnyítette önmaga — mint az egyedüli munkaadó — számára, hogy valamennyi állampolgárát egzisztenciájában manipulálja.

5. Míg a „klasszikus" diktatúrában mindig fellelhető a forradalmi lelkesedés, a hősiesség, az önfeláldozás, a lel-

kes agresszivitás, a szovjet blokkban ezeknek az utolsó maradványai is eltűntek. Ez a tömb ugyanis régen nem az az enklávé már, mely elszigetelődött a másik, civilizációsan fejlett világtól, vagy attól a folyamattól is, amelyből kifejlődött; hanem ellenkezőleg, a világ olyan integráns része, mely osztozik annak globális sorsában és alakítja azt. Ez konkrétan azt jelenti, hogy társadalmunkban elháríthatatlanul megjelenik (és a nyugati világgal való több éves együttélés csak felgyorsította ezt a fejlődést) az életértékeknek az a hierarchiája, ami a fejlett, nyugati országokban megvan — bár itt de facto a fogyasztói és az ipari társadalom egészen más formájáról van szó —, mindazokkal a társadalmi és szellemi következményeivel együtt, amelyek az ilyenfajta társadalommal együtt járnak. Ennek a dimenziónak a figyelembevétele nélkül nem lehet igazán megérteni a rendszerünkben működő hatalom jellegét.

Rendszerünk tehát alapjaiban tér el a hatalom jellegét illetően attól, amit hagyományosan a diktatúra fogalmának tartunk; nagyon remélem, hogy még eme egészen külsődleges összehasonlítás alapján is nyilvánvaló az eltérés, ami arra sarkall, hogy — csupán a jelen tanulmány erejéig — külön fogalommal illessem. Ha a továbbiakban rendszerünket *poszt-totalitárius*nak nevezem, akkor szó sincs arról, hogy a legtalálóbb fogalmat leltem volna meg, de jobb nem jut az eszembe. Mindjárt a poszt-tal is kezdhetjük, mellyel nem azt akarom kifejezni, hogy ez a rendszer már nem totalitárius: éppen ellenkezőleg, azt akarom mondani, hogy alapvetően *másként,* mint ahogyan a „klasszikus" diktatúrák, amelyekkel a tudatunkban általában összekapcsolódik a totalitárius jelző.

Azok a körülmények, melyekről beszéltem, csak az előfeltételeket képező keretet adják jelenség szinten a poszttotalitárius rendszer hatalmi intézményei számára. Most a továbbiakban ennek a konstitúciónak néhány odalát próbálom körüljárni.

3

A zöldségüzlet vezetője a hagyma és a sárgarépa közé kiteszi a kirakatba a „Világ proletárjai egyesüljetek!" jelszót is.

Miért tette ki? Mit akart ezzel a világ tudomására hozni? Valóban személy szerint lelkesedik azért a gondolatért, hogy a világ proletárjai egyesüljenek? És lelkesedése olyan erős belső késztetést vált ki benne, hogy ezt közölnie kell a nyilvánossággal? Netán feltételezhető, hogy valaha is, akár egy percet is szentelt arra, hogy elgondolkozzon azon, hogyan valósítható ez meg, és hogy mit is jelentene ez az egyesülés?

Úgy gondolom, a zöldségesek túlnyomó többségéről joggal feltételezhető, hogy a kirakataikban látható jelszavaik szövegéről többnyire el sem gondolkodtak, nemhogy azzal óhajtanának bármit is kifejezni a világnézetükről.

Ezt a jelszót zöldségesünknek a központból hozták ki a hagymával és a sárgarépával együtt, és azért teszi ki a kirakatába, mivel mindenki ugyanezt teszi, ezt kell tennie. Ha nem ezt csinálná, akkor nehézségei támadnának: szemére vethetnék, hogy nincs „dekorációja"; sőt valaki még azzal is megvádolhatná, hogy nem lojális. Amiatt is kitette, mivel ez azon ezer „apróság" közé tartozik, amiket az embernek azért kell az életben megtennie, mert ez hozzátartozik a „társadalmi összhanghoz", és az egyén számára a viszonylag nyugodt életet biztosítja.

Mint látható, a kitett jelszó szemantikus tartalma a zöldségest közömbösen hagyja; amikor kiteszi a kirakatba, nem arra vágyik, hogy valamely gondolatát közölje a nyilvánossággal.

Ami nem azt jelenti, hogy jelszavával senkivel semmit nem közöl, hogy tette-

nek nincs semmilyen motívuma, semmilyen értelme. Ennek a jelszónak jelzésfunkciója, s mint ilyennek igen határozott — noha rejtett — üzenete van. Verbálisan olyformán lehetne kifejezni: Én, X.Y. zöldséges itt vagyok, tudom, mit kell tennem, és úgy viselkedem, ahogy elvárják tőlem; vagyis bennem meg lehet bízni, bennem semmi kifogásolnivalót nem találhatnak, mert engedelmes vagyok, ezért jogom van a nyugodt életre. Így ennek az üzenetsornak megvan természetesen a maga címzettje: a „fentieknek", a zöldséges feljebbvalóinak szól, mintegy védőpajzsul szolgál a zöldséges számára az esetleges feljelentőkkel szemben is.

A jelszó, az igazi jelentésével, közvetlenül a zöldséges emberi létében gyökeredzik; a létérdekét tükrözi. Mi is ez az érdek?

Gondoljunk bele: ha a zöldségest arra utasítanák, hogy azt a jelszót tegye ki a kirakatba, „Félek, emiatt fenntartás nélkül engedelmeskedem!", akkor a jelszó jelentéstartalma távolról sem hagyná ilyen közönyösen, noha e tartalom fedné a kitett jelszó rejtett üzenetét. A zöldséges valószínűleg vonakodna is a kirakatába kitenni egy ilyen egyértelmű közleményt a saját megalázkodásáról, hisz kínos lenne neki, szégyellné. Ami több mint érthető, hisz ő is ember, van emberi méltósága.

Ez a komplikáció elkerülhető, ha lojalitásának bevallása jelformát ölt, mely legalább szövegszerű felszínével valami önzetlen meggyőződés magasabb régióira utal. A zöldségesnek módot kell adni arra, hogy azt mondhassa magában: végül is miért is ne egyesülhetnének a világ proletárjai?

A jel segít elfedni az egyén előtt is engedelmességének „alantas" alapjait, és ezzel együtt a hatalom „alantas" alapjait is. Elrejti valami „fennkölt" dolog homlokzata mögé.

Ez a „fennkölt" dolog az *ideológia.*

Az ideológia mint a világértelmezés módszere azt az illúziót kelti az emberben, hogy identitással, méltósággal, morállal rendelkező személyiség, és ez megkönnyíti számára, hogy azt higgye, az idelógia nem valami „egyénen túlmutatónak", célszerűtlennek az üres utánzata; így lehetővé teszi az egyén számára, hogy vele a tudatát elkábítsa, hogy eltakarja önmaga és a világ előtt is az igazi helyzetét, vagyis nem más, mint a nyomorult „modus vivendije". Hatékony — s egyben rangos — legitimáció ez „felfelé", „lefelé", minden irányba, az emberek és az Isten irányába is. Olyan fátyol, melybe az egyén bebugyolálhatja a „fennálló előtti behódolását", az adott viszonyokhoz való adaptálódását. Ez az az *alibi,* mely mindenki számára adott: a zöldségestől a legmagasabb funkcionáriusig, vagyis a zöldséges az állása miatti félelmét éppúgy elrejtheti a világ proletárjainak egyesülése iránti érdeklődése mögé, mint ahogy az a legmagasabb funkcionárius, aki a saját érdekét, hogy a hatalomban maradhasson, a munkásosztály szolgálatának a retorikájába burkolja.

Az ideológia — „alibisztikus" — kiinduló funkciója az, hogy az egyénnek, mint a poszt-totalitárius rendszer áldozatának és támaszának, azt az illúziót nyújtsa: összhangban van mind az emberi nemmel, mind az univerzum rendjével.

Minél kisebb a diktatúra hatékonysága, minél kevésbé rétegzett civilizációsan a társadalom, annál közvetlenebbül érvényesül a diktátori akarat: tudniillik a többé-kevésbé „meztelen" diszciplína segítségével, vagyis a „világhoz való bonyolult viszony" és az „önértelmezés" nélkül. Minél bonyolultabbak azonban a hatalmi mechanizmusok, minél nagyobb és rétegzettebb társadalmat fognak át, és történelmileg minél hosszabb ideig, annál több egyént kell „kívülről" magukba kapcsolniuk, és annál nagyobb jelentőségre tesz szert hatókörükben az ideológiai „alibi" mint az egyén és a hatalom közötti „híd", melyen át a ha-

talom eljut az egyénhez és az egyén a hatalomhoz.

Emiatt is játszik az ideológia olyan fontos szerepet a poszt-totalitárius rendszerben: hajtóerő és manipulációs eszköz, bonyolult koordinátor a részelemek és a fokozatok között, mely nem bíz semmit a véletlenre, többszörösen biztosítja a hatalom integritását, nélküle — mint univerzális „alibi" és mint valamennyi összetevő „alibije" nélkül — egyszerűen elképzelhetetlen.

4

Az élet intenciói és a poszt-totalitárius rendszer intenciói között szakadék tátong: az élet ugyanis lényege szerint pluralizmusra, tarkaságra, független önmegvalósításra és önszerveződésre törekszik, egyszerűbben szabadsága kiteljesítésére, ezzel szemben a poszt-totalitárius rendszer a monolitikusságra, uniformizáltságra, diszciplináltságra; mialatt az élet folyamatosan új, „valószerűtlen" struktúrákat próbál kialakítani, addig a poszt-totalitárius rendszer ellenkezőleg, a „legvalószerűbb állapotot" erőszakolja az emberre. A rendszer szándékai önleleplezőek, mert arról árulkodnak, hogy a rendszer csak saját magára koncentrál, önmaga tökéletessé tétele és fenntartása, hatókörének a kiterjesztése a lényeg. Az egyes embert csak oly mértékben szolgálja ez a rendszer, amennyi elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy az egyén szolgálhassa őt, a rendszert; mindent, amit ezen felül tesz, mindent, amivel az ember kilép meghatározott helyzetéből, a rendszer önmaga ellen irányuló támadásként értékel. És igaz is: hisz minden ilyen transzcendencia — mint alapelv — valóban tagadja őt. Azt mondhatjuk, a poszt-totalitárius rendszer belső célja nem az, ami első pillanatra látható, vagyis a hatalomnak az uralkodó csoport kezében való összpontosítása, hanem hogy az önfenntartásra törekszik, valami „magasabbrendűnek" van alárendelve, a rendszer vak *önmozgásának*. Az ember — bármilyen helye legyen is a hatalmi hierarchiában — a rendszer szemében nem független „önmagában", hanem csak az „önmozgás" hordozója és szolgája, ezért hatalomvágya is csak akkor érvényesülhet, ha annak iránya egyezik a hatalmi „önmozgással".

Az ideológia — mint a rendszer és az egyén közötti „alibisztikus" híd — elfedi az élet szándékai és a rendszer szándékai közötti szakadékot; s azt a látszatot kelti, hogy a rendszer igényei az élet igényeiből nőnek ki: így hozza létre a „látszatok" világát, mely valóságnak adja ki magát.

A poszt-totalitárius rendszer az egyes ember igényeit szinte minden lépésben megsérti. Az ideológiával mint kesztyűvel ragadja meg. Ezért fordulhat az elő, hogy az életet keresztül-kasul átjárja a képmutatás és a hazugság; így aztán a bürokrácia uralmát népuralomnak nevezik; a munkásosztály nevében leigázzák a munkásosztályt; az ember minden oldalú megalázását az ember végleges felszabadításának titulálják; az információtól való elszigetelést az információkhoz való egyenlő hozzájutásnak nevezik; a hatalom manipulációját a hatalom nyilvános ellenőrzésének, a hatalmi önkényt pedig a jogrend tiszteletben tartásának, a kultúra elnyomását a kultúra felvirágoztatásának, az imperialista törekvéseket az elnyomás megszüntetésének, a szabadság hiányát a szabadság legmagasabb formájának, a választási bohózatot a demokrácia felső fokának, a független gondolkodás betiltását a legtudományosabb világnézetnek, és a teljes bekebelezést baráti segítségnek tüntetik fel. A hatalom a saját hazugságainak a fogságában hamisít is. Meghamisítja a múltat. Meghamisítja a jelent, és meghamisítja a jövőt. Meghamisítja a statisztikai adatokat. Azt színleli, hogy nincs mindenható, mindenre képes rendőri apparátusa. Azt színleli, hogy tiszteli az emberi jogokat. Azt színleli, hogy semmit sem színlel.

Az egyén nem hihet ennek a porhintésnek. Bár úgy kell viselkednie, mintha hinne benne, vagy legalábbis hallgatólagosan tolerálná, vagy legalábbis mintha jól megférne azokkal, akik ezt várják el tőle.

Már csak ezek miatt is *hazugságban kell élnie.*

Nem feltétlenül kell elfogadnia a hazugságot. Elég az is, ha olyannak fogadja el az életet, amilyen. Már azzal is erősíti a rendszert, hogy úgy viselkedik, úgy csinálja, mint aki *elfogadja.*

5

Látjuk, hogy a zöldségesi jelszó igazi jelentésének semmi köze ahhoz, amit a jelszó szövege kimond. Az igazi jelentése tökéletesen világos, és teljesen egyértelmű. Az igazi jelentéséből az dekódolható, hogy a zöldséges a lojalitását deklarálta — vagyis nincs más hátra, mint nyilatkozatát elfogadni — azzal a módszerrel, amire a hatalom hallgat: vagyis átvette az előírt *rituálét,* a „látszatot" mint valóságot értelmezte, beleegyezett az előírt „játékszabályokba". Ezzel maga is a játék résztvevőjévé vált, olyan játékossá, aki lehetővé tette, hogy a játékot tovább játsszák, folytassák, egyszerűen, hogy a játék létezhessen.

Az ideológia eredetileg valóban „híd" a rendszer és az ember mint „ember" között, és abban a pillanatban, amikor az egyén rálép a hídra, maga is a rendszer és az egyes ember közötti híddá válik, mint a *rendszer része.* Az ideológia — azzal, hogy kifelé hat — alapvetően hozzásegíti a hatalmat a kialakulásához, hiszen mint annak pszichológiai „alibije" az elfogadásának pillanatától kezdve beépül az elemei közé: és úgy kezd el működni, mint a *hatalmon belüli rituális kommunikáció* fő eszköze.

Az egész hatalmi struktúra, melynek „fizikai" tagoltságáról már volt szó, nem létezhetne, ha nem volna bizonyos „metafizikus" rendje, mely minden elemét egybefogja és az egységes „ön-felajánlkozás" módszerének *rendeli alá,* amely a „játékszabályok" folyamatát meghatározott regulák, korlátok és törvényszerűségek működtetésével biztosítja. Alapvető az, hogy az egész hatalmi struktúra számára közös a struktúrát integráló kommunikációs rendszer, mely lehetővé teszi az információk és az instrukciók áramlását és megértését: valamifajta „közlekedési szabályok" és „közlekedési táblák" olyan együttese, mely mint keret és forma a működést biztosítja. Ez a „metafizikai" rend a totalitárius struktúra belső kohéziójának a záloga; ez a *kötőanyaga,* szerkezeti eleme, fegyelmezésének eszköze; nélküle — mint totális struktúra — megsemmisülne: atomjainak a szemcséire hullana szét, a partikuláris érdekek és tendenciák kaotikusan egymásnak feszülnének; a hatalom egész totalitárius piramisa — megfosztatván kötőanyagától —, mondhatnánk, felrobbana és szétörne.

Az ideológa mint a valóság hatalmi interpretációja végül is mindig a hatalom érdekeinek van alárendelve; ezért benne rejlik az, hogy a valóságtól elszakadjon, és kialakítsa a „látszatok" világát, majd ritualizálja azt. Ahol nyilvános harc folyik a hatalomért, ott nyilvánosan ellenőrzik is a hatalmat, és azzal, hogy létezik és természetes a nyilvános kontroll, legitimálják a hatalmat. Ilyen viszonyok között mindig történnek meghatározott korrekciók, melyek megakadályozzák, hogy az ideológia teljesen elszakadjon a valóságtól. A totalitás körülményei között ezek a korrekciók hiányoznak, ugyanis semmi sem áll a hatalom útjában, hogy ideológiája minél jobban eltávolodjon a valóságtól, és fokozatosan úgy alakítsa azt, hogy poszt-totalitárius rendszerré váljék: a „látszatok" világával, az üres rituálékkal, a formalizált nyelvvel, a valóságtól elszakadt szemantikus kapcsolatrendszerrel, a rituálék szertartásainak váltogatásával, a valóság álvalósággal helyettesítésével.

Az ideológia, mint láttuk, végül is a hatalom egyre fontosabb elemévé és támaszává válik, egyrészt mint „alibisztikus" legitimáció, másrészt mint belső kötőelem. Ahogy egyre jobban elszakad a valóságtól, úgy nő az „alibisztikus" legitimációja, és ezzel sajátos erőre tesz szert, magává a valósággá, *annak egy sajátos fajtájává* válik, olyanná, melynek nagyobb súlya van bizonyos területeken (főleg a hatalmon „belül"), mint a valóságnak: ahol aztán több múlik a rituálé bravúrján, mint a reális valóságon, amit a rituálé maga mögé utasít; így a jelenségek hierarchiája nem magukból a jelenségekből, hanem az ideológiai kontextusban elfoglalt helyükből alakul ki; nem a valóság hat a tézisekre, hanem a tézisek a valóságra. A hatalomnak végül is több köze van az ideológiához, mint a valósághoz; a tézisekből meríti az erejét, és teljes egészében tőlük függ.

Ez aztán elkerülhetetlenül oda vezet, hogy a tézisek, illetve az ideológia — paradox módon — megszűnik a hatalmat szolgálni, helyette a hatalom kezdi el őt szolgálni, így aztán az ideológia „kisajátíthatja a hatalmat", úgy, hogy maga válik diktátorrá. Az a helyzet áll elő, hogy maga a tézis, maga a rituálé, vagy éppen maga az ideológia dönt emberekről, és nem fordítva, az emberek róla.

Mivel az ideológia a hatalom belső konzisztenciájának fő záloga, egyben *kontinuitásának* biztosítója is; míg a „klasszikus" diktatúrában az utódlás mindig problematikus dolog — olyan jelöltek, akik legitimek is egyben, érthetően nincsenek, s ezért mindig a „leplezetlen" hatalmi konfrontációra vannak ráutalva —, addig a poszt-totalitárius rendszerben a hatalom személyről személyre száll, garnitúráról garnitúrára, generációról generációra, egyre simábban: az utódok kiválasztása az új „king-maker" jussa — egy rituális legitimáció, mely lehetőséget nyújt annak a rítusnak a megrendezésére, hogy valakit „lentről kiemelnek". Természetesen a poszt-totalitárius rendszerben is létezik a hatalomért folytatott harc, de messze brutálisabb, mint a nyílt társadalmakban (mivel ez a harc nem nyilvános, nem szabályozzák demokratikus törvények, és nincs nyilvános kontrollja, a harc kegyetlen és a kulisszák mögött folyik: aligha kell emlékeztetni arra, hogy az uralkodó kommunista párt első titkárának megválasztásakor a különböző fegyveres erők és a katonaság harci készültségben állnak). Eltérően a „klasszikus" diktatúrától, ez a harc sohasem fenyegetheti sem a rendszer alapját, sem a rendszer kontinuitását. Legfeljebb a hatalmi struktúrát rázkódtathatja meg, de az gyorsan magához tér, legfőképp azért, mert alapvető kötőanyaga — az ideológia — érintetlen marad: ugyanis bárki vált le bárkit, ez mindig csak a háttérben, a közös rituálé keretében zajlik le, sohasem az ideológia tagadása által történik.

Ez a „rituálé-diktátum", mely a hatalmat *anonimizálja;* az egyes ember szinte feloldódik a rituálében, mely magával ragadja, sokszor azt a látszatot keltve, mintha a rituálé emelne fel embereket a sötétségből a hatalom fényébe: vagy talán nem a poszt-totalitárius rendszer jellegzetessége az, hogy a hatalmi hierarchiának szinte valamennyi szintjén olyan egyéniségeket találunk, akik arcnélküliek, a rituálék és a hatalmi rutinok uniformizált szolgái és bábjai?

Ennek az elkülönülő és anonimizált hatalomnak az automatizmusa egyrészt a rendszer „önmozgásából", mint ennek az „önmozgásnak" a diktátuma következik; vagyis olyan embereket választ és helyez a rendszer a hatalmi struktúrába, akik akarat-nélküliek; másrészt mintha a „frázis"-diktátumból következne, hogy „frázis"-emberek hatalmát alakítja ki, akik a poszt-totalitárius rendszer „önmozgásának" legjobb garanciái.

A nyugati „szovjetológusok" a poszt-totalitárius rendszerben gyak-

ran túlbecsülik az egyéniség szerepét, nem veszik észre, hogy a vezető személyiségek — a mérhetetlen harc ellenére — nem többek, mint a rendszer törvényszerűségeinek vak funkcionáriusai. Tapasztalataink azt mutatják, hogy minél erősebb az egyéniség akarata, annál jobban beindul a rendszer „önmozgása"; ha az egyéniség individuálisabb akarattal rendelkezik, ezt el kell rejtenie a rituális anonimitás álarca mögé, hogy esélye legyen a hatalmi hierarchiában, és ha felküzdötte magát egy posztra és megpróbálja érvényesíteni az akaratát, az „önmozgás" előbb-utóbb úgyis legyűri őt, és vagy mint idegen test kihullik a hatalmi struktúrából, vagy fokozatosan rezignálttá válik, összeolvad az „önmozgással", olyan hivatalnokká válik, aki alig különböztethető meg mind az előtte járóktól, mind az utána következőktől. (Elég itt Husák és Gomulka fejlődésére emlékeztetni.) Minthogy a rituáléval kell takarózni, hozzá kell alkalmazkodni, a hatalmi struktúra felvilágosultabb résztvevői is az „ideológia csapdájába" esnek: így aztán soha nem képesek a „meztelen" valóság mélyrétegeibe hatolni — még az utolsó pillanatban sem —, mert az ideológiai álvalósággal cserélik össze a valóságot. (Ez az egyik oka, amiért a Dubcek-vezetés 1968-ban nem juthatott el addig, hogy a „végső kérdésekben" kilépjen a „látszatok" világából.)

Az a következtetés vonható le, hogy az ideológia — mint a hatalmi struktúra belső szolidaritását biztosító belső hatalmi kommunikáció eszköze — olyasvalami a poszt-totalitárius rendszerben, ami több, mint a *hatalom „fizikai" oldala,* éppen ennek fölébe kerekedik és a kontinuitását biztosítja.

A rendszer belső stabilitásának ez az egyik pillére.

Ám ez a pillér nagyon ingatag talajon áll: a *hazugságén.* Addig állhat ezen, amíg az egyes ember hajlandó hazugságban élni.

6

Miért kell zöldségesünknek még a kirakatba is kitennie lojalitásának a bizonyítékát? Nem bizonyította már eddig is különböző nyilvános fórumokon engedelmességét? Azzal, hogy a szakszervezeti értekezleteken úgy szavazott, ahogy kellett; hogy részt vett a különböző munkaversenyekben; rendszeresen eljárt a szavazásokra; sőt még az „antichartát" is aláírta. Miért kell újra meg újra nyilvánosan is deklarálnia a lojalitását? Hiszen tudja, hogy a kirakata előtt elhaladó emberek nem fognak megállni amiatt, hogy elolvassák, miszerint a zöldségesnek az a véleménye, hogy a világ proletárjainak egyesülniök kellene. Ezt a jelszót egész egyszerűen nem olvassák el, sőt nyugodtan feltételezhetjük azt is, hogy meg sem látják; akár meg is kérdezhetünk egy a kirakat előtt álló hölgyet, aki minden bizonnyal azt fogja válaszolni a kérdésünkre, hogy paradicsomot látott a kirakatban, s a legkisebb a valószínűsége annak, hogy a jelszóra emlékezne.

Az a követelmény, hogy a zöldséges nyilvánosan fejezze ki a lojalitását, esetleg értelmetlennek tűnhet. Pedig szó sincs róla. Igaz, hogy az emberek nem veszik észre a jelszavát, de csak azért, mert mindenütt ugyanaz olvasható a kirakatokban, az ablakokban, a falakon, a villanyoszlopokon, egyszerűen mindenütt ugyanezt látja mindenki, ez alkotja *mindennapi életük panorámáját.* Ez a panoráma — mint egységes egész — nagyon jól tudatosítható. A zöldséges jelszava így nem más, mint ennek a nagy panorámának egy kis részecskéje.

A zöldségesnek semmi reménye arra, hogy az általa kitett jelszót valaki is elolvassa, vagy hogy valakit is meggyőzzön vele, vagyis a meggyőzés nem lehet a jelszó kirakásának az oka, hanem valami egészen más: a többezer jelszóval együtt hozzájárul annak a panorámának a fenntartásához, melyről mindenki tudja, hogy panoráma. Rejtett üzenete

figyelmezteti az embereket arra, hogy hol élnek, mit várnak el tőlük; közli velük, hogy mások mit tehetnek, és mit tehetnek ők maguk, ha nem akarnak a „társadalomból kirekesztődni", ha nem akarják megsérteni a „játékszabályokat", és ezzel kockáztatni a „nyugalmukat" és a „biztonságukat".

Az a hölgy, aki közömbös volt a zöldséges jelszavával szemben, egy órával korábban a hivatala folyosóján ugyanezt a jelszót függesztette ki. Többé-kevésbé éppoly automatikusan tette, mint zöldségesünk, és azért, mert ő is mint a globális panoráma része az *egész panoráma mögött* élhet.

Amikor majd a zöldséges bemegy a hölgy hivatalába, éppúgy nem fog felfigyelni a hölgy jelszavára, mint a hölgy az övére. Mindamellett jelszavaik kölcsönösen feltételezik egymást: mindketten az általános panorámára való tekintettel, *annak parancsára* függesztették ki jelszavaikat, mindketten a panoráma alakítói, parancsának továbbvivői. A zöldséges és a hivatalnoknő alkalmazkodik a viszonyokhoz — főleg — azzal, hogy e viszonyok létrehozásában részt vesz. Azt teszik, amit kell, amit illik, amivel — azáltal, hogy megteszik — éppen azt igazolják, hogy valóban ezt kell és ezt illik tenniök. Teljesítik azt a kívánalmat, amellyel magát a kívánalmat fenn is tartják. Metaforikusan szólva: a zöldséges jelszava nélkül nem létezne a hivatalnoknő jelszava, és fordítva; ezzel egyik a másiknak azt javasolja, ismételje meg a cselekvését, egyik a másiktól átveszi a javaslatot és elfogadja azt. Vagyis a másik jelszavával szembeni közönyösség csak látszat: hisz a valóságban egyik a másikra kényszeríti a jelszóval a számára előírt játékot, amivel az adott hatalmat ismerik el, egyszerűbben szólva: egyik a másiknak segít az engedelmeskedésben. Mindketten az uralom tárgyai, akik mint szubjektumok a rendszer áldozatai és egyben eszközei is.

Ha a járási központot olyan jelszavakkal ragasztják tele, melyeket senki nem olvas el, akkor ez egyrészt olyan jelentés, amit a kerületi párttitkárok a járási párttitkárnak tesznek, másrészt a dolog túlmutat önmagán, mert a *társadalom „öntotalitása"* elvének a bizonyítéka: vagyis a poszt-totalitárius rendszer lényegéhez hozzátartozik, hogy a hatalmi struktúra utána nyúl minden egyénnek, na nem amiatt, mintha az egyént identitása kibontásához kívánná hozzásegíteni, hanem hogy lemondassa saját identitásáról a „rendszer identitásának" a sikere érdekében, azaz hogy a rendszer a saját globális „önmozgásának" hordozójává, öncélúsága kiszolgálójává tegye; ezáltal az egyén osztozzon a felelősségben, legyen bevonva a rendszerbe, fonódjon össze vele, mint Faust Mefisztofelésszel. Sőt nemcsak arról van szó, hogy ezzel az összefonódással a rendszer belevonja az egyént az általános normák kialakításába, hanem arról is, hogy az együttműködőkre rá is kényszerítse a normákat. Az egyéneknek e belekeveredéskor otthonossá is kell válniok, azonosulniok kell, mint egy magától értetődő, nélkülözhetetlen valamivel, amire végtére is alkalomadtán, ha valaki nem keveredne bele — önként —, úgy kell reflektálniok, mint abnormitásra, arcátlanságra, önmaga elleni támadásra. Azzal, hogy az „önmozgás" a hatalmi struktúrába szippant mindenkit, a poszt-totalitárius rendszer a kölcsönös totalitásnak, a társadalom „öntotalitásának" az eszközeivé alakítja őket.

A belekeveredés és az elnyomás mindenkire vonatkozik: a zöldségesre éppúgy, mint a miniszterelnökre. A hatalmi hierarchia különböző posztjai között csak a belekeveredés mértékében van különbség; a zöldséges kevésbé épül be a struktúrába, mint a miniszterelnök, mert kevesebb lehetősége van erre. De egyikük sem szabad, és mindegyikük egy kicsit másként rabszolga. A belekeveredésben az egyén számára nem a másik egyén a partner, hanem a rendszer, az öncélú struktúra. A hatalmi hierar-

chiában aszerint differenciálódnak az emberek, amilyen mértékben felelősek és bűnösök; egyrészt senkinek sincs határtalan felelőssége, másrészt senki sem mentesül sem a felelősség, sem a bűnrészesség alól. Az élet intenciói és a rendszer intenciói közötti konfliktusban nem két társadalmilag elhatárolható közösség konfliktusa fejeződik ki, mert csak felületes megközelítésben oszthatjuk fel a társadalmat uralkodókra és elnyomottakra. Ebben áll a poszttotalitárius rendszer egyik legnagyobb különbsége: a „klasszikus" diktatúrában ugyanis még szociálisan lokalizálható volt a konfliktus határa. A poszt-totalitárius rendszerben ez a határ de facto *minden ember* fején keresztül vezet, mivel mindenki a maga módján válik a rendszer áldozatává vagy támaszává. Az, amit mi ezen a rendszeren értünk, nem egy olyan rend, melyben az egyik ember a másik nyakába erőltetheti magát, hanem olyasvalami, aminek megfoghatatlansága az egész társadalmat áthatja, mert tisztán téziseken alapszik, de amit az egész társadalom mégis nagyon jól felfog, mint életének fontos aspektusát.

Ha az egyén dolgozik, akkor naponta alakítja az öncélú rendszert, aminek következtében önmagát fosztja meg legsajátabb identitásától, és ez az öncélú rendszer nem a történelem valamilyen felfoghatatlan félreértése, valami irracionális félresiklása, vagy netán egy ördögi akaratnak ismeretlen okból az emberiség ezen részére büntetésből rázúdított eredménye. Még csak arról sincs szó, hogy a modern emberben olyan diszpozíciók vannak, melyek alkalmassá tennék az ilyen rendszer kialakítására és elviselésére, bár valamilyen diszpozíció mégiscsak van benne, ami egy ilyen rendszer eltűrésére alkalmassá teszi, ami megakadályozza abban, hogy a „jobbik énje" fellázadjon ellene. Ez utóbbi diszpozíció az embert arra kényszeríti, hogy hazugságban éljen, de csak azért kényszerítheti erre, mert *képes* ilyen életet élni. A rendszer elidegeníti az embert, és az elidegenedett ember támogatja ezt a rendszert mint saját, spontán termékét. Mint a saját hazugságának a dokumentumát.

Magától értetődően minden emberben jelen van az életigenlés, az emberi méltóságra, az erkölcsi integritásra, a lét szabad megtapasztalására, a „világban való jelenlét" transzcendenciájára való vágyakozás, emellett megtalálható benne kisebb-nagyobb mértékben az a képesség is, hogy kibéküljön a „hazugságban való léttel", így vagy úgy enged a profán objektiválódás és a célszerűség kísértésének, és mindenkiben megtalálható egy adag készség arra is, hogy feloldódjon az anonim tömegben, elbújjon a kényelemben, sodródjék a pszeudo-lét folyamatában.

Régen nem a kettős identitás konfliktusáról van szó.

Hanem valami rosszabbról, *magának az identitásnak* a válságáról.

Nagyon leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a poszt-totalitárius rendszer azon a talajon született, ahol a *diktatúra találkozott a fogyasztói társadalommal.* Nem függ-e a „hazugságlét"hez" való széles körű alkalmazkodás és a társadalmi „öntotalitás" oly könnyű elterjedése attól, hogy a fogyasztói társadalomban az ember nem áldoz föl semmit az anyagi biztonságából az erkölcsi és szellemi integritása kedvéért? Vagy attól, hogy szembekerülve a modern civilizáció csalétkeivel, kész engedni a gond nélküli csordalét csábításainak? S végül a poszt-totalitárius rendszerbeli lét szürkesége nem karikatúrája-e a modern életnek úgy általában? Nem vagyunk-e a Nyugat számára — még akkor is, ha a külső civilizációs paraméterek szerint mélyen alatta állunk — olyan mementó, mely azt mutatja, hogy latensen merre tart a Nyugat?

7

Képzeljük most el, hogy zöldségesünkben felébred a kisördög, és kedve szottyan rá, hogy ne tegye ki a jelszót, hogy ne menjen el a választásokra, mivel nincsenek igazi választások, hogy a taggyűlésen arról kezdjen el beszélni, amire igazán gondol, sőt még ahhoz is találjon bátorságot önmagában, hogy szolidáris legyen azokkal, akikkel a lelkiismerete parancsolja.

A zöldséges egy ilyen lázadással kilép a „hazugságlétből"; visszautasítja a rituálét, megszegi a „játékszabályokat", és ezzel újból rátalál elnyomott identitására és méltóságára; megleli szabadságát. Lázadása kísérlet arra, hogy *igazságban éljen.*

A számlát nagyon gyorsan benyújtják fentről: leváltják mint üzletvezetőt, áthelyezik kocsikísérőnek; fizetését csökkentik; megszűnik lehetősége a bulgáriai nyaralásra; veszélyben forog a gyermekei továbbtanulása. Felettesei piszkálják, kollégái furcsán néznek rá.

Az emberek többsége nem a saját autentikus attitűdjei szerint viselkedik, hanem a „körülmények nyomására" hivatkozva, arra, amire maga a zöldséges is hivatkozott, amikor még kitette a kirakatába a jelszót. Vagy azért üldözik a zöldségest, mert ez a feladatuk, vagy azért, mert nem fejezte ki a lojalitását, vagy egyszerűen „csak", mivel nem illik bele abba az általános panorámába, amelynek része, vagy mert nem úgy viselkedett, ahogy az emberek szoktak, mivel ha nem azt csinálod, amit a többiek, akkor gyanússá válhatsz. A szankciók — kisebb-nagyobb mértékben való — betartására azért van szükség, hogy mindenki úgy viselkedjen, mint aki a poszt-totalitárius rendszer része, az „önmozgásának" a hordozója, a társadalmi „öntotalitás" kicsiny eszköze.

Maga a társadalmi struktúra mint a végrehajtó hatalom eszköze — annak anonim része — kiveti magából a zöldségest; így maga a rendszer bünteti meg a lázadásáért, az emberekbe beépült elidegenítő jelenlét által.

A rendszernek önvédelme és „önmozgása" logikájából következően kell ezt tennie: ugyanis a zöldséges nem valamifajta individuális, egyedi és elszigetelt botlást követett el, hanem valami sokkal súlyosabbat: azzal, hogy megszegte a „játékszabályokat", magát a *játékot érvénytelenítette,* leleplezte, kimutatta róla, hogy nem egyéb, mint puszta játék. Ezzel széttörte a „látszatok" világát mint a rendszer alapelemét: megzavarta a hatalmi struktúrát, szétszakította kötőanyagát; a „hazugságlétről" kiderült, hogy nem más, mint hazugságban való élet; a „magasztos" homlokzatot betörte, s ezáltal felismerhetővé váltak a hatalom „ingatag" alapjai. A zöldséges kimondta, hogy „a király meztelen". Ennek kimondásával veszélyes helyzet állt elő: a zöldséges a világ tudomására hozta, mindenki számára lehetővé tette, hogy be lehet nézni a függöny mögé, mindenkinek megmutatta, hogy *lehet igazságban élni.* A „hazugságlét", mint a rendszer intézményi támasza, feltételezi saját univerzalitását, mindent át kell hatnia, nem léphet semmiféle koegzisztenciába az „igazságélettel". Amennyiben ettől bármilyen kis mértékben eltekintene, önmagát *tagadná meg* mint *alapelvet,* ami *egészében fenyegetné meg.*

Ez teljesen érthető: amíg a „hazugságlét" nem konfrontálódik az „igazságélettel", addig nem tárja fel semmi hazugságvoltát. Mihelyt megjelenik mellette egy alternatíva, legmélyebb valójában, sőt egész mivoltában fenyegeti meg. Nem az a fontos, hogy mekkora tere van az alternatívának: hisz ereje nem „fizikai" kiterjedésében rejlik, hanem a „fényében", amellyel a rendszer támaszaira, annak ingatagságára rávilágít; a zöldséges nem a „fizikai" jelentőségével veszélyezteti a hatalmi struktúrát, hanem azzal, hogy tettével túlmutat önmagán, felismerhetővé teszi környezete számára az „igazságéletet", és en-

nek olyan a kisugárzása, melynek a következményei kiszámíthatatlanok.

Az „igazságéletnek" a poszt-totalitárius rendszerben nemcsak egzisztenciális (az egyén visszatér önmagához), noetikus (a valóságot olyannak mutatja, amilyen) és morális (példaerejű) dimenziói vannak, hanem *politikaiak* is.

Ha a rendszer legfőbb támasza a „hazugságlét", akkor nem csoda, hogy a legfőbb fenyegetés a számára az „igazságélet". Ezért kell aztán üldöznie is mindennél keményebben.

Az igazság — a szó legszorosabb értelmében — a poszt-totalitárius rendszerben ismeretlen fogalom: messze más a jelentése, mert *hatalmi tényező*, közvetlen *politikai erő*.

Hogyan hat ez az erő? Hogyan érvényesül az igazság mint hatalmi tényező? Hogyan valósul meg *hatalma* — és milyen ez a hatalom?

8

Az ember csak azért idegenedik el és idegenedhet el önmagától, mert van benne *valami*, ami elidegeníthető, megerőszakolásának terrénuma: autentikus léte; az „igazságélet" ugyanis a „hazugságlét" struktúrájába mint annak elfojtott alternatívája szövődik bele, ahol a „hazugságlét" az „igazságéletre" mint autentikus intencióra nem autentikusan válaszol. Csakis így van értelme a „hazugságlétnek"; hiszen *valami miatt* van rá szükség, hiszen az „emberi rendben való" „alibisztikus" kvázi-gyökereivel végül is az ember igazságra törekvésére válaszol.

A „hazugságlét" rendezett felszíne alatt az élet igazi intencióinak *szférája* szunnyad, az igazságra való „rejtett nyitottságával" együtt.

Az „igazságélet" sajátos, explozív, kiszámíthatatlan politikai ereje abban rejlik, hogy alighanem láthatatlan összekötőkapocs van a „rejtett szféra" és az „igazságélet" között. Ez *potenciális érvényesülésének* a területe. Ami ugyan rejtett, de hatalmi szemszögből nagyon veszélyes: mert a benne lejátszódó, bonyolult folyamatok a „félhomályban" érnek el addig a fázisig, amíg „napvilágra" nem kerülnek, de akkor már megrázkódtatásokat, meglepetéseket váltanak ki, olyan eseményeket indítanak el, melyek nem titkolhatók el a szokásos módon — és a hatalom olyan helyzetbe kerül, amikor tanácstalanná válik, pánikba esik és inadekvát reakcióra kényszerül.

Úgy tűnik, ez a legalapvetőbb oka annak, hogy az „igazságéletet" a poszt-totalitárius rendszerben a szó legszélesebb értelmében „ellenzékinek" tartják. Így a fennálló hatalommal szembeni „ellenzéki erők" konfrontációja más jellegű, mint akár a nyitott társadalmakban, akár a „klasszikus" diktatúrákban: ugyanis ez a konfrontáció nem a tényleges, intézményesített és kvalifikált hatalom szintjén zajlik, még csak nem is valamelyik közvetlen hatalmi eszközre irányul, hanem egészen más síkon zajlik: az emberi tudat és öntudat, az egzisztencia síkján. Ebben a rendszerben a hatalom hatókörét nem a híveinek, a választóinak, netán a katonáinak a száma adja, hanem a társadalmi tudat „ötödik hadosztálya", melyben a rejtett életintenciók, az emberi méltóságra, az alapvető emberi jogokra való vágyakozás találhatók. Olyan hatalomról van szó, melynek ereje nem a körülhatárolható társadalmi és politikai csoportokban van, hanem azokban a potenciálokban, melyek a hatalmi struktúrával együtt az *egész társadalomban* rejtetten léteznek. Ez a hatalom nem a saját katonáira, hanem ahogy mondják, az „ellenségeinek a katonáira" támaszkodik, mindazokra, akik hazugságban élnek, és bármikor — legalábbis elméletileg — elérheti őket az igazság ereje (amihez a hatalom önfenntartási ösztönből alkalmazkodhat). Az igazság ereje olyan bakterológiai fegyver, amellyel — ha a feltételek adottak hozzá — egyetlen civil legyőzheti az egész

hadosztályt. Ez a hatalom semmiféle nyílt hatalomért folytatott versenyben nem vesz részt közvetlenül, hanem az emberi egzisztencia hatalmi szempontból homályos területén működik. Olyan rejtett mozgásokat vált ki, melyekről nehezen becsülhető meg, mikor, hol, hogyan és milyen tartalommal, mibe torkollnak: reális politikai cselekvésbe vagy eseménybe, társadalmi mozgalomba, az eddig látszólag monolit hatalmi struktúrán belüli éles konfliktusba, vagy egyszerűen a társadalmi és lelki klíma tovább vissza nem tartható változásába. Ahol minden valódi problémát és válságjelenséget a hazugság vastag takarója alá rejtenek, soha nem tudható előre igazán, hogy mikor pottyan az a nevezetes csepp a teli pohárba, és főleg mi lesz az a csepp: emiatt aztán a hatalom már előre és csaknem reflexszerűen üldözi az „igazságélet" megteremtésére irányuló minden kísérletet, még a legszerényebbeket is.

Vajon miért üldözték el Szolzsenyicint a hazájából? Biztosan nem amiatt, mert a hatalom első számú közellensége volt, de nem is azért, mert a hatalomnak bármelyik képviselője felismerte volna annak veszélyességét, hogy mit jelent, ha a helyén marad, előzésével azt akarták demonstrálni: az igazság eme szörnyű forrása nem létezhet, minden igazság érvényesítésére tett kísérletet reménytelennek kell minősíteni, mert az igazság nem érvényesülhet, hisz senki nem tudhatja előre, hogy milyen változásokat idézhet elő a társadalmi tudatban, milyen politikai megrázkódtatásokat indíthat el. A poszt-totalitárius rendszer ezzel a módszerrel saját magát, a „látszatok" világának az integritását védte meg.

A „hazugságlét" takarója különös anyagból készült: amíg hermetikusan beborítja az egész társadalmat, addig úgy tűnik, hogy szétszakíthatatlan, de abban a pillanatban, amikor valahol akad egy olyan ember, aki kimondja: „A király meztelen!", ő lesz az a játékos, aki megszegi a játékszabályokat, és ezzel leleplezi a játékot, aminek eredményeként minden egészen más megvilágításba kerül, és a takaróról is kiderül, hogy papírból van, és feltartóztathatatlanul szétszakad, szétesik.

Az „igazságéleten" nemcsak olyan eseményeket értek, mint egy tüntetés, vagy értelmiségiek által fogalmazott levél. Az „igazságélethez" sorolom azt is, amikor egy ember, vagy egy közösség fellázad a manipuláció ellen: vagyis az értelmiségiek által írt levéltől a munkások sztrájkjáig, a rock-koncerttől az egyetemisták demonstrációjáig, a választási komédián való megjelenés megtagadásától egészen a nyilvános nagygyűlésen való bátor fellépésig, illetve az éhségsztrájkig mindent hozzásorolok. Ha a poszt-totalitárius rendszer az élet intencióit *komplexen* elnyomja, és minden életjelenség teljes manipulálására törekszik, akkor végül is minden szabad életmegnyilvánulást közvetett politikai fenyegetésnek tart, még az olyanokat is, amelyeknek más politikai rendszerekben soha senki nem tulajdonítana bármifajta potenciális, netántán robbanást előidéző politikai jelentőséget.

A prágai tavaszt úgy interpretálják, mint két csoport harcát a tényleges hatalomért: ezekből az egyik a rendszert meg akarta őrizni, a másik meg akarta reformálni. Arról elfelejtkeznek, hogy többéves drámai folyamat végső felvonása volt ez az összeütközés, mely elsősorban a társadalom pszichikai és tudati szférájában zajlott. S hogy ennek a drámának már a kezdetén voltak olyanok, akik azt bizonyították, hogy a legrosszabb időszakban is lehet igazságban élni. Ők nem fogadták el a tényleges hatalmat, nem is aspiráltak rá: az „igazságéletük" élettér, nem politikai reflexió volt az így élő költők, festők, zenészek számára, bár nemcsak az ún. alkotóművészek éltek így, hanem azok az átlagemberek, átlagpolgárok is, akik képesek voltak megőrizni emberi méltó-

ságukat. Ma már nehezen lehetne megállapítani, mikor és hogyan hatott egy tett rejtett és tekervényes ösvényein haladva olyan igaz tettként, nézetként, amely igazságvírusként behatolt és megfertőzte a „hazugságlét" szöveteit. Az viszont világos, hogy a politikai reformokra tett kísérlet nem az oka volt a társadalom éledésének, hanem fordítva, annak eredménye.

Úgy gondolom, hogy ezen tapasztalatok birtokában érthetőbbé válik a jelen is: az ezer chartás konfrontációja a poszt-totalitárius rendszerrel reménytelennek néz ki. A nyitott politikai rendszerek hagyományos optikáján keresztül nem az, mert ott minden politikai erő meghatározott pozíciót vív ki magának a tényleges hatalom területén. A mi perspektívánkból nézve viszont az ilyen cselekvőnek nincs semmi esélye. Ha megnézzük a konfrontáció hátterét, felfedezhetjük, hogy a poszt-totalitárius rendszerben egészen más a hatalom természete: senki nem tudhatja pontosan, hogy a Charta 77 fellépése, létezése és tevékenysége mit vált ki a „rejtett szférában", mint kísérlet milyen módszerrel ébreszti fel Csehszlovákiában a polgári öntudatot. Egyre kevésbé lehet előre megjósolni, hogyan és mikor vált ki itt egy tett valamilyen tényleges politikai változást. Az már egészen az „igazságélethez" tartozik, ha az egyén saját identitásának megbízható talaján áll, ami a politikum „vabank játékába" sodorhatja őt. Tudatosan teszi meg az egyik lépést a másik után, ezzel jut el annak felismeréséig, hogy igazi politikát a mai Csehszlovákiában nem lehet másként csinálni. Ami alapjában véve ugyanaz, mint annak felismerése, hogy nem áldozza fel emberi identitását ennek a politikai rezsimnek, illetve nem hisz annak a politikának az értelmében, mely ilyen áldozatot követel tőle.

Minél alaposabb a poszt-totalitárius rendszer, annál inkább megakadályozza a tényleges hatalom bármifajta alternatíváját mint az „önmozgása" törvényszerűségeitől független politikát, annál érezhetőbben szorítja ki egy potenciális és „politika előtti" területre: így az „igazságélet" — anélkül, hogy a többség erre törekedne — az egyetlen természetes háttere és eredménye minden olyan aktivitásnak, mely a rendszer s annak „önmozgása" ellen irányul. Amikor az aktivitások végül is olyan rendszerré szerveződnek, hogy valódi „igazságéletként" jellemezhetők, akkor rendszerként hatolnak be a különböző párhuzamos struktúrákba, mozgalmakba, intézményekbe, önmagukra mint politikumra kezdenek reagálni, igazi nyomásként nehezednek a hivatalos struktúrákra, és de facto hatnak a tényleges hatalomra is — mindig magukon viselve eredetük speciális bélyegét. Ezért tűnik úgy, hogy az ún. „disszidens mozgalmak" hatása és perspektívája csak azok számára érthető igazán, akik nincsenek állandóan tekintettel a sajátos körülményekre, és akik nem törekednek ezeket a sajátosságokat megérteni.

9

Az emberi identitás mély válságának, amelyet a „hazugságlét" idézett elő, és amely visszahatásként lehetővé teszi — többek között — az ilyen életet, kétségtelenül van egy erkölcsi vetülete: a *társadalom mély erkölcsi válságaként* jelenik meg. Az egyén, az értékek konzum fogyasztója a „civilizációs nyáj" amalgámjában felbomlik, nem kötődik „léte rendjéhez" a magasabb felelősség érzésével, a saját megélt élményei iránti felelősséggel, így az egyén demoralizálódik, és a rendszer éppen erre a demoralizáltságra épít, sőt elmélyíti azt.

Az „igazságban való élet" nem az ember tiltakozása a rákényszerített helyzetek ellen, hanem ellenkezőleg, a saját felelősségének a felismerésére tett kísérlete, ami egyértelművé teszi, hogy ezen cselekedete *etikus*. Nemcsak amiatt, hogy erre az ember kemé-

nyen rá is fizethet, hanem mindenekelőtt azért, mert nem célszerű: ahogy mondani szokás, lehet, de nem feltétlen „hoz hasznot", vagyis a viszonyok nem biztos, hogy megjavulnak, ami aztán azt is eredményezheti, amiről már szóltam, hogy bekövetkezik a „vabank játék", amibe egyetlen józan ítéletű ember sem foghat úgy bele, hogy belekalkulálja azt, hogy a mai áldozatok holnapra fontos személyiséggé válhatnak — de még az egyszerű hála formáját sem számíthatja bele. (Az egészen törvényszerű, hogy a hatalom képviselői az „igazságélettel" úgy számolnak, mint a hatalom, a dicsőség és a pénz utáni vágyakozással, legalább ezzel kívánják a saját, teljesen demoralizált világukba integrálni.)

Az „igazságban való élet" a poszt-totalitárius rendszerben valamifajta független és alternatív politika táptalaja, ennek a politikának a jellege és a perspektívája erkölcsi dimenziójában mint *politikai fenoménban* van. (A forradalmi marxisták némelyike a morált „felépítmény" jellegűnek tartja, amivel a jelentőségét kívánja csökkenteni, mert belekomponálja a világnézetbe: a saját posztulátumához való görcsös ragaszkodása csökkenti a morál politikai hatékonyságát, paradox módon maga is számol azzal, amivel mint marxista gyakran gyanúsít másokat, a „hamis tudattal".)

Valójában arról van szó: a poszt-totalitárius rendszerben az erkölcs különös politikai jelentése olyan tünet, amely meglehetősen szokatlan a modern politikatörténetben, olyan tünet, melynek — erről még fogok szólni — messzehatóan következményei vannak.

10

Csehszlovákiában a Husák vezetés 1969-es megjelenése óta a legfontosabb politikai esemény kétségtelenül a Charta 77 fellépése volt. Nem valamilyen közvetlen politikai esemény készítette elő, hanem az a pszichológiai légkör, mely a The Plastic People elnevezésű együttes környezetében lévő fiatal muzsikusok ellen folytatott per miatt alakult ki. Ez volt az a per, amelyben két politikai erő, vagy koncepció, egészen pontosan két életfelfogás csapott össze: az egyik oldalon a poszt-totalitárius establishment steril puritanizmusa állt, a másik oldalon olyan ismeretlen fiatalok, akik semmi többet nem akartak, mint igazságban élni: vagyis zenélni, szeretkezni és arról énekelni, hogy szabadon, méltósággal és testvériségben élnek. Ezeknek az embereknek nem volt politikai múltja, nem voltak politikai ambícióik, nem voltak sem politikusok, sem a hatalomból elbocsátottak. Minden lehetőségükkel az adott rendszerhez adaptálódtak, elfogadták a „hazugságlétet" mint olyant, mert nyugalomban és biztonságban akartak élni. Majd másként döntöttek. Főleg amiatt, mert a perüknek sajátos visszhangja támadt, mert mélyen érintette mindazokat, akik még nem nyugodtak bele mindenbe. Történetük egy olyan korszakra esett, amikor a várakozás, az apátia, a különböző fajta szkepszis évei után valamilyen új jelenség kezdett kialakulni: valamiféle „fáradtság a fáradtságtól" érzés, amikor az embereknek már elegük lett a meddő várakozásból, abból az illúzióból, hogy majd csak jobbra fordul. A szó valódi értelmében ez volt az utolsó csepp abba a bizonyos pohárba. A sokféle csoport és irányzat, melyek mindaddig izoláltak, tartózkodóak voltak, kölcsönösen nehezen találták meg azt a módszert, amellyel egymáshoz kapcsolódhatnának, hirtelen ráéreztek a szabadság oszthatatlanságára: megértették valamennyien, hogy a cseh zenei underground elleni támadás mindaz ellen irányul, ami alapvető és nagyon fontos a számukra, ami valamennyiüket összekapcsolja, az „igazságban való élet", az élet igazi intenciói ellen. A

rockzene szabadságát úgy értelmezték, mint az ember szabadságát, mint a filozófiai és a politikai reflexiók szabadságát, mint az irodalom szabadságát, vagy mint a társadalom legkülönbözőbb szociális és politikai érdekeinek a kifejezésére és védelmére vonatkozó szabadságot. Az emberekben felébredt a szolidaritás igazi érzése, tudatosodott bennük, hogy nincs saját szabadságuk a mások szabadsága nélkül — ha csak saját maguknak van, akkor elidegenednek önmaguktól —, hogy jóakarattal még a saját szabadságukról is le lehet mondaniok. (Ahhoz a régi felismeréshez, hogy nincs szabadság egyenjogúság nélkül, nincs egyenjogúság szabadság nélkül, a Charta 77 hozzátette azt a felismerést, amit a „Hatvannyolcas" című könyv szerzője* mint „vízválasztó elemet" elemzett és újkori morális-politikai bajaink kiváltó okának tartott, s ez nem más, mint a demokraták és a kommunisták közötti megegyezés a második világháború befejeződése után, ami aztán ahhoz a „keserű végh-ez" vezetett. De a Charta 77 évtizedek eltelte után először bemutatta azt, hogyan lehet azt vállalni, hogy mindenki egyenrangú partner, hogyan lehet kölcsönösen szolidáris mindenki mindenkivel, a kommunisták a nem kommunistákkal — ami persze történelmileg nem volt újdonság —, vállalni egy olyan társadalmat, melyben a priori senki sem kevesebb, a priori senkinek sincs kevésbé értékes álláspontja). Ilyen klímából nőtt ki a Charta 77. Ki gondolta volna, hogy egy vagy két alig ismert rockzenekar üldözése ilyen messzeható politikai következményeket válthat ki?

Úgy gondolom, hogy a Charta 77 keletkezésének története jól illusztrálja azt, amiről az előző fejezetekben már szóltam: a mozgalmak és mozgások sajátos táptalaja és eredménye, hogy fokozatosan politikai jelentőségre tesznek szert, de a poszt-totalitárius rendszerben nem teljesednek az események önmagukon túl közvetlen politikai vagy konfrontációs tartalommal, hisz többségük a széles értelemben vett „politika előtti" területeken keletkezik, ahol a „hazugságlét" konfrontálódik az „igazságélettel", az ún. poszt-totalitárius rendszer követelményei az élet igaz intencióival. Ezek az igaz életintenciók természetesen jelentősen eltérnek egymástól: egyrészt alapvetően materiális társadalmi osztályérdekeket tartalmaznak, másrészt különböző lelki érdekeket és a legalapvetőbb egzisztenciális követelményeket, olyanokat is, mint az ember alapvető vágyát a méltósággal teli életre. A politikai jelleget olyan konfrontációra is ráakasztják, melyre alapvetően nem jellemző az „átpolitizáltság" attitűdje, de mivel a poszt-totalitárius rendszer célja az egyén komplex manipulációja, ezért minden szabad emberi tettet, vagy jelenséget, minden „igazságéletre" irányuló kísérletet a par excellence politikum kategóriájába utasít. Az esetleges politikai önmeghatározás a különböző mozgalmaknál és mozgásoknál a „politika előtti" területekből nőtt ki, vagyis csak másodlagosan jelent meg, az összeütközés eredményeként, melyhez fejlődése folyamán eljutott, de a politikum az indulásnál nem volt jelen sem mint program, sem mint tervezet, sem mint impulzus.

Ezt ismét az 1968-as év igazolja: addig Csehszlovákiában a kommunista politikusok kísérleteztek ugyan a rendszer megreformálásával, de ekkor hirtelen — netán valamilyen misztikus megvilágosodásból — másként döntöttek, vagyis politikai megoldást kerestek (a rendszer intencióit konfrontálták az

*Petr Pithart, ma a Cseh Köztársaság miniszterelnöke

életintenciókkal). Az évek óta erős nyomásként rájuk nehezedő társadalmi vitákból merítették, melyeket az évek folyamán szinte mindennap el kellett viselniök — hiszen a legkülönbözőbb társadalmi rétegek egyre nyíltabban nyilatkoztak meg. Így az egész társadalom élő rezonanciájára, a tudósok, a művészek legkülönbözőbb nyilatkozataira, megnyilvánulásaira támaszkodtak, azokra, melyeknek a megoldását az egyetemisták egyre jobban követelték.

A Charta 77 keletkezése annak a morális aspektusnak a jelentőségét igazolja, melyről már szóltam. A Charta 77 létrehozása elképzelhetetlen lett volna a legkülönbözőbb csoportok erős szolidaritása nélkül, hisz egyre fesztelenebbül nyilatkoztak meg a társadalmi rétegek, de elképzelhetetlen lett volna a nélkül az egyre erősödő heves érzés nélkül is, hogy — minden szankcióra való tekintet nélkül — közösen és hangosan ki kell mondani az igazságot, annak reménye nélkül is, hogy belátható időn belül kézzel fogható eredménye lenne. „Léteznek olyan dolgok, melyek megérik a szenvedést...", írta Jan Patocka röviddel a halála előtt. Azt hiszem, hogy ezt a chartások nemcsak mint Patocka végrendeletét fogadták el, hanem ezzel válaszoltak a legprecízebben arra, hogy mit és miért csinálnak.

Kívülről szemlélve — főleg a rendszer és hatalmi struktúrája szempontjából — a Charta 77 fellépése meglepetésként hatott, ugyanis úgy tűnt fel, mintha az égből pottyant volna. Természetesen nem az égből szállt alá, bár annyiban elfogadható ez az érzés, hogy azok a folyamatok, melyek a születését elősegítették, mégiscsak a „rejtett szférában" zajlottak, abban a félhomályban, ahol nehezen térképezhető fel és elemezhető bármi is. Ennek a mozgalomnak a kiteljesedése ma világosabban megismerhető, elemezhető, mint keletkezése idején. Érthető az a sokk, ami akkor keletkezik, amikor a „rejtett szférából" hirtelen feltör valami a „hazugságlét" felszínére. Minél mélyebben van valaki a „látszatok" világában, annál meglepőbb a számára az, amikor ilyesmi a felszínre tör.

11

A poszt-totalitárius rendszer társadalmaiban a szó hagyományos értelmében vett politikai életet teljesen kiirtották, az embereknek nincs módjuk a nyilvános politizálásra, vagy a politikai szerveződésre, ezért az így keletkezett űröket ideológiai rituálékkal tömködik be. Ebben a helyzetben megszűnik az emberek politika iránti érdeklődése mint természetes jelenség, a független politikai gondolkodás és tevékenység — vagy annak bármilyen formája — a legtöbb ember számára nem tűnik reálisnak, hanem olyan absztrakt és öncélú játéknak, mely reménytelenül távol áll mindennapjaik kemény gondjaitól, s bár szimpatizálnak vele, de hiábavalónak tartják, egyrészt mert számukra teljesen utópisztikus, másrészt mert szokatlanul veszélyes amiatt a kemény megtorlás miatt, amit a hatalmi szervek kilátásba helyeznek.

Az itteni társadalmakban is élnek olyan emberek és csoportok, akik a politikát nem tekintik élethivatásuknak, annál inkább a független gondolkodást, amelynek a szellemében megnyilatkoznak, szervezkednek, mivel ez a legteljesebb mértékben az „igazságéletükhöz" tartozik.

Hogy ilyen emberek léteznek és dolgoznak, ez önmagában mérhetetlenül fontos és jó: hisz a legrosszabb korszakokban is fenntartották a politikai reflexek kontinuitását, és ha valamilyen reális politikai mozgás támadt, akár csak egy „politikamentes" konfrontáció, azonnal és politikailag jól reflektáltak rá, amivel növelték a mozgalom relatív sikerének a lehetőségeit; köszönet érte nekik, a „hadsereg nélküli, magányos tábornokoknak", akik súlyos áldozatok árán is mindig őrizték a politikai

gondolkodást, akik kezdeményezéseikkel a később induló mozgalmaknak példát adtak azzal, hogy a megfelelő pillanatban felmutatták a politikai önreflexió elemeit. (Szemléletes példa erre, ahogy Csehszlovákiában az 1970-es évek elejétől csaknem minden politikai fogoly áldozata feleslegesnek látszott, mert a totális apátiában élő, megtizedelt társadalomban egészen donquijoteizmusnak hatottak kísérleteik, de ma már — törvényszerűen — aktív chartások, és a Charta 77-beli korábbi szenvedéseik erkölcsi betéteként bekerültek a mozgalomba, és tapasztalataikkal, politikai reflexeikkel gazdagítják azt.)

Úgy tűnik nekem, hogy az ilyen barátok gondolkodásának és tevékenységének — bár soha nem adták fel a közvetlen politikai munkát és mindig készek voltak az azonnali, közvetlen politikai válaszra — nem ritkán volt egy krónikus baja, amit az váltott ki, hogy a poszt-totalitárius rendszer egész történetét politikai realitásként kezelték, így sajátos jelleget kölcsönöztek a hatalomnak, s ezért a szó tradicionális értelmében használt közvetlen politikai munka jelentőségét felértékelték, és nem ismerték fel a „politikamentes" események, mozgalmak politikai jelentőségét, pedig ezen az élő talajon igazi politikai mozgások születtek. Mint politikusok — azaz politikai ambícióval rendelkező emberek — gyakran (ami végül is érhető) olyasmikhez ragaszkodtak, olyan viselkedési modellt fogadtak el, ami normálisabb politikai viszonyok között adekvát, ám ezen körülmények között radikálisan más fogalmakra, szokásokra, koncepciókra van szükség, legelőször is annak a végiggondolására, hogy az adott viszonyokban hogyan hathat a politika és mik az esélyei. Minden politikai struktúra elhárítja, hogy közvetlenül hassanak rá, de hitelességébe beépíti a politika hagyományos történelmi fogalmát, eszerint alakultak ki a többé-kevésbé demokratikus társadalmak (vagy ez működött a „hagyományos" diktatúrákban is), ami gyakran oda vezet, hogy a politika úgy szakad el a valóságtól, olyan kompromisszumokat köt vele, (de vajon elfogadhatók-e ezek kompromisszumként?), melyek révén eljut a tisztán utópisztikus elmélkedésig.

Már megpróbáltam érzékeltetni, hogy a poszt-totalitárius rendszerben a nagy horderejű politikai események egészen másból születnek, mint egy demokratikus rendszerben: ha ez utóbbihoz az alternatív politika modelljei, programjai felől vagy privát ellenzéki oldalról közelítünk, akkor azt látjuk, hogy a poszt-totalitárius rendszerben a társadalom nagy része közönyös, egyenesen gyanakvó, és mindez a társadalom dolgaival szembeni rezignáció eredménye, azonban mégis él az egészséges társadalmi ösztön egy darabkája: az emberek pontosan érzik, hogy az igazságot a „mindent másként" tartalmazza, hogy az igazság teljesen másként érvényesül.

Ha a szovjet blokk országaiban az utóbbi években a legfontosabb politikai impulzusok — legalábbis abban az első fázisban, amikor a tényleges hatalom területén néhány konzekvencia tényszerűen megjelent — sokkal inkább származtak matematikusoktól, filozófusoktól, fizikusoktól, íróktól, történészektől, egyszerű munkásoktól, mintsem politikusoktól, és ha a különböző „másként gondolkodó mozgalmak" motorjai olyan személyek voltak, akik „nem hivatásos" politikusok, akkor ez nem abból ered, hogy ezek az emberek okosabbak, mint akik hivatalból politikusok, hanem azt jelenti, hogy a *tradicionális* politikai gondolkodás és a *tradicionális* politikai szokások — paradox módon — nyitottabbak még az olyan politikai valóságra is, mint amilyen ezekben az országokban van, mert több bennük az érzékenység arra, hogy mit lehet és mit kell csinálni.

Hiába minden: bármilyen alternatív politikai modell, lehet akármilyen gyönyörűséges, annyit ér, amennyit a „rejtett szférája", ami lángra lobbantja az embereket és a társadalmat, s reális politikai

mozgásokat indít el. A poszt-totalitárius rendszerben a potenciális politika igazi területe egészen más: a rendszer elvárásai és az egyén intenciói között tartós és kegyetlen a feszültség, mert az egyén elementáris szükségletei nem nyernek kielégülést; például hogy harmonikusan éljenek önmagukkal, hogy elviselhetően és egyszerűen létezzenek, hogy ne a felettesek és a hivatalok alárendeltjei legyenek, hogy ne a rendőrség által ellenőrzötten éljenek, hogy szabadon kezdeményezzenek, jogbiztonságban éljenek stb. Ami ezt az előbbi területet illeti, mindenütt léteznek alapvető, fellobbanó feszültségek, melyeket az emberek kertelés nélkül néven neveznek; az ideális politikai vagy gazdasági működés esetén messze — és joggal — nem törődnek az ilyesmivel; nemcsak amiatt, mert mindenki tudja, hogy így nem érvényesülhetne, de amiatt is, mert az emberek ma nyomatékosabban érzik, hogy minél kevésbé kapcsolódik egy politika a konkrét emberi „itt és most"-hoz, annál jobban az „ott és egyszeri"-hez tapad, és annál könyebben válhat az emberi elnyomás új változatává. A poszt-totalitárius rendszerben élő emberek nagyon jól felismerték, mennyivel fontosabb az egy vagy több pártnál, vagy annál, hogy a pártot hogyan nevezik, egyszerűen csak az, hogy lehet-e vagy nem lehet emberi módra élni.

12

A tradicionális politikai kategóriák és szokások ballasztjaitól megszabadulva tárul fel teljes mivoltában az emberi létezés világa, és elemzéséből olyan politikai következtetések vonhatók le, melyek nemcsak realisztikusabbak lesznek politikailag — az ideális állapot szempontjából —, hanem *perspektivikusabbak* is: a viszonyok tartós, mély megváltoztatásához — erre az összefüggésre még visszatérek — ma már nem elég, ha ezek — mint egykoron — a tradicionális, politikai elképzelésekből származnak, mert csupán külsődleges (például strukturális rendszerbeli) politikai gondolatmenetre támaszkodnak, hanem az emberre — jobban mint bárhol és jobban mint bármikor —, az emberi létre, az ember világban elfoglalt alapvető helyére, az önmagához, a másik emberhez és az univerzumhoz való viszonyára is támaszkodniok kell. A jobb gazdasági és politikai modellek kialakítása ma már aligha képzelhető el — jobban, mint bármikor — a társadalom mélyebb anyagi és morális átalakulása nélkül; ez nem olyan, mint amikor valaki kitalál egy új autót, ehhez több kell; itt valami olyasmit kell kialakítani — ami nem a régi marazmus új változata —, ami az életmegnyilvánulások átalakítását hozza. Sehol sem biztosítható a jobb élet automatikusan egy jobb rendszer bevezetésével, ellenkezőleg: a jobb élettel egyidejűleg lehet a jobb rendszert is kiépíteni.

Ismét hangsúlyozom, hogy a politikai reflexek és a politikaelmélet jelentősége nem becsülhető le. Azt gondolom, hogy az igazi politikai reflexek és az igazi politikaelmélet éppen az, ami állandóan hiányzik nekünk. Amikor azt mondom, „igazi", olyan reflexekre és olyan elméleti munkára gondolok, mely megszabadult minden hagyományos, politikai sémától, és ami megváltozott viszonyainkat közvetíti.

A második és negyedik internacionálé különböző politikai erők és szervezetek sokaságát egyesíti, és politikailag jelentős támogatást nyújt törekvéseinkhez, de nem oldja meg helyettünk a problémáinkat: más világban, más körülmények derivátuma az az elmélet, mely számunkra érdekes és hasznos, de azzal, hogy azonosulunk vele, problémáinkat nem oldjuk meg. Ha olyan vitákat kezdeményeznénk, melyek a demokratikus társadalmakban a politikai élet mozgatói, a legtöbb esetben dőreségnek hatna: hogyan is vitatkozhatnánk például komoly arccal arról, hogy megváltoztatni vagy reformálni akarjuk-e a rendszert? Az efféle téma a mi

viszonyaink között tipikus álprobléma: mivel sem a rendszer megváltoztatására, sem a reformálására nincs lehetőség; egyáltalán nem világos, hol végződik a reform és hol kezdődik a változás; viszont egész sor szörnyű tapasztalat birtokában tudjuk, hogy sem a „reform", sem a „változás" önmagában egyáltalán nem biztosíték semmire; mert azok a doktrínák, melyekben az a rendszer, melyben élünk megjelenik, akár „megváltozott", akár „megreformált" formában, nem nyújtanak lehetőséget a méltóságteli életre, mert nem a rendszer szolgálja az embert, hanem az ember a rendszert, és olyan körülményekért kell harcolnunk, amelyekért lehet, amelyekért érdemes; mégha bármelyik nyugati újságíró annak a rendszernek a politikai mindennapjaiban elmerülve, melyben él, nevezheti eme rendszert legálisnak vagy hazardírozónak, revizionistának, ellenforradalminak vagy forradalminak, burzsoának vagy kommunistának, jobboldalinak vagy baloldalinak — ez mégiscsak utolsóként kell, hogy érdekeljen bennünket.

A különböző félreértések tartós forrása az *ellenzékiség* fogalma, amit egészen más viszonyokból ültettek át a mi viszonyaink közé.

Mi is tulajdonképpen az „ellenzékiség" a poszt-totalitárius rendszerben?

A hagyományos, parlamenti típusú demokratikus társadalmakban a politikai ellenzéknek az olyan politikai erőt tartják, mely a tényleges hatalomban (leggyakrabban párt vagy pártszerű csoportosulás), de nem a kormányban tevékenykedik, melynek alternatív politikai programja van, és kormányra akar kerülni, mert a kormányt az ország politikai életének természetes részeként kezeli, hatalomra akar kerülni politikailag, és versenyez a hatalomért a konszenzussal megalkotott törvényes szabályok keretei között. Ezen ellenzék mellett létezik a „parlamenten kívüli ellenzék" fogalma, mely többé-kevésbé a tényleges hatalmon belül szerveződő, nyitott rendszer, mely saját törvényei szerint működik.

A „klasszikus" diktatúrában az ellenzék az a politikai erő, melynek alternatív politikai programja van, és legálisan vagy a legalitás határán működik, de többé-kevésbé remény nélkül harcol a hatalomért; vagy az ellenzék az az erő, mely a hatalommal való konfrontációt előkészíti, lefolytatja, például a különböző gerillaharcok vagy felkelések formájában.

A poszt-totalitárius rendszerben nem létezik hasonló értelmű ellenzék. De akkor mégis milyen értelemben használják ezt a fogalmat?

1. Néha azt értik rajta (főként nyugati újságírók), hogy olyan személyek vagy csoportok tartoznak bele, akik a hatalmi struktúrán belül vannak, és rejtetten konfrontálódnak a legmagasabb vezetőkkel; attitűdjeik között egyrészt megtalálható a koncepcionális különbség (sokszor jellegzetes eltérés), másrészt gyakrabban egész egyszerűen a hatalomvágy vagy a személyes ellentét a hatalom különböző képviselőivel.

2. „Ellenzékiségen" sok mindent érthetünk, olyasmit is, aminek nincs közvetlen politikai tartalma, de minden politikai „oppozícióvá" válik, ha a poszttotalitárius rendszer — csupán az „önmozgása" érdekeinek a szemszögéből — veszélyeztetettnek érzi magát. Ebből a szempontból minden kísérlet, mely az „igazságélet" kiteljesítésére irányul, ellenzékiségnek minősül, az is, ha a zöldséges a jelszó kirakatba való elhelyezését megtagadja, egészen a szabadversek írásáig minden, amikor az életintenciók túllépnek azon a határon,melyet a rendszer kijelöl a számukra.

3. Az „igazságban való élet" megvalósítói helyett gyakrabban használják az ellenzékit (mindenekelőtt a nyugati megfigyelők) azon emberek csoportjára, akik nem-konform álláspontjukat és kritikai nézeteiket állandóan és nyilvánosan hangoztatják, akik nem rejtik el független politikai gondolkodásmódju-

kat, vagy akik kisebb-nagyobb mértékben egyenesen politikai erőként definiálják önmagukat. Ebben az értelemben az „ellenzék" majdnem fedi a „másként gondolkodó" fogalmát, mivel megjelöli, mit fogad el és mit nem; úgy tűnik, hogy a hatalom maga is közvetlen politikai erőként közeledik hozzá, de ambicionálja is erre a tényleges hatalmat, már azzal is, hogy elfogadja az „ellenzék" megnevezést.

Ismét egy példa: a Charta 77 az első proklamációjában hangsúlyozta, hogy nem ellenzéki, mert nem dolgozott ki alternatív politikai programot. Mást tartott igazi küldetésének, nem fordított erőt arra, hogy a poszt-totalitárius rendszer ellenzékeként viselkedjen, így aztán igazából nem is tartható ellenzékinek.

A kormány viszont az első pillanattól ellenzékinek tartotta a Chartát. Ez azt mutatja, hogy a kormány — ez csak természetes — többé-kevésbé azt érti „ellenzéken", amit a 2. pontban felsoroltam, alapjában mindent annak tart, ami kicsúszik a teljes manipulációja alól, ami tagadja azt az alapelvet, hogy a rendszer abszolút igényt tart az egyénre. Amennyiben elfogadjuk az „ellenzékiség" ilyenfokú kiterjesztését, akkor egyet kell értenünk a kormánnyal, a Charta ellenzéki, mert széttöri a poszttotalitárius rendszer integritását, a „hazugságlét" univerzalitását.

Az természetesen egészen más dolog, ha valaki a Charta-szerződés aláírói közül önmagát ellenzékinek tartja. Azonban feltételezem, hogy az aláírók többsége abból a tradicionális értelmezésből indul ki, melyet a demokratikus társadalmakban (vagy a „klasszikus" diktatúrában) ellenzéken értenek, és ezekben az ellenzék politikailag körülhatárolt erő, de nálunk a tényleges hatalomra nem fejt ki hatást; annál kevésbé fér be a kormány által respektált törvények — mint lehetőségek — keretébe, minél inkább valódi, alternatív politikai programmal rendelkezik, és minél inkább vállalnak hívei közvetlen politikai felelősséget is. Az ellenzék eme értelmezését a chartások egyik része — nagyobbik fele — nem érzi; míg a másik — kisebbik — része úgy gondolja, hogy az „ellenzéki" megjelöléssel beszűkíti a cselekvési lehetőségeit. Azért bizonyos mértékben minden chartás tudatosítja önmagában a poszt-totalitárius rendszerben kialakult viszonyok specifikumait, ezáltal nemcsak az emberi jogokért folytatnak harcot, hanem azokért az aránytalanul „ártatlanabb" dolgokért is, melyek eme viszonyok között igazi politikai hatalmat jelentenek, és ezt végiggondolva a Charta „ellenzéki" jellegű. Ilyen megvilágításban a chartások már nem tiltakozhatnak az „ellenzékiségük" ellen.

Azonban az egész dolgot még egy körülmény bonyolítja: a szovjet blokkban a társadalom vezetése több évtizede arra használja az „ellenzék" fogalmát, akit a legmegátalkodottabban gondolkodó bűnösnek tart, ez a szó nála az „ellenség" szinonímája; valami olyan jelentést tulajdonít neki, hogy az ilyen személyek meg akarják dönteni a kormányt, megszüntetni a szocializmust (természetesen mindezt az imperializmus zsoldjában); és voltak korszakok, amikor az ilyen személyek útja egyenesen a börtönbe vezetett. Ez a körülmény magától értetődően nem növeli az emberek kedvét mindaz iránt, amit a szó jelentésének tulajdonítanak, de ez csak szó, ennél fontosabb az, amit valóban tesznek azok az emberek, akikre használják, s nem az, amilyen jelentést tulajdonítanak neki.

Végső érvként a hatalom azt mondja, hogy az ellenzék, az oppozíció fogalma valamilyen negatív attitűdöt is tartalmaz; az „oppozíció" valamely „pozíció" ellen irányul; vagyis kifejezetten a hatalom ellen, annak pozícióját akarja önmagának megszerezni. Azoknak az embereknek, akik egyszerűen elhatározták, hogy igazságban élnek, hogy hangosan kimondják, amit gondolnak, hogy

szolidárisak lesznek polgártársaikkal, hogy azt és úgy tevékenykednek, ahogy akarnak, úgy, hogy egyszerűen a saját „jobbik énjükkel" összhangban viselkednek, érthető módon kellemetlen az, ha eredeti és pozitív „pozíciójukat" negációként definiálják, ha elsősorban olyan embereknek tartják őket, mint akik ez és ez ellen vannak.

A különböző félreértelmezéseket nyilvánvalóan úgy lehet megkerülni, ha az „ellenzék" fogalmának használata helyett az „ellenzékiség" fogalmát használjuk, főleg azt értve azon, amit mifelénk értenek rajta.

13

Az „ellenzék" fogalma nem tehető át a demokratikus társadalomból a poszttotalitárius rendszerbe, mert ez csúsztatás lenne, hisz az egymástól eltérő viszonyok között mást és mást jelent ; így a nyugati sajtó a poszt-totalitárius rendszert leíró fenoménként használja a „disszidens" fogalmat, mely a demokratikus társadalomban fel sem merül — legalábbis nem olyan mértékben.

Kik azok a „disszidensek"?

Úgy tűnik, hogy e titulus főleg a szovjet blokk azon polgáraira illik rá, akik az igazságban való életre rendezkedtek be, akik elítélik a blokkban uralkodó viszonyokat, és akik megfelelnek az alábbi kritériumoknak:

1. Nem-konform álláspontjukat és kritikai nézeteiket *nyilvánosan* és *rendszeresen* hangoztatják korlátozott körülményeik között is, ennek köszönhetően Nyugaton is ismerik őket.

2. Az álláspontjukért végül is — annak ellenére, hogy otthon nem publikálhattak, és a kormány minden erejével üldözi őket — saját hazájukban megharcolnak, megvívnak a nyilvánosság és a kormány kisebb-nagyobb tekintélyeivel, sőt — korlátozottan és ellenőrzötten — közvetve a *tényleges hatalommal* is, de álláspontjukat mégiscsak a saját környezetükben diszponálják; ami az üldözést illeti, ez a hatalom a legrosszabbtól tartva legalább azt igyekszik biztosítani, hogy politikai komplikációk nélkül kormányozhasson.

3. Kritikai megjegyzéseik és működésük túllép közvetlen környezetük szűk keretein, és olyan területekre hatol be, melyek bizonyos mértékben *politikai jellegűek*, olyannyira, hogy mint közvetlen politikai erőre reflektálnak rájuk.

4. Jobbára intellektuális beállítottságú „írástudók", mert számukra az írásban való megnyilvánulás a fő — és sokszor az egyetlen — politikai eszköz, mellyel főleg külföldön felhívhatják magukra a figyelmet, mert az „igazságban való élet" más módszerei egy külföldi megfigyelő számára vagy elvesznek a helyi környezet nehezen követhető keretei között, vagy — amennyiben túllépik e kereteket — csupán az írásos megnyilvánulás kevésbé látható kiegészítésének tűnnek.

5. Vannak olyan emberek, akikről — legyen bármiféle foglalkozásuk — Nyugaton gyakrabban szólnak polgári elkötelezettségükkel vagy munkájuk politikai-kritikai aspektusával kapcsolatban, mint a szakmájukon belüli tevékenységükről; saját tapasztalatból tudjuk, hogy létezik valamifajta láthatatlan határ, melyet az egyénnek át kell lépnie — akár tudja, akár nem, mikor és hogyan kell azt megtennie —, hogy rá, az íróra, aki így vagy úgy publikál, odafigyeljenek, mert mint „másként gondolkodóról" kezdenek róla beszélni, mint olyan valakiről, aki (úgy mellékesen — talán szabadidőben?) valamilyen színdarabot is ír.

Vitathatatlan, hogy léteznek emberek, akik mindezeknek a feltételeknek eleget tesznek. Hogy eme — lényegében nagyon véletlenszerűen kialakult — embercsoportot jó dolog-e külön szóval jelölni, s hogy e szónak — a „disszidensnek" — kell-e lenni, az persze nagyon vitatható.

De ez történt, s ezen már nem változtathatunk; sőt időnként mi magunk is

— noha nem szívesen, csak a gyorsabb megértés érdekében, inkább ironikusan, s mindig feltétlenül idézőjelben — átvesszük a megjelölést.

Emiatt legalább ezen a helyen néhány okot sorra veszek, miért nem szereti a „másként gondolkodók" többsége, ha rájuk a „disszidens" kifejezést használják.

Az első, ami problematikussá teszi a kifejezést, etimológiai szempontból következik: a „disszidens" ugyanis azt jelenti, hogy „szakadár" — a „disszidens" viszont nem érzi magát szakadárnak, mert egyszerűen nincs mitől elszakadnia. Ellenkezőleg, inkább önmagához tér vissza, bár ha néhányan mégis elszakadnak valamitől, az nem más, mint a hamis, elidegenedett élet, a „hazugságléttől" való elpártolás. De nem ez a fő.

A „disszidens" megnevezés óhatatlanul azt a benyomást kelti, mintha valamilyen speciális *foglalkozásról* lenne szó; mintha a normálisabb életmód mellett létezne egy másik, „disszidensi" életmód, ami a körülmények miatti zúgolódást is tartalmazza; mintha a „disszidens" nem egyszerűen fizikus, szociológus, munkás vagy költő lenne, aki úgy viselkedik, ahogy akar, akinek a munkája, viselkedésének, gondolkodásának belső logikája (gyakran konfrontálódik a többé-kevésbé véletlen, külső körülményekkel) végül elvezet — anélkül hogy céltudatosan fáradozott volna ezen, de végül is örvendezhet neki — a hatalommal való nyílt összeütközésig; vagy pedig ellenkezőleg, olyan emberről lenne szó, aki egyszerűen *elhatározta*, hogy hivatásszerűen válik professzionális elégedetlenkedővé, valahogy úgy, ahogy az ember elhatározza, hogy cipész vagy kovács lesz.

A valóságban persze ez másként zajlik; az az ember válik „disszidenssé", aki tudatára ébred annak, hogy mi veszi körül már hosszabb ideje: álláspontja a konkrét életkörülményeinek eredményeként alakult ki, vagyis egészen más motívumok vezettek álláspontja megfogalmazásáig, mint titulusok elnyerésére való törekvés; a konkrét élethelyzete és munkája voltak azok az eredmények, melyek „disszidenssé" tették, és nem valamilyen korábbi szándék. A „másként gondolkodás" egyszerűen nem olyan foglalkozás, melynek napi huszonnégy órát szentel az egyén, hanem alapvetően és elsősorban sajátos egzisztenciális álláspont, ami még mindehhez nem is valami olyan tulajdonság, aminek alapján — mint már szó volt róla, véletlenül, a véletlen külső körülmények eredményeként alakult ki — az egyént a „disszidens" titulus illeti meg.

A több ezer vagy millió névtelenből, akik megpróbálnak igazságban élni (a körülmények véletlen külső játékának köszönhetően teszik ezt, ami tízszeres bátorságot követel tőlük, sokkal inkább, mint bárkitől), szabad-e néhányat kiválasztani, hogy egy sajátos *társadalmi kategóriát* alkossunk belőlük? Ezzel az egész helyzet teljesen torz képét rajzolnánk meg, és ez annak az érzésnek a kialakulásához vezetne, hogy a „disszidensek" olyan prominens személyiségek, akik a „védett állatok" exkluzív csoportját alkotják, akiknek szabad mindaz, ami a többieknek nem, akiket végül is még a kormány is pátyolgat mint nagyvonalúsága élő bizonyítékait, de ez azt az illúziót kelti, mintha az elégedetlenek kevesen lennének; ez a hatalom reménye, hogy a többiek, a sokaság elégedett: és aki nem, hát az olyan „disszidens"!

Ez azonban még nem minden: ez a kategorizálás akaratlanul azt az érzést váltja ki, mintha a „disszidens" csak egy csoport értékeit képviselné, és a kormánnyal való vitája csupán valami absztrakt vita lenne, mely két, önmagában álló csoport között zajlik, a társadalmon kívül, a társadalmat alapjaiban nem is érintve. Ebben a mély ellentétben azonban mégiscsak megjelenik valami a „disszidens" álláspont igazi értelméből: a *mások* érdeke, az, amitől a társadalom egésze szenved, a mindenki, a

„csendes többség" érdeke. Talán á „disszidensek" nem rendelkeznek-e valamilyen tekintéllyel, bár elég régen irtják őket mint egzotikus férgeket, akik olyan irányban kóborolnak el, amerre nem szabadna; és mindez azt a látszatot igyekszik kelteni, mintha a kormány tiszteletben tartaná ezeket az exkluzív csoportokat, az exkluzív gondolkodásmódjukkal együtt, de az igazság az, hogy üldözik őket, mert a kormány megérzi, hogy potenciális politikai hatalmat jelentenek azzal, hogy a „rejtett szférában" kiteljesítik az „igazságéletet", és ráérez arra is, hogy amit ez a csoport a világból megfogalmaz, azt abba a világba viszi vissza, ami az emberi *mindennapok* világa, ahol az életintenciók és a rendszer intenciói közötti feszültségek mindennaposak. (Van-e erre jobb bizonyíték annál, ahogy a kormány fellépett a Charta 77 megjelenésekor, amikor az egész nemzetből kierőszakolta annak a megfogalmazását, hogy a Chartának nincs igaza? Mellékesen: éppen azzal bizonyították be, hogy igaza van, ahogy milliókból kierőszakolták az aláírást.) Az óriási figyelem, amivel a párt, a politikai szervek és a rendőrség a „disszidenseket" kitüntette, éppen azt az érzést keltette, hogy a kormány valamifajta alternatív hatalmi garnitúraként kezeli őket, ami nem abból eredt, hogy valami — önmagához hasonló — mindenható társadalomfeletti dolognak tartotta, hanem abból, hogy „mindennapi" emberek, akik „mindennapi" gondokkal küszködnek, akik csak annyiban különböznek a többitől, hogy hangosan kimondják azt, amit a többiek nem tudnak vagy nem mernek kimondani. Szóltam már Szolzsenyicin politikai erejéről, ami nem valami exkluzív politikai hatalom, ami a maga egyediségében érvényesül, hanem a Gulag-áldozatok millióinak tapasztalataiban, melyeket az író hangosan kikiáltott, és ezzel a jóindulatú emberek további millióinak nevében szólt.

Azzal, hogy az ismert vagy prominens „disszidensek" kategóriáját *különválasztják* és intézményesítik, magatartásuk legsajátabb erkölcsi eredményét vitatják el: úgy tüntetik fel, mintha az *egyenjogúság* alapelve ellenkezne az emberi jogok és szabadság *elidegeníthetetlenségével*, azzal, amiből a „disszidens mozgalmak" kinőttek: vagy talán nem azért hozták létre a KOR-t „ismert másként gondolkodók", hogy ismeretlen munkásokért szálljanak síkra — s talán *éppen ezen keresztül* váltak „ismert másként gondolkodóvá"? Vagy a Charta 77-be nem azután tömörültek az „ismert disszidensek", hogy ismeretlen zenészekkel vállalták a szolidaritást, nem éppen *attól* váltak „ismert disszidensekké", hogy *velük* azonosultak? Valóban kegyetlen paradoxon, hogy némely ember minél jobban kiáll embertársai mellett, annál gyakrabban jelölik olyan szóval mely elkülöníti ezektől az „embertársaitól".

Az idézőjelek, melyeket az egész értekezésben a „disszidens" mellett használok, remélem, egyértelművé teszik ezt az explikációt.

14

Abban az időben, amikor Csehország és Szlovákia az Osztrák-Magyar Monarchia erős pillére volt, amikor még sem a tényleges, sem a politikai, sem a társadalompszichológiai feltételek nem értek meg arra, hogy nemzeteink a birodalom keretein kívül keressék saját identitásukat , T.G. Masaryk cseh nemzeti programként hirdette meg az „apró munka" gondolatát, ami azt jelentette: az élet legkülönbözőbb területein a megfelelő keretek között becsületesen és felelősségteljesen kell dolgozni, hogy a nemzeti alkotókedv és a nemzeti öntudat felébredjen. Különösen a következők fontosságát hangsúlyozta: népművelés, nevelés, művelődés, erkölcs, humanizmus. A méltóságteljes nemzeti sors formálásának egyik kiindulópontja, Masaryk szerint, az, amikor az ember a

saját, méltósággal teli sorsának a feltételeit kialakítja; mert a nemzeti sors alakításának az alapja az egyes ember metamorfózisa.

A „nemzet érdekében végzett munka" ilyen típusú értelmezése mai társadalmunkból kiveszett, és bármilyen sikeres volt is valamikor több szempontból is, mára csak bizonyos elemei maradtak fenn: így többek között amikor valaki — az „alibi" kulturáltabb típusa — emögé rejti kollaborációját, bár az is igaz, ha valaki hosszan kitart egy munkában, akkor sokszor bizonyos szempontból visszaigazolást nyer — legalábbis néhány területen — azzal, hogy kétségtelenül sikert ér el. Nehezen állapítható meg, hogy a viszonyok mire érettek, de nincs annál rosszabb, mint amikor dolgozó emberek tömegei nem törekednek arra, hogy elmenjenek addig, ameddig csak lehet, hanem belenyugszanak az elkerülhetetlen „hazugságlét" minimumába, mint a társadalomban elérhető maximumba. Ezek az emberek abból a helyes feltevésből indulnak ki, hogy minden apró munka a rossz társadalom közvetett kritikája, és vannak helyzetek, amikor azon az úton kell haladni, ahol természetes jogaik eredményeként megvalósíthatják a közvetlen kritikát.

Ennek az álláspontnak ma — a hatvanas évekkel való összehasonlításban — világos határai vannak: gyakrabban előfordul az, hogy az „apró munka" a poszt-totalitárius rendszer csúcsára visz fel, és az egyén dilemma elé kerül: meghátráljon, adja fel eddigi becsületességét, felelősségérzetét, következetességét, alkalmazkodjon (többségi álláspont), vagy folytassa megkezdett útját, melyen menthetetlenül eljut a hatalommal való nyílt konfrontációig (a kisebbség álláspontja).

Mivel az „apró munka" koncepció soha nem volt olyan értelmű imperatívusz, amit a létező struktúrában fenn kellene tartani (eszerint ha az így cselekvőket kiűzik a hazájukból, közönyössé válnak a „nemzet érdekében kifejtett munkával" szemben), még kevésbé kell így értelmezni ma. Nem létezik általános magatartásmodell, mindig érvényes és bármilyen helyzetben használható kulcs, mely megoldást hoz; megmutatja, mikor lesz az „apró munka" már nem a „nemzet érdekében végzett munka", hanem a „nemzet ellen végzett munka"; veszélyes ez a fordulat, mely megkérdőjelezi az egyén „apró munkáját", aki a falakba ütközvén, kitér minden összecsapás elől, ami azt jelenti, hogy éppen „apró munkájának" sajátos értéke sikkad el.

Amikor 1974-ben egy serfőzdében dolgoztam, a főnököm, bizonyos Š, olyan ember volt, aki értett a serfőzéshez, volt benne valami kemény hivatástudat, ami abban is tükröződött, hogy jó sör készült nála. Majdnem minden idejét a serfőzdében tengette, folytonosan kitalált valamit, hogy javítson a minőségen, ezzel kínozott bennünket is, mert azt feltételezte, hogy mindenki úgy szereti a serfőzést, mint ő; a szocialista slendriánságban aligha lehet nála konstruktívabb munkatársat elképzelni. A sörgyár vezetése politikailag befolyásos személyekből állt, és mivel kevésbé értették és kevésbé szerették a szakmájukat, nem mentek ötről hatra, mégsem reagáltak Š. újításaira, inkább felléptek ellene, és minden erővel akadályozták a munkáját. Odáig mentek, hogy Š.-nek nem volt mit tennie, terjedelmes levelet írt a felettes hatóságoknak, melyben megpróbálta elemezni az anomáliákat, azok okait, feltárta a hiányosságokat és rávilágított arra, miért ez a serfőzde a legrosszabb a környéken, sőt nevén nevezte a felelősöket is. Szövegéből egy politikailag befolyásos ember megérthette volna, hogy nálunk a sörhöz nem értenek, intrikálnak, a munkások közönyösek, az igazgatót le kellene váltani és Š. javaslatai alapján meg kellene javítani a sörgyárban a helyzetet. Ez lehetett volna az „apró munka" sikeres érvényesülésének példája. Sajnos éppen ellenkezőleg alakult minden: a sörgyár

igazgatójának — mint a kerületi pártbizottság tagjának — megvoltak a felsőbb kapcsolatai, és elintézte, hogy Š. elemzését „koholmánynak" minősítsék. Ezek után Š.-t politikai kártevőnek bélyegezték, kiakolbólították a sörgyárunkból, kettétörték a karrierjét, alacsonyabb beosztásba helyezték. Az „apró munka" falakba ütközött: a poszt-totalitárius rendszer falaiba. Š. lecsúszott, mert elrontotta a játékot, „elkülönítette magát" azzal, hogy kimondta az igazságot, úgy végezte hát, mint „alsóbbrendű állampolgár", ellenségként, aki mondhat már bármit, soha nem fogják — elvből — meghallgatni. A keletcseh sörgyárak „disszidensévé" vált.

Úgy vélem, hogy ez a modelltörténet más szempontból azt is illusztrálja, amit a korábbi fejezetben mondtam: „másként gondolkodóvá" nem úgy válik az ember, hogy egyik napról a másikra emellett a sajátos karrier mellett dönt, mert ez felel meg a felelősségérzetének, a külső körülményeknek, hanem egyszerűen ebbe az állapotba taszítják: az életkörülményei juttatják erre az útra, hogy konfrontálódjon. Š.-nél kezdetben ez nem volt se több, se kevesebb, mint a munkája megjavítására irányuló szándék — ami az ellenség bélyegének rásütésével végződött.

A pontos munka ugyanis nem más, mint a rossz politika kritikája. Néha — úgymond — eléri a politkát, néha nem. Egyre kevésbé lehet eljutni odáig. Hiszen semmi sem a politika bűne.

Már nem az Osztrák-Magyar Monarchia korszakában élünk, már nem a Bach abszolutizmus legszörnyűbb korszakában — amikor a cseh igazi „disszidens" volt: ami aztán Brixenhez* vezetett. Hogy a „disszidens" szót nem sznob módon értelmeztük, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy konstatálnunk kell, ma lépten-nyomon „disszidensekre" lelünk.

Minden „másként gondolkodónak" azt vetni a szemére, hogy közömbös az „apró munka" iránt, egyszerűen abszurd dolog. A „másként gondolkodás" ugyanis nem a masaryki „apró munka" koncepció *alternatívája*, hanem sokszor éppen az ellenkezője, *„sajátos eredménye"*.

Azt mondom, hogy „sokszor", s ezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy nem mindig: távol állok attól az elképzeléstől, hogy csak azok a becsületes és felelősségteljes emberek, akik konfrontálódnak a struktúrával. Š. serfőző mester megállta a helyét. De nem kell elmarasztalni azokat, akik kitartottak a struktúra mellett, *csak* azért, mert kitartottak és nem voltak „másként gondolkodók", hiszen az is elképzelhetetlen, hogy valaki *csak* amiatt legyen példa, mert „disszidens". Az egész „másként gondolkodó" magatartásforma — mint az „igazságlétre" tett kísérlet — ellen végül is fel lehetne hozni, hogy az ember viselkedését nem eszerint kellene megítélni, hanem aszerint, hogy milyen a hatása, milyenné formálja az embert.

15

Zöldségesünk „igazságéletre" tett kísérletébe nem tartozhat bele csak az, amit *nem csinál:* nem tesz az ablakba lobogót csak azért, hogy a házmester nehogy feljelentse; nem megy el a választásra, mert szükségtelennek tartja; nem rejti el a nézeteit a feljebbvalói előtt. Így kísérlete a „puszta" megtagadás szintjén állna, néhány kívánalmat tagadna meg (ami persze nem kevés!). Valamivel többet kellene tennie: a zöldséges elkezdhetne valami konkrétat csinálni, valami olyat, ami túlmegy a manipulációval szembeni védekezésen; amiben az újra meglelt „magasabb felelőssége" objektiválódik: közös megmozdulást szer-

* Brixen =város Tirolban, melynek börtönébe zárták — több más haladó gondolkodású értelmiségi mellett — Karel Havlicek Borovsy (1821—1856) írót is. A cseh kultúrában Brixen mint a haladó gondolkodásúak börtöne, jelképes értelemmel is bír.

vezhetne a munkatársaival az érdekeik védelmére; írásban figyelmeztethetne különböző szervezeteket a környezetükben előforduló jogtalanságokra és hiányosságokra; kereshetné a szamizdat irodalmat, másolhatná és terjeszthetné.

Az, amit „igazságban való életnek" neveztem el, alapvető egzisztenciális (és természetesen potenciálisan politikai) átmenet minden „független polgári attitűd", „disszidens" vagy „ellenzéki" mozgalom felé; de *nem minden* „igazságlétre" tett *kísérlet* válik automatikusan ilyenné. Ellenkezőleg: a fogalom jelentése a szó alapvető és legszélesebb értelmében nagyon széles körű, nagyon nehéz elhatárolni az apró emberi jelenségeknek az „igazsághoz" tartozó körét, hisz ezek túlnyomó többsége az anonimitás szintjén marad, és politikai hatótávolságuk nem lesz több, mint amit valamikor, valaki a távoli jövőben konkrétabban úgy értelmez és ír majd le, mint a társadalmi klíma vagy hangulat globális jellegzetességét. Ezeknek a kísérleteknek a többsége a manipuláció elleni elemi lázadásként jelenik meg: az ember — mint egyén — kiegyenesedve és méltóságteljesen él.

Ebből a széles és anonim hátországból — köszönet néhány ember jellemének, feltételeinek és foglalkozásának, éppúgy, mint az alkalmi közösségek (például helyi csoportok, baráti közösségek stb.) sorának — nőnek ki a folyamatosabb és nyilvánvalóbb kezdeményezések, amelyek kilépnek a „tisztán" individuális ellenállásból, és átváltanak az igazán öntudatos, strukturáltabb és céltudatosabb *munkára.* Az „igazságélet" eddig „csak" a „hazugságlét" negációja volt, ezen a határon túl kezdődik az, amikor alkotó módon önmagát *artikulálja,* elkezdődik az a folyamat, amit „a társadalom független, pszichikai, szociális és politikai életének" hívnak. A független élet magától értetődően nem határolható el valamilyen éles határral a többi („függő") élettől; végül is az emberekben sokszor együtt van e kettő; a legfontosabb eleme mégis a belső azonosság aránylag magas foka: a keresztül-kasul manipulált élet óceánjában ez az a ladik, melyet a hullámverés ide-oda dobál, de újból és újból kiemelkedik a hullámokból, vagyis ha észlelhető az ún. „igazságban való élet", ha „artikulálódik", akkor az elnyomott életintenciók a felszínre kerülnek.

Mit jelent a „társadalom független élete"?

Ezeknek a jelenségeknek természetesen széles spektruma van: a független önműveléstől, a világra való reagálástól, a szabad kulturális alkotáson és a kultúrából való részesedésen át azokig a legkülönbözőbb polgári magatartásformákig terjed, melyek a független társadalmi szerveződést segítik elő. Röviden ez az a tér, melyben az „igazságlét" artikulálni kezdi önmagát , materializálódik, igazán felismerhetővé válik.

Ezt hívják aztán „polgári kezdeményezésnek", „másként gondolkodásnak", vagy „ellenzékiségnek", és ebből emelkedik ki — mint a nevezetes jéghegy csúcsa — az, amit már a „társadalom független életének" nevezhetünk. Vagy: a „társadalom független élete" a szó legszélesebb értelmében az „igazságban való élet" homályos hátországából nő ki — mint annak „artikulált", világos megnyilvánulása.

Különböző értelmezések vannak forgalomban: a „társadalom független életén" egyesek azt értik, hogy az „igazságélet" magasabb formája — ami nem áll távol attól a kijelentéstől, hogy a „disszidens mozgalom" szükségszerűen a „társadalom független életének" „magasabb formája".Arról van szó, hogy *azon jelenségek egyike,* amelyekről első pillantásra a *legláthatóbb,* hogy a legpolitikusabbak, és politikusságukban a *legérthetőbben artikulálódnak,* mindez mégsem jelenti azt, hogy szükségszerűen a legkiforrottabb és a legfontosabb megnyilatkozások lennének akár a közgondolkodás, akár a közvetett, politikai hatékonyság szintjén. Arról van tehát

szó, mint láttuk, hogy ez a jelenség mesterségesen jön létre, mert kiszakítják (azzal, hogy speciális elnevezéssel illetik) a saját környezetéből. A valóságban ez nem hátsó szándék nélküli, hisz az „igazságélet" integráns része mindannak, amiből kinő, amiből életerejét veszi. A poszt-totalitárius rendszer tulajdonságainál már szóltunk róla, hogy akkor válik valami igazán politikussá, ha *megjelenésekor* önmagát így definiálja, amihez persze — ilyen viszonyok között, amikor minden független, politikai erő magától értetődően potenciális hatalmi tényező — nem szükséges, hogy igazán politikai erő is legyen. Így aztán igazán köszönet a „politikamentes" kontextusnak.

Mi következik az előbbiekből?

Nem több, nem kevesebb, mint az, hogy nem lehet általában arról beszélni, hogy *mit* is csinálnak a „disszidensek", mivel mindarról a munkáról szólni kellene, amit a „társadalom független életének" résztvevői végeznek, de akiket nem feltétlen illetünk a „disszidens" megnevezéssel: azokról az írókról kellene szólni, akik úgy írnak, ahogy akarnak, nincsenek tekintettel sem a cenzúrára, sem a hivatalos álláspontra, és azokról, akik a műveiket — mivel a hivatalos kiadók nem akarják kiadni — „szamizdatban" terjesztik; azokról a filozófusokról, történészekről, szociológusokról és más tudósokról, akik független kutatásaikat a hivatalos struktúrán kívül végzik, műveiket „szamizdatban" terjesztik, vagy magánvitákban, lakásszemináriumokon, illegális előadásokon adják elő: tanárokról, akik magánemberként tanítanak a fiataloknak olyan dolgokat, amiket a normális iskola eltitkol előlük; azokról a lelkészekről, akik hivatalukban vagy azon kívül folytatják egyházi tevékenységüket, festőkről, zenészekről, énekesekről, akik függetlenítik magukat attól, amit róluk a hivatalos intézmények mondanak; mindenkiről, aki részt vesz a független kultúrában és továbbadja azt; azokról az emberekről, akik minden elérhető módszerrel igyekeznek kifejezésre juttatni és megvédeni a munkásság valódi szociális érdekeit; visszaállítani a szakmák igazi értékét, s ezzel megalapozni a szakmák függetlenedését: azokról az emberekről, akik nem félnek a hivatalokat folyamatosan a jogtalanságokra figyelmeztetni és a törvények betartására kényszeríteni; és a fiatalok olyan különféle csoportjairól, melyek igyekeznek megszabadulni a manipulációtól és élni a saját életüket a lelkükből következő valódi életérték-hierarchia szerint.

Nagyon keveseknek juthatott az az eszébe, hogy mindezeket az embereket „disszidenseknek" nevezze. És miért nem „ismert másképtgondolkodók"ok valamennyien, miért csak valaki közülük? És mindaz, amiről szó volt, talán nem éppen az, amit a „disszidensek" is csinálnak? Talán nem írnak a „disszidensek" olyan tudományos munkákat, melyeket aztán „szamizdatban" jelentetnek meg? Nem írnak-e szépirodalmat? Nem adnak-e elő magánegyetemeken? Nem harcolnak-e a legkülönbözőbb jogtalanságok ellen, nem törekednek-e a lakosság különböző csoportjainak valódi szociális érdekeit megismerni és kifejezni?

Az eddigi oknyomozás elvezetett a „másként gondolkodó" magatartás néhány aspektusának, belső struktúrájának a megleléséhez; ha most a kísérlethez „kívülről" közeledem, akkor azt kutatom, *mit csinálnak valójában a „disszidensek"*, objektíven hogyan jelennek meg kezdeményezéseik és konkrétan mit eredményeznek

Ebben az irányban az első megállapítás, hogy a legfontosabb és mindent meghatározó szféra az a törekvésük, hogy „a társadalom független életét" mint az artikulálódott „igazságéletet" *kialakítsák és gyámolítsák*, hogy folyamatosan és céltudatosan — „artikuláltan" — *kiszolgálják az ig[illegible]*, és ezt a szolgálatot szervezetten [illegible]. Az egészen természetes: az „igazságélet" az

ember számára olyan alapvető módszer, mellyel a rendszer elidegenítő kényszerét visszaszorítja; az igazság minden független politikai tevékenység egyik alapja, és utoljára, de nem utolsó sorban a „disszidens" magatartás legsajátabb egzisztenciális forrása; bajosan lehetne elképzelni, hogy az objektiválódott „másként gondolkodásnak" más alapja is lehetne, mint az igazság, vagy az igazság szolgálata, vagy az a törekvése, hogy az élet valódi érdekei számára teret harcoljon ki.

16

A poszt-totalitárius rendszer globálisan *támad* az egyénre, mindenkire, aki vele szemben egymaga, magányosan és izoláltan áll. Egészen természetes, hogy minden „disszidens mozgalom" *védelmi jellegű:* védi az embert, az élet igazi érdekeit a rendszer érdekeivel szemben.

A lengyel KOR-t ma Társadalmi Önvédelmi Bizottságnak hívják, a védelem szó egy sor további hasonló csoport nevében is megtalálható Lengyelországban, de a szovjet Helsinki Bizottság, vagy a mi Charta 77-ünk is szemmel láthatóan védelmi jellegű.

A hagyományos politika szempontjából ez a védelem mint program érthető ugyan, de mégiscsak minimalista, kényszerjellegű és végül is negatív program: egy másik koncepció ellenében született koncepció, modell vagy ideológia, sőt itt valójában nem a szó igazi értelmében használt „politika" fogalmáról van szó: abban ugyanis mindig valamilyen „pozitív" program is benne foglaltatik, nem korlátozódhat csak arra, hogy valami ellen védekezik.

Úgy gondolom, hogy ez a nézet leszűkíti a hagyományos politikai optikát: az itteni rendszerben nincs valamilyen konkrét politikai iránnyal rendelkező konkrét kormány, hanem alapjában valami ettől eltérő dolog jellemzi ennek a társadalomnak a komplex, mélyrehatóés hosszú távú külső és belső erőszakpolitikáját, illetve belső kényszereit. Mindezek arra irányulnak, hogy megakadályozzák a rendszer feltételezett irányvonalával szemben álló irányvonal kialakulását, mely a kormány megváltoztatására törekedne, ami nemcsak egészen irreális, hanem *felesleges* is: a dolgok gyökerét nem érinthetné egy ilyenfajta törekvés. Ugyanis régen nem valamilyen politikai vonal vagy program problémájáról van itt szó: hanem az élet problémájáról.

Az érdekek védelme, az ember védelme nemcsak reálisabb út, amit itt és most el kell kezdeni, de leginkább ezzel nyerhető meg az emberek támogatása is (azzal, ami a mindennapjaikra irányul), és végül (talán éppen emiatt) sokkal *alapvetőbb* ez az út: mert a dolgok legsajátabb lényegére irányul.

Néha a nyomorúság legmélyére kell alászállnunk, hogy megértsük az igazságot — mint ahogy egy mély kútba kell leereszkednünk, hogy gyönyörködjünk a csillagokban. Ez a „minimálisnak" és „negatívnak" tűnő „kényszer" program számomra ma a szó valódi értelmében (nemcsak a mi viszonyaink között) a *maximális és a legpozitívabb:* ahhoz a ponthoz közelíti a politikát, melyhez vissza kell térnie, hogy az összes régi hibát elkerülje: *a konkrét emberhez.* A demokratikus társadalmakban, ahol az egyén távolról sincs nyíltan és kegyetlenül elnyomva, a politika mint a társadalom hatékonysága jelenik meg; a mi rendszerünkben, azoknak a bajoknak köszönhetően, melyekbe kerültünk, a politikának ez a verziója elveszett: a centrum nem törődik a konkrétummal, elveszik valamifajta egyedül üdvözítő, „pozitív" modell (és az érem másik oldalaként termelődő, ezzel együttjáró teljesen opportunista politikai praxis) absztrakt képében, és végül eljut arra a szintre, amikor ezzel a modellel, ezzel a praxissal többé vagy kevésbé rabszolgává teszi az embert.

Természetesen minden társadalomnak szüksége van a szervezettségre. Olyan in-

tézményekre, melyek az embert szolgálják és nem fordítva; vagyis az embert fel kell szabadítani, és teret kell nyújtani neki az értelmes szerveződéshez; ami ezzel ellentétes, az természetellenes, így az is, amikor így vagy úgy mindent megszerveznek (azzal, hogy mindig egy valaki tudja a legjobban azt, hogy mit „akarnak az emberek", és ezzel állítólag felszabadítják őket, de mindezeket kiválóan ismerjük a saját bőrünkön).

Összefoglalóan: mások, főleg akik a hagyományos politikai szemlélet fogságában értékelik a történéseket, a „disszidens mozgalom" negatívumát védelmi jellegében látják, abban, amiben én a legnagyobb pozitívumát látom. Ez az, amivel szerintem felülmúlja azt a politikát, amelynél úgy tűnhet, hogy a saját szempontjai szerint éppen kevesebb.

17

Az ember védelme a szovjet blokk „disszidens mozgalmaiban" mindenekelőtt a különböző hivatalos dokumentumokban (az emberi jogok egyetemes deklarációjában, az emberi jogokkal foglalkozó szerződésekben, a helsinki konferencia záróközleményében és a különböző statútumokban) megfogalmazott *emberi és polgári jogok* védelmének formájában jelenik meg. Mindezek a mozgalmak megvédik azokat, akiket jogaik követelése miatt üldöznek, a mozgalom elvárja az államhatalomtól, hogy respektálja azt a tevékenységet, melyet az élet minden területén a jogok megsértésének felfedezésekor elindít.

A másként gondolkodók mozgalma a legalitás elve alapján tevékenykedik; hivatalosan és nyíltan fellép, és nemcsak az ellen, amit a törvény megenged, hanem a törvény megengedte határokat is átlépi. A legalitás alapvelve — mint munkájának kiindulópontja és kerete — a szovjet blokk egész területén egyformán megjelenik (szükségtelen, hogy az egyes csoportok ebben megegyezzenek).

Ez a körülmény a következő fontos kérdést veti fel: vajon miért jelenik meg különösképp a *legalitás* alapelve olyan spontán és univerzális módon a hatalmi önkényuralom egész területén?

Első megközelítésben a poszt-totalitárius rendszerben uralkodó viszonyok specifikumáról van szó és eme specifikum elementáris érvényesülésének eredményéről: hisz a társadalom szabadságáért folytatott harcnak két alapvető alternatívája jelenik meg, a legalitásé és az ellenállásé (akár fegyveres, akár fegyvernélküli formában); ez utóbbi a poszt-totalitárius rendszerben annak lényegéből következően nem adekvát forma, mert csak olyan viszonyokban adekvát, amikor lehetőség van az egyszerű, nyílt *harcra,* például háborús helyzetben, illetve a működő vagy az összeomló „klasszikus" diktatúrában a közvetlen társadalmi és politikai konfliktusok kirobbanásakor, kulminálásakor; olyan viszonyok között, amikor a tényleges hatalom nyílt konfrontációba kerül az ellene irányuló, vele bizonyos szinten összemérhető társadalmi erőkkel (például megszálló kormány, szabadságáért harcoló nemzet), vagy amikor a hatalmat bitorlók és a társadalom leigázottjai felismerhetően elválnak egymástól, amikor a társadalom a nyílt krízis szakaszába kerül. A poszt-totalitárius rendszerben — nem a robbanásig feszült helyzetről van szó (mint Magyarországon 1956-ban) — a viszonyok nem jellemezhetők más tulajdonságokkal, mint hogy *statikusak és stabilak;* a társadalmi krízis szinte teljesen *latensen* zajlik (egyre mélyebben); a társadalom nem polarizált a tényleges hatalom területén, szigorú és alapvető konfliktusai, mint láttuk, elsősorban az emberben játszódnak le. Egy ilyen helyzetben a harcra való bármely törekvésnek reménye sincs a minimális, társadalmi együttérzésre: az „alvó" társadalom belemerült a konzumértékek iránti érdeklődésbe, „összefonódik" a poszt-totalitárius rendszerrel mint egésszel (mint résztvevője és a rendszer „önmozgatá-

sának" hordozója); így az egyén egyszerűen nem vállalhatja azt, amiben önmaga elleni támadást érez, inkább a rendszerhez való fokozott vonzódással reagál (ami legalább a kvázi-legalitás garanciája). Ehhez a körülményhez számítjuk azt is, hogy a poszt-totalitárius rendszer a társadalmat olyan komplex közvetlen és közvetett ellenőrzést biztosító mechanizmusokkal szövi át, melyekhez hasonló ebben a történelmi korszakban sehol sincsen, így aztán érthető, hogy a nyílt harcra nemcsak politikailag perspektívátlan minden kísérlet, de technikailag is csaknem lehetetlen, mert előbb likvidálják, mintsemhogy bármifajta konkrét tettig eljutna. Így azután izolált egyének magányos gesztusaként jelenik meg, ami ellen nemcsak a gigantikus állami (és állam feletti) hatalom lép fel, hanem alapjában véve a teljes társadalom, mert az ilyen kísérlet már önmagában is siker. (Ezért az államhatalom arra törekszik, hogy propagandájában csúsztatással úgy jellemezze a „másként gondolkodók mozgalmát", mint aminek terrorista céljai és illegális, konspiratív módszerei vannak.)

De nem ez a fő oka annak, amiért a „disszidens mozgalom" a legalitás alapelvét választja. Az ok mélyebb, a „másként gondolkodó" magatartás legsajátabb, belső szerkezetében gyökerezik: ab ovo idegen tőle a rendszer erőszakos megváltoztatásának alapelve (hisz minden harc alapjában véve a változtatásra törekszik), egyszerűen azért, mert *olyan* rendszer ellen irányul, mely az erőszakra támaszkodik. Az erőszakot általában úgy fogadhatjuk el, mint extrém helyzetben megjelenő szükséges rosszat, amikor a közvetlen erőszakkal már nem lehet másként szembeszegülni, mint erőszakkal, mert az ellenkezője azt jelenthetné, hogy az erőszakot támogatjuk: gondoljunk például az európai pacifizmus vakságára, mely egyike volt a második világháborút előkészítő tényezőknek. A reményre alapozott gondolkodásmóddal szembeni fent említett szkepszis abból ered, hogy igazán nagy horderejű társadalmi változásokat csak egy módon lehet elérni, ha a rendszert vagy a kormányt (bármilyen módszerrel) megváltoztatjuk, és a változtatás — mint ún. „lényeges" — feljogosít arra, hogy „kevésbé lényeges dolgokat", vagyis emberi életeket feláldozzunk. Tisztelet az elméleti koncepciónak, de a konkrét élettel szembeni tiszteletet nem múlhatja felül; ebben benne rejlik az ember modern rabszolgaságának veszélye. A „disszidens mozgalomban" az az alapvető, mint már korábban jeleztem, hogy ellenkező nézeteket vall, ugyanis a rendszerváltozást külső, másodlagos elemnek tekinti, és nem erre vállalkozik. A jövő absztrakt politikai víziójától visszatér a konkrét emberhez, és annak hatékony védelméhez, az „itt és most"-hoz, ami aztán természetesen elvezet a „boldogabb jövő nevében" meghirdetett mindenféle erőszak fokozott ellenzéséhez, mert mélyen bizalmatlan azzal szemben, hogy az erőszakkal megszerzett jövő valóban jobb lesz. Ez nem valamifajta konzervativizmus vagy politikai „önmérséklet": nem azért nem ragaszkodik a „disszidens-mozgalom" a rendszer erőszakos megdöntésének gondolatához, mert az ilyen megoldás túlságosan radikális, ellenkezőleg, számára ez *nem elég* radikális. A probléma, melyet meg akar oldani, mélyebben fedezhető fel, ott, amire nem megoldás sem a kormány, sem a rendszer technikájának a megváltoztatása. (A tizenkilencedik századi klasszikus marxista séma hívei úgy jellemzik rendszerünket, mint a kizsákmányolt osztályok hatalmát a kizsákmányoló osztályok felett, abból a posztulátumból kiindulva, hogy a kizsákmányolók a forradalomban nem adják meg magukat a hatalomnak, tehát az egyetlen megoldás az uralkodó osztály elsöprése. Ezeknek az embereknek az emberi jogokért folytatott harc szükségszerűen úgy jelenik meg, mint valami jogosan reménytelen, illuzórikus,

opportunista és a társadalom számára misztikus valami, hisz az a feltevésük, hogy ezzel jót cselekszünk a kizsákmányolókkal a hazug törvényeik bázisán. Nemigen található e marxisták közt olyan, aki úgy ítélné meg a forradalmat, mint ami a keserűségbe, a szkepszisbe, a passzivitásba és végül az apátiába süllyeszt — ahol a rendszer az embert akarja kisajátítani. Végül is olyan példákra emlékeztetnek, melyek tévútra vezettek ezen blokkban, mert egy más korszak, más világ ideológiai sablonjait alkalmazták mechanikusan a poszt-totalitárius rendszerre.)

Végül is nem szükséges, hogy az egyén azt a nézetet vallja, hogy a viszonyok erőszakos úton változtathatók meg, de az a kérdés sem kerülhető meg: van-e annak értelme, hogy olyan törvényekre hivatkozzunk — főleg olyan általánosakra, mint az emberi jogok —, amelyek spanyolfalak, a „látszatok" világának részecskéi, öncélú játékok, melyek mögé a totális manipulációkat rejtik? „Ratifikálni kell mindazt, amit valóban tenni fogunk, vagy akarunk" — ezzel a nézettel gyakran találkozunk. Ez talán nem az örök „játék a szavakkal"? Hisz a törvényekre való hivatkozásról még a gyermek is tudja, hogy csak annyit ér, amennyit az uralkodó hatalom engedélyez, és végül csak kétszínűséggel, svejki kverulanciával, vagy más módszerrel folytathatók le a felkínált játékok, az öncsalások más formájával együtt. Vagy ez a folyamat általában összekapcsolódik az „igazságélet" alapelvével mint a „disszidens" magatartásforma kiindulópontjával?

Erre a kérdéskörre úgy lehetne válaszolni, ha hosszasan elmélkednénk arról, mi is a jog funkciója a poszt-totalitárius rendszerben.

Ez a rendszer abban különbözik a „klasszikus" diktatúrától, hogy abban a hatalmi akarat sokkalta *közvetlenebb* és szabályozhatatlanabb; nincs oka arra, hogy beállítottságát titkolja, hogy a hatalom törvényszerűségeit elrejtse és valamilyen jogrenddel túlterhelje, vagyis a poszt-totalitárius rendszer ennek éppen az ellenkezője: mindent rendszabályokkal ver vasra: benne az élet keresztül-kasul aláírásokkal, rendeletekkel, utasításokkal, normákkal, szabályzatokkal és irányelvekkel van átszőve. (Nem hiába nevezzük *bürokratikus* rendszernek.) Valamennyi szabályzatának jelentős része az élet komplex manipulációjának közvetlen eszköze; a poszt-totalitárius rendszer sajátja, hogy az egyén a gigantikus gépezet jelentéktelen srófja, jelentősége a gépezetben betöltött funkciójára szűkül: foglalkozását, lakását, mozgását, társadalmi és kulturális igényeit, egyszerűen mindent a legszigorúbban kell meghatározni, behatárolni és ellenőrizni. Ezáltal az élet előírt menetrendjétől való legkisebb eltérés is hibának, önkénynek és anarchiának számít. Az étterem szakácsa nem főzhet valamilyen specialitást a vendégek számára anélkül, hogy ne egyeztetne a bürokratikus apparátussal, hisz minden az állami normáktól függ; az énekesnek sem szabad a koncertjén új dalt énekelnie, csak ha a bürokratikus apparátus jóváhagyta, a bürokrácia minden ember minden életmegnyilvánulását előírások garmadával béklyózza le, melyek a poszt-totalitárius rendszer törvényszerű produktumai, nem az életérdekek érvényesülésének, hanem a rendszer egyszerű „önmozgásának" eredményei.

A jogrend a szó szoros értelmében szolgálja a poszt-totalitárius rendszert, mint olyan *közvetlen* módszer, melyben nem különül el egymástól az „előírások és törvények világa". A rendszer egyúttal — néhány területen kevésbé, másutt sokkal világosabban — még más — *közvetett* — módszert is ennek szolgálatába állít. És az a módszer, mely a jog funkcióját feltűnően az ideológia funkciójához közelíti, az ideológia közvetlen részévé is teszi azt:

1. A jogrendnek is van *„alibi"* funkciója: a hatalom „alantas" ténykedését a

„betű" elegáns köntösébe burkolja; felépíti az igazságosság tetszetős illúzióját, mintha a „társadalom védelme" és a hatalom tényleges működésének objektív szabályozása folyna, ezzel elfedi a joggyakorlat igazi jellegét: a társadalom poszt-totalitárius manipulációját. Ha valaki semmit sem tud az országunkban zajló életről, csupán a törvényeinket ismeri, fölfoghatatlan a számára mindaz, amire panaszkodunk: a bíróságok és az ügyészség minden politikai manipulációja rejtett; az ügyvédek lehetősége, a bírósági tárgyalás tényleges nyilvánossága korlátozott, a jog alárendeltsége a biztonsági szerveknek önkényes; a büntető törvénykönyv néhány célzatosan homályos paragrafusát értelmetlenül szélesen alkalmazzák stb. stb.; és természetesen a jogrend (a polgárok joga) a pozitív klauzulával szemben abszolút közömbös, ami a külső megfigyelő előtt természetesen titokban marad: úgy tűnik, mintha ennek a hatalomnak a jogrendje nem lenne rosszabb, mint egy sor más, civilizált államé, mintha az igazi hatalom nem térne el ettől (néhány kuriozitáson kívül, mint például az egy párt örök kormánya, vagy a szomszéd nagyhatalom iránti szeretet). De nem csupán erről van szó: a külső megfigyelő lehetőséget kap arra, hogy a védelmi és a jogi praxis formális („papíron lévő") oldalát kutassa, így igazolást nyer, hogy a hatályos jogszabályok többségét teljesen betartják; a letartóztatás után a vádlottal az előírt szabályok szerint bánnak, a letartóztatásról szóló végzés úgyszintén szabályos, a vád alaposan alátámasztott, a vádlottnak van védője és ehhez hasonlók. Vagyis: *minden rendelkezik azzal az alibivel, hogy a törvényt betartották.* Hogy a valóságban kegyetlenül és értelmetlenül tönkretettek egy fiatal életet — csak azért, mert egy tiltott író regényét lemásolta, vagy mert a rendőrök megállapodtak a hamis vádban (ami a bíróságtól a vádlottig mindenki előtt világos volt) —, ez titokban marad: az ügyiratból egyáltalán nem lehet kikövetkeztetni a vád hamisságát, a lázításról szóló paragrafus formálisan nem zárja ki, hogy a regény átmásolására is alkalmazzák. Más szavakkal: a jogrend — legalábbis néhány területén — csak *homlokzat,* csak a *„látszatok" világának alkotóeleme.* Miért van egyáltalán? Pontosan azon indokból következően, amiért az ideológia: „alibisztikus" hidat képez a rendszer és az ember között, ez az, ami megkönnyíti az egyén számára a hatalmi struktúrába való beépülést, a hatalmi önkény szolgálatát: „alibi", amely azt az illúziót erősíti, hogy a törvény betartása nem más, mint a társadalom védelme a bűnözőkkel szemben. (E nélkül az „alibi" nélkül a bíróság, az ügyészség és a vizsgálati szervek nem verbuválhattak volna munkatársakat az újabb és újabb generációkból.) A „látszatok" világa mint alapelem nem a jogrendet ámítja, hanem az ügyészek lelkiismeretét — a nyilvánosságot, az idegent és a történelmet nyugtatja meg.

2. Az ideológiához hasonlóan a jogrend a *a rituális belhatalmi kommunikációk* nélkülözhetetlen eszköze. Vagy talán nem ez ad a végrehajtó hatalomnak formát, keretet, regulát; teszi lehetővé számára, hogy a legkisebb része is megértésre találjon, hogy önigazolást, legitimitást nyerjen, hogy felállítsa ennek az egész játéknak a „szabályát", és technológiát nyújtson a működéséhez? Elképzelhető lenne-e a poszt-totalitárius rendszer egész tényleges működése e nélkül az univerzális rituálé nélkül, amely egyáltalán lehetővé teszi, s amely a megfelelő elemeket azok közös nyelveként egybekapcsolja? A hatalmi struktúrában a fontosabb pozícióknak nincs-e represszív apparátusa, ami a működésük formális rendjénél is fontosabb? Hogyan lehetne simán és észrevehetetlenül bezárni az embereket könyvek átmásolásáért, ha nem lennének bírók, ügyészek, nyomozók, védők, bírósági jegyzőkönyvvezetők és vastag ügyiratok, ha mindez nem kötődne magához a szilárd

rendhez? És leginkább: ha nem lenne itt az oly ártatlannak ható 100. paragrafus az uszításról? Bizonyára menne a dolog mindezen tartozékok nélkül is — ám legfeljebb egy ugandai bandita átmeneti diktatúrájában; egy olyan rendszerben azonban, mely a civilizált emberiség ekkora részére kiterjed, mely a modern világ integráns, stabil és respektált részét képezi, elképzelhetetlen, ez a *technika* egyszerűen nem megy. Jogrend nélkül még ez a rendszer sem működhetne.

A rituálénak, a homlokzatnak és az „alibinek" a szerepe természetesen a jogrendnek nem abban a részében jelenik meg a legbeszédesebben, ami arról szól, hogy a polgárnak mit nem szabad, vagy az üldözésére vonatkozó rendelkezésekben, hanem abban a részében, ahol arról van szó, mit szabad a polgárnak, mihez van joga. Ezek aztán igazán csak „szavak, szavak, szavak". Mindazonáltal a rendszer szempontjából mérhetetlenül fontos ez a rész: ugyanis ezzel legitimálja magát a polgárok, az iskolás gyerekek, a nemzetközi nyilvánosság és a történelem előtt. Ezt a legitimációt nem tudja nélkülözni, mert nem vonhatja kétségbe a létezéséhez szükséges ideológia alapjait, a „látszatok" világának integritását. (Láttuk, a hatalmi struktúrát hogyan teszi rabszolgájává a saját ideológiája, saját ideológiai presztízse, nem tagadhatja mindazt, amivel önmagát igazolja, s nem döntheti le egyik legfőbb pillérét.)

A hatalom ténykedése úgy folyik az egész hatalmi struktúrán belül, mint a vér az erekben, a jogrend ezeknek az ereknek a „fala", nélküle a hatalom vére nem keringhetne szervezetten a társadalom testében!, a keringés véletlenszerűvé válna: a rend összeomolhatna.

Úgy gondolom, hogy a törvényekre való folyamatos és soha abba nem hagyott hivatkozás — nemcsak az emberi jogokra vonatkozó, hanem mindenféle törvényre — nem jelenti azt, hogy azok, akik ezt teszik, abban az illúzióban élnek, hogy a mi rendszerünkben a törvény, az valami más, mint ami valójában. Jól tudják, hogy mi a törvény funkciója. Azonban *éppen azért,* mert tudják, mégpedig jól tudják, hogy a rendszernek milyen égető szüksége van rá — „fennkölt stílusában!" —, a törvényt soha nem lehet feladni; mivel reménytelenül összeköti őket az a kényszer, hogy színlelni kell a törvények érvényes voltát (az „alibi" miatt is, meg a kommunikáció miatt is), kénytelenek, a „szavukon fogást" elkerülendő, mégiscsak reagálni valahogy; ez a törvényre való hivatkozás az „igazságéletnek" az az aktusa, amellyel az ember potenciálisan veszélyezteti a rendszer egész hazug felépítését, és éppen *a hazug természetében,* amit újból és újból felfed az egyén a társadalom előtt, beleszámítva a teljes hatalmi struktúrát és a törvény ritualizáltságát, újra és újra felhívja a figyelmet annak valódi, érdemleges tartalmára, arra, hogy a rendszer nem közvetlenül kényszerít mindenkit, de aki mögéje rejtőzködik, az „alibijét", a kommunikációját, a „burkolatát" *erősíti meg és hitelesíti,* enélkül a hatalmi szándék nem valósulhatna meg; a hatalom a lelkiismerete, a hatékonysága kedvéért, önvédelmi ösztönéből következően (és ehhez kötődő jellegzetességei alapján), vagy egyszerűen csak félelemből, nem kockáztatja meg, hogy a rituálében szerepet adjon az „ellenségnek". Nincs más út: nem képes a játékszabályaitól megszabadulni, nincs más lehetősége, mint hogy még inkább ügyeljen a szabályokra. Mégsem reagálhat úgy, hogy saját maga tapossa szét az „alibijét" és dobja el a kommunikáció feletti kontrollját. Abból kell kiindulni, hogy a törvények olyan falak, melyek nélkül nem működik a rendszer, ugyanakkor a rájuk való hivatkozásnak semmi értelme, mert nem jelentenek mást és többet, mint „homlozatot", „rituáli-

záltságot", a „látszatok" világának megerősítését, és lehetőséget arra, hogy aki élvezi a világot, annak tálcán nyújtsák a legolcsóbb (sőt a leghazugabb) „alibit".

Sokszor a saját szememmel látom, amint a rendőr, az ügyész vagy a nyomozó — amikor valamelyik tapasztaltabb chartás merészebb ügyvédjének (akit a névtelen apparátusból azzal emeltek ki, hogy megnevezték) tevékenységét a közvélemény is figyelemmel kísérheti — szorongva kezd el félni attól, nehogy a rituálénak csak egy kicsiny fogyatékossága legyen, nehogy változzék valami is, ámbár maga az a tény, hogy létezik ez a szorongás, mégiscsak elkerülhetetlenül szabályozza, korlátozza, fékezi az önkényt.

Ez természetesen igen kevés. De a „disszidens magatartásforma" alapjaihoz tartozik, hogy az emberi „itt és most" realitásából indul ki, hogy inkább hisz az ezerszer és következetesen érvényesülő, konkrét „kevésnek", mint valami elvontnak, mely a végeláthatatlan „alapmegoldásban" lebeg. Különben tényleg nincs más forma, csak a masaryki „apró munka", ami első pillanatra a „disszidens" magatartás erős kontrapozíciójának tűnik?

Nem lenne teljes ez a fejezet, ha nem hangsúlyoznánk, hogy e magatartásmód valódi belső tartalma a „szaván fog" szindróma. Arról van szó: a törvény — még a legideálisabb esetben is — mindig csak egyike azoknak a tökéletlen, többé-kevésbé külső módszereknek, melyek az életben a jobbat védik a rosszal szemben; ámbár a jó soha nem alakul ki magától. A törvény feladata a szolgálat: az értelme nem önmagában van, hanem abban, hogy mivel automatikusan nem válik jobbá az élet, próbálja jóvá alakítani azt; vagyis a törvény nem a törvénykezés, nem az intézmények, hanem az ember alkotása. Elképzelhető olyan társadalom, melyben a törvények jók, melyben a törvényeket betartják, csak éppen élni nem lehet benne. Ennek ellenkezőjét kell elképzelni: elviselhető életet, nem tökéletes, nem mindig alkalmatos törvényekkel. Végül is mindig elsősorban arról van szó: az élet olyan, ahogyan a törvények alakítják, vagy ahogy elnyomják, és nem arról, hogy betartják-e azokat (sokszor ugyanis a szigorú betartásuk lehetne a legnagyobb csapás a méltósággal teli életre). A méltósággal teli, gazdag és szerencsés emberi élet kulcsa nem az intézmény vagy a büntető törvénykönyv, mert ezek csupán azt jelölik ki, hogy mit szabad és mit nem, a törvény az életet megkönnyíti vagy megnehezíti, korlátozza vagy nem, bünteti, tolerálja vagy védi, de soha nem tölti meg tartalommal vagy értelmes dolgokkal. Az ún. „törvényességért" folytatott harc mögött azt a „törvényességet" kell meglátni, mely állandóan az élet hátterében van, azt az igazságot, mely az élettel, az élet szépségére és bajaira való nyitottsággal van összefüggésben, mert morális hozzáállás nélkül a „törvényességért" folytatott harc előbb utóbb elbukik az öncélú skolasztikában. Azok, aki rendszerünket a bírósági iratok szerint ítélik meg, önkéntelenül hívévé válnak, mert ezek szerint minden előírást teljesít a rendszer.

18

A „disszidens mozgalmak" alaptevékenysége *az igazság szolgálata,* mint az élet igazi érdeke, ez a szolgálat szükségszerűen tovább nő az *ember védelmévé,* a szabad és igaz élet jogának védelmévé (az emberi jogok védelmével és a törvények betartásáért folyó harccal), így aztán — ezért tűnik a legfontosabbnak — ezen az úton eljut addig a fázisig is, amit Václav Benda a *„paralel struktúra"* kifejlődéseként definiált.

Ebben a helyzetben azok az egyének, akik az „igazságélet" mellett döntenek,

mivel a létező társadalmi struktúrára való bármiféle közvetlen hatás meghiúsult, elkezdik kialakítani azt, amit a „társadalom független életének" neveznek, meghatározott módszerekkel elkezdik a maguk számára *strukturálni* a „második", független életet. Néhol az ilyen struktúra egészen kezdetleges elemeivel találkozhatunk, míg másutt ezek a független struktúrák kifejlett formákat érnek el. Keletkezésük és fejlődésük nem képzelhető el a „másként gondolkodás" nélkül, és természetesen túlmegy azon, hogy véletlenül elkülönülő szektor legyen.

Milyen struktúrákról van szó?

Ivan Jirouš volt nálunk az első, aki megfogalmazta és gyakorlatilag érvekkel támasztotta alá a „második kultúra" koncepcióját, eredetileg mindenekelőtt főleg a nemkonform rockmuzsikára gondolt, néhány irodalmi, képzőművészeti vagy a nemkonform zenei együtteshez közel álló „performance" alkotásra utalt; azonban a fogalom használata elterjedt, a független és elnyomott kultúra teljes egészére vonatkoztatták, amibe aztán a „második kultúra" címén a művészeteken kívül a társadalomtudománytól a filozófiai reflexiókig mindent belesoroltak. Egészen természetes, hogy ez a „második kultúra" alapvető szervezeti formákat alakított ki; szamizdat könyvkiadót, sajtót, magánelőadásokat és koncerteket, szemináriumokat, kiállításokat stb. (Lengyelországban mindez hihetetlenül kifejlődött: független kiadók, több folyóirat — elsősorban politikaiak, maga a „nyomtatás" nemcsak gépelt kéziratot jelent stb.; a Szovjetunióban is régi hagyománya van a „szamizdatnak", és egészen mások a formái, mint nálunk.)

A kultúra a legfejlettebb formában van jelen abban a szférában, ahol a „paralel struktúra" található. Benda arra gondolt, hogy az ilyen struktúrák kezdetleges formái továbbfejlődnek és újabb szférákban is kialakulnak: így a párhuzamos információs hálózattól a párhuzamos oktatáson (magánegyetemeken), a párhuzamos tudományos kutatáson vagy a párhuzamos külföldi kapcsolatokon át eljuthatunk akár a „paralel gazdaságig" is. Ennek a „paralel sturktúrának" a talajáról kiindulva el lehet jutni a „paralel polisz" elképzeléséig is; respektíve ebben lelve meg a polisz csírájának szervezeti feltételeit.

A „társadalom független élete" és a „disszidens mozgalom" meghatározott fejlődési fokán természetesen nem kerülheti meg a *szervezettség és institucionalizáltság* bizonyos elemeit. Az ilyen irányú fejlődést, a „társadalomnak ezt a független életét", mint tapasztaljuk, radikálisan elnyomják, szinte teljesen likvidálják. Mégis kéz a kézben ki kell fejleszteni — időnként már valóban létezik is — *azt a paralel politikai életet,* ahol a különböző politikai irányultságú csoportosulások hiába fognak még inkább elhatárolódni, másként tevékenykedni, de együtt fognak konfrontálódni.

Azt is mondhatjuk, hogy a „paralel struktúrák" képviselik a legartikuláltabban az „igazságéletet", így támogatásuk, kiterjesztésük ma a „disszidens mozgalom" fontos feladatainak az élén áll.

Hangsúlyozom, hogy a társadalom törekvései a rendszer elnyomásának ellenálló „politikamentes" területen jelennek meg. Dehát az, hogy létrejönnek a „paralel struktúrák" mint a *másik élet* terei, nem jelenti-e azt, hogy létezik olyan élet, mely a saját intenciói szerint strukturálódik? Vagy azáltal, hogy kezdetét veszi a társadalmi „önszerveződés", az „igazságélet" — társadalmi méretben való — terjedése, nem mentesülé az ember az „öntotalitástól", nem szakítja-e ki magát radikálisan a poszt-totalitárius rendszerrel való „összefonódottságból"? Vagy nem arra tesznek-e az emberek erőszakos kísérleteket, hogy kiradírozzák *önmagukból* ezt a rendszert, aminek következtében új bázisra, a saját identitásukra támaszkodhatnak? És ez a tendencia nem erősíti-e ismét a konkrét emberhez való visszaté-

rést? A „paralel struktúrák" (nem politikai szektákról van szó) nem a rendszerváltozás a priori, elméleti téziséből nőnek ki, hanem az életintenciókból, a konkrét emberek autentikus igényeiből; így egy elemi rendszerváltozást figyelhetünk meg, melynek csírái *de facto* „lentről" kezdtek kibontakozni, az élet *erőszakolta ki* őket, nem fordítva történt, hogy az életre kényszerítették volna rá ezeket.

A történelmi tapasztalat arra tanít bennünket, hogy az igazi életcél az ember számára az, amely magában hordozza az *univerzalitás* elemét, nem valamilyen parciális, elérhető vagy elhatárolható közösséghez tartozó és ezzel másra át nem ruházható cél, ellenkezőleg, olyan, mely alkalmas *valaki más* számára is céllá válni, az *egyetemes megoldás* modellje; az ember nemcsak önmagáért felelős, hanem a világért is. Ezért is volt nagyon helytelen, amikor a „paralel struktúrákat" és a „paralel poliszt" úgy értelmezték, mint *a gettóba való menekülést,* mint az *izolálódás aktusát,* mert résztvevői elkülönülnek a többiektől, mert csupán csoportcélokat tűznek ki, és nem törődnek az általános helyzettel. E felfogás mélyén az áll, hogy az „igazságélet" elidegenedik a céltól — a „másikról" való gondoskodástól —, és a „hazugságlét" valamilyen kulturáltabb formájaként értékelhető. (Ilyen megfontolás fedezhető fel a „disszidens mozgalom" azon hamis értelmezésén, mely szerint exkluzív csoportok a saját helyzetük sajátosságából indulnak ki, és vezetőik dialógust folytatnak a hatalommal.)

Végül is az élet, mely a leginkább a „paralel struktúrákban" teljesedik ki, vagy amely a „paralel poliszban" válik kiforrottá, csak úgy létezhet — legalábbis a poszt-totalitárius rendszerben —, ha *végül is* ezer szállal ékelődik az „elsődleges" hivatalos struktúrákba, már csak azzal is, hogy az ember az üzleteikben vásárol, a pénzüket használja, mint polgár betartja a törvényeiket. Elképzelhető talán, hogy az élet „alantasabb" aspektusaival a hivatalos struktúrákba, míg „magasabbrendű" aspektusaival a „paralel poliszba" integrálódik, de vajon az ilyen élet — mint program — nem annak a skizofrén „hazugságlétnek" egy másik formája, melyben az összes többi ember él? Nem éppen arra bizonyítéknak-e, hogy az át nem ruházható és „nem modellszerű" cél nem lehet értelmes, individuális cél? Patocka mondogatta azt, hogy a felelősségre az a legjellemzőbb, hogy *mindenüvé* magunkkal hordjuk. Ami azt jelenti, hogy velünk van, el kell fogadnunk és meg kell értenünk *az itt és most* jelentését, a teret és az időt azon a helyen, ahová az Úristen állított bennünket, nem kell kitalálnunk semmilyen *csúsztatással valami mást,* sem az indiai kolostort, sem a „paralel poliszt". A nyugati fiatalok egyéni vagy csoportos célkeresése az indiai kolostorba menekülve gyakran megfeneklett, főleg amiatt, mert a céljaik nem részei az univerzalitásnak (minden ember nem vonulhat be az indiai kolostorba). Ennek ellenkezője a kereszténység mint cél; mert számomra az itt és most *csak azért* cél, mert bárkinek bármikor a céljává válhat.

Vagy: a „paralel polisz" úgy mutat távolabbra, úgy van értelme, ha *a mindenki mindenkiért felelősségtudat elmélyítésének legmegfelelőbb színpadává válik,* és nem a tőle vagy előle való menekülésé.

19

Szóltam már az „igazságélet *potenciális* politikai hatásáról, felbecsültem az ebből kinövő korlátozott lehetőségeket, és azt, hogy az itt, a mikor és a hogyan elvezethet-e e jelenség valamifajta tényszerű megváltozásához; arról is volt szó, hogy bizonyos tekintetben az ilyen kalkulációk irrelevánsak: a „független kezdeményezések" lényegéhez az is hozzátartozik, hogy — legalábbis eredetüket tekintve — „vabankhoz" vezethetnek.

Úgy vélem, hogy ez a tömör vázlat a „disszidens mozgalomban" folyó munka

néhány aspektusáról nem kielégítő, csupán kísérlet arra, hogy — nagyon általános szinten — végiggondolja a tényleges társadalmi hatótávolság néhány alternatíváját, meglelje azokat a módszereket, amelyekkel aztán gyakorlatilag ki *lehet* (és természetesen kell) alakítani az említett „az egésznek az egészért felelősségtudatot".

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy a „társadalom független életének" egész szférája — és különösen a „disszidens-mozgalom" mint olyan — messze nem egytényezős, így hatása van vagy lehet azokra az osztályokra, amelyek a poszt-totalitárius rendszerben léteznek. A latens társadalmi krízis bármikor a legkülönbözőbb politikai változásokat indíthatja el: megrendítheti a hatalmi struktúrát, különböző lappangó konfrontációkat indukálhat, vagy felgyorsíthatja azokat; személyi, koncepcionális vagy legalábbis „klimatikus" változásokat idézhet elő; jelentősen befolyásolhatja az élet összes szféráját; váratlan és előre nem látható szociális mozgásokat és robbanásokat okozhat. A blokk középpontjában zajló hatalmi változások a blokk többi országában a legkülönbözőbb területeken válthatnak ki mozgásokat. Jelentős a különböző gazdasági faktoroknak és a globális civilizációs fejlődés hosszabb távú trendjének a hatása. Ugyancsak különösen fontos a nemzetközi politika, a másik nagyhatalom vagy a többi ország politikája, mert belőlük olyan impulzusok származhatnak, amelyek nagy horderejű mozgásokhoz és politikai változásokhoz vezethetnek: a külföldi érdekstruktúra átalakíthatja blokkunk pozícióját. Az sem hagyható figyelmen kívül, ha valaki kihullik a legfelsőbb pozícióból (azzal együtt, hogy a vezető személyiség jelentősége — erről már szóltam — nem becsülhető túl a poszt-totalitárius rendszerben). Az ilyen hatások és többé-kevésbé véletlen kombinációik mérhetetlen mennyiségben fordulnak elő, a „disszidens-mozgalom" politikai tartalma azonban esetleges, még akkor is, ha természetesen mindarra gondolni kell, ami a háttérben összefüggésben van azzal, hogy a sok tényező egyike (messze nem a legfontosabb), mely a politikai fejlődésre hatással van, a többitől talán csak annyiban tér el, hogy lényege szerint, az ember védelme szempontjából e fejlődés reflektálására irányult, és a reflexió eredményeinek a közvetlen alkalmazására.

E mozgalmak „kifelé" irányuló hatásának kiindulópontja, mint láttuk, mindig és mindenekelőtt a *társadalomra tett hatás* (nem pedig közvetlenül és azonnal a hatalmi struktúrára mint olyanra irányuló hatás): a független kezdeményezések a „rejtett szférába" hatolnak be, felmutatják az „igazságéletet" mint emberi és társadalmi alternatívát, és teret harcolnak ki a számára; segítik — természetesen nem közvetlenül — a polgári öntudat megnyilvánulását; széttörik a „látszatok világát", és lerántják a leplet a hatalom igazi természetéről. Nem öltik magukra a Messiás, a társadalmi „avantgárd" vagy „elit" szerepét, a legjobb és az egyedül üdvözítő megoldás tudójának szerepét, akinek az a feladata, hogy a „tudatlan" tömeggel ezt tudassa (a gőgös énprojekció másfajta gondolkodásmód lényegéből fakad, olyanból, amely azt feltételezi, hogy saját „ideális terve" feljogosítja arra, hogy azt a társadalomra ráerőszakolja); ez a mozgalom nem akar senkit *irányítani*, mindenkire ráhagyja, hogy a tapasztalataiból, a munkájából kiszűrje vagy ne szűrje ki azt, amit akar. (Hivatalos propagandánk az „önjelöltek" kifejezést aggatta a chartásokra, amivel nem az „avantgárd" ambíciójukat fogalmazták meg, csupán a hatalom természetes gondolkodásmódját illusztrálták, melyben az az alapelv fogalmazódik meg, hogy a „másként gondolkodók" „másként ítélik meg önmagukat", és kritikai fellépésükben automatikusan jelenik meg az a vágy, hogy a hatalmat kihajítsák a bársonyszékből, és a helyébe üljé-

nek (sőt ugyanazzal a módszerrel, amellyel évekkel ezelőtt „a nép nevében" ült be a bársonyszékbe).

Ez a mozgalom mindig csak *közvetett módon* hat a hatalmi struktúrákra, mint a társadalom alkotóelemére, mindenekelőtt a „rejtett szféra" szólal meg általa (a tényleges hatalom színterén nem konfrontálódik).

Ennek egyik módszere az, amit az imént úgy neveztem: a jogtudat közvetett erősítése, a jogi felelősségtudat. Ez igen speciális esete valami aránytalanul szélesebb hatásnak: „az igazságélet" *közvetett kiterjesztése:* a szabad gondolkodásra, az alternatív értékekre és az „alternatív" magatartásra, a független társadalmi önmegvalósításra. Erre a hatalmi struktúrának — akár akarja, akár nem — valamilyen mértékben mindig reagálnia kell; válasza két dimenzióban mozog: a represszió és az adaptáció irányába, az előbbi a gyakoribb. (Például: a lengyel „repülő egyetemek" az üldözés fokozódását idézték elő: a „repülős tanárokat" két napra elzárta a rendőrség, ami ugyanakkor azt is kiváltotta, hogy a hivatalos egyetemek professzorai a repülő egyetem léte miatt igyekeztek néhány tabutémával gazdagítani tananyagukat.) Az adaptációnak különféle motívumai lehetnek: az „ideálistól" (egy „titkolt terület" megszólítva érzi magát, felébred a lelkiismerete, az igazság utáni vágya) egészen a nagyonis haszonelvűig: a hatalom önvédelmi ösztönéből következően rákényszerül, hogy odafigyeljen a gondolkodásmód, a közhangulat változásaira, és arra is, hogy rugalmasan reagáljon ezekre a változásokra. Hogy a motívumok közül az adott pillanatban melyik válik uralkodóvá, az a végeredmény szempontjából nem lényeges.

Az adaptáció — mint az üzenetek „pozitív dimenziója" — a sokféle tényleges forma és mozzanat teljes spektrumával rendelkezik és rendelkeznie kell is vele. Néhány csoportnak az a törekvése, hogy a hivatalos struktúrába *integrálódjon;* azok az értékek vagy azok a személyek, melyek a „paralel világból" jönnek, elsajátítják a hivatalos értékeket, kicsit magukhoz idomítják, de belül végül is kissé hasonulnak hozzájuk, ezzel megreformálják az elviselhetetlen állapotot, a csaknem szemet szúró egyensúlyhiányt, kiegyenlítik a szituációt. (Emlékezzünk arra, amikor a 60-as években nálunk néhány progresszív kommunista „felfedezte" az addig el nem ismert kulturális értékeket és jelenségeket, ami természetesen pozitív mozzanat volt, de nem nélkülözte annak a veszélyét, hogy az „integrált" vagy „birtokba vett" értékek veszítenek a függetlenségükből és eredetiségükből, mert beburkolja őket a hivatalosság és konformitás máza, s ezzel meggyengíti a megbízhatóságukat.)

A további fázisokban ez a mozgás a hivatalos struktúra különböző kísérleteit hozta magával (küldetését és közvetlen struktúráját illetően), sőt önmaga *megreformálását.* Az ilyen reformok természetesen felületesek voltak („liberalisztikusan" kombinálták az élet szolgálatát a poszt-totalitárius „önmozgás" szolgálatával), nem is lehettek mások; elhomályosították az „igazságlét" és a „hazugságlét" közötti határt; elkódosították a helyzetet, misztifikálták a társadalmat, és megnehezítették a helyes orientációt. Ez természetesen semmit nem változtat azon, hogy lényegében és mindig jó, ha így történik, mert ez új tereket nyit meg. Csupán az „elfogadható" és az „elfogadhatatlan" kompromisszumok közötti határok kijelölése és felismerése ró az emberre magasabb követelményeket.

Ismét más — magasabb — stádium a hivatalos struktúra belső *differenciálódásában,* amikor a struktúrák megnyílnak, többé-kevésbé intézményes formában fogadják be a *pluralizmust* mint az élet igazi intencióinak természetes igényét. (Például a kulturális élet intézményi bázisának állami jellegében nem történt változás, csak — „alulról" jövő nyomásra — a kiadók, újságszerkesztőségek, művészeti csoportok, paralel kutatási központok és munkahelyek stb.

szintjén, vagy egy másik példa: az egységes és államilag irányított ifjúsági szervezet — tipikus poszt-totalitárius „fából vaskarika" — a reális igények nyomására kisebb-nagyobb önálló szervezetek sorába nőtt át, továbbá létrehozták a felsőoktatásban tanulók, a középiskolások, a munkásfiatalok stb. szövetségeit.) Ezt a differenciálódást az „alulról" jövő kezdeményezések kényszerítették ki, közvetlenül *új struktúrákat* hoztak létre, melyek már szemmel láthatóan párhuzamosak, illetőleg függetlenek voltak, ezeket a hivatalos intézményi keretek eltérő módon befogadták, vagy legalábbis tolerálták; az ilyen szervezetek már túllépnek az adaptáció keretein, és liberalizálják a hivatalos struktúrákat az élet autentikus igényei szerint, de az igények közvetlen kifejezésével kicsikarják az ebben a kontextusban kialakítható formákat, ami már a *társadalom „önszerveződésének"* igazi megjelenítése. (Ilyen volt nálunk 1968-ban a KAN és a K 231.)*

Ennek az egész folyamatnak legutolsó fázisa az a helyzet, amikor a hivatalos struktúráknak — mint a poszt-totalitárius rendszer részeinek —, akár működnek, akár panganak, az a feladatuk, hogy a rendszer „önmozgását" biztosítsák, erre a feladatra hozták őket létre. Enélkül a rendszer egész egyszerűen *elsorvad, szétesik és elpusztul,* egykori ténykedésének helyén maradékai nélkül *új struktúra keletkezik,* mely „lentről" nő ki, és alapvetően más konstrukció.

Ez az egész történés más módszerrel is létrehozható, ha az életintenciók úgy érvényesülnek, hogy politikailag változtatják meg (koncepcionálisan, strukturálisan, „klimatikusan") a közrendet, a társadalom manipulációját minden területen meggyengítenék. Itt csupán megemlítem, hogy 1968 körül Csehszlovákiában a saját bőrünkön éreztük, amikor a közrend ténylegesen megváltozott. Amihez még azt is hozzá kell tenni, hogy mindezek egy speciális történelmi folyamat konkrét formái, részei és jelenségei voltak, melyekről egyáltalán nem kell azt képzelni, hogy egyedüli alternatívát jelentettek, és melyek végül is, úgy tűnik, hogy — mint ilyenek, a maguk sajátosságában — aligha ismételhetők meg bárhol (és legkevésbé nálunk), ami természetesen nem csökkenti a jelentőségüket; máig kedveltek és ismertek.

Témánk szempontjából — ha már Csehszlovákia 1968-as évéről szólok — talán ezen a helyen kellene rámutatni a mostani fejlődés karakterisztikus aspektusára: valamennyi elsősorban „klimatikus", mivel koncepcionális és strukturális változások a „paralel struktúrák" nyomására sem zajlottak le abban az értelemben, ahogy kialakulásukkor várható lett volna, és ez nemcsak Csehszlovákia mai helyzetében alakult így, hanem általában valamennyi poszttotalitárius rendszerben, azok egész jelenlegi fejlődési szakaszában. Ilyen struktúrák — a hivatalos struktúrák kiélezett antipólusai — egyszerűen nem léteztek akkoriban (és még kevésbé lehetett volna a fogalom mai értelmében vett „disszidens mozgalomra" alkalmazni nálunk). Kialakulásuk egyszerűen a szabadabb gondolkodásra, a független alkotómunkára és a politikai reflexióra tett különféle — hol következetesebb, hol felemásabb — „spontán" próbálkozások nyomásának az eredője volt; lassan, „spontánul" és feltűnés nélkül nőttek bele a létező struktúrákba, ami rendszerint úgy kezdődött, hogy e struktúrák perifériáján épphogy megtűrt, csendes intézmények létesültek, szóval megindult a „társadalom ébredésének" lassú folyamata, mint a „tiltott terület" valamiféle „lopakodó" megnyi-

*KAN = Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja
K 231 = Államellenes Bűncselekmények Klubja (A 231-es szám arra a paragrafusra utal, amelynek alapján a politikai bűnökkel vádolt polgárokat elítélték.)

tása. (Ez arra hasonlít kissé, ahogyan a hivatalos propaganda, mely az élet szándékait „ellenforradalomnak" nevezi, Csehszlovákia esetében úgynevezett „lopakodó ellenforradalomról" beszél.) Az újjáébredéshez az impulzusok nem kizárólagosan a „társadalom független életéből" jöhetnek mint egy határozottabban körülhatárolható szociális környezetből (ahonnan magától értetődően erednek, és ezt a kezdeményező jellegét mindmáig alábecsülik), de származhatnak a hivatalos struktúra képviselőivel, a hivatalos ideológiával többékevésbé azonosult személyekkel, a valósággal való konfrontálódásból is, azzal a valósággal, melyben a hatalom igazi jellegével és működésével való ismerkedés keserű tapasztalatai nyomán fokozatosan megjelentek a latens társadalmi krízisek mélyülő formái (ebben a fejezetben az „antidogmatikus" reformkommunisták számos rétegére is gondolok, akik a hivatalos struktúrán belül tevékenykednek). A független kezdeményezések „önstrukturálódása" élesen szembenáll a hivatalos struktúrával, amely en bloc nem ismeri el mint a „másként gondolkodók mozgalmából" kinövő mozgalmat, mert nem olyan statikus, hermetikus és stabil forma ma a poszttotalitárius rendszer Csehszlovákiában, mint amikor az alternatív „önstruktúrák" közvetlenül megjelentek; amikor (számos társadalomtörténelmi okból) a hatalmi struktúra mégiscsak nyitottabb volt, mert a sztálini despotizmus tapasztalataiba belefáradt, tanácstalanná vált, a fájdalom nélküli revízióra törekedő, belülről visszatarthatatlanul korhadt struktúra már nem tudott ellenszegülni a változó klímának, fiatalabb munkatársainak a szeme kinyílt, a „politikamentes" terület ezer autentikus életjelensége került a felszínre, a hivatalos és a nemhivatalos határa politikailag áttekinthetetlenné vált.

Általános szempontból fontosnak tűnik még egy karakterisztikus körülmény: az egész társadalmi mozgás, melynek csúcsa az 1968-as év volt, nem jutott tovább a reformnál — igazi strukturális változásig —, mert a differenciálódás az akkori tényleges hatalom szempontjából változtatta meg a struktúrákat, csak *szubalternatívák* jöttek létre (amivel nem akarom a változások politikai jelentőségét kisebbíteni), a változások nem érintették a poszt-totalitárius rendszer hatalmi struktúráinak legbelsőbb magját, mert nem mint politikai modellt próbálták megközelíteni, melynek sajátos gazdasági szerkezete van, és a gazdasági posztokat a politikai hatalommal egyesíti; ugyanakkor strukturálisan a közvetlen hatalomgyakorlás szférájában sem történt változás (a hadseregben, a biztonsági szervekben, a joggyakorlásban stb.). Ezen a szinten soha nem történt több, mint hogy megváltoztatták az atmoszférát, a személyzetet, a politikai vonalat, s a leginkább még a politikai praxisban volt változás. Bár folytak erről viták és készültek tervezetek, de tovább nem jutottak ebből a szempontból (igazi politikai jelentősége két hivatalosan elfogadott tervnek volt; a KSC 1968 áprilisában kiadott akcióprogramja az egyik; ez a program — másként nem is történhetett — befejezetlen, vitatható, a társadalmi hatalom „fizikai oldalát" alapjaiban nem változtatja meg, gazdasági reformokat javasol, melyek messzemenő engedményeket tettek az életintenciók javára, így a gazdasági életben javasolták a nézetek és kezdeményezések pluralitását, a dinamikus ösztönzőket, a vezetés direktív formáinak megváltoztatását stb., de a javaslatok nem vonatkoztak az államra vagy a társadalmi tulajdonba vett termelési eszközökre). Ez az a határ, ameddig a poszt-totalitárius rendszerek egyetlen esetben sem mertek elmenni (talán a magyar felkelés néhány napja kivételével).

Milyen más fejlődési alternatívák várhatók a jövőben? Ha erre a kérdésre válaszolni akarunk, akkor a tiszta spekuláció területére lépünk: a latens tár-

sadalmi krízisek eddigi története alapján nincs indokunk annak feltételezésére, hogy a jövőben ezek nem végződnek különböző kisebb-nagyobb politikai és szociális megrázkódtatással, mint eddig mindig (NDK 1953, Magyarország, Szovjetunió és Lengyelország 1956, Csehszlovákia és Lengyelország 1968, Lengyelország 1970 és 1976), bár ezek több szempontból jelentősen eltérnek egymástól, de a végső eredményük ugyanaz. Vajon áttekinthetjük-e a változáshoz vezető különböző faktorok hatalmas komplexumát, az események véletlen, váratlan kumulációját, a „rejtett szférákban" folyó mozgások „napfényre" kerülését (az „utolsó csepp" szindróma); áttekinthetjük-e a konfrontációnak mint ellentétes trendnek a jövőt alakító jellegét? Egyik oldalon mélyül a „blokk" integrációja és a hatalmi expanzió, másik oldalon a Szovjetunióban elkezdődött a dezintegrációs mozgás, a nem orosz területeken ébred a nemzeti öntudat (ebben a vonatkozásban a Szovjetunió nem kerülheti el tartósan a nemzeti felszabadító harcok globális megindulását); át kell tekintenünk minden eddigi kísérlet kudarcának okait, hogy hosszú távú prognózist készítsünk.

Nem azt gondolom, hogy ez effajta spekulációnak a „másként gondolkodó mozgalmak" szempontjából valamilyen közvetlen jelentése lenne: a mozgalom nem az ilyen típusú kalkulációból nőtt ki, de támaszkodnia kell arra, hogy a legsajátabb identitásától ne idegendjen el.

Eddig a „disszidens mozgalom" perspektívájáról mint olyanról volt szó, és úgy tűnik, a legkevésbé sem valószínű, hogy a jövőben a két egymástól izolált terület között tartós együttműködés alakulhatna ki, elképzelhetetlen, hogy kölcsönösen hassanak egymásra: az önmagában nem „paralel polisz", a hivatalos hatalmi struktúrára. Az „igazságban való élet" önmagában nem fenyegetheti a rendszert; tartós és drámai feszültséggel teli versengése a „hazugságban való léttel" elképzelhetetlen. A poszt-totalitárius rendszer viszonya a „társadalom független életéhez" — (a „mindenki mindenkiért" felújított felelősségtudata szempontjából) — mindig *konfliktusos* lesz, akár rejtetten, akár nyíltan.

Ilyen helyzetben csak két lehetőség van: a rendszer (vagyis a *hatalom*) továbbfejleszti „poszt-totalitárius elemeit", feltarthatatlanul közeledni kezd az abszolút manipuláció valamilyen szörnyűséges orwelli agyréméhez, és az „igazságélet" minden artikuláltabb jelentkezését definitíven elfojtja; vagy pedig a „társadalom független élete" (a „paralel polisz"), beleértve a „disszidens mozgalmat" is, lassan felszínre tör és egyre fontosabb társadalmi jelenséggé válik, a valóságos társadalmi feszültségek egyre nyilvánosabban tükröződnek és egyre hangsúlyosabban jelennek meg a társadalom életében, s annak reális elemeiként — így vagy úgy — hatnak az általános helyzetre. Természetesen mindig csak a tényezők egyikeként, mint a háttér része, az összes többi faktorral együtt hat a saját, adekvát módszerével.

Úgy tűnik fel, a hivatalos struktúrák azért orientálódtak a reform felé, mert a struktúrák differenciálásával új struktúrákat kívánnak kialakítani. A rendszert megváltoztatni, megjavítani vagy ellenkezőleg, lerombolni — nézetem szerint a „disszidens mozgalomnak" ilyen és ehhez hasonló kérdéseket (ezek egyáltalán nem álproblémák) kell feltenni, és mindig vonatkoztatni a háttérre, arra a konkrét helyzetre, mely akkor, abban a pillanatban, valamilyen konkrét feladattal kapcsolatban — ahogy mondani szokás *ad hoc* — merül fel, és amely az élet autentikus igényei által kiváltott konkrét reflexből következik. Erre absztraktan és a hipotetikus jövő szempontjából megfogalmazva kell válaszolni, nézetem szerint valamilyen aktuális politikai vonal a hagyományos politikai módszerhez való visszatérést és a tényleges és igazán perspektivikus

orientációtól való eltérést jelentené. Más összefüggésben már hangsúlyoztam, hogy ennek a mozgalomnak és potenciális politikai erőnek nem az a kiindulópontja, hogy rendszerváltozást idézzen elő, célja a reális és mindennapi harc a jobb életért, az „itt és most"-ért. A rendszer politikai és strukturális működési mechanizmusa beépül az életbe, de ez mindig — vagy még sokáig — korlátozott, nem tökéletes, nem kielégítő, a taktika marazmusával is bepiszkolódik, de másként nem is lehetne; ezzel számolni kell, ezt nem lehet kikerülni. Az igazán fontos, ha nem a legfontosabb, az, hogy a mindennapi életben az ember méltóságteljes, szabad, igazságos életéért folytatott harc soha nem fejezhető be, soha nem lehet félig kész sem, és következésképpen nem maradhat alul a politikai taktikázgatások csapdájában, de a spekuláció vagy a fantazmagóriák csapdájában sem. Ennek a küzdelemnek a tisztasága az optimális eredmények legjobb záloga a poszt-totalitárius rendszerrel folytatott interakcióban.

20

A poszt-totalitárius viszonyok specifikusak, hiányzik a „normális" politika és szinte semmi remény a hatékonyabb politikai változásra, de mint mindennek, így ennek is van egy pozitív aspektusa: ránk kényszeríti annak a tanulmányozását, hogy mi van a háttérben, milyen összefüggések fedezhetők fel a világ hosszú távú és globális kilátásainak kontextusában, hogyan alakul a jövőnk, és egyáltalán részei leszünk-e a világnak. Folyamatosan szükség van annak kutatására, hogy a közvetlen politikai színtérnél lényegesen mélyebb szinten hogyan és hol zajlik ember és a rendszer sajátos konfrontációja, ami előre elrendeli — úgy tűnik — az emelkedés irányát is.

Figyelmünk szükségszerűen tér vissza ahhoz az alapvető dologhoz, amit a *jelenlegi technikai civilizáció mint egész válságaként* ismerünk, ezt a krízist Heidegger mint az embernek a technika planetáris hatalmával szembeni tanácstalanságát írta le. A technika — a modern tudományok, az újkori metafizika gyermeke — kiszabadította magát az ember kezéből, megszűnt őt szolgálni, leigázta és arra kényszerítette, hogy a saját elpusztításának előkészítéséhez asszisztáljon. Az ember nem ismerte fel a kiutat: ne adjon gondolatot, hitet, és még kevésbé politikai koncepciót neki, mert tehetetlen azzal szemben, ahogyan a gép működik; miután megalkotta, az feltartóztathatatlanul elnyelte őt, és elszakította minden természetes kötődésétől (például a szó legkülönbözőbb értelmében a hazájától, beleértve mint határt — a bioszférától), miután eltávolította a létezés tapasztalatától, a „létezés világába" taszította. A legkülönbözőbb szemszögből írták már le ezt a helyzetet, emberek sokasága, egész társadalmi csoportok fájdalomban élik meg ezt, és keresik belőle a kiutat (például a nyugati fiatalok bizonyos csoportjai a keleti gondolkodáshoz, kommunákba menekülnek stb.). Az egyedüli szociális, illetve politikai kísérlet a „valamit tenni kell vele" mozgalom (a mindenki mindenkiért felelősségtudat jegyében), mely arra a sajátos elképzelésre szorítkozik, hogy a technika diktátuma *technikailag* gátol; ez a mozgalom ma kétségbeesett, mert a világ zajában nem hallik az *ökológiai mozgalom* hangja.

„Már csak valami Isten védhet meg bennünket", mondta Heidegger, és a „másként gondolkodás" szükségességét hangsúlyozta — vagyis azt, hogy a filozófiának szakítania kell azzal, ami évszázadokig volt, valamint követelte a módszer radikális megváltoztatását, amivel az ember önmagát, a világot és a világban elfoglalt helyét megérthetné. A kiindulópont az emberen kívül van, és egyedüli, az ami képessé tesz a „várakozásra való felkészülésre".

Úgy tűnik, hogy a perspektíva irányát a különböző gondolkodók és mozgal-

mak nem ismerik, a perspektívát legközérthetőbben mint valami kiterjedt „egzisztenciális forradalmat" jellemzik. Osztom ezt az orientációt, ezt a nézetet, a kiutat nem lehet valamilyen „technikai kunsztban", valami külső projektben keresni, legyen az változás vagy forradalom — akár filozófiai, szociális, technológiai vagy csupán politikai. Az „egzisztenciális forradalom" minden konzekvenciájával és minden területen, a szó legszélesebb értelmében, lesújthat, le kell hogy sújtson az emberi létre. Hacsak nem szárnyalja túl a társadalom egész morális — és politikai — rekonstitúciója.

Abban, amit fogyasztói vagy ipari (vagy poszt-indusztriális) társadalomnak nevezünk, s amire Ortega Y Gasset a „tömegek lázadásával" utalt, a mai világ minden gondolkodásbeli, morális, politikai és szociális nyomorúsága együtt van, ez alighanem annak a mélyben lévő válságnak különböző aspektusa, melybe a mai ember került, s ahová a technikai civilizáció globális „önmozgása" sodorta.

A poszt-totalitárius rendszer csak egyszer — de akkor különösen drasztikusan, amiről az indulása győz meg — formálta a modern ember egész tehetetlenségét, amikor azt állította, hogy az ember „a saját helyzetének az ura"; ennek a rendszernek az „önmozgása" a technikai civilizáció globális „önmozgásának" speciális és extrém verziója; az ezt tükröző emberi hazugság a modern ember teljes hazugságának egyik variánsa.

Ugyanis az emberi nem planetáris krízise, mind Nyugaton, mind nálunk megjelenik, csak éppen más társadalmi és politikai alakot ölt magára. Heidegger a „demokrácia válságáról" beszél. Ezzel nem utal másra, mint a nyugati demokrácia — az ún. hagyományos parlamenti típusú demokrácia — valami mélyebb összefüggésére. Végül is az élet igazi intencióinak szempontjából a mi világunkat a Nyugattal összehasonlítva azt mondhatnánk, hogy nálunk az járja, jobb, ha a válsághelyzetet eltakarjuk az egyén elől, nehogy mélyebbre merüljön benne. Csakugyan: hát nem úgy tűnik, mintha nekünk kellene módszert ajánlanunk a hagyományos, parlamenti demokráciáknak ahhoz, hogy meg tudják akadályozni a fogyasztói és ipari társadalom technikai civilizációjának „önmozgását"? Ők ennek hatása alatt vannak és tanácstalanok, ezzel manipulálják ott az egyént, és azt láthatjuk, hogy a módszereik sokkal finomabbak és raffináltabbak, mint a poszt-totalitárius rendszer brutális módszerei. A megmerevedett, koncepcionálisan felhígult és politikailag oly célszerűen működő politikai tömegpártoknak ez az egész statikus együttese, amelyet profi apparátusok uralnak és amely levesz az állampolgárról minden konkrét személyes felelősséget; ez az egész bonyolult struktúra, mely rejtetten manipulál és a tőke kumulálásával megteremti az áru, a tárgy, a reklám, a kereskedelem, a tömegkultúra diktátumát, miáltal mindenütt jelen van, mivel az információ ömlik; mindez — néhányszor elemezték és megírták már — igazán nehezen tekinthető számunkra valami perspektivikus útnak, melyen az ember újból önmagára találhatna. Szolzsenyicin a Harvardon tartott előadásában a szabadság illúziójáról beszélt; az infantilis felelősségtudatról, a hagyományos demokráciák krónikus tehetetlenségéről, ebből a forrásból merítve fordult szembe az erőszakkal és a totalitással. Számunkra az egyén testesítette meg az ismeretlen szabadságot és bizonyosságot; de ez a szabadság és bizonyosság végül semmire sem vezetett, végül is az egyén az „önmozgás" áldozatává vált; nem képes megőrizni identitását és megvédeni a külső körülményektől, de ha átlépi magánélete gondjainak a határát és a „polisz" büszke és felelős tagjává válik, akkor van esélye saját sorsának az alakítására.

Úgy gondolom, hogy az alaposabb változáshoz fűzött reményeink hosszú

távon egyenesen arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a hagyományos demokrácia mélyebb „válság"-aspektusa is megjelent nálunk. Még ha a szovjet blokk országaiban kialakult feltételek teret engednének is a parlamentarizmusnak a nagy politikai pártok spektrumában, akkor is hogyan lehetne a megtizedelt polgári öntudatot vagy akár a demokratikus vita értelmét rekonstruálni, az alapvető, politikai pluralitás kikristályosodásához teret nyitni? El kell dobni az illúziót, hogy ragaszkodjunk a tradicionális, parlamenti demokráciához mint politikai ideálhoz, mert hogy csak ez a „felvilágosult" forma biztosíthatja tartósan az embereknek a méltósággal teli, önjogú magatartást; nézetem szerint ez legalábbis rövidlátóságra vallana.

A konkrét emberre koncentráló politikához való visszatérés, úgy látom, alapjaiban igazabb, mint a nyugati (vagy ha úgy tetszik, burzsoá) demokrácia szokásos mechanizmusához való visszatérés. 1968-ban még azt gondoltam, hogy problémánkat megoldaná néhány ellenzéki párt megalakítása, mert a pártok közötti harc a hatalomért nyilvánosan folyna, de már régen tudom, hogy önmagában semmilyen ellenzéki párt nem jelent igazi megoldást — sem egy új választási törvény —, nem elég néhány erőszakszervezet feláldozása sem. Semmilyen „kőkemény" szervezeti intézkedés nem garancia, mert benne aligha lelhető meg az az Isten, aki bennünket megóvhatna.

21

Jogosan vetődik fel a kérdés: akkor hát mi legyen?

Az alternatív politikai modell tisztán a priori konstrukciójával, a rendszer reformjának megváltoztató erejével, vagy a változásban való vak hittel szembeni szkepszis természetesen nem jelenti a politikai reflexekkel szembeni általános szkepszist — az a tény, hogy a politika a konkrét emberhez tér vissza, engem nem ment fel az alól, hogy ennek a lehetséges strukturális konzekvenciáiról elmélkedjek. Ellenkezőleg, azt lehetne mondani: aki A-t mond, mondjon B-t is.

Csak néhány nagyon általános megjegyzést kockáztatnék meg: az „egzisztenciális forradalom" perspektívája és következménye elsősorban a *társadalom erkölcsi újraépítése,* ami azt jelenti, hogy radikálisan meg kell újítani az ember önmagához való autentikus viszonyát, ez lesz az, amit „emberi rendnek" nevezhetünk (nem kellene semmilyen politikai renddel helyettesíteni.) A lét új megtapasztalása, az univerzumban való gyökereztetése, a „magasabb felelősségtudat" új értelmezése, a másik emberhez és az emberi közösséghez való újonnan meglelt belső viszony: nyilvánvalóan ez az az irány, amelyről szóltam.

És a politikai következmények?

Először is egy olyan struktúra megalkotása, melyben az új „lelkünkből", mindenekelőtt annak *emberi tartalmából* kiinduló politikai viszonyok lesznek a biztosítékok. Az olyan értékek rehabilitációjáról van szó, mint a hit, a nyitottság, a felelősség, a szolidaritás, a szeretet. Abban a struktúrában hiszek, mely nem a végrehajtó hatalom „technikai" oldalára orientálódik, hanem az *értelmére,* e struktúra kötőeleme a közösségi érzés, bizonyos közösségeknek van értelme, de nem a közös expanzív ambícióknak, melyek „kifelé" irányulnak. E struktúráknak *nyitottnak, dinamikusnak és kicsinek* lehet és kell lenniök; az olyan „emberi kötések", mint a személyes bizalom vagy a személyes felelősség bizonyos határ fölött már képtelenek működni (mint Goldsmith állítja). Ezeknek olyan struktúráknak kell lenniük, melyek lényegükből fakadóan nem korlátozzák más struktúrák létrejöttét; alkatilag idegen kell hogy maradjon tőlük bármifajta felhalmozódás (az „önmozgás" egyik megnyilvánulása). A

struktúrák nem a szervezetekben, nem az intézményekben, hanem a *társadalmiságban* lelhetők meg. A struktúrák autoritásukat nem alapozhatják kiüresedett tradíciókra (mint a tradicionális politikai tömegpártok), hanem *belépnek* a konkrét szituációkba. *Ad hoc* jobban kialakulhat a formalizált szervek statikus szintézise, melyet áthat a konkrét célért érzett hevület, és hajt annak elérése. A vezetők tekintélyének a személyiségükből kell kinőnie, a környezetüknek személyesen kell átélnie, és nem valami nómenklatúra alapján nevezni ki őket; igazi emberi bizalommal tekintélyt lehet kiváltani, és erre hatáskört lehet építeni; egyrészt nem azt az utat kell választani, ami a hagyományos, demokratikus szervezetek klasszikus tehetetlenségéhez vezetett, melyben sokszor inkább kölcsönös bizalmatlanság, mint bizalom, vagy kollektív felelőtlenség, mint felelősség érvényesült, másrészt arra sem lehet alapozni, hogy a közösség minden tagjának teljes egzisztenciális felelősséget kell adni, mert a „lopakodó totalizáció" ellen megfelelő védőgátat kell felépíteni. Ezek a struktúrák természetesen *alulról* keletkezhetnének, az autentikus társadalmi „önszerveződés" eredményeiként, az igazi igényekkel való élő dialógusból nőnének ki; az igények elmúlásával elmúlnának a struktúrák is. A belső felépítés nagyon különböző lenne, kívülről azonban csak kevéssé lennének szabályozva a princípiumok; ennek az „önfelépítésnek" a döntő kritériuma az *aktuális jelentés lenne,* és nem a puszta norma.

Az ilyen dinamikusan keletkező és elmúló — minden esetben az emberihez kötött, élő, aktuális jelentésű — organizmusoknak sokféle változékony együttműködésére alapozott politikai és gazdasági élete lenne; azonban nem arra az *önigazgatási elvre* gondolok, amit a szocializmus teoretikusai megfogalmaztak, hanem a valódi (nem formális) munkásrészvételre és a valódi közös felelősségre. Az ellenőrzés és a rend a spontán emberi *önkontroll és önfegyelem* megtestesülése lenne.

A „lét forradalmának" rendszeréről való elképzelések így már túllépnek — talán a felületes vázlat miatt — a fejlett nyugati országokban ismert klasszikus parlamenti demokrácián, ezek az elképzelések majd letisztulnak, bizonyos elemek így vagy úgy kihullanak.

Amikor a tanulmány megírása kedvéért megállapodtam a „poszt-totalitárius rendszer" fogalmánál, azt kívántam jelezni, ami a „poszt-demokratikus" rendszer kialakításának alapja lehetne.

Bizonyára tovább lehet fejleszteni ezt az elgondolást, de nekem úgy tűnik, mintha csaknem balga vállalkozás lenne, mert az is biztosan elidegenedne mindattól, ami önmaga: bár az ilyen „poszt-demokráciában" bizonyára megjelennek az *életből,* annak új atmoszférájából és új „szelleméből" született *via factik* (ámbár természetesen a politikai reflexek mint az élet kísérői jelennek meg, és nem mint annak karmesterei). Az új „szellem" strukturális kifejeződésével azonban éppen a „szellem" nem nyilvánul meg, így az ember nem ismeri fel a konkrét megjelenési formáját, ami azt is jelentheti, hogy alig előzi meg az eseményeket.

22

Az egész előző szakasz nem lenne több privát meditációk soránál, ha nem térne vissza újból és újból az az érzés, hogy nem szeretném, ha nagyképűségnek hatna, ezért szívesebben fejteném ki kérdések formájában.

Vajon a „poszt-demokratikus" struktúra víziója csupán a „másként gondolkodók" csoportjainak vagy néhány független polgári kezdeményezésnek a céljaira emlékeztet? Vajon ezekben a kis közösségekben — melyeket ezerféle közös, egymáshoz simuló, őszinte gyötrelem alakított ki — csupán a politikai viszonyok és vonzatok sajátos „emberi tartalmai" jelentkeznek? Vajon nem

biztosítják-e ezen közösségek — és itt van az, ami a *közösséget* a szervezetnél többé teszi — a következmények nélküli külső és belső sikert, a saját munka mélyebb értelmének közös érzetét, azt a légkört, melyben a formalizáltságot és a ritualizáltságot a szolidaritás és a testvériség érzése helyettesíti? Vajon ezekben a közösségekben minden őszinte ütközés hátterében nem alakul-e ki pontosan azoknak a „poszt-demokratikus" viszonyoknak a közvetlen személyes hite, melyekre gondoltam, és az egyén erre alapozott nem-formális illetékessége? Vajon ezek a csoportok a konkrét és az autentikus szükségletek nyomására nem telnek-e meg a kiüresedett tradíciók terhes ballasztjával? És még ezzel együtt is vajon nem kísérlik-e meg artikulálni az „igazságéletet", újból ismertté tenni a „magasabb felelősség" megújult érzését a közömbössé vált társadalomban, felélesztení a morált?

Más szóval: ezek a nem formális, nem bürokratikus, dinamikus és nyitott közösségek — az egész „paralel polisz" — nem az értelmesebb „poszt-demokratikus" politikai struktúrák valamilyen induló példái vagy szimbolikus mikromodelljei, nem a társadalom jobbá alakításának alapjai?

Személyes tapasztalatból tudom, hogy a Charta 77 aláíróinak helyzete más lett az: akik addig csak felületesen ismerték vagy nem is ismerték egymást, azonnal mélyebb és nyíltabb viszonyba léptek egymással, és ez az értékes együvétartozás hirtelen és erős érzését váltotta ki bennük, olyasvalamit, ami az embereknek csak ritkán juthatott osztályrészükül a hivatalos struktúrával való hosszú, apatikus együttműködés alatt. Az aláírók számára pedig már maga az a tudat elég volt, hogy a közösen megfogalmazott feladat, a közös munkával szerzett tapasztalat átalakítja az embereket, megváltoztatja az együttélés klímáját és a közösségi munkának minden szinten igazán becses és emberibb dimenziót nyújt.

Lehet, hogy mindez csupán a közös veszélyeztettség eredménye, lehet, hogy abban a pillanatban, amikor ez a veszélyeztetettség elmúlik vagy csökken, az a légkör is megszűnik, amely szülte. (A veszélyeztetők célja persze épp ellenkező: az embert mindig sokkolja a felismerés mennyi energiát hajlandók fektetni abba, hogy különböző alávaló eszközökkel megrontsák az emberi kapcsolatokat a veszélyeztetett közösségen belül.)

Ha ez így történne, akkor semmit sem lehetne kezdeni azokkal a kérdésekkel, melyeket feltettem.

A világ marazmusából kivezető utat nem ismerjük, és megengedhetetlen gőg lenne, ha abban, amit tettünk, valami alapvető eredményt tételeznénk fel, ha azt gondolnánk, hogy közösségünk bárkinek is példát mutathatna azzal, ami egyedül nekünk jelentett értelmet.

Úgy gondolom, hogy a poszt-totalitárius viszonyokról szóló iménti elmélkedések hátterében az embert és identitását védelmező kísérletek gyarapodása áll: nem akartam sem többet, sem kevesebbet, mint impulzust adni az önálló tapasztalás és gondolkodás reflexéhez; ennek a tapasztalatnak néhány olyan elemét gondoltam végig, melyeknek a határai közvetlenül a mindennapi életünkben gyökereznek, s nincsenek b nük igazi kihívások, melyek csupán a a pillanatra várnának, hogy mikor fejt. meg őket.

Általában feltehetően az a kérdés, jon mindig csak a „boldogabb jövő", mindig csak a távoli „ott" az igazi? Vagy épp az ellenkezője, ami már régen itt van körülöttünk, és csak a vakságunk és gyengeségünk gátol meg bennünket abban, hogy meglássuk, ami körülöttünk és ami bennünk van, és hogy ez utóbbit ki is bontakoztassuk?

Hrádecek, 1978. október

Fordította: Szilágyi Erzsébet

Forrás: Moc bezmocnyh. Lidové Noviny, 1990. Praha

Utószó

A drámaíró Václav Havelt ma senkinek sem kell bemutatni Magyarországon. A színházak Pécstől Miskolcig játsszák műveit, s színdarabjainak fordításai megjelentek könyvalakban is. Van azonban Havel irodalmi tevékenységének egy másik, nálunk ezideig kevéssé ismert oldala. Hiányoznak esszéinek, tanulmányainak, cikkeinek és feleségéhez, Olgához írt leveleinek magyar fordításai. Pedig ezekben formálódtak azok a politikai elvek, amelyek ma az államelnök Václav Havel tetteit irányítják.

A társadalomkritikus Havel elméleti munkáiban a kiindulási pont szinte mindig az igazság vállalásának, illetve a hazugság elfogadásának konfliktusa. Az igazság nála mint hatalmi faktor, mint politikai erő szerepel. Az általa „poszt-totalitáriusnak" titulált rendszerben ez az a politikai erő, amely alapjaiban rendítheti meg a hazugságra, illetve az annak elfogadására épülő társadalmi berendezkedést. Éppen ezért kap műveiben a kisember — esetünkben a zöldséges — kitörési kísérlete oly nagy hangsúlyt. *A hatalom nélküli hatalom* című politikai esszé gondolatmenetét, következtetéseit és hatását tekintve is fontos helyet foglal el Václav Havel elméleti munkásságában. Nem állíthatjuk, hogy a magyar közönség előtt teljesen ismeretlen lenne, hiszen a nyolcvanas évek második felében az akkoriban szamizdatként megjelenő Hírmondó egy rövid részletét már közreadta, de a terjesztés korlátai következtében ez sem jutott el minden érdeklődőhöz.

A szöveg tizenhárom éves késése ellenére sem vált elavulttá, hiszen a magyar közönség vajmi keveset tud a csehszlovákiai „másként gondolkodás" kialakulásáról, a 68-as csalódástól a Charta 77 mozgalom létrejöttéig, valamint az azt követő időkről. Ezenkívül aktuálissá teszi ezt az írást az is, hogy ma Közép-Európa államai az útkeresés időszakában járnak, és Havel már ebben az esszében kísérletet tesz valamiféle „harmadik út" felvázolására. A helyenként megdöbbentő, mintegy látnoki képességeket sugalló mondatok a rendszer átfogó és mély ismeretéből fakadnak.

Az olvasóban az esszé végén felmerülhet a kérdés, hogy mi változott azóta *Cseh-Szlovákiá*ban. Az engedetlen zöldséges ma esetleg Havel-portrét helyez a kirakatba, a Polgári Fórumot támogató jelszó kíséretében. Sok víznek kell még lefolynia a Moldván, míg az egyszerű kisember is megszokja saját emberi nagyságát, és tudatosul benne, hogy nem feltétlenül az a legfontosabb, hogy mindenki előtt demonstrálja politikai hovatartozását.

Paulik Antal

Abstracts

Olof Hultén: Researchers on the train

West European governments have not allowed the trains of information technology to stop in their countries. After an initial enthusiasm, however, media research has rarely been applied beyond the daily routine. Yet it would be just these investigations — argues the writer — which could point to the alternatives and treats of information of society.

János Horvát — Jay Rosen: Singlethink: Thoughts on the Havel episode

A delegation of prominent American journalists sat down to table with editors and reporters of East Europe's struggling media. The originally planned exchange of views has ultimately transformed into a debate about the concepts of freedom and responsibility and about journalistic interpretation of these concepts. The writers embark on the interpretation of these various views.

Éva Bogdán: Out of the frying pan into — the Gulf

Relying on experiences gained from the international press, the article deals with the opportunities of informing people on the Gulf war and with the related political, military, communicational, economic and moral difficulties.

György Beke: Hungarian minority press in the Carpathian Basin

The press, the radio and the television have a basic and increasingly important function in the life of the national minorities. These media have had to face with enormous difficulties over the last fourty to fifty years, and their recovery depends mainly on the help of the mother country.

Zoltán Bíró — Julianna Bodó: Television pictures

The Roumanian television got to the forefront of interest after the political change in December 1989. This popularity, however, has soon changed, giving its place to suspicion and indifference, which is being reflected in the viewers' gradual estrangement from television.

János Lukáts: Which poems — and for whom?

The program series titles „Poem — for everybody" lasted during eleven years in the Hungarian television, and over five hundred poems were broadcast. The writer gives an overview about the poems, the poets, the participating actors and about the success and coverage of these programs.

Magdolna Barcy — János Tölgyesi: Electronics in the family

Families living in Budapest and in Vác were interviewed in the survey that investigates the impacts of up-to-date consumer elec-

tronics on family life, on the relationships between generations and sexes, and on the attitudes in entertainment and information gathering.

A cultural environmental movement?

(Draft for comment)

Last December a small group met in Washington D. C. to launch what we call, at least provisionally, the „Cultural Environmental Movement". The purpose was to address problems of the increasingly centralised and mass-markted symbolic environment, and to move toward a more democratic cultural policy.

About the mood in Poland

This review of various reports conducted this year in the CBOS institute for public opinion research (Warsaw) gives some information about the current moods characteristic of the Polish society, about the public opinion on Polish institutions, political forces and politicians and also about Polish opinions on foreign countries.

Information — independently

Opinion leader newspapers in the Finnish press flourishing twenty or thirty years ago. But nowadays it is rather difficult to identify their main trends.

Differencies arouse fear

Unfortunately, hatred for strangers and other races is not an isolated phenomenon even in Finnland. The article discusses the related reasons and manifestations.

Éva Kincses Kovács: Theory in practice

The writer reports on a recent series of congresses on semiotics, organised in Middle Europe.

László K. Zalai: On the way toward historical informatics

The writer makes an attempt to prove actuality and justification of historical informatics, to identify the sphere of its validity and to solve terminological problems. He also outlines program-like elements which — as research opportunities — hold out hopes for extraordinary results.

Gabriella Újlaki: The principle of sight and the development in the fine arts

The paper tries to understand the historical changes in the arts, with help of a few principles such as „evolution", „antique and modern", „new and original", and „sight and existence". The purpose of this historical interpretation is to enlighten the concept of art through the introduction of sight paradigm.

Václav Havel: The power of powerless

This essay, which spread as a samizdat when it was written in 1978, and which could be read earlier by West European people than by the East European ones whom it dealt with, outlines as a starting point, just like Havel's other theoretical works, the conflict between truthful life and the acceptance of lies. In a system that he calls „post-totalitarian", truth is the political force which can fundamentally shake a social system that is based on lies and on the acceptance of lies.

CONTENTS СОДЕРЖАНИЕ

IN FOCUS		**В ЦЕНТРЕ ВНИМАНИЯ**
Olof Hultén: Researchers on the train	3	**Олоф Хултен**: Исследователи на поезде
János Horvát–Jay Rosen: Singlethink: Thoughts on the Havel episode	11	**Янош Хорват–Джей Розен**: На «однозначном языке»: Мысли по поводу эпизода с Хавелом
Éva Bogdán: Out of the frying pan into—the Gulf	25	**Эва Богдан**: Из огня да — в полыв (Возможности военной информации)
EAST EUROPEAN PUBLICITY		**ГЛАСНОСТЬ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ**
György Beke: Hungarian minority press in the Carpathian Basin	33	**Дёрдь Беке**: Печасть венгерского национального меньшинства в Карпатском бассейне
Zoltán Bíró–Julianna Bodó: Television pictures	49	**Золтан Биро–Юлианна Бодо**: Телекадры
CLOSE UP		**КРУПНЫМ ПЛАНОМ**
Magdolna Barcy–János Tölgyesi: Electronics in the family	64	**Магдолна Барци–Янош Тёлдеши**: Электроника в семейном пользовании
János Lukáts: Which poems—and for whom?	78	**Янош Лукач**: Стихи для всех
THE WORLD OUTSIDE		**ПАНОРАМА**
Cultural environmental movement?	93	Культурно-экономическое движение?
About the mood in Poland	97	Общественное настроение в Польше
Differencies arouse fear	105	Чуждость — страшна
Information—independently	113	Информация — независимо
WORKSHOP		**МАСТЕРСКАЯ**
"I would never part with my microphone and my cat"—conversation with Péter Trebitsch *(Györgyi B. Király)*	117	«С микрофоном и котом моим я бы никогда не расставался» — Беседа с репортером Петер Требич
Éva Kincses Kovács: Theory in practice	123	**Эва Кинчеш Ковач**: Теория в практике (Семиотические конгрессы в Европе)
Soap operas and telenovels	125	Мыльные оперы и телероманы
RELATED BRANCHES OF KNOWLEDGE		**СОНАУКИ**
László K. Zalai: On the way toward historical informatics	131	**Ласло Залаи К.**: На пути к исторической информатике
Gabriella Újlaki: The principle of sight and the development in the fine arts	140	**Габриелла Уйлаки**: Принцип зрелища и развитие в изобразительных исскуствах
DOCUMENT		**ДОКУМЕНТ**
Rules securing the safety of desert operation	153	Меры безопасности пустынной военной операции
PERISCOPE		**СМЕСЬ**
About books. From periodicals	156	О книгах — Из журналов
BROWSING		**ДЛЯ ЧТЕНИЯ**
Václav Havel: The power of powerless	179	**Вацлав Havел**: Мощь безмощных

A kiadásért felel a Magyar Közvéleménykutató Intézet főigazgatója
Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, XIII., Lehel u. 10/A. 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank RT, 219—98636 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft. Megjelenik évente négyszer.

HU ISSN 0209—584X

Neotyp Nyomdaipari Kisszövetkezet, Budapest
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor — INDEX: 25 424

Ára: 90,– Ft

A **MŰHELY** SOROZAT LEGÚJABB KÖTETE

TÁRSADALMAK REJTETT HÁLÓZATA

(Szerkesztette: Angelusz Róbert és Tardos Róbert)

A társadalomkutatás iránt érdeklődő hazai közönség szélesebb köreiben — nem utolsó sorban Mérei Ferenc munkássága nyomán — jól ismert a szociometrikus megközelítésmód, amelyet közösségek, kiscsoportok rejtett kapcsolatrendszerének szociálpszichológiai feltárására dolgoztak ki. Viszonylag szűkebb körben ismert azonban az a terebélyesedő szociológiai irányzat, amely, többek között a szociometriai hagyományokra is építve, makroméretekben kísérli megragadni a társadalom szociokulturális szövetét alkotó hálózatrendszereket. Reméljük, ennek a szöveggyűjteménynek nemcsak az adott megközelítés iránt fogékony szűkebb szakmai közönség számára van hézagpótló szerepe. A nemzetközi szakirodalom áttekintése arról győz meg, hogy a társadalmi életnek alig van olyan területe, ahol a network-elemzések ne hozhatnának újszerű eredményeket. A szociológusokon kívül nemcsak a szociálpszichológusok, közgazdászok, politológusok, néprajzkutatók, hanem egy szélesebb értelmiségi közösség számára is tartogathat érdekességeket a kapcsolathálózati szemléletmód eredetisége, a vizsgált tematika sokszínűsége és a létrehozott módszertani apparátus kifinomultsága.

Kiadványaink megvásárolhatók a Magyar Közvéleménykutató Intézet könyvtárában is. (Budapest, Akadémia u. 17. 1054)

OLVASÓINK figyelmébe ajánljuk, hogy a Jel—Kép bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál megrendelhető, az alább felsorolt hírlapboltokban pedig példányonként is megvásárolható:

Budapesten:

Baross téri hírlapüzlet
XII., Déli pu. hírlapüzlet
V., Petőfi S. u. 17.
V., Közlönybolt, Bajcsy Zs. út 76.
Marx téri aluljáró

Vidéken:

Debrecen, Kossuth L. tér.
Szeged, Kárász utca és Dugonics tér
Miskolc, Szemere utca és Széchenyi u. sarok; Széchenyi utcai hírlapbolt
Győr, Rába Szálló előtt
Pécs, Széchenyi tér
Kecskemét, Szabadság tér